

МІКОЛА

КВІШ

1

МИКОЛА
КУЛІШ

МИКОЛА КВІШ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

1

П'ЄСИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1990

Творчість видатного українського радянського драматурга (1892—1937) мала величезне значення в розвитку національної літератури й театру. Сподвижник талановитого реформатора сцени Леся Курбаса, учасник літературних дискусій 20-х років, митець, наснажений революцією і покликаний нею до пера,— він був незаконно репресований у часи культу особи Сталіна. І лише тепер, зокрема в цьому виданні, з'явилася можливість представити його доробок якнайповніше.

До першого тому увійшли п'єси «97», «Комуна в степах», «Прощай, село», «Отак загинув Гуска», «Хулій Хурина», «Зоня» та ін.

Творчество выдающегося украинского советского драматурга (1892—1937) имело огромное значение в развитии национальной литературы и театра. Соратник талантливого реформатора сцены Лесь Курбаса, участник литературных дискуссий 20-х годов, художник, призванный к перу революцией,— он был незаконно репрессирован во времена культа личности Сталина. И только теперь, в частности в этом издании, появилась возможность представить его наследие наиболее полно.

В первый том вошли пьесы «97», «Коммуна в степях», «Прощай, село», «Так погиб Гуска», «Хулий Хурина», «Зоня» и др.

Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття
та коментар Л. С. Танюка

Рецензент Д. Т. Вакуленко

Редактор Н. В. Мельник

К $\frac{4702640203-120}{M205(04)-90}$ 120.90

ISBN 5-308-00653-9 (т. 1)
ISBN 5-308-00655-5

© Упорядкування,
підготовка текстів,
вступна стаття,
коментар. Л. С. Танюк,
1990 р.
© Художнє оформлення.
Є. Ю. Щепків, 1990 р.

ДРАМА МИКОЛИ КУЛІЩА

Історія української драматургії — чи не найтрагічніші сторінки нашого культурного життя. Лише наявність високорозвиненого театру засвідчує остаточність становлення нації та повнокровність її існування. Понад двісті років тому про це говорив молодий Фрідріх Шіллер: «Ніяк не можу оминати тут мовчанням того величезного впливу, що його неодмінно справив би гарний постійний театр на дух нації. Національним духом народу я називаю єдність і згоду в його поглядах і схильність за звичаєм до речей, що збуджують в іншому народі інші думки й почуття. Тільки театр здатний вищою мірою сприяти такій згоді, оскільки він пронизує всі царини людського знання, вбирає в себе всі прошарки й класи і володіє найкоротшою дорогою до розуму й серця. Одне слово, якби ми дожили до національного театру, то ми стали б нацією».

Саме тут коріниться відповідь на те, чому український театр довго й послідовно позбавляли виходу на широку громадську аудиторію. Репресії проти нього почалися водночас із репресіями проти української мови — від початку XVII ст., коли було видано указ «на пожарах сжечь книги литовскія печати». «Емський указ» 1876 року категорично забороняє сценічні вистави й виступи українською мовою. Указом 1881 року вдруге якнайсуворіше заборонялося «урядження спеціально малоросійських театрів і створення труп для виконання п'єс виключно на малоросійському наріччі». Проте всупереч заборонам і утискам театральне життя України поживало саме в ці роки; починались глибинні процеси становлення національної самосвідомості у найширших громадських колах. Ця славетна доба дала світові Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого; на український кін вийшли Гоголь, Панас Мирний, Нечуй-Левицький; у розвитку національної драми значне місце посіли Леся Українка та Іван Франко; згадаймо також імена Федьковича, Цеглиньського, Грінченка, Антона Крушельницького, Черкасенка, Винниченка; фундаторами ж українського театру були Котляревський і Шевченко, Квітка-Основ'яненко та Шашкевич, П. Куліш і М. Лисенко. А проте справді народного театру ми не ма-

ємо, і це одна з причин того, що ми й нині до кінця не усвідомлюємо себе нацією. Підкорена боротьбі за духовну незалежність, українська драма важко виборювала собі місце під сонцем і не опанувала ще світових верховин людського духу. Доба робила її здебільшого драмою самооборони, — лише у виняткових випадках сягала вона цілковитої мистецької свободи, без якої, як ми знаємо, неможлива повносила самореалізація народу. Йдеться тут уже про цілісність вищого гатунку. Нація — не є натовп і майдан. Лише за умови, що кожен з нас свідомий свого призначення як член певної духовно-психологічної спільності, — така цілісність можлива. І найвищий сенс мистецтва театру завжди був у тому, що, закорінений у родове, соборне, театр ставив у центр свого всесвіту Людину, її духовне вивільнення з юрби. Її вічний бунт проти будь-яких спроб морального, соціального й національного поневолення, проти намірів позбавити її особистісного начала.

Не переоцінюючи ролі театру у розвитку цивілізації та культури, нагадаймо, що олюднення людини, тобто вилучення її з натовпу й перетворення на людину громади відбувалося в багатьох країнах (і тут українці не виняток) спершу на кону, і лише потім ставало фактом соціального життя. Театр — це повстання духу та волі, він народився під блазеньський регіт на велелюдному майдані, між ратушею та папертю, звідки проповідували послух і лояльність до «сильних миру сього», бо якою б не була влада, вона, мовляв, — від Бога. Театр споконвіку заважав цій збюрократизованій чинності, тож і легіли у вогнища п'єси, театральні костюми й маски, акторів відлучали від церкви й забороняли ховати на церковних цвинтарях — так, як і самогубців та каторжан. Чи не тому довкола театру завжди вирували пристрасі, чи не тому театр так люто переслідували — ієрархи й політики, цензори і моралісти, філістери та обскуранти, привілейовані холопи і ясновельможні гетьмани — «раби, підвіжки», бруд усесвітнього святенництва й холуйства? Полеглий від ножа найманого вбивці Марло, зацькований клерикалами Мольєр, застрелений наймитами царської охоранки Чанчавадзе, доведений до самогубства Альфред Жаррі, закатований фалянгістами Гарсія Лорка... Не менш жажливий мартиролог драматургів нашої, ніби цивілізованої доби: трагічна доля Горького та самогубство Маяковського; розстріляні Єгіше Чаренц та Сергій Третяков, якого Бертольт Брехт називав своїм учителем, закатований у «сталінських артеках» білорус Тишка Гартний; зганьблений хунвейбінами славетний Лао Ше, який образ смерть, бо людська гідність не дозволила йому жити навколішках... Зазнала небаченого свідомого розгрому й нова українська драматургія. Жертвами сталінських репресій стали Микола Куліш, Антін Крушельницький, Іван Микитенко, Мирослав Ірчан, Гнат Хоткевич, Євген Плужник, Володимир Ярошенко, Люд-

мила Старницька-Черняхівська. Це тільки перші,— постраждали й ті, що йшли за ними... Вони або зовсім відійшли від драматургії, як Леонід Первомайський, який так гостро починав, або цілком переключились на умовно-історичну тематику, як Іван Кочерга. Було перекреслено творчість Володимира Винниченка та Олександра Олеса, знищено на пні театрознавство, режисерські надбання Леся Курбаса та його школи; театр був зведений до рівня соціального лакейства. Потребуємо сьогодні цілковитого перегляду нашої театральної історії, зокрема, останніх п'ятдесяти років — у драматургії це сумна доба монополії О. Корнійчука, якому, до речі, свого часу дали путівку в життя Лесь Курбас та Микола Куліш. Без такого перегляду ми не зможемо вийти за межі провінціалізму, на широкий шлях всесвітньої драми.

Микола Куліш — чи не найтрагічніша постать української драматургії доби так званого «Розстріляного Відродження». Його попередники хоча й змушені були пробиватися крізь хащі цензурних заборон і політичного цькування, проте змирили у власному ліжку, оточені визнанням сучасників і заслуженою шаною. І справді, батько українського театру Марко Кропивницький у найжорстокіші для нашої культури часи творив сорок п'ять років — стільки, скільки доля відпустила Кулішеві прожити, залишивши йому на творчість лише десять років, — і яких! До кожного з наших корифеїв ми можемо прийти поклонитися на могилу, а Микола Куліш, востаннє обізвавшись з політичного ізолятора Соловків 15 червня 1937 року, зник у безвісті. Найімовірніше, що його було розстріляно 3 листопада 1937 року разом з групою діячів української культури на сумнозвісній Секирній горі (за іншими свідченнями, тоді ж таки скинуто під лід Білого моря)... Твори його, заборонені у тридцять роки, поверталися на українську сцену важко, з великими втратами, здебільшого кружним шляхом, через іншомовні переклади й постановки, а перше повне видання творів основоположника нової української драми рідною мовою на Батьківщині, до якого ввійшли нарешті шедеври «Народний Малахій» та «Мина Мазайло», стало можливим тільки зараз. Цьому передувала кількадесятирічна праця дослідників його творчості Наталі Кузякіної, Неллі Корнієнко (видали його твори в Москві), Василя Яременка, Дії Вакулєнко, Олександра Дейча (вперше надрукував у Москві «Патетичну сонату» і «Маклену Грасу»), Єлизавети Старинкевич та Михайла Острика. Віддаймо належне численним закордонним виданням та розвідкам, великій праці дружини письменника Антоніни Куліш, яка здійснила видання його творів (Микола Куліш. Твори. — Нью-Йорк. — УВАН. — 1955. Це фундаментальне видання вперше вивело ім'я драматурга на світовий кім. Дуже важливо, що тут було надруковано чудом збережені ли-

сти Куліша до дружини з Соловків). А ще ж були статті Магдалени Ласло-Кудюк з Румунії, Микулаша Неврлого з Братіслави, польського пропагатора і перекладача творів Куліша Станіслава Едварда Бурого і багатьох інших. Вважаю за обов'язок назвати й імена тих, хто популяризував, досліджував і видавав твори Миколи Куліша у США та Канаді: це Григорій Костюк, Юрій Лауріненко, Йосип Гіряк, Юрій Луцький, Юрій Шерех (Шевельов), Валеріан Ревуцький, Святослав Гординський, Юрій Дивняч, Петро Одарченко; за ними йде молодша генерація — Романа Багрій, Лариса Онишкевич, Вірляна Ткач. До відродження творчості Миколи Куліша активно включилися тепер радянські газети й журнали, які вперше надрукували тексти «Народного Малахія», «Мини Мазайла», «Вічного бунту», «Хулія Хурини», «Зоні». А між тим і досі немає на Україні театру імені Миколи Куліша, не запроваджено на належному рівні студіювання його творчості й досвіду в школах та інших спеціальних навчальних закладах, немає навіть вулиці його імені ані в Києві, ані в Харкові...

Я високо поцінуюю спогади, що їх залишила нам удова драматурга Антоніна Куліш, на долю якої випало стільки поневірянь: переслідувана родина драматурга змушена була до еміграції і по війні переїхала до США *. Це правдива й писана кров'ю серця сповідь про їхнє спільне життя: найцікавіші тут сторінки, присвячені рокам розгрому «Березоля» та ВАПЛІТЕ. Без них драма Куліша і досі залилася б непрочитаною до кінця. Написані 1953 року, спогади увійшли до нью-йоркського видання, про яке говорилося вище. На Україні їх широко використовували — і критики, і мемуаристи, і видавці — на жаль, анонімно, без посилання на джерело: з відомих причин таке посилання мало бути тоді виключно лайливим. Лише 1989 року спогади фрагментарно подав журнал «Україна», який за роки перебудови надрукував багато раніше заборонених творів; однак публікація спогадів мала не досить коректний характер; дещо упередженою була й передмова до них. Не поділяючи такого ставлення до цього тексту, ми подаємо спогади А. Куліш без скорочень, — за нью-йоркським виданням. А проте вважаю за слушне висловити з приводу спогадів таке.

На мою думку, спрощенням складного шляху Миколи Куліша є творена заднім числом легенда про те, що він мало не від уродин не поділяв більшовицьких ідеалів і жив майже запільним життям,

* Доля дала мені нагоду познайомитися влітку 1989 року у Філадельфії з сином драматурга Володимиром Кулішем та його дружиною — письменницею Оксаною Керч; їхній син Микола Куліш молодший — кінорежисер. В. Куліш — автор книжки «Слово про «Слово» (про харківський письменницький будинок «Слово»).

у духовній криївці. Ось що пише А. Куліш про його начежність до більшовицької партії: «Як велику почесь, піднесли Микол. і партійний квиток, від якого нікто не мав тоді право відмовля.ися. Все пізніше життя він був в'язнем цього партійного квитка»

Кожен, хто прочитає ранню Кулішеву публіцистику, листи до О. К. Корнєєвої-Маслової (ми подаємо їх у другому томі), переконується, що Микола Куліш, як і багато його друзів по «Розстріляно-му Відродженню» — від Олександра Шумського до Миколи Скрипника, від Миколи Хвильового до Аркадія Любченка, — почали свій «незавидний, проте повчальний революційний маршрут» (скористаюсь епіграфом до «Патетичної сонати») як марксист-ортодокс і навіть як пропагатори найбільш скрайніх постулатів доби революції, громадянської війни та «військового комунізму». Ми знаходимо тут у Куліша і панегірики «Червоному Жовтню, богатиреві Революції», що «одімкнув залізну браму й повипускав з тюрми потомлені народи», і віру в те, що Радянська влада «одна тільки зможе розв'язати національне пигання так, як його треба розв'язати», і неприємно-сухорезьбу стратегію антирелігійної пропаганди, і традиційні кпини на адресу «націоналістичного охвістя», закордонних ворогів з «табору чорної сотні». Є тут і непохитна віра в те, що «мова руська, переставши бути знаряддям національного насильства в руках буржуазії, зараз, навпаки, прилучає вбогу українську культуру до високої культури російської, що має велику всесвітню вагу». Нарешті, згадаймо, що уже не штабний діяч «соцвиху» М. Куліш, а його герой Мусій Копистка зятато домагається закриття церкви й експропріації церковного майна: він разом із своїм автором переконаний, що гроші за хрест і чашу підуть на хліб для опухлих від голоду комунарів. Але автор пише це вже 1924 року, після всього побаченого на власні очі, уже знаючи не тільки масштаби трагедії, а й те, що в цей же час з Херсона й Миколаєва вивозили українське збіжжя до Європи, і докери цих міст відмовлялись його вантажити. Але Куліш все одно показує саме на куркулів як на призвідців голодомору, і малює їх образно, талановито! Так не пишуть з примусу: Куліш вірив у необхідність саме такої політики, поділяв саме такі, а не інші, цінності. Й отак міркував собі чоловік освічений, який ще парубком «годинами міг говорити із старшими од себе про Мольєра, Шекспіра, Толстого, Достоевського». Важко собі й уявити сьогодні, як могли почуватися люди його культури й етичної цільності у ті жахливі часи, серед темряви й неграмотності, коли панували руїна, здичавіння й голод, коли доходило до розбрату й каннібальства. Ситуація була трагедійна, і Куліш гадав, що вийти зі скрути можна тільки через жертви, навальним ривком уперед: для цього була необхідна потужна й нездоланна сила. Такою силою була годі для Куліша партія, що саме взяла курс на освіту, на економічний роз-

виток, на українізацію; йому здавалося, що українська інтелігенція здатна приборкати ті малокультурні верстви у партії, які тяжіли до русифікації, морально деградували після перших же ударів долі, або неприховано добивалися кар'єри. Зрештою, і сама шановна пані Кулішева пише: «...йому ж хотілося будувати вільну і незалежну Україну, хоч і на комуністичних засадах» (підкреслення мое.—Л. Т.). Отже, засадничо Микола Куліш 20-х років — разом із КП(б)У; він драматично переживає 1924 року, що його можуть викинути з партії. І з полегкістю пише товаришеві: обійшлося — «Все ж таки упевнялись, що я добрий партієць». От як було насправді.

Але в тому й полягає один із найтрагічніших уроків революції, що, набравши непередбачених обертів і поступово бюрократизуючись, вона збивається з меги і починає нищити не лише ворогів, і навіть не лише тих, хто намагається сидіти на двох стільцях, а й тих, котрі ще вчора служили їй вірою і правдою, не дбаючи про стільці, а сьогодні зважилися вдарити на сполох. Під копитами революційних коней гинули й ті, хто тих коней запрягав, — «ерої революції», що зреклися задля неї свого учорашнього стану й молилися до нових ікон. Биті звідусіль, провінційні українські Дантона й Робесп'єри то виринали, то потопали у хвилях чергових сумнівів та зневір: не для одного з них НЕП став символом зради вчорашніх ідеалів, торжеством блюзнірського прагматизму. Це сьогодні ми всі заднім числом такі розумні в оцінці НЕПу, а тоді молодий Сосюра писав:

Я не знаю, хто кого морочить.

Але я нагана в руки взяв.

І стріляв би в кожні жирні очі,

В кожному шляпку і манто стріляв...

У людей тендітної душі — а Куліш належав до цієї людської породи — віра вистигала не відразу, лишаючи на душі попіл вчорашніх ілюзій про миттєве перетворення людини. Тільки відчуттям змарнованості духовних сил можна пояснити безперервні скарги Куліша на швидку втому, з якими він раз у раз звертається до Дніпровського: «Ах, Жане, чи я старий вже став, чи висох, як будяк на степу? Колись, пригадую, не писав, а горів... А тепер: волочиться перо по бумазі, неначе ледачий від степом, і оглядається назад... Погано, друже. Не горю, а тлію, як ганчірка в золі». Або роком раніше, 23 жовтня 1923-го: «Важко. Стомлений мозок дуже скупий на уявлення і творчість. Минули молоді літа, нема вже захоплення й гострого творчого почуття». Звідки ж така нелюдська втома у людини, якій ледве минуло тридцять років? Микола Куліш сам дає на це відповідь у листі 1924 року: «Стелеться позаду шлях зелений, а на ньому блакитні й червоні мрії мої побиті й розгублені лежать. Вже

не вернешся і не позбираєш. Життя моє (та, мабуть, і твоє, друже) вже вечірніми тінями вкривається. Примеркає, чорт його не бери. Скоро, скоро замість акордів та симфоній пугачі завиють. І фантазія моя вже не золота квочка, яка несла колись гарненькі крашаночки, а якийсь розбитий черепок із попелом...»

Отже, на зеленому шляху Миколи Куліша уже 1924 року лежать його побиті блакитні та червоні мрії — і скоро він покладе на цей шлях під чужі колеса голубі мрії Малахія, мелодійні серпанки Ілька, відчайдушну самотність бунтарика Ромена, філософський скепсис Падура. Безумовно, це був наслідок конфлікту із самим собою, з власним я — прихід од революційної ейфорії до правдивого, а тому трагедійного розуміння філософських проблем життя. Процес переходу од віри до знання завше хворобливий, але він є одужанням.

Тому свого часу я був прикро вражений тезою відомої дослідниці, яка в першій за доби хрущовської відлиги монографії про М. Куліша написала, що «ява у М. Куліша рис націоналізму зумовлена і значним впливом М. Хвильового та Л. Курбаса. Вони поглибили його душевне сум'яття, підігриваючи його опозиційні настрої і скеровуючи шукання позитивного на явно помилковий шлях».

Сьогодні я розумію, що дослідниця по-своєму мала рацію, помилившись лише у визначенні на пряму, в якому скеровували Куліша його друзі: то був єдино вірний шлях від розстріляних юнацьких ілюзій — до самого себе. Лише переїзд Куліша до «мистецької Мекки» України — Харкова, де було зібрано увесь квіт української культурної та наукової думки, лише його дружба з Хвильовим та Курбасом дали нам нового Куліша. І все те, що офіційна критика потім довгі роки називала «ідейним закутом» драматурга, «його бездоріжжям», «духовною кризою», власне, й було народженням справжнього Миколи Куліша, тепер навіки нашого сучасника й видатного майстра українського красномовства.

Тут саме час зауважити, що й надалі під тиском обставин Куліш не раз збивався з дороги, намагаючись знайти спільну мову із своєю добою. — нічого не поробиш, іншої доби в нього не було! Перепрошував у пресі за свої «гріхи», витлумачував власні твори так, що й сам у це не вірив, або цілком зрікався їх.

Нотом сум, humani nihil a me alienum puto, — міг би повторити він слідом за деякими героями своїх п'єс, — я є людина, і ніщо людське мені не чуже. Але, сідаючи до письмового столу, він не помічав, що знову починає, за висловом Курбаса, «перти проти рожна». Талант і правда життя знову вели його на стежку «вічного буття». Геній Куліша виривався з пут цензури й самоцензури і творив незалежно, вільно й розкуто. Згадаймо хоча б оту «прикрість»

із бідолашною «Патетичною сонатою». Беручись на хвилі розгрому «Народного Малахія» до нової роботи, він признавався Дніпровському, перед яким ніколи не лукавив: «Вийде щось схоже на «Любов Яровую», та чорт з ним... Іду на *маленький* (підкреслення Кулішеве.— Л. Т.) компроміс моєму милому і рідному, але не дуже культурному суспільству». І написав — «Любов Ярову» «навиворіт» — п'єсу, яка остаточно поставила його на Україні «по-за законом»! Талант брав у Кулішеві гору — він єдиний диктував йому шлях до вічності, хоча то був шлях через Голгофу, — шлях, на якому давно вже лежали його побиті й розгублені «блакитні й червоні мрії».

Ось чому, опановуючи творчість Миколи Куліша, мусимо пізнати в ній усе — від плоских агіток на злобу дня до його драматургічних шедеврів, від ядучої публіцистики доби ВАПЛІТЕ до найінтимніших листів, адресованих друзям і рідним, від сміху до плачу, від любові до ненависті. Нам немає чого соромитись у Кулішеві — у всіх проявах свого я він був однаково ширий. Що більшою видасться нам амплітуда його вагань і злетів, то виразніше постане перед нами тло, на якому довелось жити йому і його героям. Отож берімо його таким, який він був, з усіма його прозріннями й кризами: правдивий портрет Миколи Куліша читач домалює собі сам.

Відкинувши всі тимчасові оцінки, нині маємо говорити про Миколу Куліша як про основоположника нової української драми; для нашого театру він важить не менше, ніж Піранделло — для театру італійського, Юджін О'Ніл — для театру США, Бертольт Брехт — для німецького, Жіроду та Ануй — для театру французького.

У добу розквіту політичної агітки й театрального плакату Микола Куліш першим з пореволюційних драматургів прийшов до психологічного письма. У радянському театрознавстві вважають, що цей злам відбувся після 1926—27 років, що справді психологічний радянський театр почався з «Любові Ярової» К. Треньова, «Розлому» Б. Лавренкова та «Бронепоезда 14-69» Вс. Іванова. Ці твори насправду не були вже агітаційно-плакатними. Але з'явилися вони після триумфального успіху Кулішевої трагедії «97», якісний рівень відтворення дійсності якої так і залишився для них недосяжним. Якщо К. Треньов на потребу часові оспівує жінку, яка посилає чоловіка на смерть, бо класове для неї вище за особисте, якщо інтелегентні персонажі Б. Лавренкова змушені поступитися власними принципами гуманності під тиском нових і далеко не безневинних концепцій, а відтак і злитися з натовпом (всі ці кон'юнктурні на-тяжки видно тепер неозброєним оком), то «97» М. Куліша до сьогодні вражає правдивістю, відсутністю найменших компромісів і літературної штучності. То був реалізм нової проби, неприкраше-

на правда страшної доби — геть аж до замовчуваного десятиліттями нелюдського голоду, до випадків людоїдства, спричинених трагедією знищеного села. Згодом саме цю правдивість і поставили Кулішеві на карб, пояснюючи «необхідність» зміни фіналу на «оптимістичніший». Навіть у 60-і роки, за часів політичної відлиги, дехто з критиків (як-от Й. Кисельов) робив спробу «порятувати» Миколу Куліша від звинувачення у натуралістичних перебільшеннях: він пояснював, що людоїдства у п'єсі нема, його, мовляв, з певною метою вигадали куркулі, накидаючи божевільній Орні та несповна розуму глухонімому Ларивонові злочин. Заміри критика були щирі: хоч якось допомогти театрам поставити п'єсу. Але Куліш є Куліш, він завжди писав те, що знав і бачив на власні очі...

Слово сучасникові драматурга Юрію Смоличу: «...Поклав край «безсюжетній агітці» М. Куліш своєю славнозвісною п'єсою «97». Він поставив крапку на нескінченному періоді драматичного паперопсувателства. «97» стоїть на зламі двох етапів — «гегемонії временщика агітки» і початку жовтневої драматургії. Всі інші агітки, що з'явилися після «97», можна розглядати як непорозуміння: або автори пленталися позад доби та не відчували її вимог, або халтурили на традиційні анахронічні замовлення політосвітніх установ... М. Куліш узяв стару форму побутового театру і вложив у неї ширий пафос революційної боротьби, свіжий, болючий сюжет із часів героїчної боротьби, руїни й голоду. Мистецьке перетворення близьких і рідних нам фактів так добре далось авторові, йому пощастило так майстерно зафіксувати дух і настрої доби, що можна без сумніву сказати, що «97» лишитья в нашій літературі як найяскравіший зразок з історичного нашого минулого*». Вже відразу після дебюту Куліша Смолич заявив, що «можна сподіватися від нього багатьох видатних речей і в майбутньому»**. І не помилився.

Давши зразки побутового реалізму в так званій «сільській трилогії», Куліш експериментує у всіх жанрах драматичного мистецтва. Маємо тут і «комедійку» «Хулій Хурина» — фарсову спробу антибюрократіади, в якій, виразно читаються мотиви гоголівського «Ревізора». Весело й винахідливо пародіює драматург естетику старої української побутової комедії в «Отак загинув Гуска» — цю п'єсу написано для актора, який вміє на кону імпровізувати, і, як тоді висловлювалися, «стилізувати». Є тут навіть «філологічний водевіль» — комедія «Мина Мазайло», яку важко перекласти на будь-яку іншу мову, бо сюжет її збудовано на співставленні української та російської мов. Саме ця двомовність і є її естетичним ключем. Маємо психологічну мелодраму «Зона», майстерно перероблену згодом

* Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917—1927). — К., 1928. — Т. I. — С. 273.

** Там же.

у цілковито нову п'єсу — драматичну сатиру «Закут». Сягає Куліш і вершин трагедійного жанру — як-от у п'єсі «Народний Малахій». Осібно стоїть п'єса-розвідка «Патетична соната» (її форму Ф. Вольф порівнював з «Фаустом» Гете і «Пером Гюнттом» Ібсена). Ця своєрідна спроба сплаву слова з рухом і музикою, здійснена на основі принципів експресіоністичної драми, — справді виняткове явище на українському театрі. Створює Микола Куліш і філософську трагікомедію-метафору «Маклена Граса» — деякі її мотиви ми потім зустрінемо у Артура Міллера. Драма «Вічний бунт» належить до чисто авангардистських п'єс. Її ситуативний сюжет — здатний змінюватися за ходом розвитку подій, що його диктує той чи інший персонаж. Герої «Вічного бунту» — скептик і романтик — на ходу конструюють виставу про самих себе: «от якби драматург майбутнього написав про нас п'єсу, він, вочевидь, почав би її так», — така схема цього автоконструювання. Кожен з персонажів при цьому апелює до уявного майбутнього автора і подає ту чи іншу подію крізь призму власного сприйняття. Сьогодні така побудова драми набуває дедалі більшої чинності: актори одержують лише канву дії і залежно від настанов і запитів глядача вибудовують сюжет, пристосовуючи до нових умов навіть старі відомі твори. Отож, навіть з такого короткого аналізу жанрових обріїв драматурга видно, як стрімко розвивався Микола Куліш, — кожна нова п'єса була для нього принципово новою пробою нової естетики.

Найважливіше у Куліша — люди й типи, вміння відтворити людську природу, драму становлення Людини. Він уперше вивів на український кім «єроя революції» Мусія Копистку, вихопивши його, за власним визнанням, буквально з життя. Вперше дав образ «міщан нової формації» — від старорежимних Гусок до збюрокразованих партійних чиновників Божих («Хулій Хурина»), Кухманів та Радобужних («Закут»). Куліш уперше показав нове місто й село, столицю та провінцію, викрив убогість золотомундирних генералів Перещьких («Патетична соната») і національних перевертнів Мазайлів. Осібно стоять образи представників різноманітної української інтелігенції — від шаржованого «вождя» студентика П'єра Кирпатенка («Отак загинув Гуска») до «вичищеного з партії» архітектора Овчара («Закут»), від поета Ілька Юги з його «незавидним революційним маршрутом» до беззахисно-комічного вчителя Ступая-Ступаненка («Патетична соната»), від трагедійної музикантки Марини («Патетична соната») до іронічно поданого комсомольця-філолога Мокія («Мина Мазайло»), від молодого комуніста Бруса («Зона») до «вічного бунтарика» Ромена («Вічний бунт»). Кожен з них намагається осягнути ціле і себе в ньому; серед них нема переможців: всі воля, так чи інакше, — жертви соціального катаклізму. Навіть у зашифрованій під панську Польщу драмі «Маклена Граса» в образі

музиканта-філософа Падура, який на знак протесту проти диктатури оголосив, так би мовити, духовну голодовку й заліз у собачу буду, але не став перед диктатором навколішки,— сучасники вбачали інтелігента типу Курбаса—Хвильового—Йогансена... Місце мистецтва під час диктатури — на снітнику («Маклена Граса»), місце вільній думці — на глинищах («Вічний бунт»). Сучасник для Миколи Куліша — глибоко трагічна істота; справжня людина не може самореалізуватися за умов неволі й тотального підлабузництва. Його герої здебільшого люди самотні, самотні навіть у юрбі. Його трагедійні персонажі несуть на собі муки становлення. Кожен з них, по суті, самознищується, щоб сотворити себе заново; як правило, вони не так перетворюють світ, як пізнають, перетворюють себе. Куліш — драматург не відповіді, а запитання; і це стало одним з основних конфліктів Куліша з дійсністю, яка вимагала однозначних, а отже, спрощених відповідей на найскладніші питання. (Хіба не тому 20—30 роки не дали глядачеві на сцені Чехова, Достоевського, Шекспіра, Лесі Українки?).

Куліш не шанує жанрів, грубо «згвалтованих» концепцією, — тодішньої «документальної» хроніки, політичного плакату, масових дійств і патетичного колективізму. Він повсякчас побільшує відстань між ілюзією та реальністю, і його тенденційність глибоко притаєна, вона є наслідком духовної боротьби героїв, висновком певної життєвої драми. Реалізм Куліша потребує сили-силенної епітетів: він і гротесковий, і натуралістичний, і макабричний, і метафоричний; проте комбінує письменник свою правду виключно з правди життя — ірреальна подеколи сама її комбінація, а не елементи, з яких її скомбіновано. Якщо володарями світу не стануть поезія, розкутість, багатовимірність, Людина з великої літери поволі змаліє до людини натовпу. Це загрожує занепадом людського духу, занепадом мистецтва, занепадом цивілізації, а відтак і неможливістю соціалізму: там, де панують натовп і казарма, соціалізм умирає, набуваючи спотворених форм. У ставці на гуманізацію суспільства й людини в ньому Микола Куліш упевнено йде шляхом новітньої європейської драми з її культом особистісного начала і критикою державного, апаратного, бюрократичного — себто групово-безособового.

За Петером Хаксом, вся драма є мистецтвом поетичним: Микола Куліш — чи не найбільший після Лесі Українки поет в українській драмі. Він долає побутовий утилітаризм мови, формулюючи не думки, не тези, а подаючи конденсовану до моторошної символіки образну сутність довоколишнього світу, при цьому Куліш талановито уникає системи усталених, описаних іншими почувань. Своїх героїв письменник чує інтонаційно, у нього був особливий слух і пам'ять на виразне слово, він надавав йому в українському театрі особливого статусу. Поетично абстраговане у Лесі Українки, смаковіте у

Карпенка-Карого, натуралістично оголене у Винниченка, у Миколи Куліша воно неодмінно ще й слухове: він творить слуховий живопис, користуючись для цього і поетичною абстрагованістю Лесі, і смаковитою терпкістю Карпенка-Карого, і вибірковим жаргонізмом Кропивницького, і пародійним воляюком комедій Старицького, і натуралістичністю Винниченка. Суто функціональна класична ремарка видається йому недостатньою, він перетворює її на мініатюрну просторову новелу. (У «Патетичній сонаті»: «Марина зірвала кілька акордів з фортепіано. Піднесла в долонях, ніби квіти». Або «...і розтуляє руками уявне жито і веде мене уявного»). І в тому немає жодної манірності — ремарку подано не від авторського імені: це витвір уяви головного героя поета Ілька Юги, такий стиль його думання, такий спосіб його життя, така його автосповідь. Виникає додаткова ємкість п'єси — внутрішній світ і переживання певного я, від імені якого й написано п'єсу.

Зустріч з Лесем Курбасом та «Березолем» круто змінила не лише біографію, а й творчий метод драматурга. Відбулося те взаємопроникнення, взаємозапіднення режисерських, акторських і драматургічних задумів, без єдності яких нема й не може бути істинного театру. Не можна зрозуміти Куліша без пізнання Леся Курбаса, — а були такі спроби у 60-х роках, намагання пояснити «кризу» драматурга (а кризовим, занепадницьким у нього вважалося тоді мало не все, крім «сільської трилогії») негативним впливом «націоналіста й формаліста» Курбаса. Поза розумінням «школи образного перетворення» Леся Курбаса, без вивчення таких постатей як художник Вадим Меллер, як режисери Фауст Лопатинський, Януарій Бортник, Борис Балабан, актори Йосип Гірняк, Мар'ян Крушельницький, Амвросій Бучма — Миколу Куліша збагнути не можна. Так само як не пізнаєш його, відділивши від постаті Миколи Хвильового чи ВАПЛІТЕ, не прочитавши його листування з Іваном Дніпровським тощо. Це була єдина й цільна лабораторія української культури, і Куліш нарівні з іншими був не тільки співтворцем цієї лабораторії, а й дітищем їхнього спільного пошуку, духовного змушнення й мистецького поступу.

Метод образних перетворень, яким оперував Лесь Курбас, — наріжний камінь естетики зрілого Куліша. Він зумів домогтися на сцені майже неможливого. Його герої не просто дискутують, дошукуючись істини й справедливості, не просто живуть у певному просторі й соціальному часі — вони все це грають один перед одним, постійно перебуваючи у суто кулішівському «театрі життя». Копистка грає перед жінкою та малим Васею — навіть за мить до смерті, Марина — перед закоханим у неї Ільком, повія Зінька грає перед розлученим натовпом, Мина Мазайло — перед численними дзеркалами, які є для нього «той, інший світ, уявний». Грає мудрий Падур пе-

ред простачкою Маклеюю, грає простачку Маклена перед хитрішою Анелькою — і так далі. Всі вони перебувають у таких умовах, що реалізуватися їм можна, лише прибравши певну соціальну (психологічну, моральну та ін.) машкару. Страшно бути незахищеним, суспільство вимагає від них броні та гри.

З іншого боку, гра стає й основною формулою непримітзованого, нефункціонального людського існування. Грою для кулішівських героїв є поезія, інакомовлення, народження ідеї. «Весь світ грає комедію» — девіз Шекспірового «Глобуса». Микола Куліш теж чудово розумів стихію гістрійонного людського начала, постійне прагнення кожного з нас побувати в чужій шкірі («перевтілитись» — себто переселитися душею у чуже тіло, «приміряти» на себе радощі й страждання інших людей, пережити потрясіння). Через те й фантазують його герої, тому й виникає довкола них дивовижний химерний світ, живлений, безумовно, не лише багатомірною реальністю, а й стилістикою українського бароко, фантоматикою традиційного і нетрадиційного культурного життя. Звідси й очевидні літературні ремінісценції (Малахій Стаканчик — Дон Кіхот, Мина Мазайло — Журден тощо). Отже, в кращих п'єсах Куліша персонажі не просто говорять, а просторово реалізують дію через гру, причому гра стає тут засобом пізнання дійсності, засобом її обережного засвоєння, а відтак на кону світ ірреального перетворюється на матеріалізований дією сценічний образ. І тоді ми бачимо кожну конкретну акцію, явище, вчинок не так, як вони відбувалися насправді, а так як це уявляє собі той чи інший персонаж, крізь призму сприйняття якого і подає їх автор. Скажімо, «Патетичну сонату» подано у стилі німецької «Іш-драми» — ніби очима поета Ілька Юга, у «Народному Малахії» світ представлено крізь окуляри Малахія Стаканчика, в «Маклені Грасі» — через хитросплетіння поглядів тринадцятилітньої Маклени і філософа Падуря, який переконаний, що соціалізм — це лише «друга після християнства світова ілюзія». Автор наче відходить у тінь, ховаючись за спина своїх героїв. Так, Шекспір залишає живим Гораціо, який проте за внутрішньою логікою трагедії теж мав би вмерти. «Ні,— каже йому Гамлет,— ти мусиш жити, щоб розповісти нащадкам про все, що з нами сталося». І глядач, надивившись найнеможливішого, одержує наприкінці п'єси ілюзію, що все це була щира правда,— і переповів її нащадкам один з учасників подій Гораціо. Саме тому й розставлені такі наголоси у «Гамлеті», що це версія Людини Відродження, якою є Гораціо. Так само й Пушкін, пишучи свого навдивовижу тенденційного з історичного погляду «Бориса Годунова», вводить туди постать літописця Пимена («Еще одно последнее сказанье,— и летопись окончена моя...»). Це навмис-

не «заземлення» тенденції, натяк на достовірність оповіді «очевидця» — момент надзвичайно важливий у драмі.

Комедійної майстерності Куліш вчився у Мольєра. Не треба бути аж надто прискіпливим, щоб помітити у «Мині Мазайлі» вплив не лише «Мартина Борулі», а й «Міщанина-шляхтича». Як і Журден, Мина не помічає свого смішного становища. Вчителька «правильних произношень» Баронова-Козино — одверта паралель до мольєрівських вчителів, що вчать Журдена дворянських манер. Куліш готує вихід Гуски або Мيني Мизайла так само, як Мольєр — вихід Тартюфа (який, як відомо, з'являється лише у третій дії — у перших двох про нього лише говорять). При незаперечній самобутності у Куліша можна знайти й інші запозичення з арсеналу мольєрівської комедіографічної техніки. Скажімо, введення невластивої для української драми пластичної мови — німий Ларивон у «97», Христоцька в комедії «Отак загинув Гуска», що промовляє виключно жестами, бо зареклася мовчати, «аж поки не скінчиться революція і весь переворот».

Набуте Миколою Кулішем тільки зараз починає відновлюватися в українській драмі — з великим запізненням, після того, як український театр внаслідок його насильної уніфікації втратив у застійні роки саму можливість скористатися з цього розмаїття ідей, образів та художніх концепцій. Все це довгі роки вважалося «від лукавого» і, хоч заборонений овоч смачніший, ніхто з нинішніх драматургів його як слід і не розкуштував. Не зробили цього й театри, які за звичкою акцентували у постановках за Кулішем тенденцію (заперечуючи чи обстоюючи її), — без усвідомлення цілісності його естетичних засад. Хочеться вірити, що нове прочитання Куліша почнеться у театральних студіях, — і то лише за умови, що новітні актори й режисери покладуть собі за мету поставити не просто конкретну п'єсу Куліша, а його драматургію.

Трагічна доля Миколи Куліша висвітлила й увібрала в себе всі основні проблеми становлення й поступу українського театру ХХ століття. Драматургові йшлося про цілісну картину доби: «...Пролог (урочистий, величний, мова важка, як бархат у золоті). Починається: слухай, Люде пролетарський, на Україні і поза межами її суціль...» — Ні, це не Довженко і не Яновський — це теж Микола Куліш. Отак ще 1924 року звертався він до сучасників та нащадків, тобто до нас із вами, розпочинаючи свій промовистий епічний «кінороман на 125 розділів».

«Війна і революція. Тут потрібна гола правда і жорстокий реалізм, — пише він своєму приятелю письменнику Івану Дніпровському. — Ані вигадок, ані зайвих візерунків, ані крапельки фальші. Чисте, коротке, енергійне письмо. Звичайна, проста, тверда, як криця,

мова. За скупими словами, за лаконічними реченнями — глибокий, безодня революційного життя. Стиль мінятиметься. Починаючи од кучерявого, мальовничого, інтелігентського і до короткого, енергійного, як мова телеграфу або радіо. Од запашних квіток до шматочків бронзи і мармуру»

Роман Миколи Куліша? Можуть заперечити — це щось нове. Адже його немає! — Немає. Але був. Куліш писав його упродовж багатьох років, спалахуючи то любов'ю до нього, то зневірою. І виводив далеко за межі «війни та революції». Мова у ньому йшла про трагічну долю українського інтелігента на тлі такої ж трагічної долі «його роду і народу». Розділи з роману, які він читав друзям, бентежили, вражали, били на сполох. Вимогливий автор знову починав усе спочатку, переплановував, дописував, відкидав застаріле. Проте всупереч усім порадам і наполяганням товаришів не віддавав до друку ані сторінки. Страх? Чи просто небажання завчасу оприлюднити щоденник своєї душі? Бо говорилося там про найповажніше — про незлагоду із самим собою, про драму «м'ятежного» (здаймо Миколу Хвильового!) Кулішевого «а Це тільки зовні Куліш скидався на невразливого сільського дядька; насправді ж за тією іронічною личиною, про яку так багато люблять говорити, пишучи про Куліша, ховався тонкий і вразливий інтелігент, який жив не кричачись, на відчай душі. Кожен його лист буквально волає бажанням вирватися за межі стандартно-дозволеного, бажанням викрича и біль своєї долі, оскаржити перед історією те, що на ту криваву днину «оскарженню не підлягало». Лірична сповідь — автороман — поступово перетворювалася на цикли п'єс. Проте з усього видно, що Куліш тяжів до великої епічної форми, хоча й приходив до висновку, що закінчить свій роман тільки після «негайної реформи людини і в першу чергу українського роду». Важко говорити напевно, ким міг би стати Микола Куліш, бо загинув він у самому розквіті сил, загинув, почувавши в собі могутню потугу творення. Значна частина його доробку зникла в архівах ДПУ. Рукопис роману зберігався аж до війни і згорів в окупованому Харкові. Ще одна жахлива втрата — валізу з рукописами деяких батькових п'єс загубив у роки повоєнного лихоліття його син Володимир. Таким чином, життя Куліша стало трагічним запереченням формули «рукописи не горять»...

Але — і це найважливіше! — весь його драматургічний доробок є, по суті, однією велетенською п'єсою в багатьох безжалюбних актах, картинах і явах про час і про себе, з ліричними відступами, блазнюванням, багатожанровими додатками і вельми самовбивчим коментарем. П'єсою, розшифрувавши код якої, ми збагнемо особистість Миколи Куліша. Всі його герої — до певної міри лише химерні модифікації могутньої вдачі автора, який увібрав у себе найсуттєвіше для українського національного генотипу, всю примхливість

його діалектики. І якщо говорити про відтворення трагедійного аспекту життя українського народу, Микола Куліш, як і Шевченко, Франко та Леся Українка, належить до найбільших духовних величин України.

Час показав, що шедеврами світового значення є дві вершинні драми Куліша — «Народний Малахій» та «Патетична соната». Без правдивого розуміння їхньої сутності збагнути Куліша-драматурга не можна.

Давши героєві таке ім'я (Малахій у перекладі з древньоєврейської означає «вісник мій», тобто посланець божий, ангел, пророк), автор вводить його до відповідної системи «пророчого» мислення. Перегорнімо Біблію — і ми знайдемо наприкінці її книгу пророка Малахія, а в ній — такі слова:

«Ось я посилаю до вас ангела мого, а він приготує дорогу переді мною, й негайно за сим прийде у храм свій, що його шукаєте, — ангел завіту, що його бажаєте. — ось він іде!»

Біблійний Малахій був останнім пророком Старого Завіту: бичуючи священників за ухиляння од віри, він провидів славу другого храму, пришествя Месії і Страшний Суд для ухильників од віри й добра. «Ось-бо настане день, палаючий, як ніч; тоді всі горді й безбожні будуть неначе солома, і спалить їх той день, що настане, і не залишиться від них ні кореня, ні галузки». І ми вгадуємо вже у цих параболах лексику Кулішевого Малахія, який перебрав на себе плоть нового Месії.

Микола Куліш — це важливо відзначити — продовжує добре розроблену у світовій драмі тему неопорока — людини, що бере на себе місію змінити світ, зруйнувати стару модель життя й витворити нову. Після середньовічних мораліте ми знаходимо відгуки цієї теми у комедії Корнеля «Дон Санчо Арагонський», у «Мізантропі» Мольєра, у «Варраві» Мішеля де Гельдерода, у «Томасі Беккеті» Ануя. Інтелектуальним полем такої битви стала драма Ж.-П. Сартра «Диявол і пан Бог»*. На фарсовому рівні вирішено цю тему у «Новому месії» (за романом «Його звать теслею») Ептона Сінклера. До «пророчих» п'єс належить основоположна абсурдистська драма А. Жаррі «Король Убю», драма-фарс С. Віткевича «Ян Мачей Кароль Вшекліца». Тридцяті роки дали нам «Самогубця» М. Ердмана, «Місто правди» Л. Лунца. «Подорож Веніаміна Третього» Менделе-Мойхер Сфоріма (написана давно, ця п'єса пішла в Москві у Державному Єврейському театрі одразу після «Народного Малахія»); по-своєму

* Див. статтю Ст. Шербини «Сартр і Куліш», де наведено паралелі між «Народним Малахієм» і післявоєнною п'єсою Сартра «Затворники Альтони» («Листи до приятелів», — 1966. — Кн. 3—4. — С. 37—41).

розробили цю проблематику й українські автори — П. Тичина у «Сковороді», В. Винниченко у драмі «Пророк». Новим і чисто кулішівським є те, що тему «пророцтва» Куліш доповнив виразно гіркою пародією на характерне для кожної революційної доби захоплення утопістами, які, обіцяючи на землі соціальний рай, так само нерідко «бралися» й до людини «з голими руками». І наплодили чимало груш на вербі, — особливо ті з них, що популяризували ідею: працюватимуть усі, а справедливий розподіл продуктів їхньої праці належатиме «наймудрішим» із них, «найправеднішим». Цю тезу ми вже бачили у Платона. Не один Кампанелла чи Томас Мор мріяли перескочити економічні закони, і людство розплачувалося за їхні «голубі мрії» кров'ю. Змішавши громадські стави, революція часто висувала до влади людей великого темпераменту, проте малої культури; вони сприймали навколишнє як один із різновидів чудесного міраклю, який потребує не знань, а — віри. У пророків міщанського кшталту надто великим було сподівання: «хто був нічим, той стане всім»; проте Блазень у «Королі Лірі» був далекоглядніший, переконуючи Ліра: «Із нічого, кумцю, і не вийде нічого». Так було і в нас — зрікшись сутани, учорашні ксьондзи ставали чекістами, адвокати й письменники очолювали уряди й партії, а недоук-семінарист під загальне обожнювання почав претендувати на ранг уседержителя. М а л а х і а н с т в о було типове, історична заслуга Куліша в тому, що він виділив його із загального ряду й дав йому назву, — огож він не просто вигадав свого Малахію, наколотивши для нього химерний коктейль з Біблії, Маркса та Холодної Гори (показово, що й діється все у п'єсі «на Міщанській вулиці», № 37), — який химерний сон підказав йому цю жахливу цифру?). Мають рацію дослідники, які вбачають Малахієве коріння ще у стилістиці української бароккової літератури (Н. Корнієнко), мають рацію і ті, хто виводить Малахію з європейської традиції*. Проте які б паралелі ми не навели, вони не пояснять одного: Малахій ще й глибоко конкретний, суто український тип — він не літературний привид, а така ж реальна істота, як Мусій Копистка чи Мина Мазайло. Бо й писаний був цей неймовірний персонаж майже з натури — є на те низка свідчень. В архіві Ю. Яновського зберігся лист якогось С. Соколенка з Одеси,

* М. Ласло-Куцюк у статті «Маски Миколи Куліша» подає цікаві паралелі між Малахієм і героєм роману Д. Джойса «Уллїс Леопольдом Блумом. Той теж домагається «реформи муніципальної моралі», що разуче нагадує Малахієві програми й проекти. Як і Малахія, Блума оголошують божевільним; причому цю заяву робить лікар, який носить ім'я Малахій Молліген. Твір Джойса був у ті роки відомий на Україні. (Магдалина Ласло-Куцюк. Шукання форми. Нариси з української літератури ХХ століття. — Бухарест. — «Критеріон». — 1980. — С. 233—266).

що скаржився на Куліша: «Але коли він уже писав її (тобто п'єсу «Народний Малахій». — Л. Т.) з моїх пригод, треба було хоч для блізиру мене запитати про згоду. Сваюлі партії я не потерплю, і партійний білет не захистить його. В даному разі я претендую на соавторство. Прошу автора пояснити, яким чином він довідався про зміст мого листа до тт. Соціальних батьків у день моїх імени... Відкіль авторові стало відомо про мое бажання бути Наркомом Народним?» * Має Малахій і інших прототипів. Деякі з них, до речі, належали до урядових кіл тогочасної України, вони ніяк не змогли змиритися з тим, що Куліш чинить замах на самісінький «Олімп пролетарської мудрості». Нарешті важливо збагнути й те, що сама лексика «Народного Малахія», де для пересічної баби Агапії «більшовики й петлюри» існували в одному контексті, де селяни й міщани дуже непоштиво вживали «святі» слова «Вецека», «Капеу» та ін., надаючи їм сміхового, бурлескного звучання — все це було звільненням Слова, розкріпаченням Літератури, а тому й підлягало негайному офіційному осудові ідеологів, які змушували писаги все з великої літери, ідеологів, які впроваджували протокольну шанобливість до нової лексики, до нових понять. У Кулішевих п'єсах народ заговорив не передовими статтями, як це було в деяких письменників, не зразково-показною мовою, а — так, як він говорив у житті, — вдома, на площі, на ринку. Було очевидно, що новий «воляпюк», нова політична тарабарщина не стала мовою душі народу. Тому Кулішева органічність викликала страшенний опір з боку партбюрократії, особливо «землячків з циновими гудзиками». Малахіанство почало трактуватися як політичний синонім троцькізму, опозиційності тощо. Тому Курбаса наречено було «лицарем малахіанського образу». Тому Куліш змушений був перепрошувати за «Народного Малахія», удавати, що ставив перед собою примітивну мету. Під виглядом «пророка» і «божевільного» було скритиковано тоталітаризм нищівної системи, і це не сховалося від пильного всевидячого ока. Ось чому «Малахія» було суворо заборонено і вилучено з видань та спогадів на довгі роки. Ось чому «Народний Малахій» — справді, за виразом М. Хвильового, епохальна п'єса, промовистий документ сталінської доби, філософське застереження нам, сьогоднішнім...

«На цвинтарі розстріляних ілюзій» (В. Симоненко) лежить ще й нині і другий шедевр Миколи Куліша — «Патетична соната», з якої досі робили все — тільки не те, чого хотів автор. Автор, який і сам не відразу прийшов до того, чим стала «Патетична соната» наприкінці роботи, — його авторською сповіддю.

* Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. — Фонд Ю. Яновського. — № 116. — Од. зб. 2950.

Задум п'єси (власне, задум роману, з якого виросла п'єса) упродовж десяти років змінювався. Напочатку мислилось Кулішеві досить традиційно: панночка Марина Пероцька бавиться з «оригіналом» Трохимом Лемешем, потім кидає його. Вони опиняються в різних таборах, і Леміш «десь там у заулочку, під землею», в ЧК, власною рукою вбиває засуджену трибуналом до страти Марину. Згодом з доньки білогвардійця Пероцького Марина стала дочкою його антагоніста — вчителя української мови Ступая-Ступаненка, який чимось нагадує нам прекраснодушного Малахія. Перебравши на себе роль трагедійної української Жанни д'Арк, Марина гине від руки поета Ілька Юги, передсмертна сповідь якого і стала гірким сюжетом краху романтичних ілюзій молодого українського інтелігента 20-х років. Гине і сам Ілько — спершу як поет, що змушений відмовитись од своєї віри «в Петрарку і в вічну любов», а далі і як особистість, розчинена у сакральному для нього «тілі революції». Трагедійні обставини змушують його зробити вибір за ситуації, коли вибір неможливий: він зрікається свого національного я, проголошуючи, що віднині — «де клас пригноблених, там і моя нація». Розстрілявши своє кохання, Поет прилучається до фантоматичного світу радості, в якому його нарешті охоплює «надзвичайне піднесення»: в екстазі йому вчувається, що «весь світ починає грати спочатку на геліконах, баритонах, тромбонах Патетичної симфонії, що згодом переходить на кларнети, флейти, скрипки», — себто з мідного оркестру натовпу та юрби стає інтимною музикою його серця. Подібне ми вже бачили у фіналі попередньої п'єси: «Малахій грав. Йому здавалося, що він справді творить якусь прекрасну голубу симфонію, не вважаючи на те, що дудка гугнявила і лунала диким дисонансом».

За силою емоційного впливу історію вбивства Поетом своєї Любові можна порівняти лише з фіналом геніальної новели Хвильового «Я», де герой-чекіст розстрілює власну матір з очима діви Марії, після чого його також охоплює неземна радість і перед ним відкриваються примарні вогні «загірної комуни». Не випадково загадкового «Я» з цієї новели сучасники ототожнювали з самим Хвильовим, хоч автор усіяко відхрещувався од такого зв'язку й доводив, що дав не реальний тип, а персоніфіковану ідею, умовний символ. Однак за образом матеревбивства виразно повстав образ погвалтованої си-намі України, і могутній талант Хвильового повносило виявивсь у тому, що він зумів віддати своєму химерному двосічному героєві власну плоть і кров. Письменницькі чорнильніщі часто наповнені атраментом, наточеним ними з власних жил.

Продовжуючи цю думку, можна послатися на Антоніну Куліш, яка засвідчила у спогадах, що від самого початку роботи над романом «Трохим Леміш» (1918 рік) для Куліша «прототипом героля

цього роману був він сам». Свідчення надзвичайної ваги: отже, Ілько Юга, всупереч показному епіграфові про «спогади мого романтичного нині покійного друга», за якими побудовано п'єсу,— це авторове я, і немає нічого красномовнішого за той факт, що перед нами — революційна сповідь покійника.

У «Патетичній сонаті» гинуть усі, хто жив у поетовому я,— написані з величезною симпатією до кожного з них — Оврам, Настя, Зінька, Ступай-Ступаненко. Вживають лише «муравлі революції» — невизначений Гамар та чесний, проте суто функціональний Лука. Тимто Кулішева п'єса — суворий присуд життю серед руйнації та крові, безстрашний документ доби, що проголосила пріоритет класових домінант над загальнолюдськими, чим багато спричинилася до дегуманізації ХХ століття. Драма Куліша трактує філософську проблему цілісності людського космосу та неподільності окремого я: немає на світі таких ідей, за які можна було б заплатити людським життям — чужим, не власним! Цю особливість драми ще 1932 року підмітив відомий російський критик Б. Алперс, який закинув Кулішеві «недооценку класового лица своїх персонажей. Для него (Куліша.— Л. Г.) — каждый из них только человек» («Советский театр». — 1932. — № 2). Нині ми бачимо, наскільки випередив Куліш своїх критиків, найкмітливіших,— про інших годі й казати.

Вінцем п'єси став блискуче виписаний образ Марини Ступай. Прикро,— навіть Н. Кузякіна услід за сонмом попередників лише у своїй монографії 1970 року про оскраженілу «ненависть до народу», якою нібито перейнята Марина, що «продала свою любов, граючи на ній як політик», оскільки належить до іншого майнового стану,— «батьківський хутір дає їй гроші на красиві сукні й уроки музики» тощо. Зараз будь-якому неупередженому оку видно, що, будучи людиною духовності й культури, Марина ненавидить не український народ, а українську юрбу, яка нічим не відрізняється від юрби німецької, російської, єврейської чи «інтернаціональної»,— отих покидьків, які після першого ж удару чи поразки «відуть урозтіч, ідею кинуть на дорогу разом з брудним своїм солдатським картузом і самі ж розтопчуть...» Історія дала нам страшні приклади того, як масова свідомість сталінської доби топтала кинуту на дорогу ідею всесвітньої рівності, братерства й свободи, як найкращі з кращих лягли перегноєм для торжества сірого людського однострою «казарменого соціалізму». І в цьому Куліш набагато випередив своїх критиків.

Кулішеві не судилося стати ані словником жаги поетом, який поклав собі оспівати звершення нової доби, ані її виваженим літописцем, ані відстороненим її критиком. Він не описав, не змалював, а прожив свій час, прожив на театрі, який жартома називав

«гибельним місцем» для літератора, зронивши якимось, що писати для сцени — все одно, що вкорочувати собі віку. Найближчі друзі — Іван Дніпровський, Микола Хвильовий, Юрій Яновський — ревнували його до Курбаса, відраджували од сцени, та скінчилося тим, що під впливом Куліша самі стали затятими театрадами.

Але що ж то за невеселий жарт про «гибельне місце»? Ми знаємо, що гнані й переслідувані царатом корифеї українського театру, ба навіть пізніший Винниченко, відлучений від України, не дуже-то вкоротили собі віку театром. Куліш став винятком. «Будьмо лаконічні,— сказав Гюго про одного з французьких революціонерів.— Об одинадцятій Жорж Біскарра закінчив будувати свою барикаду,— о дванадцятій його вбили на ній». Видатний драматург, президент ВАПЛІТЕ, безумовний авторитет для найталановитіших українських письменників, автор, чиї п'єси мали популярність далеко за межами України, Микола Куліш являв собою зручну мішень на барикадах українського мистецтва. І не слід, очевидно, зводити все до того, що «три Миколи» (Хвильовий, Куліш, Зеров) не схотіли піти під «три Івани» (Кулик, Микитенко, Ле). Сьогодні ми знаємо з усією очевидністю, що лідери ВУСППу самі кували гвіздки для власного розп'яття, цькуючи неокласиків, ваплітя та «іже не з нами». «Єдина їм дісталась доля», хоч були вони, відверто скажемо, різного поля,— але кожному з них у цій фантазмагоричній постановці 30-х років завбачлива сталінська режисура визначила свою драматичну роль.

Всупереч усім сигналам небезпеки, що споконвіку йшли від «ураженої зони» театру, Куліш після першої ж спроби навечно «прописався по її департаменту». Труднощі не відполохували цього впертого вихідця з українського Техасу (так охрестив Ю. Яновський батьківщину Куліша — Таврію).

Успіх п'єси «97» був для нього дуже несподіваним («Бажаю, щоб вона згодилась для сільського театру. Претендую тільки на користь»,— писав він про свою первістку). Проте ніщо так не вразило Куліша, як заборона «з ідеологічних міркувань» трагедійного фіналу «97» та переробка п'єси Гнатом Юрою без його дозволу. Справа була не тільки в цьому — йшлося про недовіру до нього! До нього, який сповідував і писав лише правду... Завважмо, що це ще не 30-і роки, а 1924-й! Коли ще ніби й не було «перекручень лінії», коли тільки-но закладалися основи взаємн митців з новим державним апаратом. Дамоклів меч заборон висів над Кулішем завжди.

Отже, з тринадцяти п'єс Миколи Куліша на сцені за його життя не пішли — не були дозволені до постановки — шість, у тому числі «Такі» (рукопис якої зник в архівах НКВС під час арешту письменника), «Патетична соната», а «Хулія Хурину» поставлено тільки в

російському перекладі. Кращі його твори — «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» мали успіх у глядача, але незабаром їх було заборонено до показу й піддано політичній анафемі. За життя Куліш не побачив і видання збірки своїх творів: роботу над нею було силоміць обірвано.

Після розгрому ВАПЛІТЕ й Пролітфронту, після страшного голодомору 1932—1933 років, після трагічного пострілу Миколи Хвильового у Куліша почалася депресія. Дружина згадувала:

«Микола так засумував, що я побоювалася, щоб і до його не дійшла страшна черга, і я сховала його обидва нагани. Микола став їх шукати і, не знайшовши, запитав мене:

— Старенька, ти взяла в мене нагани?

Я посміхнулася і сказала:

— Так, Миколо, я заховала, бо боюся...

Тоді Микола мені відповів:

— Будь спокійна, я не зроблю того, що зробив Хвильовий. Я знайду в собі сили і буду боротися до кінця!» *

Проте після створення Спілки письменників СРСР Куліша туди не прийняли. Незважаючи на запрошення московських літераторів, його позбавили й мандату на I всесоюзний з'їзд письменників. Не маючи можливості друкуватися, він почав писати сценарій «Парижком» (колгосп у його рідному селі, про який він хотів зробити фільм, називався «Паризька комуна»), вже розпочалися були зйомки, але «пильне око» догляділо й заборонило фільмування. У вересні 1934 року Куліша було «вичищено» з партії, а 8 грудня у Харкові, після похорону Івана Дніпровського, його заарештували, забравши після трусу всі папери, й відвезли на слідство до Києва. Доньку Ольгу виключили з консерваторії — за два місяці до одержання диплому. Ще раніше у родині конфіскували рояль, як придбаний «на гроші ворога народу», — той самий рояль, на якому Ольга грала батькові «Патетичну сонату» Бетховена... 28 Серезня 1935 року Куліша було засуджено до десяти років позбавлення волі — разом з Остапом Вишнюк, Епіком, Підмогильним, Поліщуком та Піддубним.

«Славного драматурга Миколу Куліша, — згадував в'язень Соловків С. Підгайний, — зацькованого ще на «волі» і згодом засланоного і посадженого до другого соловецького ізолятора, у Кремлі (Соловецькому. — Л. Т.) ніхто не бачив. Він був хворий на туберкульоз і по суті не жив, а поволі вмирив у тому казематі. Уживали ми різних способів, щоб йому якимось допомагати харчами або чим іншим, але з того нічого не вийшло, за винятком двох чи трьох разів, коли пощастило передати масло та яблука.

* Куліш А. Спогади про Миколу Куліша // Куліш М. Твори. — Нью-Йорк, 1955. — С. 419.

Дарма, що наш драматург був тяжко хворий, його не дозволили перевести до госпіталю. До кінця 1937 року був ще живий, і ніхто не може сказати, чи він виїхав з острова у 1937 році. Треба думати, що в зимі 1937—1938 року ще лишався на Соловках і, як був живий, то, мабуть, вивезений 1938 року навесні. Але куди і як — не знаю». (У книзі «Українська інтелігенція на Соловках»).

Останній лист, що його А. Куліш одержала від чоловіка з Соловків, датований 15-м червня 1937 року. Розшуки М. Куліша на її прохання почала Катерина Пешкова (перша дружина Горького) — вона працювала у Товаристві допомоги політичним в'язням, яке виконувало на той час у Радянському Союзі функції Міжнародного Комітету Червоного Хреста, але ці розшуки наслідків не дали. Колишнього Курбасового актора Йосипа Гірняка, який пережив лихоліття сталінського терору й помер 17 січня 1989 року на 93-му році життя у Нью-Йорку, до останніх днів мучила картина: Курбаса та Куліша виводять голими на палубу баржі, розстрілюють і викидають за борт у хвилі Білого моря...

Пам'ятного 1962 року, за часів «хрущовської відлиги», Клуб творчої молоді (КТМ) влаштував у Києві перший на ті часи ювілейний вечір, присвячений сімдесятиріччю драматурга. Головував на ньому Микола Бажан. Зберігся рукопис його слова про Куліша. Вперше подаємо його тут повністю:

«Минуло двадцять вісім років, коли друзі востаннє бачили свого Гуровича. Так називали друзі між собою цього невисокого худорлявого чоловіка зі скромною, нічим особливим не видатною зовнішністю сільського вчителя — аж ніяк не позера, не трибуна, не обранця долі. Гострий гоголівський профіль, чорнильна щіточка вусиків, нервові, але стримані рухи. І тільки очі були такі мінливі, такі шедрі, що через них ставало видно, яке складне, напружене, суперечливе життя кипить у глибинах цього незмірно багатого людського ества. Він був скромний. Подумати тільки — лише на п'ятдесяту виставу своєї першої п'єси, своїх славетних «97», після тріумфальних її успіхів ризикнув автор приїхати з кімнатки свого одеського губсоцвуху до зали харківського театру, та й то перед публікою так і не показатись. Він був скромний, але під шкєю скромністю таїлась мужня гордість і повага до себе, до своєї творчості, до свого труда. Він часто був печальний, змучений, похнюплений — було йому чого печалитись і чим мучитись! — але як часто теж веселий вогник, жар-тївливий український бісик, грайливі промінці іронії чи усмішки блискотїли в його добрих очах! Він був такий, як його творчість, — багатогранний, єдиний у своїх полярностях, повно надїлений рисами українського національного характеру, крізь які яскраво світилася його сильна душа революціонера, борця, комунїста. Які випробу-

вання не падали на його долю, яких ударів він не зазнавав, яких помилок і невдач не припускався, але комуністом він пройшов крізь усе своє життя. Від окопів першої світової війни, від дніпровських плавнів у дні своїх подвигів як командир більшовицького Дніпровського полку, від голодних сіл і холодних шкіл України, від набитих глядачами театральних залів аж до підвалів цього ж будинку, де ми нині зібралися *, до холодних соловецьких берегів, де він загинув жертвою злочинних порушень ленінської справедливості в часи культу Сталіна,— скрізь для нього життєвказуючим гаслом були його ж натхненні слова: «Я люблю революцію, я люблю партію, бо тільки в її шляхах початки нового життя».

Ствердження нового життя, ствердження нової людини, яке може прийти тільки шляхами комуністичної партії,— це, власне, зміст усього дорогоцінного творчого доробку Миколи Куліша, одного з найвидатніших творців не тільки української радянської, але й світової літератури соціалістичного реалізму. Ні з чим в радянській літературі не зрівняти могутності й суворості тієї справді оптимістичної трагедії, якою є Кулішева п'єса про дев'яносто сім загиблих незаможників. Коли хтось казав про її, мовляв, натуралізм, то такий же натуралізм ви можете знайти і в «Едіпі» Софокла; і у «Вакханках» Евріпіда. А цей пристрасний монолог — драма Ілька Юги, над якою, як синя хмара грозової музики, висить симфонія революції і акорди бетховенської сонати! А гострі колізії гротескової, але від цього ще болючішої драми знедолених людей капіталістичної держави, крізь мури якої пробирається назустріч сонцю хоробра і самовіддана дочка пролетаріату! Образи Мусія Копистки, безногого Оврама, закосиченого підлітка Маклени,— ніяке тридцятилітнє похмуре замовчування не могло засипати їх пилом забуття, загасити вкладений в них життєтворчий племін революційної правди, народності, сили. Поряд з найвиразнішими образами, створеними радянською літературою, входять вони в скарбницю духовних цінностей комунізму. Вони повернуті народові, історії, майбутньому великим подвигом ХХ і ХХІІ з'їздів партії разом зі світлими, благодійними ділами, творами, іменами цілої низки інших, відданих партії і народу людей, невинно засуджених і загублених в часи кричущих порушень ленінської справедливості, в часи тієї трагедії, якій вже ніколи й ніколи на землі не повторитись.

* Вечір відбувався у Жовтневому палаці культури, колишньому Інституті шляхетних дівчат, де з 1934 року, після переведення столиці до Києва, був Український Наркомат Внутрішніх Справ з в'язницею для політв'язнів. Тут їх не лише катували, а й розстрілювали у підвалі, вивозячи тіла на Лук'янівський цвинтар, а після 1936 року — переважно у Дарницький ліс біля Биківні.— Л. Т.

І все-таки — це трагедія, в якій перемогла не смерть, а життя, те життєстверджуюче, творче начало, яке надихнуло собою і серце комуніста-письменника Миколи Куліша. Його життя і творчість стали часткою цієї трагедії. Кожен, хто схоче пізнати її суть, глянути в суєорі її й проникливі очі, хай гляне в очі Куліша, хай нап'ється з криниць його творів. Це — не легкий напій, не сельтерська, не підсолоджений сироп, не дурманливий трунок. Цей напій обпікає серце, непокоїть і гартує гордістю за рідний радянський народ, напуває його. Це — тяжка живлюща вода, це — творчий дейтерій, в якого вкладено ядерну енергію звільнених революцією людських душ.

Ми ще мало знаємо творчість Миколи Куліша. З'явилися щойно перші вистави його п'єс. Перші книги його і про нього. Радянська критика тільки-но береться з глибоких, по-партійному провірених засад вивчати й аналізувати його твори. Хай сьогоднішній вечір буде внеском у справу гідного вшанування пам'яті і творчості великого радянського драматурга.

Сімдесят років йому було б нині. Він міг бути сьогодні з нами. Його нема. Ні. Він є. Він з нами, з народом, з партією, з комуністичним майбутнім. Він йому належав і належить. Живим словом своїм. Творчим духом своїм»*.

Говорити Миколі Платоновичу було важко — жорстока молодіжна зала скандувала: «Людина стоїть в зореноснім Кремлі, Людина у сірій військовій шинелі...»; лише після згадки про катівню у підвалі цього ж таки будинку йому вдалося перемогти аудиторію. Але така реакція чітко передавала рух тогочасної «концепції Куліша» — на слуху у всіх була сакраментальна фраза, яку виголосив один з тодішніх секретарів ЦК КПУ А. Скаба: «Ми реабілітували людей, а не їх ідеї». Але ж ідеями Плужника були його поезії, ідеями Курбаса — його вистави, ідеями Хвильового — його проза й памфлети, ідеями Куліша — його п'єси, зокрема, «Народний Малахій» та «Мина Мазайло», яких у своєму виступі Микола Бажан так тоді й не назвав. Хоча з моїх приватних розмов і спілкування з ним було очевидно, що він поціновує їх дуже високо, вважаючи однак, що не настав іще час говорити про них уголос. Тут важливо, що саме він підтримав нас, ініціаторів проведення цього вечора, взявши на себе відповідальність не тільки як ведучий, а й у таких деталях, як, наприклад, оця — у фойє серед інших документів висів і н а д а н и й нам Б а ж а н о м (орфографію та пунктуацію документа зберігаємо):

* Архів автора статті.

«Витяг з протоколу ч. 8

засідання комісії по чистці парторганізації письменників

від 14 червня 1934 року.

1. Куліш, Микола Гур'евич, 1892 року народження, службовець, чл. партії з 1919 р. В інших партіях не був. Має парткарти: зауваження за неетичний вчинок в Житлокоопі, зауваження за відмовлення поїхати на село, зауваження за пасивність до партроботи.

Був у червоній армії.

Під час чистки виступавші товариші заявили, що майже всі п'єси Куліша мають яскраве націоналістичне забарвлення і фактично спрямовані проти лінії партії, так п'єси Куліша «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Закут», «Маклена Граса», «Патетична соната» були вилучені, як речі ясно націоналістичні й чужі. Куліш ввесь час працював у тісному зв'язку з націоналістичними контрреволюційними елементами (Курбас, Яловий), як людина, що, будучи керівником «Вапліте», «Всеукомдраму», спрямовує роботу цих організацій проти партії.

2. За систему націоналістичних помилок, що особливо виявилася в низці націоналістичних п'єс, спрямованих проти лінії партії («Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Закут», «Маклена Граса», «Патетична соната»), за активну підтримку та тісний зв'язок з націоналістичними контрреволюційними елементами (Курбас, Яловий), як людину, що будучи керівником «Вапліте», «Всеукомдраму», спрямував роботу цих організацій проти партії, як людину з цілком ясною націоналістичною ідеологією З ПАРТІЇ ВИКЛЮЧИТИ.

Голова комісії: Чередник

Члени комісії: Ганс, Єременко

Секретар: Лівшиц.

Відставка й цькування з подальшим арештом Олександра Шумського, погромна критика Михайла Волобуєва, самогубство Миколи Скрипника та Миколи Хвильового, жахливі репресії, яких зазнали кращі представники української літератури, театру, млярства, історії, науковці та інженери, лікарі й партійний апарат, робітники й селяни,— все це, безумовно, мало пряме відношення до сталінської програми викорінення України з України, до планомирного нищення адміністративною системою національного як такого, що протистоїть стандартизації та уніфікації народів. І Микола Куліш одверто й чесно сказав на диспуті 1929 року:

«Далі ми маємо обминання в нашій літературі таких важливих, лекучих проблем, як, припустімо, проблеми національної. Я питаю

тут, як питав і в Москві на літературній нараді: будь ласка, покажіть мені ті твори, де відбито, де освітлено нашу національну політику? Де ті твори? Я набираюсь сміливості і заявляю тут, що, очевидно, в нашій літературі є настрій обійти цю проблему, бо вона, так би мовити, з погляду літературного поспіху, грубо кажучи, щодо літературної кар'єри, небезпечна. І коли мені Рабічев закидає, що я, так би мовити, прикипів до цієї проблеми, то на це дозвольте мені відповісти так: «Я як член партії і громадянин не можу обійти цієї проблеми і не хочу розв'язувати її в білих рукавичках. Навіть і в подальших своїх п'єсах (а я їх писав і писатиму за певним тематичним планом) я все одно буду відбивати й освітлювати національну проблему. Рекомендую і вам. А ту моду, що зараз існує в літературі відносно національного руху на Україні (в минулому, в часи революції, тільки плямували і тільки ганьбили національне життя і нацрух), я вважаю за шкідливу»*.

Точніше не скажеш. Потрібна була неабияка сміливість, щоб заявити це саме тоді, коли його кращі п'єси паплюжили в пресі як націоналістичні, коли забороняли їх ставити.

Мабуть, не без впливу антикулішівської кампанії 30-х років повелось трактувати «Народного Малахія», «Мину Мазайла» та «Патетичну сонату» як «національну трилогію»: під цим прапором ішов і захист трилогії, і її голобельна критика.

Але з таким же успіхом можна говорити, що націоналістичні ухили ми надibuємо у Корнеля в «Сіді» чи у Шекспіра з його культом Великої Британії, в історичній японській та китайській драмі, не кажучи вже про Кальдерона, Шіллера, Виспянського, Шандора Петефі, Йозефа Кастаня Тила та інших... Становлення державності й нації — процес тривалий і складний, він є невід'ємною часткою процесу усвідомлення себе народом, і в цьому розумінні, безумовно, в особі Миколи Куліша ми маємо не національного, а народного письменника, виразника ідей найширших, найдемократичніших верств населення пореволюційної України.

Ще 1925 року, здавалося б, на самому злеті пореволюційної духовності, Микола Куліш (в листі до І. Дніпровського) гірко констатує: «Од тупих Майських, од гарячих і холодних, утік на десяток день і тут до сумних прийшов висновків: не має майбутнього Україна. Бандити ми й отамани. І не прийде після нас нащадок прекрасний... і ляжемо ми трупом безславним і загородимо двері в Європу». Тому й наполягає його Малахій на «негайній реформі людини, і в першу чергу, українського роду, бо в стані дядьків і перекладачів на тім світі зайців будемо пасти...» І справді, «тінь журби української» лежала не лише на героях Куліша, а й на ньому самому,—

* Театральний диспут // Критика.— 1929.— № 7—8.

то була драма незмоги реалізувати національні ідеали в умовах української малокультурності того часу та шовіністично-провінційного головоцтва, підтримуваного міщанством на всіх щаблях державного механізму. І кожен його твір був протестом проти рутинності тодішнього життя, своєрідним гімном становленню людини, адже народ може виявити себе лише через вільну, неуярмлену людину, а щоб стати такою, людина має оновитися, змінити свій психологічний статус, визволитися від тотальної брехні й політичної облуди.

І тут важливо зрозуміти, що драматургія Миколи Куліша авітрохи не обмежується національною проблематикою. Дія «Народного Малахія» відбувається у Харкові, але, як слушно зазначає американський дослідник його творчості Юрій Шерех (Ю. Шевельов), «з таким же успіхом вона могла б відбуватися в Парижі, Нью-Йорку або Токіо. Полювання на людину, лицемірство, фальш, відгороджування від правди життя умовністю побутових або бюрократичних норм, безмежний егоїзм і продажність — це зовсім не монополія радянського Харкова, це риси людського суспільства взагалі». І далі: «Збожеволіла на національному питанні частина української еміграції», канонізуючи базгранину Щупаків, Коваленків та ін. представників «жанру публічного доносу» 30-х років, робить Кулішеві погану послугу. «Дійшло до того, що висновки Щупака проголошено геніальними, і провідна українська газета надрукувала це, нічого сумняшеся. Тільки, звичайно, з проголошення письменника націоналістом в СРСР впливало його знищення, а в еміграції впливає його канонізація в святі. Так завершується коло... Це дуже успішно допомагає притрушувати піском непророслі зернята української духовності двадцятих років. Це успішно допомагає істерикам еміграції, що несуть національне питання, як стигматик виразку, ховати людину. Ніби будь-який рух може перемогти, коли він не спирається на повноцінну людину. Від критиків рівня й стилю Щупака пішла легенда, ніби Микола Куліш усю свою творчість присвятив національному питанню. Це стало його офіційним обвинуваченням, і він мусив сам ствердити це, як стверджувалося кожне офіційне обвинувачення. Але, на щастя, це неправда. Національне питання не грає жодної ролі в «Народному Малахіїві». «Мина Мазайло» бере що тему тільки жартома. Якби «Патетична соната» була тільки про це, її б не поставив Таїров і інші російські театри, найменше в українському питанні зацікавлені. У «Маклені Грасі» справжня тема Куліша — тема людини — стає на повний зріст і в повній оголеності, без усякого тла часу й побуту».

Так писав Юрій Шерех ще 1956 року («Шоста симфонія Миколи Куліша». — Нові дні. — Нью-Йорк. — № 73), уже тоді вірно підмітивши найголовніше в Кулішеві — його зверненість до вселюдського,

його необмеженість «суто українськими параметрами», його вміння живописати «долю людську — долю народну». Бо й справді у жодній з п'єс Куліш не утилітаризує своєї мети, не домагається вирішення часткових проблем: поле його дії — людина у космосі найглибших суперечностей доби, місце битви — людська душа, її глибини й верховини, час дії — завжди у строях пекучого «сьогодні». Він виступає передусім як філософ, який прагне осягнути сенс життя людини в суспільстві і суспільства в людині. Під цим кутом зору Микола Куліш — це Великий Протестант доби «Українського Розстріляного Відродження».

Чим же вагомий для нас доробок Миколи Куліша?

Жоден з його попередників не витворив в українській драматургії цілісної трагедійної форми. Підступи до цього робили Карпенко-Карий («Сава Чалий»), Франко («Украдене щастя»), Леся Українка («На полі крові», «Одержима») та ряд інших спроб, але тільки Миколі Кулішеві вдалося втілити у своїх п'єсах «97», «Народний Малахій», «Маклена Граса» таку трагедійну цілісність.

Започаткував Куліш у новому українському театрі й новітні жанри «сміхової культури». Якщо першою спробою української радянської сценічної сатири можна вважати «Шпану» В. Ярошенка, на яку, за висловом О. Мандельштама, «рвонулась уся Бессарабка» (йдеться про виставу 1926 року у «Березолі», режисер Я. Бортник), то своїми дотепними та ядучими комедіями «Хулій Хурна», «Отак загинув Гуска», «Мина Мазайло» Микола Куліш вдало продовжив традиції вертепних дійств, старовинних інтермедій і кращих зразків української дореволюційної побутової комедії. Суспільство, як відомо, можна вважати здоровим лише тоді, коли воно має мужність і, сказати б, алетит брати на клинці власні недоліки, сміятися з самого себе, — цієї барви у театрах кінця 20-х років не бракувало. Куліш проробив в українській комедіографії ту роботу, яку зробили на російській сцені Маяковський, Ердман, Булгаков, на терені української фейлетоністики — Остап Вишня. Саме добриво гіркої кулішівської іронії зробило ґрунт української комедії таким родючим, хоча майже ніхто з послідовників драматурга в цьому не признався.

Безперечна заслуга Миколи Куліша і в галузі розвитку драматургічної форми, у збагаченні арсеналу виразних засобів театру. Мавши мужність почати з традиційної драми «побуту й реалізму» (у добу пролеткультівського заперечення класики чимало критиків на Україні і справді називали «97» п'єсою, яка хоч і «революційна за змістом», проте шкідлива, бо — «реакційна за формою»), він згодом осягнув усі здобутки і давньої, і нової драми ХХ століття, творчо й самобутньо розвинувши їх у Театрі Леся Курбаса. Триповер-

хова сцена в інтелектуально-поетичній «Патетичній сонаті» та раціоналізовано-трагедійній «Маклені Грасі» бере своє походження від староукраїнського вертепу. Масові побудови тієї ж «Патетичної сонати» мимоволі викликають численні асоціації з практики німецького експресіонізму, який був так своєрідно прочитаний на театрі 20-х років. Перша дія «Народного Малахія» і деякі епізоди з комедії «Отак загинув Гуска» ведуть нас до містерії та літургії. Коли ж говорити про вже згадувані демонстративно-одверті «мольєризм» «Мини Мазайла» — то тут ідеться про свідому спробу приживлення техніки класичної комедії до самобутнього древа вітчизняної комедіографії. У «Вічному бунті», з одного боку, використано техніку середньовічних схоластичних диспутів, з другого — Куліш прозірливо будує нову драму контакту, де знято умовну «четверту стіну» між акторами й глядачем, де дійство конструється відповідно до законів їхнього публічного спілкування. При цьому актори звертаються до глядачів, умовно виконуючи ролі, начебто виписані ма йбутнім драматургом, тобто йдеться про виставу-ретро (так би мовити, 30-і роки, колективізація та індустріалізація з точки зору умовних 80-х). Прийом, застосований уперше не тільки в українській драмі, а й у драмі світовій.

Так само слід сказати й про засіб театрального «очуження» та «відчуження», застосований Миколою Кулішем паралельно пошукам Бертольта Брехта. Згадаймо хоч би іронічне «Така драма, така драма, що й кіна не треба» — протягом першої дії «Народного Малахія» — це приспівують не тільки персонажі, а й актори від театру, вижартовуючи «трагедійне». Ще далі Куліш іде у «Маклені Грасі». Маклер Зброжек, збанкрутувавши, хоче заробити на власній смерті. Він домовився з тринадцятирічною Макленою, що вона вб'є його: мовляв, це забезпечить маклеровій родині страхівку (згодом подібний сюжет розроблять Артур Міллер у «Смерті комівоєжера» та Псафас у комедії «Набитий дурень»). Вночі перед смертю маклер репетирує власне вбивство (до речі, прийом репетиції якоїсь важливої справи, прийом театрального повтору певних дій, часом навіть у різних жанрах, — специфічно кулішівський). Він лічить гроші (гонорар за вбивство), хитруючи й тут, — темно, Маклена не помітить нестачі. При цьому він не просто виконує певні дії, а й, говорячи про себе у третій особі, переповідає їх глядачеві: «І ось маклер востаннє допиває вино. (*Допив вино*). Гасить свічку. (*Погасив*).» І додає самоіронічну ремарку: «Яка драматургія!» І фраза ця звучить одразу в трьох площинах — її говорить маклер Зброжек, іронізуючи над розіграною перед дзеркалом мелодрамою; її говорить актор Гірняк, який грав роль Зброжека, іронізуючи над тим, як «зворушливо» він грає, і, нарешті, її говорить автор п'єси, свідомо знімаючи трагікомедійним ходом справді глибинний трагізм мо-

менту. Розповідають, що спершу тут стояло: «Яка драма!», і Курбас на одній з останніх проб підказав Кулішеві — «Яка драматургія!» — бо йшлося справді не лише про драму, а й про драматургію доби...

Куліш сміливо вводить у фактуру своїх п'єс хроніку й цифри, складні філософєми й наївний примітивізм, народну пісню й молитву, і кожен із цих чинників, як правило, діє у нього нетрадиційно, з протилежною функцією. Його персонажі — здебільшого, люди скрути, вони входять у простір драми через катастрофу, драма в же діється в їхніх душах. Майже немає в драматургії Куліша звитяжців і переможців, найцікавіші його герої гинуть, пізнаючи якусь більшу істину, або — виходять на вищий щабель власного я через заперечення в собі рабства й страху. Драма стає для них моментом очищення, становлення, людського вивіщення.

Важливий момент Кулішевої драми — домінанта загальнолюдських цінностей над класовими, намагання промовляти не в межах дозволеного часом, а — говорити про родове, одвічне, вселюдське. В цьому Куліш — послідовник Шекспіра, Чехова, Достоевського; його цікавить сам механізм зчеплення, увесь спектр людських взаємин. Він експериментує з такими поняттями, як пам'ять, сумління, почуття національного, історія й сучасність, кохання й самозречення, людина і держава, людина у дзеркалі собі подібних. Але найголовніше те, що він не ставить крапок над і, виступаючи творцем драми із знаком запитання, а не знаком оклику. Тим-то в його творах живий дух правди, запереченої у тридцятих роках адміністративною системою і повернутої народові сьогодні. Коли «97» було відновлено у «Березолі» на початку 30-х, тема голоду в ній зазвучала на Україні знову з трагічною актуальністю. З голоду пухне й маленька Христинка у «Маклені Грасі», п'єсі трагедійного 1933 року. Ромен у «Вічному бунті» заперечує так звані «соціалістичні темпи», які нищать людей; він боронить своє право мислити індивідуально, обирати власну позицію. Коли у комедії «Хулій Хуріна» Микола Куліш згадує про Димівку, а головному авантюристові дає ім'я Сосновського, тогочасний читач не міг не зв'язувати цього з відомим фальсифікованим процесом «сількора Малиновського», який, як згодом з'ясувалося, був не сількором, а бандитом, про що довго не відважувалися сказати: адже Сталін увів цього героя у «Короткий курс історії ВКП(б)»! * І сьогодні, на порозі останнього десятиріччя ХХ століття, ми віддаємо належне Кулішеві прозорливості. Маврацію Лесь Курбас, написавши у щоденнику: «Сказано десь: досягнена на підйомі ступінь осяяння не пропаде. Вона навіки наша власність. Навіть в калюжі вона до нас повернеться, на неї ми будемо

* Докладніше про це див. у коментарі до п'єси «Хулій Хуріна».

сліпо й помацки йти. А те, що просовує нас,—це бажання вишого стану... А вищий стан—до тривання на високому»*. Тому сьогодні ми заново відкриваємо для себе і Миколу Куліша, і Леся Курбаса.

Щоб по-справжньому закохатися в Куліша, треба перечитати не тільки його п'єси, а й статті, і особливо—листи. З листів перед нами постає образ гранично чесної людини, людини вічного сумніву й болю за людськість, мислителя, який вважав філософію наукою про людське щастя. Куліш і є той «природний чоловік» Сковороди, який мислить за висловом Курбаса, «свідомістю гір, хмар, нації, людини взагалі». Звідси бере початок і феномен мови Куліша—напрочуд природної, виразної, запашної, не олітературено-умовної, а запозиченої з глибин народного ества й повернутої цьому ж народові збагаченою багатьма підтекстами й інтонаціями, ритмами й барвами, новою метафорикою, графічністю й живописом слова. Куліш ніде й ніколи не говорить з чужого голосу, у кожного з його персонажів своя лексика: Ілька Югу не сплутаєш із Зброжеком, а Малахія з Мокієм,—і водночас навіть у «найнижчих верствах» Кулішевих героїв—«людей з натовпу»—максимально виразне арго, лапідарна індивідуалізація: досить двох-трьох реплік—і глядачеві зрозуміло, хто є хто. Куліш був і залишається глибоко національним поетом української мови. Навіть у бурлескній «комедійці» «Хулій Хурина» у пролозі автор говорить, що він ніяк не міг укластися в рамки античної, шекспірівської чи мольєрівської драми, бо матеріал і дух часу такий великий і своєрідний, що «ніяк його туди не убаєш». Тичина, Хвильовий, Плужник, Зеров, Йогансен, Остап Вишня, Косинка, Слісаренко, Панч, Бажан, Рильський, Еллан-Блакитний, Драй-Хмара, Підмогильний, Яновський—у кожного з них дбайливий дослідник знайде кулішівську «голубу даль», і кулішівську терпкість пахучого південного слова, і його ж такі образи, метафори, порівняння. Йдеться не про запозичення—у Куліша ми теж знайдемо і Тичину, і Хвильового, і Остапа Вишню...

Складається навіть враження, що для тогочасної культури була характерна єдність певних тем і спрямувань: те, що закривали й забороняли одному, підхоплював і творчо розробляв інший, немов підстраховуючи колегу. Виникає система «мандрівних образів», групових світобачень: так кристалізується не стільки стиль доби «Розстріляного Відродження», скільки її етико-естетична програма. Можливо, саме тому вона й здатна відродитися сьогодні, за нових соціальних умов,—бо творці тієї доби зверталися не так до сучасників, як до майбутніх поколінь. І однією з найтрагічніших помилок цієї блискучої генерації було те, що вони дозволили роз'єднати себе, дозволили сталінізмові протиставити себе одне одному. Ми на-

* Курбас Л. Березіль.— К., 1988.— С. 45.

гадуємо про цей сумний урок лише для того, щоб зайвий раз наголосити: Микола Куліш належав до тих, хто об'єднував, хто домагався соборного мистецтва і соборного духовного життя України. Саме тому його «барикади» й потрапили під такий прицільний вогонь.

Серед шанувальників таланту Миколи Куліша — Луначарський та Мейерхольд, Марджанішвілі й Таїров, Завадський і Каарел Ірд. За свідченням Єлени Вайгель, велику зацікавленість творчістю Куліша виявляв Бертольт Брехт. «Патетичну сонату» було перекладено німецькою мовою за ініціативою Фрідріха Вольфа. Постановки за Кулішем бачили Німеччина й Франція, Сполучені Штати Америки й Канада, Польща й Болгарія. А проте, як і драматургія Лесі Українки, твори Миколи Куліша ще чекають на відкриття. Для цього потрібен і принципово новий актор, і новий режисер, і головне — присутньо новий глядач. Ми мусимо віднайти в Кулішеві не просто національного драматурга — йдеться про пізнання українця в системі світового театру, світової культури. Тому сьогодні Микола Куліш можливий на кону лише на шляху опанування досвіду Станіславського й Курбаса, Пітера Брука й Товстоногова, Ефроса й Любимова, Крега й Стреллера Арто й Гротовського. А для цього українському театрові бракує розкутого мислення 20-х років, студійності як способу життя, віри у своє високе призначення.

1748 року директор Дюссельдорфського театру Карл Іммерман заявив: «Відродження німецького театру, якщо воно відбудеться, залежить не від того, що буде знову відкрито істину, а від рішень морального порядку. Засоби дуже прості, постановники й актори постійно мають їх у своєму розпорядженні. Важке тільки виконання, бо воно суперечить легковажності, марнолюбству, егоїзмові та природній інертності людей. І тому воно не здійснюється».

Поміняймо «німецький» на «український» — і під цією гіркою тезою підпишеться кожен, кому болять серце за поступ і розвій вітчизняної сцени. Наше видання Миколи Куліша — ще один крок до її відживлення. Слово за театром.

ЛЕСЬ ТАНЮК

П'ЄСА НА ЧОТИРИ ДІТ

ДІЙОВІ ЛЮДИ

Смик Сергій, голова сільради.
Панько, секретар.
Копистка Мусій
Параска, його жінка
Стоножка Іван
Ганна, його жінка
Вася, його син
Дід Юхим, 105 років.
Гиря Інат
Лизя, його дочка
Годований
Дід з ціпком.
Черниці з монастиря.
Ларивон, глухонімий, Гирин наймит
і сторож при церкві.
Орина, старчиха.

ДІЯ ПЕРША

1

Запалила Ганна у печі. Стала, схилилась на комин, сумує:

— Отакого нарobili, що й варити нічого. Слобода!..

А на лаві край віконця син Вася вчив грамоти сусіду Мусія
Копистку:

— Та не так, дядю Мусію, не так. Не о-си-а, а о-с-а, о-са... Протягом треба — ооссаа...

Копистка. Ооссиа...

Ганна. Та киньте своє читання! В печінках уже сидить. Чуєте, чи вже позакладало?

Копистка. Тр-р, мамашо!..

Ганна. Люди сміються...

Копистка. Бо дурні.

Ганна. Годі, розумний!

Копистка. І ти, мамашо, дурна.

Ганна. Нарobili слободи...

Копистка. Дурна, як отой рогач... Ти чула, що казав Ленін? Тоді світ новий настане, як ми з тобою рихметики вивчимось...

Ганна. Хай вона тобі сказиться!

Копистка. Рихметики й усякої політики вивчимось, а тоді зладнаємо тобі таку піч, що сама варитиме, сама й пектиме...

Ганна. Варнякай...

Копистка. От тоді побачиш! Покрутиш гвинта, а воно... — ш-ш-ш! — борщ закипів, іще покрутиш — трах-тара-рах! — борщ на столі...

Ганна. Варити он нічого! Голод заходить! (До сина). Кинь, бо'гже, їй-бо, попалю всі твої книжки!

Вася. Мамо! Ми люди темні, а я не хочу бути темним. Я не можу так... Тепер революція, і вчитися треба всім, всім...

Копистка. І тобі, мамашо!

В а с я. І вам, мамо, вчитися треба, а не гарчати на мене раз у раз.

К о п и с т к а (*аж плеснув у долоні*). Трах-тара-рах, резолюцію прийнято!

Г а н н а. Ой лишечко! Так от що слобода наробила! Вже я гарчу, вже я собака...

В а с я. Та не собака, мамо!..

Г а н н а. А все через книжки оці, через книжки!.. (*Кинулась до книжок*).

К о п и с т к а. Тр-р! (*Заступив їй дорогу*).

В а с я. Втечу до Червоної Армії. Там краще буде...

Г а н н а. Тю на тебе!.. Дурний... Я ж тобі добра бажаю, як рідная няня, а ти... (*Одійшла*).

В а с я. Йй-бо, втечу!

Г а н н а. Схаменись! Та хіба оті книжки мені вадять! Тобі, Васю!.. Подивись, як ти змарнів, Васю!

К о п и с т к а. Ну тебе к лихій матері, мамашо, не заважай нам! Учи, Васько, та вчи уголос, щоб і вона чула, і всі щоб чули!.. Хай сміються! Осна!..

2

Ряп у кату — дві черниці.

К о п и с т к а (*аж тюкнув*). Тю! Диви — темна сила прилізла.

Г а н н а (*на Копистку*). Тю на тебе! Здурів?

Черниці, мов не чули, низенько вклонились, перехрестились.

О д н а (*загугнявила*). Жертвуйте, православні, на построєння божої церкви, якщо ласка ваша...

Д р у г а (*приспівувала*). І не оставить вас господь та пресвята богородиця за жертву вашу.

Г а н н а (*зашарілася, розгубилася*). Пожертвувала б, сестриці, коли ж ані пилінки борошна... Хіба, пождіть, я рушничок вам вийму на церкву. Вишитий. (*Одчинила скриню. Шукає*).

К о п и с т к а (*скоса на черниць*). Колядуєте, дівчата?

Черниці ні в тих ні в сих. Зашморгали носками.

І хіба ото вас ще не розігнали?

П е р ш а (*зчулася*). Розігнали, благодії наші, розігнали...

Д р у г а (*вже приспівувала*). А в церкву божую коней поставили.

Ганна (*рушник затремтів у руках*). Ой матінко божа! У церкву — коней?

Черниці (*так і посипали*). Правду знайте, православні!..

— Прийшла комуна, вигнала нас з обителі нашої дівочої, а в церкву коней...

— І хреста з церкви знято...

— Уночі зняли...

Копистка (*цигарка не скручується*). Та де, ви кажете? В якому монастирі?

Черниці. У Благовіщенському, благодію, може, знаєте...

Копистка. Це той, що коло зеленого броду?

Черниці. Істинно, благодію,— коло броду.

Копистка (*цигарка скрутилася*). Так... Ловко ж ви брешете, дівчата!

Черниці (*оцелятками блик-блик*). Істинно, православні, істинно так! Нам гріх неправду казати...

Копистка (*до Ганни, до Васи*). От же брешуть, аж курява встає! Я ж там був оце... в понеділок чи в неділю, коли б не збрехати. Авжеж, у неділю! Що розігнали монашок, то таки розігнали. Тільки не коней, а дітей туди навели, отих сиріток воєнних і всяких... (*Повернувся до черниць*). Та й брешете ж ви!.. Ти диви — їх уже нема! Шезли, як відьми... (*Прочинивши двері, крикнув услід*). Га? Піймалися на брехні, сучі дочки! (*До Васи*). От, синок, інцидент... Ану, як оте совіцьке слово, що про такий случай говориться? Подивись лишень у тетрадку, ти там був записав...

Ганна. Та й ти ж кажеш, що розігнали?

Копистка. Тр-р-р, тобі нема тепер слова. Шукай, синок, шукай!

Вася (*взявся вичитувати*). Конституція, дядю?

Копистка. Ні...

Вася. Резолюція?

Копистка. Ні... Резолюцію ж я знаю.

Вася. Революція?

Копистка (*аж зачухався*). Та ні... Шукай того слова, що на акацію скидається.

Ганна. Та киньте ви ці гаспидські слова!

Копистка. Тр-р-р...

Вася. Реєстрація?

Копистка. О! Щось трошки виходить.

Вася. Експропріація? Експлуатація? Провокація?

Копистка. Ось воно! Впіймав! Провокація... От ти, мамашо, не вірила, а воно виходить на мое. (*Загнув палець*). Попи — раз. (*Загнув другого, третього*). Дяки — два. Монахи — три. Пани — чотири.

Ганна. Ну?

Копистка. Монашки — п'ять. Вся ця наволоч робить нам провокацію... От що, синок: тут щось неспроста... Катай за монашками!

Вася. Як — за монашками? Чого?

Копистка. За монашками, на вивідки... До кого зайдуть, що казатимуть, — про все вивідай, синок...

Ганна. І навіщо це? Не ходи!

Копистка. Ша! Чула, що монашки казали? Чула?

Ганна. Ну й що такого вони сказали?

Копистка. От тобі й на! Ну й дурна ж ти!... Слухай ще раз! Монашки збрехали?

Ганна. Одчепися!

Копистка. Ні, ти скажи — збрехали?

Ганна. Ну, може, й збрехали.

Копистка. Сказали, що комуна в церкву коней поставила?

Ганна. Сказали.

Копистка. А ти їм рушника за це дала?

Ганна (*вже од печі*). Не монашкам дала, а богові в прийом!

Копистка. Не богові, а провокації!.. Біжи, синок, та наглянь, де вони спиняться, у кого ночуватимуть... Катай!..

Побіг Вася. Копистка, закуривши, до Ганни:

— От моя жінка цього б не зробила.

Ганну зачепило.

Ганна. Годі хвалитися! Може, й зробила б...

Копистка. Бив би!..

3

Тут з печі дід Юхим ізліз. Кахи, кахи — сплюнув у черепок:

— І добре зробив би, бо жінка, синому, — як коса: не поклеплеш — не покосиш...

Копистка. От бачі Трах-тара-рах! Резолюцію прийнято... Чули, діду, провокацію?

Дід Юхим. Та я оце закуняв був трошки... Приснилось, немовби я знов у солдатах, на Шипці. А їсти, а курити — як оце, приміром, тепер, да... Коли бачу — наш ротний цигарку курить... Побачив мене та...

Копистка. Закурить, діду Юхиме!

Дід Юхим (*допався до кисета*). Радий старатися... Побачив та як крикне: «Здоров був, молодець!» Я так і скочив. Дивлюсь, аж це ти...

Ганна. А вже мені оце куріння ввірилось! Тож вікон не видно!

Дід Юхим. Кури його, прокляте зілля, воно богові не вклонилось. Кажуть же люди, якщо не брешуть, що колись бог та святий Петро прийшли на землю...

Копистка. Тут ось монашки такої розказали, що... От якби дізнатися, коли вони прийшли?

Дід Юхим. Хто?

Копистка. Монашки...

Дід Юхим. Та не монашки, а бог з Петром!.. Ішли степом. То всі трави й квіти вклонилися їм низенько, один тютюн не вклонився...

Копистка (*до Ганни*). Ти не бачила їх вчора?

Ганна мовчить.

Дід Юхим. Кого? Бога й Петра?

Копистка. Та монашок.

Дід Юхим. Та я тобі не про монашок, а про бога та Петра! Слухай! Один тютюн не вклонився. Тоді сказав бог: «Будеш ти, тютюне, однині проклятий, і палитимуть тебе люди, доки світу...»

Копистка (*замислився*). Гм... Треба було б мовчати!

Дід Юхим. Як мовчати?

Копистка. Хай би вони язички свої порозв'язали...

Дід Юхим. Хто? Бог та Петро?

Копистка. Та монашки, діду! Було б мені, кажу, помовчати та послухати, чого б вони наказали...

Дід Юхим. Та ти слухай! Бог тютюнові сказав...

Копистка. Побіжу. (*Та й подався з хати*).

Дід Юхим (*до Ганни*). Та куди це він зірвався? (*По паузі*). А сонечко вже за сніданок! Чи нема у тебе там?..

Ганна. Істи? Учора ж і послідки вишкребла — хіба повилазило?

Дід Юхим. Та ні... Води гаряченької...

Двері навстіж — чобітками зарипів Панько,
секретар сільради:

— Та що скоїлось — скуприз який чи пужар, дядьку Мусію?

За Паньком увійшов Мусій Копистка, за Кописткою —
Іван Стоножка, господар хати.

Копистка. Та кажу ж — провокація... У церкву, кажуть, коней навели... Я зразу не добрав діла, а тоді подумав-подумав: це ж вони все село нам зворушать, а найпаче багатіїв отих — Гирю, Годованого... Добре, що догадався — трах-тара-рах, погнав парнишку і сам оце...

Панько. Дурниці! Ніякої воєнної небезпечності... Просто баби понапивались опію релігії та й плещуть язиками...

Копистка. Ой, не кажи! Такого, брат, наплещуть, що аж-аж... Треба побігти наглянути. Найпаче до Гирі під двір, до Годованого.

Панько. Плюньте й розітріть!

Копистка. Не можна!.. Не будь Гирі, Годованого — наплював би, а так... Чує моя душенька...

Панько. Не ходіть — є йтересніше діло.

Копистка. Я на хвилинку! Тільки до Гириноного двору... Я зараз!

Уже взявся Копистка за клямку, як тут Панько
пляшку з-під поли на стіл та:

— Вип'ємо, дядьку Мусію? .

Копистка (*очі забігали*). Ні, я, мабуть... побіжу. (*А сам за кисет, ще й дідові дав*). Ось тільки закурю... і побіжу.

Стоножка. Поспієте, сваток! Сідайте, товаришу секретар!.. Ганно! Чи нема у тебе там...

Ганна настовбурчилась.

(*Він до неї стиха*). Товариш же секретар наш... Зранку не їли... і той...

Ганна. Одної лише капусти дві чи три пелюстки, а більш нічогосінько...

Панько (*уші чуткі*). Дайош, тітко, й капусти! Аби в животі було чим подряпати...

С то н о ж к а. Треба ж, як-то кажуть, по-братськи...

Дід Юхим, кахикпувши, пішов до припічка.

А ви, тату, куди?

Д і д Ю х и м. Та я вже, сину, їв...

С то н о ж к а. Ага, ото й добре...

П а н ь к о (наливши Стоножці). Хазяїну! Пожалуста... та...

С то н о ж к а. Нашому брату й не годилось би тепер пити, та вже нехай нам Радянська влада простить...

П а н ь к о. Саме тепер треба пити... Чому? А тому, що в самогоні хліб є, так би мовити,— сила, а ми без хліба... Сьорбаніть, дядьку Мусію.

К о п и с т к а (повагавшись, взяв чарку, вихилив, сполоскав зуби). І не пив би, дак через зуби... Крутять і крутять, немов у них контра завелась...

Г а н н а. А за монашками хто брався бігти?

К о п и с т к а (мов не до нього було сказано). Гм... ми випили, а за діда забули...

С то н о ж к а. Та той... Вони он закуняли.

К о п и с т к а. Не годиться так... А знаєте, що я надумав?.. Як був я в городі, то бачив, як ушановували трудових героїв... Ой ловко вийшло! Предсідатель таке слово сказав, що аж-аж... Каже: «Спасибі, товариші, що потрудилися для Совіцької власті. Скільки віку,— каже,— вона вас не забуде».

С то н о ж к а. А хто ж вони за люди, оті герої?

К о п и с т к а. Думаєш, пани? Наш брат, трудовий елімент! Один дідок був з робочих — так його на руках гойдали... Ій-бо! Щоб не пити оце по-дурному, даваймо діда Юхима вшануємо? Га?

П а н ь к о. А це — кумедія буде... Дайош!.. Гей, діду!

К о п и с т к а й С то н о ж к а (до діда). Діду Юхиме!

— Тату!

Д і д Ю х и м. Га-га!

К о п и с т к а. Просимо до столу, як трудового елімента...

Г а н н а. Люди просять на чарку горілки...

К о п и с т к а. Жаль, нема музики, а то б зараз ушкварили дідові «Інтернаціонала»... (Наливши чарки, подав одну дідові). Ну, брати-товариші й ви, Тарасовичу! Подорожняю вас, Юхиме Тарасовичу, як трудового героя, од щирого серця... Спасибі, що потрудилися за свій дов-

гий вік, бо Совіцька власть... От не вмію як слід балакати!..

Панько засміявся.

Ану, Панько, ти!..

Панько в регіт.

Гех, якби ж то я вмів говорити! Я тоді б сказав таке, що попадали б усі буржуї у світі... а лід Юхим возрадовався б...

Панько. Ану, дядьку Мусію! Йй-бо, йтересно...

Копистка. Граждани буржуї! — сказав би... Шапки скиньте перед дідом, чолом йому бийте, таку вашу маму... Він вам землю орав? Орав... Овець випасав? Випасав. А скільки солі виволочив? Сто літ робив? А що собі придбав? Горб на спину та ціпок у руки, та ще денікінських шомполів у спину... Ех ви!.. А ще вчені... Та що там казати... Вра — і більш нічого!..

Панько (аж зайшовся). Вра-а!..

Дід Юхим. Оце мені нагадало, як колись ми генерала Гурка на вра брали... Ще за турецької війни...

Панько. Ану, діду, ану?

Дід Юхим. Стоїмо ми раз, да... (Звівся на ноги). Коли під'їздить отак (показав у вікно на стіжок соломи), як до соломи... «Здорові, діти мої, орли!» (По цім слові покивав головою і урочисто додав). Та й заплакав...

Панько (так і розлігся). Заплакав? Ха-ха-ха... А Скобильова-генерала ви, діду, бачили?..

Дід Юхим. Аякже... Видав і Скобильова. Дісьвительно, під'їздить отак як... до соломи... «Здорові, діти мої,— говорить,— орли!» (І знову суворо, врочисто). Та й заплакав... (А в самого аж сльози). На вра взяли, як оце ви мене... Спасибі вам...

Копистка. Грай, музико, «Інтернаціонал»!.. Жаль, що немає моєї Параски... Хіба побігти?..

Панько. Куди?

Копистка. По жінку...

Панько. Плюньте на жінку... Хто тепер з таким барахлом возиться? Моді нема. Тепер яку попав, та й жінка. Правду кажу?

Копистка. Ні, братику, це не так. Це ти, не во гнів будь сказано, трошки брешеш...

Панько. Я брешу?..

Копистка. Бо чоловік не півень, і обратно ж: без жінки, як без хати...

Панько. Дурниці! Ви докажіть, що це іменно так.

Копистка. Та хоч би й я з Параскою...

Ганна. Годі вже — з Параскою!..

Копистка. Тридцять годочків, як один, вижили. А бувало всього. Бувало, й нап'єшся отак та прителіпаєшся додому без розуму... Прокинешся вранці — у кишені вітер, у голові ковалі. То вона: «Що, п'яного, голова болить?» — «Болить, Парасю, ой як болить...» Одчине скриню, витягне шкалика: «Сідай,— ка',— п'яного, та випий із жінкою». Сіли, випили, закусили...

Панько. Це не доказ і не йтересно... Гех, як був я у повстанцях! От де було, да... І обще йтересно було. Не то, що тепер: хліб повивозили, голод... Вип'ємо!

Копистка. Підожди... Бо було ще й гірше: не то що хліба — кізяка, щоб витопити, не було. А надворі б'є, мете, ще й до того ніякої тобі Совіцької власті не було. То вона: «Знаєш,— ка'— старий, що я надумала?» — А що,— кажу? — «Продамо хату?» — То й продамо,— кажу... Що ви думаєте — продали хату! Ну там сіли, випили, закусили, а тоді як пішли у найми, як пішли... І де вже ми з нею не служили...

Панько. Не йтересно!

Копистка. Підожди! Засадили мене в тюрму за те, що панську економію палили. Сидю у віконця та й кукую. Коли трах-тара-рах — жінку приводять... Побачила мене, гукає...

5

Аж тут увійшла Параска:

— Ось де він сидить, руда сатана!

Копистка. Парасю!

Параска. Иди, п'яного, додому!

Дід Юхим. Ага, впіймавсь?.. Хрестись мерщій та читай — да воскресне бог...

Копистка. Ось вона, мое ладо. Парасю!.. (Шуткуючи обняв її).

Параска. Одчепись, нечиста сило!.. Мусію! Та хіба на людях так годиться?

Поцілував.

Хай ти скажишся... Та пусти!

Копистка. Парасю! Подивись мені у вічі... не так!..

Параска. Додому йди, нечиста сило!.. Ти ж слово давав не баритись...

Копистка. Та нема ж у нас дому. Ні хати, ні худоби... Клопіт нам який, чи що?

Параска. Авжеж, клопіт!.. Гуляєш, а там он мошкы по хатах, як ті ворони на хугу...

Копистка. Знаю! Зараз побіжу. Ось тільки випий чарочку, ладо моє...

Панько. Випий, тітко, слиж?

Ганна. Та випий, свахо, коли чоловіки просять!

Дід Юхим (до Копистки). Та кресни її кулаком раз! А то припадає, як півень до курки...

Копистка. Ви не дивуйте, що вона зверху сердита... Всередині ж серце у неї — дак істинно пуховая подушенька... Та що там казати! Випий, зіронько! Та випий, ну тебе к лихій матері!

Параска. От сатана, таки спокусив. Ну, за ваше всіх здоровлячко!.. І за твоє, моє ладо коханеє!

Копистка. Ура-вра!.. А слухай, Парасю, що я надував...

Параска. А що, старий?

Копистка. Живем ми до которого часу благополучно, а що далі з нами буде, то й ти, мабуть, не знаєш...

Параска. Пхи, голоду не бачили?

Копистка. Тр-р-р, старенька... Підемо в город та на патрет ізнімемось!..

Ганна. І куди, вам, мурим, та на патрет!

Параска. А що ж!.. І підем!.. Шкоди од цього людам не буде.

Копистка. Трах-тара-рах, резолюцію прийнято!

6

Припадаючи на ліву ногу, звійшла Орина, старчиха.

Стала у порога:

— Здрастуйте-е!

Копистка. Здрастуй, мамашо!

Орина. З п'ятінкою вас усіх святою... Бачте,— по миру побираюся... До кого не прийду — гонять, лають... Такий голод. Голод-голод...

Панько. Голод скрізь, бабо.

Орина. Та я оце й подумала: завітаю до комітетських. Хоть самі вони без хліба, дак хоть тепле слово скажуть...

Стоножка. Чи не зосталося там капусти?

Ганна (тільки пальцями хруснула). Нема.

Копистка. Ну, то хоть випий, мамашо!..

Орина (випила). Хай же вам, мій таточку, боженька за це та ласку духу свого пошле!

Копистка. От якби він замість духу та лантушок борошна кинув! А духом ми вже давно живем, мамашо.

Ганна. А то правда, Орино, що ти, кажуть, коту зварила?..

Копистка (аж рукою замахнувся на Ганну). А ще про що спитай! Ну й кручена...

Стоножка. Ганно!

Дід Юхим. Та вдар її, Іване!

Орина (заплакала). Коли ж п'ятеро, вірите... Од першої пречистої без хліба... А тут і Оленка померла. Люди присікались — якби, кажуть, рідну доньку, то не поховала б без батюшки... А я, от побий мене боженька, таточку, не чужа Оленці... Аж тепер признаюся: у житі родила, принесла й сама собі підкинула.

Панько (кулаком об стіл). Не йтересно! Годі!.. Набридло мені усе це... Щодня у сільраді: той помер, той помирає, а той пухне... Дурні ми були, що хліб дали вивезти! Ходили, шукали, трусили, а що нам за це? І обше революція не йтересна стала, от!..

Повів Панько оком, випитуючи кожного приховану думку. Похнюпились усі. мовчали. Тільки в Мусія губи аж бриліли, от-от щось скаже. Засміявся Панько:

— Ну, це я шуткома... Вип'ємо, дядю Мусію! Вид'ємо, та розкажіть такого, щоб за пула взяло!..

7

Ніхто й не помітив, як у хату ввійшов Сergyога Смик, голова сільради. Почув він Панькову мову:

— Ну, коли вже Пацькові захотілось такого, щоб за пула взяло, то я розкажу...

Панько. Це ти, Сergyога?

Смик. Ні, не я...

Копистка. А ми оце трошки...

Смик. Бачу... Так хочеш такого, щоб за пула взяло?

Панько *(зняковів)*. Та то я так... Згадалось, як у повстанцях, да... Один чудій розказував... Кишки рвали...

Смик. Я кращої розкажу... Такої, що й пула порвеш. Хочеш?

Панько. Дайоші!.. Тільки ти випий... І щоб було йтересно.

Смик. А слухай!.. Сьогодні я довідався, що Гнат Гиря млинового продкомові не платив. Був агент у волості й казав, немов у Гирі є посвідчення з печаткою й підписами од нашої сільради, що його млин ціле літо не молон...

Копистка. Гирин млин? Та він ще й тепер меле...

Смик. То оце я й питаю секретаря, молон чи не молон Гирин млин?

Панько прикипів до лави. Хотілося устати. Не зміг.

Хіба вже за пула взяло?

Панько. Дурниці!.. Це на мене поговори... Це брехня! Ти докажи, а не так...

Смик. Як?

Панько. Не такечки, як...

Смик. Ну як?

Панько. Як той... як його.

Смик *(важко підійшов до Панька)*. Ти посвідчення писав?

Панько. Яке посвідчення?

Смик. Посвідчення Гирі, що його млин ціле літо не молон?

Панько. А чорт його зна! Може, й писав... Бо в мене вже нерви в голові заплутались од такої роботи, що з рання й до ночі сидиш у Раді та пишеш статистику...

Смик *(важко вгруз руками в стіл)*. Ти не викручуйсь... от... Посвідчення ти написав за три фунти кримського табаку... Звільнив Гирю з черги в підводи, бо виявся за його дочкою... і продавав наше більшовицьке движіння.

Панько. Хто продавав? Ти докажи!.. Да й плювати хотів я на цей твій виказ! Бо я теж переверот у революції робив і з кадетами воював. А млин — це дурниці, й обще ми ще побачимо, які будуть докази... *(Одскочив до порога)*. Я в повіт напишу. Я ще покажу вам!.. *(Ударив дверима. Вийшов)*.

Смик *(услід)*. Ах ти ж... Юда-предатель! Хабарник!

Гад! Прийшов наказ з повіту: забороняється хліб одбирати й трусити, дак про це перший узнав... не я, голова сільради, а Гиря... Гирі продавався гад і революцію продавав по шматочку...

Посмутніли всі у хаті.

Стоножка. Аж тепер я бачу, який ми ще темний народ... Повна ніч в голові. То був урядник, хабарі брав, а тепер свій брат спотикається.

Копистка. Не журись, браття!.. Тільки держись купи, головне тут — контакту держись... Повагом, повагом — та й вийдем на рівний шлях... Та що там казати!.. Сідаймо та вип'ємо, закусимо, поговоримо про це!

Смик. Вилий!..

Копистка *(не дочувши, налив йому чарку)*. Чарчину од серця, щоб не пекло...

Смик. Вилий, кажу!

Копистка. Та що ти, Серього?..

Смик. Вилий!..

Копистка. А не гарячись, братухо, тр-р... бо можна захекатись!..

Смик. Вилий, бо це той самогон, що Гиря умісне підкинув, як хліб у його шукали... Знав, як замазати очі комісії. Підкинув п'ятнадцять царських карбованців, оберемок старої вовни, а всередині барильце самогону поклав... Де б шукати далі, а комісія за барильце, та й назад...

Параска. А не казала я?

Смик. Бо Панько перед вів!.. А я знаю, що в Гирі ще одна яма з хлібом є.

Параска *(до Копистки)*. Не казала: ой Мусію, не водись з Паньком, не пий!.. Дак хіба послуха, руда сатана!..

Копистка. Знаєш що, Параско?

Параска. Що?

Копистка. Не піднімай преній, от що!.. *(До Смика)*. Так не вип'єш?

Той ні слова.

Ну, як так, то й я не питиму. І ніколи більше не питиму... Та що там казати! Виливай її к лихій матері, Серього! *(Дивиться, що Смик жде, щоб він вилив)*. Знаєш, Парасю, що?

Параска. Ну що?

Копистка. На, вилий!..

Параска. А сам ти що — боїшся?

Смик (тоді). Авжеж, боїться.

Копистка. Народнее ж добро...

Смик. Куркульського самогону вилити боїться!.. Аякже! Це ж святе причастя Гирине, а Мусійове добро.

При цих словах аж кркнув Копистка. Схопив недопиту пляшку — підійшов до помийниці та й узявся вилити. Тиша в хаті стала. Всі до Копистки повернулись, аж витяглись. Як уже вилив Мусій самогон, підійшов до помийниці дід Юхим. Постояв, подививсь і усміхнувся:

— Горе нам... та й ми ж сукині сини!

Копистка. Трах-тара-рах, резолюцію прийнято!

8

Вася в дверях:

— Дядю Мусію! Монашки у Гирі... Акафіста вже читають... Людей повен двір... Кажуть, од архирея прийшли з благословенням.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

1

У Гириній хаті черниці акафіста читали.
Жінки приспівували:

— Радуйся, невесто неневестная!

У порога глухонімий Ларивон на сторожі стояв,
темний, високий, з дрючком у руках. Мугикав:

— Го-гер-гу-ги-и...

Шепотіли жінки:

— Чули, що монашки казали?

— Аякже! У монастирі коні стоять, ігуменю замучено...

— А чули, знаки на небі появились?

— Аякже! Хрест зоряний вночі й титла огняні, щоб ополчалися на комунію...

— А правда, що в одного чоловіка дитина народилася, стали хрестити, а воно на сокиру обернулося?

— На канат, я чула. Це знак тому, що багато ще люду загине на шибеницях...

— А сокира — то на кров, кажуть...

Приспівували:

— Радуйся, невесто неневестная!

Гочоніли тихо чоловіки:

— Бачили, половина комнезамів пухлі ходять?

— Аякже! Стоножку Івана питаю, чом їх не рятує комуна.

— Ну?

— Мовчить.

— Невже мовчить?

— Ані слова. Мовчить та ще гірше пухне.

— Кумедія, хи-хи-хи...

— Отож, кажу, чи чужого хліба об'ївся, кхи-кхи-кхи...

Приспівували:

— Радуйся, невесто неневестная!

— Собак їдять.

— Так їм!

— Котів.

— Отак їм!

— Радуйся, невесто неневестная!

Задзвонив годинник.

Хтось (почислив). Раз, два, три... сім, вісім.

2

Гиря вийшов із другої хати:

— Кінчайте, сестриці, бо вже ніч.

Всі (загомоніли). А пора!

— Авжеж, пора!

Стали розходитись.

— Спасибі, сестриці, за акафіста!

— І вам (до Гирі), Гнате Архиповичу! За просвіщеніє...

У сніях.

— А сніг! А мете!

Розійшлися. Монашки — як тіні. Тихо погасили свічечки, безгучно вийшли в другу хату. Гиря підійшов до глухонімого, на кивках, на мигах показав йому:

— Ну, а ти чого стоїш? Цібе на сторожу!.. Що? Ага, пайку ждеш, їсти хочеш. Дам, дам... Тільки трошки дам, щоб не спав та злий був. Краще будеш стерегти... (Причинив двері в чуланчик, гукнув). Лизю! Уріж там Ларивонові скибку хліба. Чуєш?

3

Увійшла Лизя у шовковій юпці, на високих каблуках.
Гиря до неї:

— Уріж, кажу, Ларивонові... Та що це ти моду взяла прибиратися щовечора, як на весілля? Що це за норови на тебе напали?

Лизя. Які там норови? Ще що видумайте!

Гиря. Та ще й набілилася?

Лизя. Пхи!.. Ще що видумайте!

Гиря. Зараз скинь! Люди приходять акафіста слухати, а вона... Одразу чутки рознесуть, що ми барахла за хліб наміняли...

Лизя. Та коли ж я приберуся? Вже два тижні, як той акафіст читається...

Гиря. Тоді, як голод перестане, а тепер не смій!

Лизя. Пхи! Як голод перестане. Ще що видумайте! Он Килька Годованого щодня прибирається.

Гиря (повів очима). Я тобі кажу. Чуєш?

Лизя взялася краяти хліб.

Багато не ріж! Та не криши, чуєш?.. Дай-но сюди крихти!

Лизя одкинула ножа.

Та не сердься! От повечеряємо, тоді й прибирайся. Занавісь вікна й хорошишь собі хоч до ранку, аби тільки ніхто не бачив...

Лизя. Та я тільки приміряла, а ви вже й на крик.
Гиря. Ну годі, не сердься! Бач, усього понамінював тобі.

Лизя. Пхи! Он у Кильки Годованого барахла ще більш нашого. У неї пахощі французькі й гітара...

Гиря. Ну нічого. От скоро я поїду в город і куплю тобі, знаєш, що?

Лизя. А що?

Гиря. Ану вгадай.

Лизя. Пхи! Стану я ще вгадувати.

Гиря. Дуреня ти! Грамофон тобі куплю. Кажуть, що дешево стоїть — півпуда ячменю.

Лизя. Папашо! От аби ви купили мені духів... У такому гранчастому бутлику. Що запашні — міри нема! Ось понюхайте. (*Дала йому хусточку*). Килька побризкала.

Гиря (*понухав хусточку*). Ти ба, й справді пахуще яке, немов миро церковне. Ти розпитай Годованих, де вони купували. Поїду в город і тобі куплю.

Замугикав глухоніий. Гиря до нього:

— Зараз дам!..

Лизя. І навіщо ото закликаєте його в хату! Вошей на йому, грязюка, що й страшно дивитись... А смердить!..

Гиря. Він акафіста стеріг, старців не пускав...

Лизя. Ой, їй-бо, не можу дихати! Пху, як з барлоги! Утечу!

Гиря. Не показуй виду, а то ще розсердиться! Ти не дивись, що він глухий і німий. Норовистий, а злий! Правда, дяюго, що хоть дурний, а злий?.. Ну, на тобі твою пайку... Та перехрести лоба, глуха манія... Де вже там! Підожди, хоть я за тебе помолюсь. (*Повернувся до божниці*). Отче всіх, на тя вповаємо, і ти даєш нам пищу...

4

Тихо; через силу ввійшла Орина. Лизька накрила хліб рушником:

— Папашо! Орина!..

Гиря (*обернувся, заступив хліб*). Ти знов приперлась?

Орина. Драстуйте-драстуйте, татонько мій рідний!.. Хоч шматочок дайте!

Гиря. Скільки я тобі казав, що нема в мене хліба! Сам голодний сидю.

Орина. Хоч шкуруночку, мій боженько...

Гиря. Тобі що сказано?! Нема!

Орина. Хоч понюхати дайте, а то ж усе сніг та сніг... Що вже набридло його їсти.

Лизя. Ідіть з хати, бо холоду нанесли...

Орина. Хоч гарячої водиці, щоб погрітися. Ой любі мої, золоті мої, я ж у вас колись служила, хату мазала і тебе, моя доню, няньчила... Доглядала, доглядала, як свою рідну. Та все тобі співала оцієї, як її... Пам'ятаєш?.. *(Заспівала)*.

М'ята моя рум'яная,
Дитя моє коханеє.

Гиря. Кажу тобі — хліба нема! І не буде!.. До комуни йди!

Орина. Хоч капельку, хоч посидіти, бо вдома ж холодно-холодно... Я тільки хвилиночку, я тільки отак рученьками до тепленького, бо вже, здається, цілий вік сніг іде... *(Торкнулася пучками комина)*.

Гиря *(як не визвіреться)*. Буду з тобою ще панькатися! Геть, собача печінко, з хати! Чуєш?

Посунулась Орина в сніи. Коли тут Ларивон до неї мугика, тиче їй у руки свою пайку хліба. Вийшли.

Лизя. Чи не симпатія вона йому! *(Зареготалась)*.

Гиря *(плюнув)*. Пху! Ти диви на його, на глуху мацію... Та куди ж це він? Оце так історія! Собак покрали, а тут ще й сторож за старчихою побіг.

Ларивон вернувся. На голові й на плечах сніг.

(До його). Дурний ти, як беркові штани! Та не реви, як той віл... Оддав хліб, тим і здобрій. Більше не дам! Не дам, не дам!.. Бо ще понесеш якійсь симпатії, а вона й розбовкає на все село, що в мене є хліб... Цібе на сторожу — ніч!.. Підожди, я сам за тобою вийду та покажу, де стояти й ходити, щоб і церкви доглядав, і мое добро стеріг... А ти, Лизю, постели мені в цій хаті, бо тут зручніше буде з вікон поглядати. *(Вийшов за Ларивоном)*.

Лизя занавісила вікна, принесла дві подушки, кожух.
Потім вийняла люстерко і почала виглядатись. Заспівала:

Об чом, дево, плачеш,
Об чом сльози ллєш.

Чобітками рип-рип увійшов Панько:

— Здрастуй, Лизько!

Лизя. Паню!

Панько. А старий?

Лизя. Цс-с... Вийшли до худоби... Та струси сніг, на якусь марюку схожий! *(Почала сама трусити)*.

Панько. Дурниці! Не чіпляйся хоть ти...

Лизя. Диви, який сердитий! Яка це муха тебе вкусила?

Панько. Не муха, Лизько, а... *(Потер лоба)*. Слиш... дай шамати, Лизю!.. Зранку не їв.

Лизя. Я б дала, Паню, та зараз увійдуть папаша. Краще, як вони ляжуть, тоді. Чом учора не приходив? Я й борщу була залишила.

Панько. Ніколи було. Статистика замучила.

Лизя. І коли вже ти її скінчиш?

Панько. Дурниці питаєш! Хіба можна тепер статистику скінчити? Тільки-но складу та перепису — один помер, другий помер, п'ятий, десятий... Чортзна-що робиться! Всю статистику мертві перевертають догори ногами.

Лизя. Зараз увійдуть папаша. Може б, ти вийшов на якийсь час у ту хату або надвір?

Панько *(узяв її за руки)*. Дурниці! Не боюсь, бо маю до старого діло. Слиш, Лизю... дай пошамати! Віриш, аж темно в очах і весь світ немов... хитається, хитається отак набік...

Лизя *(пригорнулася)*. Зажди трошки, Паню! От нехай усі ляжуть... Тоді пошамашеш... Слухай, Паню, а ти ж мене будеш сватати?

Не зрозумів Панько. Знову потер собі лоба:

— Сватати? Як це сватати?

Лизя. Диви! А ти думав, що так і ночуватимеш з мною даром?

Панько. А, сватати! Себто весілля справляти, самого пити, шамати. Шамати, слюш, Лизю, шамати я хочу! *(Подивився на неї голодними очима)*. Гляну на тебе й на себе. Ти, як цвіт той, вся налита — у мене ж самі маслаки... Сил нема вже, Лизю... *(Сів до столу. Схилився)*.

Лизя (так і прилипла до його). Як засватаєш мене та повінчаємось, Паню, ох і годуватиму: борщем, м'ясом, холодцю наварю, вареників з масличком, сиром...

Панько (аж застогнав). Коли, коли ж це буде? Даваймо завтра, Лизько, сьогодні!.. Зараз!..

Лизя. А хто ж тобі заважа, дурненький? Проси папашу сьогодні, засилай сватів, а в неділю й до церкви...

Панько (устан, одхиливсь од Лизі). До церкви, кажеш... Не можна мені, бо я ще совецький. Та й патлатих не люблю!

Лизя (напружилась, твердо сказала). А ти ж думав як? Я хочу, щоб нас повінчали... Я хочу, щоб ти був моїм, нашим, а не совецьким...

Панькові згадалося:

— Ще як у повстанцях був, то волочив патлатих... Ех, і йтересно тоді було, да!.. Трошили ми буржуїв, як хотіли... Керенок було за поясом... (Зарипіли чобітки. Завихрився чубок над лобом). Раз в одного попа ночували... От де сміху було, як на приставленії! Попаді наказали грамофона крутити, а попові гопака танцювати. Ха-ха-ха... Якби ти, Лизько, бачила, як він у рясі...

Лизя (на його морозом війнула). Не люблю я таких балачок!.. Перестань!

Панько (знітився). Йтересно було, да... А тепер голод, шамати хочеться, шамати... Хіба доведеться?.. А чорт його бери! Все одно комнезами мене з Ради вигризуть.

6

Гиря (вернувсь. Бликнув на Панька, на Лизю, усмішку в уста сховав). А я чую — двері рипнули... Думав, що Лизя виходила.

Панько (картуза в руці закрутив). Доброго здоров'я, Гнате Архиповичу!

Гиря. Здоров, здоров, товаришу секретар! Яким вітром до нас?..

Панько. Та це скінчив діла у Раді та йшов додому... Дивлюсь — у вас ще світиться.

Гиря. Так, так... Ну, що там нового? Що чути?

Панько. А є новини, Гнате Архиповичу...

Гиря (поважно, спокійно). Ти б, дочко, дала Пантелеймонові Петровичу поїсти. Що там є у тебе?

Лизя. Трошки галушок зосталось.

Гиря. Галушки ж, либонь, холодні... Краще достань огірків, укриши сала абошо...

Лизя. Може, папашо, яечню спрягти?

Гиря. Во-во. Хай чоловік по трудах своїх попоїсть. Знаю, яке те писарювання та й ще під лихий такий час... Жалування, мабуть, не платять?..

Панько. Бомага з повіту прийшла: з усіх церков речі коштовні забрати: чаші, хрести золоті, обче — срібло, золото...

Гиря (*уважно*). Гм... Як це чаші?.. Навіщо?

Панько. На голодних немовби. Так пишуть.

Гиря (*по паузі*). Гм... Приїдуть з повіту, комісія, чи як?

Панько. Ні, тут... Як на обчеських зборах більш половини за це голоси подадуть, тоді вже комісію...

Гиря. Немовби виходить, що як народ скаже? Не силою?

Панько. Та воно так тільки пишуть, щоб комнезами перед повели... Оце Смик та Колистка по хатах і побігли...

Гиря. Ага... А збори коли?

Панько. Не буде.

Гиря. Як це... Адже ж пишеться?

Панько. Смик казав, навряд щоб біднота зібралась... Не дійдуть...

Гиря. А то так. Куди їм, сердешним... Не ходять вже, а лазять... Доведеться, м'ать, одкласти?

Панько. Так. Смик хоче, щоб по хатах підписались, щоб без зборів це діло зробити...

Гиря. Що?! А коли?

Панько. Немовби завтра.

Гиря (*аж стілець тріснув під ним*). Що-о? Завтра?.. (*Устав*). Господи, ще не все! Ще не все! Та що вони думають — життя все зірвати, як двері з петель? А не дозво... (*Гримнув на дочку*). Ану там совайся скоріш!

Лизя (*здивувалася*). Папашо!

Стукнуло в причільне вікно. Гиря не почув.

Зиркнув на Панька, потому на дочку:

— Пантелеймон же Петрович той... голодний, либонь, наробився, а ми його про те, про се...

Лизя. Та я й так уже захапалась. Хай краще Пантелеймон Петрович поможе в печі розпалити.

Гиря. Ще що скажи з дурного розуму! (До Панька). Чи бачили таку ледачу дівку?

Панько. А чому ж не допомогти! Та я залюбки... Раз-два — левой! На послугу до вас, молодая хазяйко!

Лизя. Зараз ідіть у чулан та запаліть мені в печі! Солома й кізяки у сінях...

Панько (стукнув, рипнув чобітками). Радий слухати! (Пішов).

Лизя (до збентеженого батька). Хтось стукнув у вікно. Мабуть, Годований. Послі розпитається. (Вийшла).

Гиря зиркнув у вікно. Пішов одчиняти.

7

Прийшли двоє: дід з ціпком і високий огрядний чоловік — Годований:

Дід з ціпком (струсив сніг). Насилу добились: б'є, мете, крутить, щоб ти знав. Прямо тобі ціла ліворучія. А тут ще Ларивон трохи дрючком не загилив...

Годований. Стереже, як часовий на посту. Насилу вгамували. Ху! А ми оце до вас, Гнате Архиповичу, прийшли, чи не знаєте ви...

Дід з ціпком (перехопив). Чого отой Смик та Копистка...

Гиря. По хатах бігають?

Дід з ціпком. Еге... Невже знаєш?

Гиря. Знаю.

Годований. Хто сказав?

Гиря. А є такі. (Показав на двері). Не так поки що голосно кажіть, бо...

Годований. Ага. Молодця у вас дівка!

Гиря. Та вже діло своє знає...

Годований. Так оце ми до вас: що то значить, що вони по хатах бігають?

Дід з ціпком. Як би чого не вийшло, щоб ти знав!

Гиря. А вже виходить! Я оце по вас сестриць думав послати...

Годований. Он як!

Гиря. Виходить так, як од архирея через монашки було упереджено: завтра братимуть з церкви чашу й хрест... Прийшла така бомага... Пишеться, щоб на обчеських зборах, з народного дозволу це робилось, та Смик і Копистка не дурні. Знають, що голота вся на

збори не полізе, так вони ото й майнули по хатах своїх писати. Думують, без зборів це діло зробити.

Пауза. Сипнуло снігом у вікно.
Годованій аж за голову вхопився:

— Та невже ж таки заберуть?
Дід з ціпком. Га?

Гиря мовчки поправив лампадика.

Годованій. Ну то як же, Гнате Архиповичу?

Гиря (*перехрестився*). Пора.

Дід з ціпком. Що саме, Гнате?

Гиря. Пора, кажу!

Скинулись Гиря й Годованій очима. Один одного зрозуміли.

Годованій (*по паузі*). Так граймо на тривогу?

Гиря. А так...

Дід з ціпком (*залупав очима*). Та що саме — не второпаю?

Годованій. Це, діду Онисько, воєнний сигнал такий є — тривога. Щоб, значить, ать-два — і всі, як один, на ногах!

Дід з ціпком. Ага, ага!.. Тепер добрав діла.

Гиря. Удосвіта рано сестриці підуть по наших хатах. Казатимуть, щоб не піддавалися і хреста та чаші святої — анікому. Бо скоро, мовляв, край буде комуні...

Дід з ціпком. І большевицькому движенію, щоб казали.

Гиря! А виходить — край їм!.. Оце й золото з церков забирають, щоб було чим по заґрянцях жити. Не дозволимо, господи!

Годованій. А як дійдеться чого?

Гиря. В усі дзвони вдаримо, з хуторів людей покличемо, муром станемо!

Годованій. Та ні, я про щось протчее...

Гиря (*підвів брови*). Ви думаете?

Годованій. А не обійдеться.

Пауза. Тріснуло в лампадику. На обличчі в Гирі тіні заґрали. Поправив лампадика і мовив глухо:

— Ну, що ж... і про такий случай є чоловік.

Годованій. Хто?

Дід з ціпком. А я знов не второпаю, що ви й до чого?

Годований. Помовчіть, діду. (До Гирі). Хто?

Гиря. Ларивон!

Годований (несподівано, розложисто). Хах-ха-ха. Оце вже ілюзійон!

Гиря (зацепило його). Не ймете віри?

Годований. Та... Глухе ж і німе. Як говорилося у нас, у драгунів — ідійот!

Гиря. Хочете, при вас наведу його на тропу? (Гукнує у другу хату). А ввійдіть, сестриці, сюди!

Нечутно з'явилися черниці. Гиря до них:

— Побіжіть котора та покличте Ларивона! Він там, біля клуні або біля церкви... Через садок ідіть!

Черниці метнулись обидві.

Годований. Ет... Даремно й язика терти — воно ж не зрозуміє!

Гиря. Ви немов за дурного мене маєте...

Годований. Та ні! Ларивона я маю за дурня.

Гиря. А не такий вже дурний. Я йому на мигах, на знаках про царя й про комуна — про все. Та й сам він бачив, як хліб трусили та забирали... Там такий злий на комнезам, що аж-аж...

Годований. Ой чи такий же він до самого споду?

8

Вернулись черниці. За ними завіяний снігом всунувся Ларивон. Без шапки. На голові білим вінком сніг.

Годований. Та в його шапки нема, чи як?

Гиря. А то як вітер, гроза або оце хуга, дак він без шапки отак цілу ніч виходить. (Повернувся до Ларивона. На мигах, на знаках йому). Сідай, Ларивоне, до печі! Погрійся. Та сніг обтруси, сніг... Та дрючка у куток постав... Не хочеш? То сідай так.

Замугикав Ларивон. Обтрусився. Тільки на голові сніг білим вінком зостався.

Годований. Та невже ото він розуміє?

Гиря (на мигах, на знаках). Дивись, Ларивоне!.. Кошуна ота написала... комнезамам... що у нас хліб забирали й одвезли, знаєш?..

Ларивон замугикав.

От-от... Зрозумів? Комуна написала хреста й чашу з церкви брати, корогви брати. (До Годованого). Він любить корогви носити. (До Ларивона). Усе срібло-золото... Всі цяці брати... цяці... (Показав йому на позолоту й срібні вінці в іконах). Написали забрати!

Ларивон замуликав.

І чашу божу заберуть! Чашу!.. Оту саму, що батюшка з неї меду давав тобі... Зрозумів? Но-но! Одвезуть, одвезуть. Зуби собі робитимуть! Бачив у комісара, що жив у нас отут на квартирі?.. Ну от... А церкву зачинять, запечатають і тебе наженуть...

Дід з ціпком. Як собаку наженуть, щоб ти зна...

Гиря. Завтра прийдуть до церкви. Не треба пускати!.. Бити їх треба!..

Звівся Ларивон. Голосніш замуликав.

Смика отого, Копистку Мусія знаєш?..

Дід з ціпком (не втернів). Бити їх!

Засварився дрючком Ларивон. Замахав.
Тіні до стінах побігли.

Гиря. Отак!.. Отак!.. (До Годованого). От хто вдають! А ви не вірили...

Годований (тоді й собі). Бий їх!

Дід з ціпком. За разв'орстку бий!

Годований. На махан бий!

Черниці (й собі). Бий їх! Бий! Бий!

Перша (підскочила до Ларивона. Співає. Плаче). Ми трудились... Килимки, обруси ткали... Людям... Ми капусту, квітки поливали... Васильками пахло, сонечко було. А вони нас... на сніг... на мороз...

Друга (збоку забігла. Простягла руки). Хрест зняли на брамі... Хлак червоний там... А ми бігли, бігли... через греблю, лугом, степом... Ніч та сніг... Ніч та сніг... Ще й досі трусимось... Ось дивись — трусимось.

Обступили Ларивона. Сіпають, шарпають, плачуть. Гиря насилу їх вгамував:

— Та він же глухий, не чує... На знаках йому треба, на мигах... А ви... Та ви, дивіться, засмикали його! А господи!.. Та ви його ще з гропи зіб'єте, що допіру я навів... Одступіться!

Одсапались усі. Ларивон, сварячись, став до стіни. Сніговий вінок почав танути. Скогидися перші краплини — немов чужі сльози на Ларивоновім облччі. Тоді Гиря до Годованого:

— А що? Тепер вірите?

Г о д о в а н и й. Спиніть, бо ще когось загілить.

Г и р я (до Ларивона). Ну годі... Завтра!.. Розумієш— завтра! Во-во... А зараз...

Зашаруділо щось, замацало за дверима. Всі обернулись до дверей.
Гиря занепокоївся.

Це ви, сестриці, сіней не заперли... Хто там?

Почувся голос:

— Це я... Стоножка Іван. Одчиніть!

Гиря пошелки псказав усім, щоб вийшли у другу хату.

9

Засніжений, спираючись на ціпочок, тихо увійшов С т о н о ж к а:

— Це я, Гнате Архиповичу... От що я вам скажу, Гнате Архиповичу. Я прийшов... Позичте мені хоч з півпуда...

Г и р я. Гай, гай, голубе мій, якби ж то я мав що позичити...

С т о н о ж к а. Озадку чи той... макухи, може, а то ж самі бачите — гину... У Ганни вже ноги спухли...

Г и р я. По ширості скажу, Йване, зосталось ячменю того пудів з десять — держу на насіння. Ні жита, ні пшениці й озадку нема. Коли не віриш, ходім покажу горище, засіки, бочки... Ось ходім!

С т о н о ж к а. Та нащо! Не треба, Гнате Архиповичу, я вірю вам...

Г и р я. Бачиш, посивів? Ночами не сплю, все думаю, об весні помишляю, як сіяти будемо, Йване? На все село семеро коней зосталося: у мене, у Годованого, у діда Ониська, у Щербака Трохима. А пшениці — ні зернини, ні проса, ні гречки нема. От коли загібель прийде, Йване, дак це весною. Усім буде край!.. (По паузі). Ну, що там кажуть Смик та Копистка? Невже тому правда, що мають забрати в церкві чашу Христову, хрест, позолоту й срібло?

С т о н о ж к а. Кажуть, бомага прийшла...

Г и р я. Ну, а ти, Йване, як про це думаєш?

Стоножка. Не думав про це, Гнате Архиповичу, бо не можу... Світ в очах отак хилиться, крутиться... Запаморочилось у голові так, що іноді не знаю, де я й що мені робиться.

Гиря. Га? До чого довели людей! Дивитися тяжко...

Стоножка. Гнате Архиповичу!.. Може, у вас... кішка є, то позичте!..

Гиря. Стямся, Іване! Де ж таки видано було, щоб християнська душа вживала коли котятину... Та краще вже вмерти, як ото їсти котів чи собак...

Стоножка. Та ні, я не їсти... Миші завелись у хаті, дак Ганна просила дістати кішку...

Гиря (*засміявся*). А де в тебе тії миші взялися! Давно, м'ать, подохли вони... От що, голубе мій, дав би я тобі ячменю, якби ти...

Стоножка (*аж скинувся, ожив*). Я одроблю!.. Я...

Гиря. Дав би з останнього, кажу, якби ж ти одцурався їх, одсахнувся від Копистки та Смика та й повернув на християнську тропу...

Стоножка. Я той... я краще одроблю вам...

Гиря. А, голубе, що мені твій одробіток! Ти на правильну тропу вийди! Он завтра вони забиратимуть з церкви чашу і хрест, ти що їм скажеш? Дозволиш чи ні?..

У Стоножки голова поникла.

Га?

Стоножка засіпався.

Невже, питаюсь, дозволиш і з богів сорочки познімати?

Стоножка. Не знаю про це...

Гиря. Гм... Так ти й не знаєш?

Стоножка. Не думав про це...

Гиря. Гм... Якщо не думав, то піди та подумай, помисли. А тоді приходи! Тим часом і я подумаю, обчислю... (*Глянув на годинник*). Та дивися, вже скоро десять! Біжить час, обминає нас... І не зглянешся, як отак і смерть у двері набіжить...

Стоножка (*глухим голосом*). Гнате Архиповичу! Я за вами руку підйму... Як скажете, так і чинитиму...

Гиря. Е, ні!.. Я не приневолюю, я не силую тебе, Іване. Ти краще подумай, голубе, виваж все це, обміркуй...

Стоножка. Я вже надумавсь... Я за хрест і чашу... Щоб не брали їх, скажу, і щоб більше нічого у людей силою не брали.

Гиря. Ось-ось воно й є: щоб силою не брали! Святу правду, Іване, кажеш — щоб не брали силою!.. А брали, спитавшись у хазяїна, дозволу випросивши у людей... у громади... Ех, жаль який, Іване, що ти прозрів тоді, коли вже у мене силою забрали хліб, а ти ж і помагав його брати!..

Стоножка. Простіть, Гнате Архиповичу!

Гиря. Ну, та вже хай бог тебе простить... Мішечка у тебе часом нема?.. Ага, торба!.. Давай... Та вона така, що пудів зо два влізе. Постій тут, я зараз... *(Вийшов у сіни і скоро вернувся)*. А знаєш, Іване, ти ось що... Ти краще прийди по ячмінь до мене завтра чи там позавтра.

Стоножка. Я, їй-бо, дядечку, за хрест і чашу... Може, не вірите, то я заприсягнуся...

Гиря. Приходь завтра... Як тільки ото скажеш привселюдно, біля церкви, що ти за хрест і чашу, як тільки покаєшся, так і приходь... Позичу, голубе, їй-бо, позичу і так дам... Серця увірву шматочок, а таки дам...

Стоножка. Дядечку, Гнате Архиповичу! Сили моєї не вистачить до завтра... Боюсь, що не встигну, до церкви не дійду, десь упаду...

Гиря. А господи, не могу на такі муки дивитися... Не могу, Іване!.. Серце крається... Постій, постій, голубе... *(підійшов до столу, одкинув рушника і, взявши в руки буханок хліба, урізав половину. Потому, повагавшись, ще шматочок додав)*. На, Іване! Оддаю тобі свій завтрашній пай, бо сам же давно на порціях живу.

Стоножка *(чолом йому оддавши)*. Спасибі вам!.. Спасибі!..

Гиря. А завтра приходь до церкви... Чуєш?

Стоножка *(із сіней)*. Прийду!

10

Вернувся Гиря в хату, аж тут Лизька із чулана вийшла. Очі сяють, на щокках ягільки грають. Підійшла і пошепки:

— Папаню, милий... Завтра свати до нас будуть. Чуєте? Свати!

Гиря *(стрепенувся)*. А не бреше?

Лизя. Ні, ні, щось на його оті комзлідні насіли, дак він на все рішився...

Гиря. Та невже?

Лизя. Цс-с...

Гиря. Рішився, кажеш?

Лизя. Цс-с-с, папаню... Не показуйте йому, що ми так ізраділи... Пхи!

Гиря. Гм... Подивлюсь на тебе, Лизю,—вилита ти мати. Покійна теж така була, царство їй небесне... Ну, йди, доню, до нього... Та гляди лишень, щоб не обдурив!..

Лизя. Пхи! Ще що вигадаете! Не на таку напав...

Гиря. А про церкву ти йому нагадала?

Лизя. Піде й до церкви.

Гиря. Гляди ж... А на весілля — духів отих та пахоців повне відро тобі куплю... Постривай ще... (*Озирнувшись, одчинив якусь лядку, витяг пляшку самогону, одлив половину*). На, почастуй... Тільки багато не давай... Та гляди мені!..

11

Вийшла Лизя, Гиря пройшовся по хаті. Із другої хати вийшов Годований. дід з чіпком, черниці, Ларивон.

Гиря (*усміхнувся до них*). Чули?

Годований. Голова у вас, Гнате Архиповичу.

Гиря. Просвітляється життя, просвітляється. (*Повернувся до божниці*). О господи, царю небесний! Перебори ти силою своєю революцію! Попали ти її огнем своїм! Попелом укрій! Вітром розвій!

Черниці стали навколiшкч. Защелестіли губами й широкими рукавами. Мзлилися всі:

— Поверни все на старий лад!.. Та невже ж ти не в силах подужати комуну? Бий її, троци, з корінням виривай геть!.. Ти покарав був Йова милосердного, дак ти ж йому повернув усе добро... Верни ж нам наше добро, що комнезами забрали!.. Верни коні, хліб, худобу, гроші!.. Ну, верни ж, верни, тебе благаємо!..

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

1

Біля церковної брами зібралась комісія: Смик, два незаможники. Підійшов Копистка з ключами.

Смик (*назустріч йому*). Ну як?

Копистка. Ключі ось, а піп не хоче йти. Каже, що хорий...

Смик. Він прочитав протокола і що з центру пішуть?

Копистка. Прочитав.

Смик. Ну й що?

Копистка. Дуже, видно, зрадів, бо губи так і вдарили тропака...

Смик. Кинь жарти!.. Ти йому сказав, що й як?

Копистка. За все сказав... Каже — не вийду, хорий...

Смик (*одімкнув браму*). Будемо брати й без його. А в протокол впишемо, що піп одмовився... Заходьте, товариші! (*Спинив Копистку*). А ти в церкву не заходь, чуеш? Твоє діло тут наглядати. (*Пошепки*). Наш Юда—Панько — ночував сю ніч у Гирі, спав з його дочкою, то, мабуть, про все уже вишепотів...

Копистка. Про це, братухо, я вже знаю. У мене жінка — телеграф.

Смик. Так я його сьогодні із Ради вигнав і наказав на очі не з'являтися...

Копистка. Торкай, братухо, торкай!

Смик. А як що трапиться, то...

Копистка. Ет!.. Не малолітнє ж я дитя,—торкай!

2

Пішов Смик. Копистка, щоб не стояти на видноті, зайшов за примурок. Тільки скрутив сигарку, аж тут — Гиря:

— Що це ти, Мусію батьковичу, стоїш тут? Хіба чого стережеш?

Копистка (*йому під тон*). Авжеж, так! Даром не стояв би.

Гиря. Може, церкву святу, щоб часом ніхто не окрав?..

Копистка. Може, й церкву.

Гиря. Спитать би, чашу золоту, чи як?
Копистка. Сказать би, й чашу, і плащаницю, і все чисто.

Гиря. Гм... Од злодіїв, чи як?

Копистка. А то ж од кого, думаеш?

Гиря. Невже ж воно є такі, що й на божее добро вже зазіхають?..

Копистка. Якби то на боже, а то ж на наше, на народне...

Гиря. Гм... А хто ж вони, оті злодії?

Копистка. Та ті ж самі, що, чужими руками хліб робивши, позакопували його в ями, як крадене,— ви!

Гиря. Ой шануйсь, Мусію!..

Копистка. А то що?

Гиря. А то, що за такі слова... не помилує тебе господь милосердний... Не помилує!

Копистка. А хто тобі казав за це?

Гиря. Не помилує!.. Знаю!

Копистка. Хіба з богом балакав, що знаєш?

Звіром глянув Гиря на Копистку. Пішов.

3

Прибрела Орина:

— Здрастуйте, дядечку Мусію!

Копистка. Здрастуй, мамашо!

Орина. З п'ятінкою вас святою!.. Таки послав господь ласку свою: Як не гнівили його, милосердного, а він таки зглянувся на нас, бідних.

Копистка. Як саме, мамашо?

Орина. Кажу ж, п'ятінку послав, а був четвер, і не знала я, чи й виживу з діточками — так же їстоньки всі похотіли...

Покрутив головою Копистка.

Оце прийшла під церкву. Кажуть, чашу золотую й кадильницю мінятимуть на хліб, дак я хоть подивлюсь, який він є... Може, таки п'ятінка святая і мені шкуриноньку або зерниноньку пошле... А як не то, то пережду тут до суботоньки... А в суботоньку, може, хто поминання до церкви принесе... Колись багато приносили. *(Сіла собі осторонь на сніг. Та все бурмотить щось, киваючи головою).*

А вже до брами надійшов дід з ціпком. Стали збиратися чоловіки, жінки. Дід приступивсь до Копистки, лупнув очима:

— Хіба до церкви прийшов, Мусію? Сьогодні ж будень!..

Копистка. А ви, діду, чого прийшли, коли будень?

Дід з ціпком. Молитися прийшов, щоб ти знав, а не кадить, як ти ось, цигаркою. Кинь мені зараз! Хіба повилазило — церква?

Копистка. Та я ж не в церкві курю, а на вулиці. Кому яка з цього шкода.

Дід з ціпком. Не маєш такого права, щоб цигаркою смердіти під церквою! Не маєш права, щоб ти знав!

Злий голос. Та хіба вони послухають старих людей?

Дід з ціпком. Думають, що забрали собі слободу, дак можна й на бога верхи сісти? Ні, він вам не стерпить. Він знайде на вас кару, пождіть, анахтеми. Він, милосердний, загонить вас у пекло.

Копистка. Нехай в пекло — там хоть тепло. А піди у рай, то й за дрова дбай!..

Дід з ціпком. Ач який! Ах ти ж безбожнику! Бузвіре ти окаянний!.. Кинь цигарку, кажу!

5

Прийшов Годований. Немов нічого не знаючи:

— Що тут такеє, діду Онисько?

Дід з ціпком. Отак, як бачиш. Стоїть коло божого дому, та курить, та смердить, щоб ти знав, цигаркою.

Годований. А чого, дозвольте, стоїть?

Дід з ціпком. Спитай його!

Хтось із людей. Чашу, святиню церковну забирають!.. Позолоту, срібло!..

Годований. Як це забирають, дозвольте? Хто бере? По якому праву?

Хтось із людей. А по такому, як і хліб брали. Комуні отій.

Годований (*прикидаючись*). Дозвольте, то хліб — вещь зрозумілая, але ж чаша й хрест — це ж божії речі!.. Та хто бере?

Копистка. Комісія.

Годований. Яка така комісія? Хто її обрав?

Копистка. Народ.

Злий голос. Який народ? Де той народ?

Копистка. Бедний народ.

Годований. Та народ аж ось коли сходиться, а про комісію то ніхто, ма'ть, і не чув.

Копистка. А я кажу — которий найбідніший народ. Як і полагається тепер.

6

Прийшли ще люди. З ними Стоножка, дід Юхим, Вася, Параска, Гомін пішов.

Годований. Ось що, Копистко! Ми, народ, вже знаємо про все... Бо ми, народ, знаємо, коли й яка з повіту бомага прийшла і що в тій бомазі пишеться. Ми, народ, тепер питаємось, як це так? В бомазі пишеться, щоб брати срібло-злато церковнее з дозволу народного, а ми, народ, про це знаємо?

Голос (*незаможницький, з натовпу*). Котре бідне — знає, як один.

Годований. Подожди там!.. Як це так, ми, народ, питаємось, що в бомазі пишеться так, а ви чините навиворіт, та ще й нишком од усіх? У бомазі сказано, щоб на обчеських зборах проголосовані були всі церковні речі, а ви, як ті злодії, вдерлись у церкву і що робите?

Дід з ціпком. Чуєш?

Годований. Так оце ми, увесь народ, і кажемо: чи дамо, чи не дамо чашу і хрест — об цім ви в народа спитайтеся!..

Гомін. У народа спитайтеся!..

Дід з ціпком. Чуєш, що народ каже?

Копистка. Та який же з вас народ, чудака ти, чоловіче?

Дід з ціпком. Як так?.. А хто ж ми, щоб ти знав?

Копистка. Ви ж незорганізований елімент, та й усе...

Годований (*по паузі*). А ми ось що, граждани, комісія од народу! Ходімо зараз у церкву та й заборонимо їм по закону совецькому...

Копистка. Ша!.. Подождіть!.. Закон то совецький, та не про вас його писано.

Годований. Та ти чого тут розкамуєш? Що ти нам — начальство чи хто?

Копистка. Не начальство, а Совецька власть!

Дід з ціпком. Яке ти маєш право?.. Хто тебе настановив?

Копистка. А звісно, не ви, діду. Були такі, що настановили... Ми тепер власть і більше ніхто!

Годований. Розступись, море,— кізяк пливе.

Дід з ціпком. Оце правда — розступись, море... Недавно з кізяка й не вилазило, а тепер — начальство!

Параска (тут як не вихопиться). А вам досадно? Га? Аж очі пухнуть з досади, що колись Мусій мій з панського загону й не вилазив, а я в кізяці й діти плодила, а тепер... тепер питають: де тут живе товариш Мусій Копистка?..

Копистка (посміхаючись). Тут! Осьдечки я, Мусій Копистка!

Параска. Не перебивай, сатана!.. Пожалуста, на з'їзд до нас... Ось воно! Колись моему сатані й на землю забороняли сісти, а тепер його й на плисові крісла садовлять, раду з ним радять, як воно, що й до чого, а вам що? А вам сто сухих досад од цього!..

Копистка. Трах-тара-рах — оце вам, діду, резолюція!..

Дід з ціпком. А ти... А ти кинь цигарку, кажу! (Та й замірився на Копистку ціпком).

Копистка (не зворухнувся). Ша, діду!

Дід з ціпком. Кинь, бо...

Копистка. Не дмухайте, діду, проти вітру...

Дід з ціпком. Бо...

Копистка. Бо луп увірветься.

Ударити дід не наважився. Одступивсь. Трясеться.

7

Разом сливе вийшли: із церкви — комісія, з-за огради — Гиря, монашки, глухонімий Ларивон. Натоп подався назад. Галас упав, ушух.

Смик. Що тут таке, Мусію?

Копистка. Та як би тобі й сказати... Виходять інцидент.

Смик. Що саме?.. Хто?

Параска. Та хто ж, як не дід Онисько, Годований... Бач, досадно стало, що мій рудий...

Копистка. Та цить!

Дід Юхим десь луною озвався: «Моя мила, щоб ти воза не побилала»

Незорований елімент поприводив і за пазухою своєю резолюцію держить...

С м и к. Яку тут резолюцію? В циркулярі пишеться, хто буде невдоволений, хай о своїм невдоволенні напише до повітової комісії, і там розсудять...

Г о д о в а н и й. А ми, народ, знаємо, що в циркулярі обратнее пишеться. Отож ми, народ, і питаємось: як це так, дозвольте? Пишеться, щоб брати срібло-злато церковнее з дозволу народного, а ви як берете?

Г о м і н. Хто вам дозволив?

— Сказано, щоб на обчеських зборах!..

— Пишеться, щоб увесь народ проголосував, а ви самі?

С м и к. Хто нам дозволив?.. (Нагукав). Стоножкин Василько! Ось іди сюди, Васю! (А сам до Копистки). На, Мусію, подержи, поки ми протокола їм прочитаємо...

Немов блискавка в очах у всіх блиснула, як побачили, що Смик дав Копистці речі: церковні, в голубу тканину повіті.

К о п и с т к а (помітивши блиск цей і рух). Не гарячись, Сергію! Чуєш?

С м и к. Не боюсь, бо маємо право!.. (Вийняв протокола). Товаришу Вася! Прошу вас прочитати.

В а с я (почав читати). Протокол найбідніших громадян слобідки Рибальчанської. Слухали й постановили ми собі третього марта 1923 року, що дійсно придумали не треба лучче товариші в центрі, щоб забрати в церков срібло-злато і повернути на хліб голодним, которі у нас дійсно пухнуть і мруть без соблюденія статистики...

Г и р я. А скільки вас вписалося?

Г о л о с и. Скільки вас душ?

К о п и с т к а. Дев'яносто сім!

С м и к. Всіх, хто має право голосу в нашій слобідці, сто вісімдесят дев'ять. Нас вписалося дев'яносто сім. Кого більше?.. Маємо право?.. Отож не крутіть, бо на своє не викрутите!..

Г и р я. А хто вписався в протокол?

С м и к. Не вам питати, та вже прочитай їм, Васю, щоб не крутили! Вичитай усіх... Хто там? Ну?

В а с я (вичитував). Підписались срібло-злато церковне брати: Смик Сержога, Копистка Мусій та Парасковья...

Г о л о с. І сюди вскочила!

Другий. Аякже! Без неї й паски не посвятаються.
Вася. Рогачка Василь, Клименко Захар, Барило Свирид, Золото Мойсей, Стоножка Іван...

Гиря. Не вірю!

Смик. Шо?

Гиря. Не вірю! Ви багато без спросу повписували...

Смик. Кого, наприклад?

Гиря. Та хоть би й Стоножку Івана. Та чимало є таких, що не хотіли, а ви їх повписували, щоб протоколом цим незаконним людей дурити.

Смик *(усміхнувся)*. Ану спитай, он Стоножка Іван стоїть, спитай його!..

Копистка *(до Стоножки)*. Чуєте, сваток?.. Ха-ха-ха! Та на таких, як сваток Іван Стоножка, весь цей протокол, мало протокол — уся Совецька власть держиться...

Гиря *(до Стоножки)*. Скажи, Іване, привселюдно, ти з доброї волі писався? Ти згоджуєшся, щоб чашу й хрест у нас забрали?..

Копистка. Скажіть йому, сваток!.. Посадіть його на лід — ану?

Всі обернулися до Стоножки Івана. Він вимовив тихо і хрипко помертвілим язиком:

— Я не з доброї волі писався... Я щоб не давати чаші і хреста...

Гиря *(блиснув злим смішком)*. Чули?

Годований. Отак вони дурять нашого брата — народ!

Дід зціпком. Отак, щоб ви знали!..

Знатовпу. Га?

— Га-га?

— Ага!

— Ага-га.

Копистка аж зблід, полявився на Стоножку, щось хотів сказати, та тільки крехнув:

— Хто б знав, що такий інцидент случиться!

У Васі затремтіли губи, заскакав папір у руках:

— Тату!.. Ви ж, тату, погодились, а я... за вас, за неграмотного, писався... *(До всіх)*. Тато писалися!..

Стоножка *(захитався та все щось каже, немов хоче тими словами підпертися, щоб не впасти)*. Яка ж

ми власть, коли маслаки по дорозі, земля пухне і світ увесь хитається, хилиться — не вдержись... Ніяк не вдержись... *(Поточився, був би впав, якби не Ганна)*.

С м и к *(до Васи — аж голос вломився)*. Викресли!.. Дев'яносто шість... Вичитуй далі, хто там!..

Д в а г о л о с и. Випишіть і мене!..

— І мене, Драча Микиту!..

— Сироту Юхима!..

Г о д о в а н и й. Граждани народ! Протокол увесь чисто фальшивий!.. Випишуйтеся!

З л и й г о л о с. Випишуйтеся! Випишуйтеся!

Д і д Ю х и м *(протиснувся крізь натовп)*. Пропустіть, кажу!.. Маю щось казати — ось слухайте!.. Ось ну-бо, послушайте! *(Виступив наперед, скинув шапку, на ципочка сперся та й почав)*. Отак саме було, достеменно так, як ми на Шипці стояли!.. Отак, пригадую!.. Три тижні без харчу, ще й лихоманка — нікотрий солдат на ногах не держався. І от, з'явіть собі — генерал-лейтенант Скобильов під'їздить, ну отак як до соломи: «Здорово, діти мої, орли!» Бачить — нікотрий солдат на ногах не встоїть!.. та й заплакав. «Дісьвительно, — говорить!.. *(По паузі)*. — Та не рябей, — говорить, — діти, богові молитва, а церкві служба!.. даром не минеться!..»

Г о д о в а н и й. Сутая правда, старик! Кажі-говори!.. Говори!

Д і д Ю х и м. І не минулась! Не пропала, кажу, бо дісьвительно прийшла Совецька власть, которая за нашого брата стала і стоїть!.. І до судної дошки стояти-ме!.. *(Обернувся до сина. Затрусилася сива голова)*. А ти, сину, що їй зараз заподіяв?.. Виходить, вроді як до турків передався?.. Гай-гай!.. *(До Васи)*. Впиши мене у протокол!.. за твого батька!.. І щоб дісьвительно було!..

З н а т о в п у г о л о с и. Впишіть і мене!..

— І мене: Кондратія Хурсу!

— Сироту Юхима!

С м и к. Впиши! *(Взявши у Васи протокола, згорнув його)*. Було і є дев'яносто сім!

К о п и с т к а *(на сторону Гирі та Годованого)*. Оце вам резолюція!

Тут дід з ципком як не вчепиться в діда Юхима:

— А на тім світі?.. На тім світі що тобі скажуть за хрест та за чашу? Куди тебе за них посадять, га?..

Дід Юхим. Куди б не посадили, аби тільки не з тобою! Так і богові скажу: хоч і в пекло, тільки не з тобою!.. *(Одійшов геть, суворий, спокійний)*.

Дід з ципком *(заверещав услід йому)*. А ти думав, у рай?.. У пекло попадеш, щоб ти знав! У пекло!

Дід Юхим *(обернувся, подивився на всіх)*. Солдат пекла не боїться!..

Гиря. Годі незгоди, граждани! Не треба ні бою, ні крові, бо вже й так земля наша вся в сукровищах... Краще попросимо товаришів, а наших сусід і братів... Навколішки станьмо... *(Простяг руки)*. Благаємо вас, Серього й Мусію, і вас, діду Юхиме, ви ж найстаріша в слобідці нашій людина... благаємо — поставте чашу і хрест, покладіть на божий трон!.. Не знущайтеся!..

Монашки *(як тіні, вклонилися)*. Молимо вас, православні!.. Благашим просимо словом!..

Вклонилися і ті, що поруч стояли. Ще вищою визначилась на задньому плані понура і грізна постаць глухонімого.

Смик. А ти, Гнате, не знущайся з темного люду! Кого дуриш? Кому очі замазуєш?

Гиря. Сам же ти колись до церкви ходив, на криласі навіть співав, і люди тебе за це поважали. Коли тепер не віриш, то не заважай другому, не заступай стежки до бога!..

Смик. Був і я темним, та, спасибі революції, прозрів... Побачив, що віра — темниця, а попи то є сторожа... От і кажу!..

Гиря. Благаємо, покладіть святиню, бо їй же, сердешній, болить у немитих, може, і грішних руках... Вона ж батьківськими й нашими молитвами вкрита, вона слізьми нашими полита... *(Упав навколішки і заспівав: «Взбранней воеводе, победительная»)*.

До його пристали черниці.

Злий голос. Не знущайся, собако! Люди ж тебе просять, не звірі!..

Гиря. Благаю!

Гомін. Хліб заграбували!..

— Худобу забрали!..

— Овець, вороного коня!..

— Качок, гусей, рядна, а тепер і святиню беруть!..

— Та що ж це робиться?

С м и к. Як треба було царям воюватися, то з церков золото брали і дзвони, а як ми за шматок хліба воюємо, за свою власть, то вже й гріх? Граждане! Прошу вас циркулярно розійтись!.. (До комісії). Ходімо!

Взявся йти, за ним рушила була комісія. Коли тут злий, аж дикий голос:

— Люди добрі, заступіть святиню!.. Рятуйте! Рятуйте, хто в господа бога вірує!..

Гиря підштовхнув Ларивона. Глухонімий вийшов, нахиливши голову, навперейми комісії. Вишкірив зуби. Грізно мугикнув. Раптом одним рухом вирвав у Копистки церковні речі, плечем одкинув Смика і ще когось. Од черевного дикого його ревіння шугнули, розступились усі. Причинивши браму, поклав десь речі, вийшов, зачинив браму і став перед нею, темний, грізний, ошкірений. Кинулись до його Смик, Копистка:

— Оддай, Ларивоне!

— Чуєш, ти?.. Оддай, братко!..

Ларивон замахнувся дрючком — засвістило в повітрі. Мусили одійти.

Г и р я. Не займайте його, не займайте! Це ж бог його з неба врозумив і силою своєю осіяв!.. (До всіх). Чудо явив!..

С м и к. Знаємо, хто врозумив!..

К о п и с т к а. Врозумили його тут, на землі! (До Ларивона). Ех ти ж, темниця, темниця, братко! Кого ти послухав, подумай!..

Г о д о в а н и й. Хіба можна йому людське слово почути чи чоловіка послухати, коли він од роду глухий і німий, граждани? Не що інше, як чудо господне, граждани...

Д і д з ц і п к о м. Авжеж, чудо! Тільки бога почути воно може, тільки бога, щоб ти знав.

К о п и с т к а. Почує він і нас, грішних. (До Ларивона). Слухай, братко (на мигах та знаках), ось слухай: бач, пухлі кругом, їсти хочуть — як хочуть! Приходять до його (показав на Гирю), просять, падають... Дай-дай! Ворота заперто, собаки гав-гав — не дає!

Г и р я. Душу б оддав! Забрали! Нема!

С м и к. Душі в тебе нема й не було, а хліб іще є!

Г и р я. Нема!

С м и к. Є!

К о п и с т к а (до Ларивона). Помирають, братко, сам же ти бачив такі інциденти. І там помирають. І скрізь

помирають. Ніхто даром хліба не дає. Говорять — дай гроші, що круглі і сяють... От-от, що круглі і сяють. А грошей нема: і в тебе, і в мене... А з чаші й хреста Совіцька влада викує гроші!.. От-от! Гроші, браток!

Годований. Зуби.

Копистка. Що?

Годований, дід з ціпком, монашки. Комісарам зуби!

— Каблучки!

— Персні!

Копистка, Параска і Смик. Гроші на хліб!

Копистка. Бідному класу — тобі, братухо, мені й усім — за чашу і хрест золоті — хліба, браток, привезуть. Добрав тепер діла? От-от. Привезуть! Он-он з того краю, тією дорогою, з города... Брат, брат, як зариплять вози! А то й машиною, отим автомобілем. Бачив? Чох-чох...

Мабуть, надія замріяла в кожного. бо в натовпі голови всіх повернулися у той бік. Глянув туди й Ларивон.

Годований (*іронічно*). Подивіться, громадяни, подивіться! он-он головний комісар їхній їде — голодная смерть! Га-га! Хіба не чуєте — ребрами торохтять?.. Подивіться, як кажуть, пожалуста...

У натовпі рух. В очах затінилось страхіття.

Чого ж ви всі одвертаєтесь?.. Га-га! Отож воно й є! Не привезуть! Бо ніколи ще до нас не возили — тільки вивозили. Га-га! Птиця повтікала — подумайте! Гав не стало!..

Копистка (*підійшовши близько до Ларивона*). Голодної смерті хрестом не одгониш, тільки хлібом... Все одно без чаші, без причастя народ умирає... На біса воно? Оддай, Ларивоне!.. Ну, голубе?

Визвірився знов Ларивон, замахнувся дрючком. Копистка одскочив.

Ех ти, темная сило!

Смик. Одійди, Мусію!.. Його вже освітили й осяяли... (*Вийняв нишком револьвера*). Тепер тільки оце й допomoже...

Копистка. Ти здурів?.. Та вони цього тільки й ждуть... Кинь!.. Заховай!.. (*Та й прикрив своєю рукою револьвер. Учепився за Смикові руки*).

С м и к. Пусти! Як оддамо цінності — оддамо усе. Або тепер, або... Пусти, кажу!

П а р а с к а (*помітила, що лихо*). Стійте, чоловіки, ось стійте! (*Ухопила за руку Орину, вивела наперед*). Ходімо, Орино, Ларивон нас не вдарить... Ганно! Явдох, чого стоїте? Ходімо всі жінки! Візьмемо чашу і хрест од його! Він нам оддасть, от їй-бо... (*До черниць*). А ви, гави, цитьте! (*До жінок*). Ну?

Жінки заворухнулись, проте не пішли. Одна Орна пошкандибала, безтямво бурмочучи:

— Авжеж, ходімо!.. Ходімо, ходімо... Аби не додому — ходімо! По чашу ходімо!..

П а р а с к а. Стій, Ларивоне, голубе, стій!

О р и н а. Авжеж, стій! Стій-стій! Татонько, стій!

Став Ларивон. Дрючок додолу опустив. Дивиться.

П а р а с к а. Я тобі ще раз сорочку з бруду виперу... Тричі виперу, тільки ти не бийся...

Вищирився на неї Ларивон, подобно усміхнувся. А Параска так і засвітилась радісно.

Бач, не забув, як колись я сорочку йому випрала.

О р и н а. Авжеж, не забув, мій татонько. Бо хто ж, як не я, на його каліцтво зглянулась і в житті з ним трошечки полежала. Хай бог простить, трошечки полежала... Татонько мій! Не забув — не забув...

П а р а с к а. Ти ж її не вдарив, Ларивоне? А мене? Ні? А чашу та хрест оддасиш? Дурненький, на хліб поміняємо, діток погодуємо, од голодної смерті врятуємо...

О р и н а. Авжеж, погодуємо! Хоч раз погодуємо! Погодуємо-погодуємо. А вони засміються, татоньку мій... (*Аж засміялась, до Ларивона припавши*).

Повернувся Ларивон, браму одчинив і виніс чашу та хрест. Тиче їх Орні. Парасці, а сам одкрив рота, мугикає.

П а р а с к а. Сам винеси, Ларивоне! Он-он туди, у ревком! Неси! Неси!..

Підійшли ще жінки, оточили Ларивона. Підбіг Смик.

О р и н а (*шкандибавши попліч з Ларивоном, за чашу рукою вхопилась*). Авжеж, неси! Неси, неси!..

П а р а с к а. А що! дорогу дайте, чоловіки!

Натовп посунув за ними. Тільки біля Гирі та Годованого купка засталась. Та ще Копистка, скручуючи цигарку, одстав, запалив, цвіркнув та й кинув на сторону Гирі:

— Оце й я скажу — чудо! З резолюцією... *(Іронічно)*. Ну, молисья, молисья, бо я б молився, та, вірите, ніколи... *(Та й подався)*.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

1

Напровесні Копистка сидів у сільраді сам. Коли чує: бам-бам-бам! — задзвонили в церкві. Задзвонили — перестали.

Копистка. Гм... Що за знак? Немов на пужар, тільки ж перестало... *(Одчинив віконце, виглянув)*. Ага, Васько!.. Чуєш, Василю? Чи не знаєш часом, чого так у церкві задзвонили?.. Питаю, чого так чудно задзвонили?.. Не знаєш... А куди це ти з торбою, га?.. Що?.. Ти ось краще зайди сюди, синашу! Та на часинку!.. *(Повернувся до дверей)*. Щось надумав, мабуть, хлопень.

2

Увійшов Вася. Ноги пухлі. В руках паличка, за плечима торбинка.

Копистка. Здрастуй, синок!.. Так, кажеш, не знаєш, чого дзвонили?

Вася тільки головою хитнув.

Може, де пужар?.. Не видно, кажеш... Гм... А куди це ти налагодився?

Вася *(як хворий, повів рукою)*. А... туди.

Копистка. От тобі й на! Та куди саме?

Вася. Не знаю... В город думка була.

Копистка. В город?

Вася. Мати померла й батько, ви ж знаєте. А сьогодні дід вночі: тікай, кажуть, закурили — і вмерли. Сумно якось стало одному. Так я встав уранці та й пішов.

Копистка. А дід хіба не ходив до церкви? Гиря ж там, кажуть, вареним ячменем людей годує!

В а с я. Діда прогнали... А я не ходив. Маслаки кінські збирав і варив. А палива з стріхи смикав.

Копистка (зворушився). То чом же до мене не прийшов, чудій ти, не чоловік! Я б тебе печеною гавою нагодував... А в торбинці в тебе що?

В а с я. Та... Книжки.

Копистка. Гм... Книжки? І букваря, ма'ть, забрав?

В а с я. Та... й букваря.

Копистка. І тетрадьку?

В а с я. Яку тетрадьку?

Копистка. Та тую, що... совіцькі слова виписував.

В а с я. А-а... Забрав, дядю! Аякже!

Копистка (заходив по хаті). Ти ось що, синок!.. Ти не ходи в город, бо не дійдеш. Помреш у дорозі. Зоставайся тут... За секретаря будеш. Тобі скільки років?

В а с я. Та... ще помру я тут.

Копистка. Чорта помремо, синок! Будь ерой!.. От-от, як не видно, їде вже, повертає з города Серьога і, мабуть, з хлібом...

В а с я. Кажуть, що не приїде, бо вже місяць, як повіз у город чашу й хрест, а не видно й не чути, кажуть...

Копистка. Хто каже?.. Приїде! Ось побачиш — приїде! А он тобі надворі що — весна? А ондечки подивись що — сонце? Та яке сонце, гей!

В а с я. Та... сонця ж не можна їсти.

Копистка. А то так: сонце не гава — його не ввіймаєш. Та тільки ти не добрав діла, синок! Сонце припече, трава наросте, рогоза в річці, риби наловимо, юшки наваримо... Ну, а там незабаром трах-тара-рах — хліб уродить... А поки що в мене сьогодні гава є. Катай, синок, до мене жити! Ну що?

В а с я (осміхнувся крізь сльози). Та... не знаю, як це воно буде.

Копистка. Знаєш, синок, що я надумав?

В а с я. Що?

Копистка. А ось що: я тебе смаженою гавою годуватиму, а ти мене за це букваря довчиш. Гаразд?

В а с я. Гаразд!

Копистка. Трах-тара-рах, резолюцію прийнято! Отже, таки вивчусь я грамоти, туди його маму! І рихметики вивчусь, і всякої політики...

Убігла Параска. Копистка до неї:

— Чуєш, стара? Давай на старість ще таку штуку встругнемо — і тебе грамоти вивчимо, га?

Параска. Годі! Он що в церкві робиться!

Копистка. Що?

Параска. Я так і думала: сидить, мабуть, руда сатана та цигарку смокче, а не туди, що вже треба нам ховатися або тікати!

Копистка. От тобі й на!

Параска. Тобі на!.. Тож закурив собі голову так, що й смерті вже своєї не бачиш! І так увесь вік. Як ще колись козаки приїздили вбивати людей за ту панську економію, що спалили, — так люди, як люди... Той утік, той заховався, а він, руда сатана, досидівся, докурився отак, аж поки наскочили козаки...

Копистка. Та через кого ж, як не через тебе, зозулько, увесь той інцидент і случився. Прибігла отак: гари, гари... Ідуть! А хто їде — не добереш...

Параска. Що? Через мене, кажеш?.. Подивись, Мусію, мені у вічі!..

Копистка. Подивись ти мені у вічі!..

І дивились одне одному в вічі, аж поки Копистка не одвів своїх.

Ну годі, бо хіба жінку передивишся!..

Параска. Моя правда, Мусію!

Копистка. Годі!..

Параска. І побачиш, як не на моє вийде! Отак і вб'ють тебе, отак через цигарку не вбачиш, де й смерть на тебе візьметься...

Копистка. Та кажи, що в церкві?

Параска. Ага! Тепер кажи... Слухай, Мусію! Вони ось-ось прийдуть з церкви сюди... вбивати...

Копистка. Хто?

Вася. Кого?

Параска. Орину, Ларивона і нас!

Копистка. Та кажи товком!

Параска. Слухай! Орина і Ларивон (він живе у неї) прийшли до церкви. Гиря ж ото роздавав по ложці варений ячмінь людям, і Лизька була, і знаєш ще хто? Панько! Прибрався, одягся, миску з ячменем за Лизькою носить. Ще й свічечку. А Лизька роздає. Побачив

мене і, як пес той, шулився, і свічечку ту не зна, де по-діти... Га, Мусію? Наш секретарі..

Копистка. Та мати його!.. Кажі далі!

Параска. Отож Гиря не дав Орині ячменю, каже: «Піди та перш помолись, у батюшки посповідайся». А вона вже несповна розуму, пішла, ще й Ларивона потягла. А на сповіді й каже: дітей з Ларивоном поїла..

Копистка (аж похитнувся). Та що ти кажеш, Параско?..

Параска. Піп про це Гирі, Гиря людям... Задзвонили в дзвони, позбігалися, Ларивона пов'язали... До розправи, кричать, повбивати їх треба!.. Чую, й на тебе похвалки гонять... Кажуть: Смик утік, Совіта нема — саме слухний час... Та я з церкви та городами, городами сюди... Тікаймо, Мусію, бо вб'ють!

Копистка. Ти ось що, Параско!.. Ти...

Параска. Тікаймо, кажу! Чого ще сидіти отут! Щоб на шматки розірвали?.. Якби ти чув, що вони казали!.. Сюди прийдуть, казали... Тікаймо! Отак городами повз стару греблю, щоб не побачили...

Копистка. Ша, Парасю, ша!.. Ти ось що, кажу, біжи зараз та скликай...

Параска. Кого?

Копистка. Наших!.. Усіх, хто живий ще zostався.

Параска. Вже ж їх не докличешся, дурний ти!..

Копистка. Дев'яносто сім...

Параска. Було та загуло! Сьогодні вночі не спалося, дак я всім число склала. Половина слободи людей вимерло, а наша голота перед усіх в ямки попадала...

Копистка. А Кондратій Хурса, Клименко Захар, Барило один і другий, Сирота Юхим, Золото Мойша?..

Параска. Та вони вже такі, що й ніг, либонь, не потягнуть...

Копистка. Клименко Захар, завчора бачились, ось тут сидів... Та й Сергій казав, як їхав: гляди ж, стережи, Мусію, казав...

Параска. Стережи! Кого?.. Що?.. Оцю порожню халупу?

Копистка. Совіцьку власть, дурна на тобі голова!..

Параска. На тобі! Бо як поприходять ось, то й ту дурну зірвуть, а без неї що ти встережеш. Що, питаю?

Копистка. Серьога ось-ось як не приїде...

Параска. Не приїде твій Серьога! Він уже забув, відкіля й двері до нас одчиняються. П'ятий тиждень пі-

шов, а його нема. І не буде! Бо він не такий дурний: забрав золото...

Копистка *(аж руку звів)*. Знаєш що, Параско?

Параска. Ну що?

Копистка. Не піднімай преній — от що!

Параска. Мусію! Благаю!..

Копистка. Я що сказав?

Параска *принишкла*.

Зараз, кажу, біжи!.. Нагукай там, хто живий!.. Та не барися, чуєш? Одною ногою там — другою щоб тут!..

Параска. А коли я вже тебе здихаюсь, руда сатана! Коли вже ти мені світ розв'яжеш! І якби ж путяще що, а то ж... *(Вибігла і за хвилину назад)*. Мусію!.. Ідуть!.. Вже недалеко, ось...

Копистка. Ну що ти їй!.. Біжи!

Параска. Тепер я городами... Ти ж гляди, Мусію, без мене... нічого не роби тут... Я одним духом... *(Побігла)*.

Копистка *(до Васи)*. А ми, синок, ось що... Зараз зорганізуємо ревком.

Вася. Як це ревком?..

Копистка. А так, що Совета у нас нема. Нема, бо повмирали або неспособні лежать. Гиря до власті свої руці простяга? Простяга, через Панька простяга, бо Панько йому продався... Я оце про все подумав, про всю їхню політику... А ти, Василю, грамотний, пишеш так аж-аж, і хлопець — ерой революції. Сідай за секретаря.

Вася. Та я не вмію, щоб по-писарському. Не вчився.

Копистка. На біса по-писарському! Пиши по-нашому. *(Дістав із шафки паперу, перо, чорнило, тиче Васи)*. Пиши: «Як у нашій слобідці комнезами вимерли, Совета нема, а контра висунула голову, сичить гадюкою, от-от укусить, то постановили...»

Вася. Та не можу я щоб за секретаря! От право, не можу!

Копистка. Та ти ж уже писав раз! Сідай. *(Посадив Васю, умочив йому перо)*. Я буду проказувати, а ти пиши! Одно знай пиши, а тоді підпишемо... удвох... Ну, слухай! Пиши: «Призначення ревкому». Написав? Тепер пиши: «Постановили...»

Вася. Щось не так, дядьку Мусію. Треба перш — слухали.

Копистка. Та кого ти будеш слухати, як нікого нема! Кажу я — повмирали або неспособні лежать...

Близько грізно підступив до вікон гомін. Уже стало чути тупотняву.

Та що його довго балакати! Пиши: «Постановили призначити на ревком, поки повернеться з города Серьога, на председателя Мусія Копистку, а на секретаря — товариша Стоножкина Василя...» Пиши, синок! Трах-тарара-рах — резолюцію прийнято! Шабаш... А тепер — треба покурити, бо хто його зна, що там буде...

4

Хтось одкинув двері навстіж. Гунув натовп. Попереду ввійшов Годований. За ним дід з піпком:

— Ведіть їх сюди! Зараз судитимемо!..

Увели Ориню й Ларивона, зв'язаного й спутаного. Увійшов Гиря. Набилося людей.

Годований. Де председатель?

Копистка. Щось трапилось?

Годований. Я питаю, де председатель? Де ваша власть?

Копистка. Щось трапилось, питаю?

Дід з піпком. Людоїдів привели, щоб ти знав!.. Хіба не бачиш?

Годований. Ми, народ, питаємо,— де председатель?

Копистка. Хіба не знаєш — у повіт поїхав!

Годований. Граждани люди! Уже місяць, як нема председателя! Чи не пора нам спитати: а чому його так довго нема?

Злий голос. Утік!

Годований. Сутая правда! Утік! Забрав золото, народне добро і втік. (До Копистки). Виходить — утекла ваша власть? Виходить — власті нема? (До натовпу). Граждани люди! Власть утекла, Совета нема — мабуть, самі судитимемо?

Злий голос. Авжеж, самі!

Гомін. Самі!

— Починайте!

Копистка. Ша трошки, ша! Бо є ревком...

Годований. Ревком? Де він? Хто?

Копистка. Тутечки він, ось!.. Я председатель, а оцей парнишка, товариш Стоножкин,— секретар. Протокол є. Вам чого потребується?

Годований. Та хто вас обрав? Де ви взялися?

Копистка. Тут і не потребується обирати. Тут так: об'явився — й шабаш. Аби тільки за бідний клас стояв. Такий совіцький закон є... І не думайте, не простий собі закон, а секретний і вроді военний...

Годований. Так це ти об'явився ревкомом?

Копистка. Еге ж!

Годований. Ти?

Копистка. От чудак, ще й питаєш... Та кому ж і об'явитися, як не нам?.. Ну, подумай! Не станеш же ти, чи Гиря, чи там дід Онисько ревкомом, коли по закону вам не помагається...

Годований (*аж очі налилися кров'ю, засіпалися губи*). Та це ти думаєш ще раз заступити нам дорогу?.. Граждани, люди!.. Та доки ще він буде!..

Гиря (*спинив Годованого*). Постривай! Не треба сварки... Хай покаже, який він ревком. (*Тоді до Копистки*). Ну, що ж! Обібрався грибом, то лізь у козуб. Ось народ привів людоїдів. Скажи, що з ними робитимеш? (*До людей*). Постороніться трошки! Хай людоїди вийдуть наперед, щоб їх ревком побачив.

Дід з цїпком. От до чого призвело більшовицькеє движеніє! Людоїдство повелося!.. Ну, що тепер скажеш, товаришу ревком?

Копистка. А от розпитаюся, тоді й скажу. Ану цитуйте! До порядку! Діду, одступіться трошки назад!..

Дід з цїпком. Годі вже наставляти на порядок! Бо вже допорядкувалися, годі!..

Копистка. Вам, діду, слова не дадено!

Дід з цїпком. І просить тебе не стану. Захочу сказати, то скажу, ще й в очі плюну. Отак!.. (*Та й плюнув на Копистку*).

Копистка (*не зворухнувся. Вийняв кiset. Закурив*). Товаришу секретар! Впишіть цього факта в протокол. А резолюція трошки згодом вийде... (*До натовпу*). Зараз ревком править засідання. Якщо маєте щось сказати, то кажіть по-людському. А плювати тепер і на долівку заборонено...

Годований. А людей їсти у вас заборонено?

Гиря. Ось тихо, громадяни!.. (*До Копистки*). Сьогодні люди довідалися, що оцей чоловік, Ларивон, порі-

зав дітей... Аж три тижні оця жінчина, Орина, ска-
зати би, мати, варила й смажила вночі своїх дітей м'ясо.
Маслаки ось у ряднині — речовий доказ... Тепер народ
привів їх до розправи, щоб судити. Правду я кажу,
граждани?

Гомін (*грізно*). Авжеж, правду!

— Гола правда!

Гиря. Суди ж їх, коли ти ревком! При всіх суди, при
людях, щоб кожне бачило й чуло, як судить ревком лю-
доїдів... А тоді й ми своє слово скажемо...

Дід з ціпком. Та хіба в їх суд є? Більшовицьке
движення, та й усе!.. Нема бога, нема царя — нема й
суда, щоб ти знав!..

Копистка. Скажи, Орино, ти їла своїх дітей м'ясо?
правду кажи, не бійся!

Орина (*чудно якимось посміхаючись*). Істоньки хоті-
лось. Дуже хотілось. Я прийшла увечері додому, аж
Маринка померла. А Ларивон, дай бог йому здоров'яч-
ка, й показує: або всім помирати, або давайте по шма-
точку їсти Маринку...

Копистка. Виходить, ви їли мертвих дітей?

Орина. Авжеж, мертвєньких! Мертвєньких, мерт-
вєньких... Ларивон, спасибі йому, нагострив ножа... А я
стала до ікони, помолилася. І боженька бачив, як Лари-
вон різав, а нічого не сказав. Тільки осміхнувся... (*За-
сміялась тихим напівбожевільним сміхом*). Я їстоньки
дуже хотіла, аж в голові каламутилось... Я в печі запа-
лила, пополоскала гарненько, чистенько.

Копистка (*аж хитнувся*). Що пополоскала?

Орина. Маринку, мою донечку... Хоч їстоньки дуже
хотілося, проте я в той вечір Маринки не їла. Ларивон
їв і дітям давав. Тільки солі не було... Без солі біднєнькі
їли... Без солі — без солі...

З ватовпу гомін.

Годованій. Брешеш, і ти їла! Троє дітей було —
і всіх поїла! Ось у ряднині кістки...

Орина. Авжеж, кістки. (*Махнула кудись рукою*).
І там кістки, і скрізь-скрізь кістоньки-кістоньки... Учора
в церкві, думала, свічки горять, аж то кістки... такі жов-
тєнькі, як у Маринки... Йй-бо... Стирчать і сяють...

Гиря (*до всіх*). Чуєте? Вона призналась, вона не
криється. Ось тихо! Даймо тепер ревкоміві слово! Хай

він перший скаже, якою карою покарати людоїдів... Ну, Копистко!

З натовпу підхопили:

- Кажи!
- Говори!
- Суди!

Копистка. Ось що я скажу! Не мені й не вам їх судити...

Гиря. Он як!..

Копистка. Не мені, кажу, і не вам, бо ми не спеціальні люди. До повіту треба вдаритися, щоб приїхалз комісія, бо до цього діла треба таких суддів, щоб на голову спеціальні були...

Годований. Ага! Он куди він гне... Га?

Копистка. А ти як думав: трах-тара-рах — і весь суд? А може, вони з голоду розум втерjali і треба, щоб доктор їм у голову заглянув. Як там і що... Може, у їх щось не в порядку, і тоді хто за це одвітить?.. Та ще й незвісно, що в повіті скажуть, як дознають, що в нас таке лихо повелося... А дознають!..

Гиря. Виходить, що ревком не в силах людоїдів судити?

Копистка. Ревком зараз візьме їх під арешт і негайно сповістить у повіт... Товаришу секретар! Напишіть у повіт циркуляра, щоб зараз, негайно...

Гиря (*перебив*). Виходить, що ревком за людоїдів?

Копистка. Підожди!..

Гиря. Аякже: де б вивести зараз людоїдів отуди до канави та повбивати, а ти їх під арешт, годуватимеш, та ще й доктора до них?.. Оце суд! Оце ревком, я вам скажу! (*До юрби*). Бачили? Чули?

Дід з ціпком. Погибаємо! Од більшовицького движенія погибаємо!

Голос. Повбивати їх... Людоїдів і ревкома разом! Щоб не було!..

Ще голоси. Повбивати, як собак!

Злий голос. Мало повбивати! Бо собака, як голодна, то лежить і здохне, а не з'їсть своїх дітей... Живих закопати їх в землю, ось що я скажу!

Годований. Хто за те, щоб повбивати людоїдів, хай підніме руку!.. Раз, два, три, чотири... сім... десять... тринадцять... Всі, як один!

Злий голос. І Копистку з ними.

Галас, вигуки, аж затанцювали:

— І Копистку!

— Увесь ревком!

Годований. Хто за те, щоб і Копистку та й цього парубійка з ними? *(Показав на Васю)*. Раз, два, три... п'ять... сім... десять... Всі, як один! Так! І хто за те, щоб це діло зробити по-воєнному, одним заходом, зараз? Раз, два, три... сім... дев'ять... Всі, як один!..

Злий голос. Та годі щитати! Виводь їх! До канави!

В юрбі закричали, замахали руками, ціпками:

— В'яжи!

— Давай мотузка!

Гиря *(виступив)*. Іще, громадяни, забулися!.. Нам треба нову владу обрати! Чуєте? Я думаю так: Годованого на голову, а за секретаря...

Годований. Та кого ж, як не Пантелеймона Петровича! Панька!..

Та вже їх ніхто не слухав. В'язали Копистку. Виводили Васю. Оринув. Ларивона. Дід з ціпком шматував і топтав протокола.

5

Вивели їх за вигін до канави. Поставили в ряд. Гомін, вигуки вщухли.

Гиря *(виступив наперед)*. Ну, чого ж ми стали?.. Кінчаймо?

Юрба завагалася. Гиря знов.

Ну от... Привели, а самі поставали... Треба ж той... Ну?.. *(Усміхнувся, скривившись)*. Не молитися ж на їх!.. Ану-ну? Хто перший, починай!

Юрба зворухнулася і знову стала.

Та невже ніхто не наважиться, га? Все одно назад вже не можна. Раз почали... Громадяни!

Годований *(тоді)*. Господи благослови! Я первий піднімаю руку... *(Вийняв з-під поли обріза, повернувся до Гирі)*. По одному чи всіх підряд будемо?

Гиря. Як хочеш... Я ж не вмю стріляти.

Годований. Доведеться по одному... Отам за канавою... *(Гукнув до юрби)*. Ану розступіться, громадя-

ни!.. Дайте дорогу... (Смикнув Ларивона). Ходім, ти!..
(Повів його, взявшись за кінчик пов'язаного мотуза).

Юрба загомоніла і втихла. Кожне стежило очима, як заводив Годований глухонімого за канаву, як спинив його і наказав стати на коліна. Чулося звідти: «Стань навколішки! Ну?.. Не чуєш?.. Огак, дивись. Огак!..»

Хтось (тоді з натовпу). Навіщо він його навколішки?

Другий. Щоб краще вцілити...

Третій (не одводзячи очей). Цитьте!

В юрбі. Цитьте!.. Цитьте!..

Юрба завмерла. Гримнув вистріл. У Копистки впав з голови картузик. Вася заплющив очі. Юрба ожила, вибухла гомоном, криками:

— Попад!

— Як у серце вліпив!..

— Дивись, кров он...

Хтось (аж підскочив). Так його!

Юрба (раптом подалася назад). Дивись, він встає!

— Живий!..

— Лізе!

Дід з ціпком. Його куля не візьме.

Дехто взявся тікати. Ще раз бахнув вистріл. Втікачі спинились:

— Упав! Упав!

— Тепер вже капут йому!

— Ні, дивись, ще встає...

Дід з ціпком. Кажу, куля не візьме! Свяченим ножем дорізати треба!.. Свяченим, щоб ти знав!..

6

Прискочив Годований:

— Дайте сокиру! Сокиру!.. Добити треба!

Юрба (підхопила). Сокиру сюди!

— Авжеж, сокирою треба!

Подали сокиру. Годований викопав з рук. Хтось до його, нетерпляче:

— Дай я!

Другий. Ось я!

Третій. Я! Я!

Вцепилися в сокиру:

— Пусти!

— Ти пусти!

З юрби. Пустіть! Нехай один хто...

— Один нехай!

Хтось (*тоном філософа*). Ну й народ у нас! І тут один в одного з-під рук вихоплює.

Годований. Пустіть, я сам! (*Побіг за канаву*).

За ним посувала сп'яніла од крові юрба.

Орина (*безтямно*). Ху, мухи... (*Замахала руками*). Мухи... Нічого не видно... Одгоніте ж мух!.. Одгоніте-одгоніте!..

У Васі заокотіли зуби:

— Дядю Мусію! Отак вони і нас... вбиватимуть.

Копистка. Ось зараз, синок... Прийдуть наші, синок... Параска ж побігла. Та ось і вона!.. Ось!..

7

Прибігла Параска. Хустка злізла, от-от упаде:

— Мусію! Що ж це таке, Мусію?!

Копистка (*здвигнувся, повів головою*). Ша!.. Кажи тихо!.. Покликала?

Параска. Не докликалась!

Копистка. Клименко Захар?

Параска. Учора пішов в поле корінці копати, нахилився й помер...

Копистка. А Хурса?

Параска. Хурса на печі помер...

Копистка. Та ти всіх оббігала?.. А Барили, Сирота Юхим, Золото Мойша?..

Параска. Всіх! Барили десь подалися в город, Сирота п'ятий день у хаті мертвий лежить... (*Та й замовкла*).

Копистка (*по паузі*). Ти ось що, Параско...

Параска. Ну?

Копистка. Скрути мені цигарку... Кисет отут... у правій кишені... і сірнички...

Взялася Параска крутити цигарку. Пальці тремтять:

— Мусію! Знаєш, що я надумала?

Копистка. Не розсилай!..

Параска. Я з тобою стану... Нехай вбивають разом!

Копистка. Ти ось що... Ти зараз катай в город... Яром, понад греблю, щоб не побачили.

Параска. Годі! Нікуди я не піду!

Копистка. Не заводь преній! Звістку даси, за свідка на суді будеш...

Параска. Мусійчику!..

Копистка. Мерщій крути!.. За свідка, кажу, будеш!.. Про все розкажеш, як і що... Скажеш — протокола порвали.

З-за канави почулося: «Готовий!.. Ведіть тепер Копистку!» Крикнуло кілька голосів: «Копистку!», «Подай Копистку!»

Копистка (до Параски). Запали!..

Запалила Параска цигарку, потягла, дала чоловікові.

Ну, гляди ж мені... щоб дійшла благополучно!.. Йди! Біжи, а то...

Насунулась юрба. Повели Мусія Копистку. Тоді Вася, немов ввірив:

— Стійте! Ось і я з ним... Стійте, кажу! Дядю Мусію, подождіть! Бо як же я без вас буду?.. (Побіг, спотикаючись, до Копистки).

Кинулась було Параска, та спинилась. Підняла з землі Мусієвого каргузика, притулила до уст, до грудей, заплакала і вже взялася бігти, аж тут заокотіло: загуркотіло десь недалеко возом. Параска замахала руками, крикнула:

— Серього! Серього! Ось сюди, Серього!..

Хтось (злякано крикнув). Смик вернувся! Серьога! Предсідатель!..

Юрбу мов заціпило. І раптом кілька чоловік вдарилось тікати. Зчинилась паніка.

8

З'явився Смик. За ним продармієць з рушницею. Побачивши все, кинулись за канаву. Параска попереду:

— Мусію! Ось Серьога! Стій! Не стріляй!..

Юрба кинулась врозтіч. І в цей час, коли все рухалось, бігло, одна Орина зосталась на тім місці, де й стояла. Бурмотіла. Махала перед очима руками.

Повернулися од канави: Смик, Копистка, Параска, Вася, дехто з людей.

Смик. Учора б приїхав, та вісь заломилась... Хліба привезли, Мусію!.. Не тільки їсти, а й сіяти буде! Ще пришлють... Та як все це вийшло? Як почалось, Мусію, га?

Параска. Подожди, дай йому до тями дійти. *(До чоловіка)*. Ось картуз, Мусію!.. Та я сама надіну! *(Наділа на Копистку картузика)*.

Він виправив його, потому закурип, цвіркнув і, немов нічого не було з ним, спитав Смика:

— А скільки пудів хліба?

Смик. Три хури!.. Дев'яносто сім пудів... і ще дадуть, на оранку, бо дивись, вже весна...

10

Продармієць привів Гирю й Годованого.

Завіса

КОМУНА В СТЕПАХ

П'ЄСА НА ТРИ ДІЇ

ДІЯ ПЕРША

I

1

Опівночі дід Касян, сторож у комуні, вертався з обходу. Звичка була у старого з самим собою розмовляти, навіть сперечатися. Отож і тепер гомонів:

— Либонь, ночі прибавилось?.. А ти ж думав,— скоро осінь! Он і гуси на яру, і Косарі зійшли... Може, сядеш, старий, відпочинеш? А сяду, хіба що... *(Сів на перелазі)*. Може, й покуняеш трошки? Ой, ні! Бо як тільки закуняю, дак, не повіриш, третю ніч хазяїн верзеться. Немов ходить отак по комуні, огинається, роздивляється... Та то ж сон! А як не сон?.. Та сон, Касяне, бо де вже тому хазяїнові взятися, коли п'ятий рік, як утік із хутора, подався за білими. П'ятий рік, гей!.. *(Замислився, звісивсь сонним вусом. Підвів очі)*. Ти диви, ізнов верзеться!..

2

Од баштана кралася постать. Стала, обдивилась, тихо пішла до саду. Дід очі протер:

— Та невже це справді?.. Гей!

Постать стала.

Хто там ходить?

Постать завмерла.

А ходіть сюди! Йди, кажу, бо на сполох вдарю? Ти диви — іде! Хазяїн! Та ще й живий, справжній, Вишневий!.. Еге-е, так це був не сон...

Підійшов Вишневий Картузиком прикрив серце. Тихо мовив:

— Не впізнали, діду?.. Це я.

Дід Касян. Та як не пізнати! Тільки зразу не йняв віри, думав, що це сон.

Вишневий. Сон, кажете?

Дід Касян. Еге ж. Ще й подумав — сон який поганий.

Вишневий. А я теж, як побачив свого хутора, подумав — немов сон, поганий сон: млин стоїть, хати не мазані, бур'яни кругом...

Дід Касян (*перебив*). Де ті бур'яни?

Вишневий. У мене був квітник, а тепер там що?

Дід Касян. Картопля. А хати помазані аж двічі.

Вишневий. Чого ж вони темні та сумні такі?

Дід Касян. Темно дивитесь на них, от вони і темні... Та ви що, прийшли свій хутір одбирати? То чому вночі?

Вишневий (*сумно*). Темні й сумні. Отут мак у мене ріс і нагідки... Що ви тут нарobili, хлопці, ой, що нарobili! У мене, було, хутір аж пахкотів, як квітка серед степу бринів, а тепер... Гляну, погляну — все чисто не те, не так стоїть, не так росте, не так цвіте. (*Аж скрикнув од болю й суму*). Це ж не мій хутір, діду Касяне, га?!

Дід (*тонко посміхнувся*). А ну да ж, не ваш.

Вишневий. Та ні!.. Що ви з його зробили, питаю?

Дід Касян. Комуна зробили та й живем собі. Комуною живем.

Вишневий. Не хочете зрозуміти.

Дід Касян. Та як же вас і зрозуміти! Де б прийти провідати нас удень і на хутір на наш, на комуна вдень подивитися, а ви вночі вештаєтесь.

Вишневий. Серце болить, діду! Пече, горить воно.

Дід Касян. То з таким серцем не можна й приходити. Не можна з таким серцем.

Вишневий. Хіба не можна? Подивитись на рідну землю не можна?

Дід Касян. З таким серцем, що горить, небезпечно. Тепер літо, все стоїть сухе, як порох, ще й до того ніч. (*Ударив у стукачку*).

Вишневий (*як од гармати, здригнувшись, Заблагав*). Не треба! Ось перестаньте! По-дурному боїтесь, діду Касяне.

Дід (*суворо*). Чого прийшов? По що?

Вишневий. Не сам прийшов — журба привела.

Дід. Удень приходьте!

Вишневий. Удень, діду, люди побачать, сміятимуться, глузуватимуть, як оце й ви зараз. Дак я вночі. Третю ніч походжаю кругом, стережу. Та ще як стере-

жу, гей! Ви ходите та в стукачку, а я в серце б'ю, калатаю в серце, діду! Ви сядете та й закунаєте, а я й оком не зморгнуся — дивлюся. Ви уранці спати, а я ген туди, в степи, щоб ніхто й не бачив. Жду вечора, щоб іще раз побачити, поглянути на рідну землю. П'ять років не бачив,— ви ж знаєте. Служили ж у мене.

Дід. А знаю.

Вишневий. Служили. Теж за сторожа були, пам'ятаєте?

Дід. Аякже. Удень, кажу, приходьте!

Вишневий. Не багато ж розжились од революції!

Дід. Як саме?

Вишневий. Були в сторожах і тепер за сторожа. Не все одно?

Дід. А не все одно.

Вишневий. Хіба, діду?

Дід. Як кого стерігти — не все одно. То я вас стеріг...

Вишневий. А тепер?

Дід. А тепер нас. *(Осміхнувся дід та аж в стукачку вдарив).*

Вишневий *(знов заблагав)*. Не стукайте! Ось заждіть!

Дід. Ну от ще, стану я ждати!

Вишневий. Хвилинку заждіть! Я зараз піду. А вас прошу — нікому не кажіть, що приходив уночі. Не через те, що боюся. Ні! Ніякої шкоди не хотів я тут заподіяти. Стерігся й на соломинку наступити. Журба, кажу, вдила. Чуєте, діду? Журба!

Дід Касян *(не дивлячись)*. У вас журба, у нас тепер робота... Ідіть собі!

Вишневий *(одійшов трохи)*. А собаки мене впізнали. Правда, не всі. Свої впізнали. Лащились, лащились... *(Витер сльози)*. А де поділася Вутла? Здохла чи, може, вбили? Де Вутла, питаю?..

Дід *(насунув шапку. Вдарив у стукачку що є сили. Хрипко загукав)*. Уставайте! Він вернувся!

Вишневий упірнув у темряву. Дід скоро очувся.

А нащо точу я паніку. Хто нишком приходить, за того нишком треба й сказати. *(Подумав)*. Авжеж! І не всім...

Так з картузом біля серця і пішов Вишневий. Навманія. Біля млина в яру побачив огонь, пасуться коні. Підійшов обачно. Чує голоси, один — знайомий:

— ...ти про машину, а я про комуна все думаю... Що той головує, той писарює, той агітує, а я, Макаре, за всіх роби.

Причаївся Вишневий, кожне слово ловить. Аж затремтів, коли Макар скупю, немов вивертаючи кожне слово, сказав молодому:

— Гірше, як за хазяїна було, їй-бо...

Молодий *(видно, про своє)*. Не можна без машин. *(Прокашлявся)*. От думаю я про 'дну...

Макар. Казали, трактори будуть, електросвітло, як у райському саду, а вийшло, що до коней іти, то й свічечки уночі нема. По стайні у Панаса гуляєш. Аби, кажу, було де піти та заробити, то й ну її к божій матері, отаку комуна, га, Якове?

Молодий раптом встав і пішов.

Ти ж куди?..

Молодий *(із темряви)*. Набігла категорія. Може, таки надумаю.

Макар *(услід)*. Гех ти!.. Думало! *(Обернувся — хазяїн. Аж остовпів)*.

Вишневий *(картузика до серця)*. Здрастуй, Макаре!

Макар *(очуєся)*. Невже це ви?

Вишневий. Прийшов. Прибився, бач. Журба привела.

Макар. Журба?

Вишневий. Та й водить оце уночі. Не впізнаю. Трави, квітів — і тих нема. Ой, що ж ви наробили!

Макар *(очі в землю)*. Од великодня дощу не було.

Вишневий. А на старій межі знайшов, бач: тирсу, мишій, квіти. *(Сумовито усміхнувся, сумовито понюхав зів'ялі квіти)*. Трошки старої моєї межі не заорали, дак вони, дивлюсь,— ростуть. Отам за яром. А більш ніде

немає, хоч увесь степ виходи. Ні тирси, ні мишію. Самі бур'яни. Млин стоїть. Хати не мазані... *(По паузі)*. Так кажеш — аби було де заробити, то й пішов би?..

Макар обвів кругом оком. Промовчав.

А далеко не треба йти. До цього млина ось, що стоїть, і не далі, як за ту-о землю, що дурно гуляє...

Макар глянув на Вишневого. Не зрозумів.

...що аж просить Макарових роботящих рук, як не скаже: ой, найди собі, Макаре, підходящих товаришів, складіться у підходящий колектив та й візьміть мене од комуни і млина — прогодною, зодягну й озую.

Макар. Не дадуть...

Вишневий. Нам-то ні, а таким, як ти, Макаре, — вам дадуть.

Макар недовіриливо всміхнувся.

Так, так! Не знаєте ви своєї сили, Макаре, і прав своїх ще не знаєте. Ану згуртуй біля себе трьох таких, як ти, — з комуни та ще трьох бідніших з хуторів та вдайтеся ви у город, до окрзу — дадуть! І млина дадуть, бо стоїть... Хочеш, поможу тобі це зробити?

Макар *(знов обвів оком. Прислухався. Хотілось дати відповідь, а вийшло)*. На світ береться.

Вишневий *(подививсь на схід)*. Так. Світає. *(Забувався, блиснув сльозою)*. І небо щось не таке вже, як колись було. Невмите немов, полиняле, сіре якесь... Пам'ятаєш, як колись ми ще хлопцями пасли коні? Ти почав у нас служити, а я з города приїхав, із школи. Отут, здається, й пасли. У розбійників гуляли, а я тобі ще їсти носив, пам'ятаєш? Десять років вислужив у мене — і як жилося? А тепер не віриш мені? Думаєш — обдурю? Думаєш, що про власну користь дбаю, що своє щось маю на мислі? Причувсь, що важко тобі в комуні, от і раджу. Раджу, покіль не пізно.

Макар. А що?

Вишневий. А то, що бурчиш ти, мабуть, у комуні, — тому слово, тому друге, що погано жити, а хтось чує та на карб твій пише. Недарма ж голова комуни напитує через Луку нових кандидатів.

Макар. Кому на зло?

Вишневий. Не на зло, а про запас, щоб було ким затулити твоє місце, другого чи третього, розумієш? Отож краще згуртуватись в колектив, млина взяти...

Макар. А комуна ж як?

Вишневий. Ти, я бачу, більш клопочешся нею, ніж вона тобою. І комуна хай живе на своїй землі. Як, Макаре?

Макар *(по паузі)*. А так, що пора вже коні гнати. *(Кинув у багаття землі, пригасив огонь і пішов до коней)*.

Вишневий дивився вслід, чи обернеться. Біля коней Макар скупно обернувся. Тоді Вишневий сів і став терти над скупим багаттям руки.

III

1

Розвиднялось. Із садка вийшла дівка. Побачивши, що дід Касян тяжко замисливсь, підбігла навшпиньки:

— Руки вгору!

Дід Касян. Га?.. Ой, це ти, Химо, а я подумав, чи не він.

Хима. Хто?

Дід Касян. Хто?.. Та це я так. Згадалося колишне.

Хима. Закуняли, мабуть?

Дід. Де вже тут закуняєш! Чуєш — дзвонять? Ой, укусять тепер вони нас, тепер укусять!

Хима. Хуторяни? Ще, дивіться, до нашої комуни пристануть. Чули, Мотронька казала, що Кошарного Максим хоче в нашу комуну вписатися і батька, і хуторян, которого побіднішого, підбиває? Та киньте, діду, стукачку! Хіба не бачите — день!

Дід. Ти диви, рука сама вже стукає. Чотирнадцять год, гей! А Кошарного Максим до нашої Мотроньки, мабуть, ночувати ходить, що такий добрий?

Хима *(перебила мову)*. Хлопці ще не вставали?

Дід. Микитко спить, а Яків ще звечора десь подався. Все про машину якусь думає, то й подався в степ, щоб ніхто не заважав.

Хима *(зірвала гілочку і, непомітно одриваючи листок по листку, загадала. Зірвала останнього)*. Мабуть, та машина поміж яривчанських дівчат ходить. Не казав, коли прийде? Воду ж треба носити. Та киньте ви стукачку!

Дід. Хіба знов застукала? А диви, чи не він це йде? Авжеж, Яків. Про вовка помовка...

Хим а *(помітивши, що Яків хоче уникнути зустрічі)*. Не знаєш, Якове, яке сьогодні у яривчан свято, що дзвонять?

Яків. Свято?

Хим а. Еге. Ти ж там був?

Яків. Там?.. *(По паузі)*. А був! То що?

Хим а. Отож і спитала.

Яків. Випитуєш?

Хим а. Ну, от ще! Просто собі спитала. Чуємо з дідом — дзвонять...

Яків. Не боюсь я, от!.. Всім скажу, що випив.

Хим а *(аж одступила)*. От тобі й маєш!.. Та ти... *(Нюхнула повітря)*. Пху! Ти справді самогон пив?

Яків. Отак би й спитала зразу, а то починає з свята.

Хим а. Що ж це таке, Яшо? Ніколи ж такого не граплялося з тобою.

Яків. А от і трапилось. І всім скажу, що трапилось! Випив! Через категорію випив!

Дід К а с я н. Я ж казав, кинь про таке думати, Якове!

Яків. Не можу, бо глибоко запала ця категорія в голову. От учора поливали ми садок. Цілий день відрами воду носили. А постав таку, як я думаю, машину, дак вона за годину-дві увесь сад залила б. Що?

Дід. Не можна нашому братові про таке думати.

Яків. Чому ж не можна?

Дід. А тому, що на такі штуки люди є, великого розуму люди, кажуть.

Яків. То чого ж, скажіть, така категорія мені в голову впала? Чого? Я її жену, я вже не хочу думати, а вона все лізе. Що б не побачив, де б не побачив, зразу ж думка — чи не можна його на машину обернути? Та ось зараз, смійтесь, дивлюсь я на вашу стукачку, а десь у голові вже думка гризеться: хіба тепер така стукачка годиться? *(Узяв у діда стукачку, гірко обдивився)*. Парову тепер стукачку треба, щоб парою вона стукотіла! А цю... *(Та й кинув геть)*.

Хим а *(об поли вдарила)*. Та ти п'яний?

Яків. Вже не знаю, чи я п'яний, чи тверезий, чи я хворий, чи дурний.

Дід К а с я н. От за це, що закинув, — дурний. *(Пішов)*.

Які в. Цілу ніч!.. Думав, що самогоном можна таку категорію затуманити.

Хим а. Де ж пак! Вже Мотроньці та й мені сю ніч та твоя машина снилася.

Які в. Та ну?

Хим а. От право!

Які в. Ану, розкажи!

Хим а. Немов отак хата. Поле. Я вийшла і стала біля дверей. І немов випав дощ, буйний дощ. Стала вода. А небо все в райдугах, аж дзвонить. І в калюжах райдуги, а степ голубий-голубий. От право! І немов я жду тебе...

Які в. Қинь! То в тебе маланхолія завелась у голові...

Хим а. Та слухай! Немов я жду тебе і ще якоїсь дівки з тобою...

Які в. Сама маланхолія!

Хим а. І немов приходить та дівка, сміється й каже, що тебе машиною переїхало. Ха-ха! Отією, що за неї думаєш, і, мабуть, ніколи ти її не видумаєш?

Які в. Видумаю!

Хим а. Ой, мабуть, ні!

Які в. Видумаю!

Хим а. Таке, мабуть, як той індик видумав. *(Засміялась і побігла. Біля клуні гукнула)*. Мотронько, вставай! Пора!

Які в набрав з бочкв води, вилив на голову й пішов.

4

Із клуні вийшла Мотронька. Озираючись. Тоді в клуню:
— Нікого не видно. Виходь, Максиме!

5

Вийшов Максим. Зиркнув на всі сторони.

— Ну, прощавай!

Мотронька. Увечері прийдеш?

Максим. Аякже.

Мотронька. І з батьком поговориш?

Максим. Та батько ж, кажу, такий, що й зараз у комуну, мати не хочуть.

Мотронька. Не хоче, й не треба! Тебе й без землі наша комуна прийме. Хима питалась у голови, немов її родич просить, сказав — можна буде.

Максим. А як, приміром, не пустять мене мої старі, підеш до нас на хутори?

Мотронька (*роздумливо одхитала головою*). Ні!

Максим. Можна буде на виділ вийти.

Мотронька (*заколупалась пальчиком по стінці. Зітхнула*). Ні! Краще тобі до нас пристати.

6

Тільки розійшлися, аж тут Микитко. Побачив Максима, картузика по-парубоцькому загнув, зневажливо цвіркнув.

Максим (*привітався*). Доброго здоров'я, товаришу Микитко!

Микитко (*зневажливо*). Здоров! Хоч я тобі не товариш, і ти мені не товариш, й обидва ми не товариші.

Максим промовчав і пішов.

7

Микитко (*до Мотроньки*). Що ж це ти, Мотронько, га?

Мотронька. Що?

Микитко. Немов не знаєш?

Мотронька. Та що таке?

Микитко. Зраджуєш інтереси, так?

Мотронька. Які інтереси?

Микитко. Які?.. Пролетарські! Свої товариші під рукою, а ти з якимсь хуторянським елементом спиш. Де ж твоя свідомість?

Мотронька (*зареготалась*). Ну й штукар ти!

Микитко (*озирнувся, чи не почув хто, чи не бачив*). Ти не смійся, бо я сурйозно... Бо це діло сурйозне. У городі за таку лінію з комсомолу, щоб ти знала, викидають. Звичайно, ти, як негородська, про це не знаєш, а я, брат, не треба лучче знаю. Та й сама подумай: ну, нехай би він був з кенесе, наймит абощо, а то ж трохи не з кулацького роду...

Мотронька. Хто? Максим?

Микитко. Так.

Мотронька. Та його батько колись на панських якономіях служив, а тепер — середняк. А з ким мені

спати, скажи! Яків про машину думає. Костя хворий, а ти ще малий...

Микитко. Я малий? Та мені, щоб ти знала, п'ятнадцятий пішов, скоро шістнадцять буде. Ти не дивись, що я немовби малий. Це тільки так здається. А якби поспав хто зо мною, то не то б сказав. Я, брат, городський, пролетарій. Ти ще не знаєш, що у мене струмент папашин у городі є, слюсарський.

Мотронька (знов у регіт). Ну й штукар!

Микитко. Подожди, Мотронько!

Мотронька. А хай тобі... Пустити!

Микитко. Ось зажди, я про сурйозне щось скажу. Давай я з тобою спатиму!

Мотронька. Що?

Микитко. А тоді поберемось. Я сурйозно. Ти не знаєш, як мені доводиться думати про тебе — і вдень і вночі. У тебе, брат, очі, ти розумієш... Такі ж сині, знаєш, теплі! І хоч би ти раз подивилась на мене сурйозно, Мотронько! Бо ніхто ще не любив мене, Мотронько, хіба що папаша, так і той з голоду передчасно помер, а матері й не пригадаю. А як я по хуторах та по кулаках безпризорним поневірявся, то хіба хто ставився до мене сурйозно, як до пролетарія? Пір'я давали дерти та куплетів заставляли співати шкуролупи! Глузували. Я про все тобі розкажу, як пустиш мене до себе спати, бо дуже інтересна моя жизнь була, Мотронько...

Мотронька. А чудний ти який, Микитко, сьогодні! От право. Аж жаль бере. Та тільки який же з тебе парубок! Цу-ру-палок! (Побігла на тік).

8

Микитко (спробував був удати з себе байдужого. Не вийшло. Заклінав очима, от-от заплаче). Хух! Аж очі змокрили. От не везеться мені на любов од самого малолітства! Передвременно не везеться...

9

Пройшов з путями Макар.

10

Раптом з току набігли дівчата. Гомін. Крик:

— Лука з полювання прийшов!

— Цигана привів!

З'явився Лука з циганом. Пришов Яків. Підійшов Макар.

Лука (*скинув рушницю, ладівницю*). Здорові були, герої й героїхи!

Хима. Ну, як? Багато сердешних качок настріляли?

Мотронька (*зазирнула в торбу*). Одна. Та й та, диви, свійська!

Хима (*заглянула*). Ой лишенько! Та це ж наша качка! І крила нема!

Баба Лукія набралась повітря, як міх, щоб виляється, та Лука перебив:

— Недисципліновані у нас качки. Ген куди зайшли. Аж за Вчорашню греблю. Іду, віриш. Тіль-тіль зоря, ще й туманець. Гульк — качки на воді. Я, конешно, ба-бах! Роздивився... Ну, сучасний момент зовсім не в качці. Ось я вам нового кандидата привів. Хоче вписатися в нашу комуну, віриш. Товаришу Муно! Вийдіть наперед! Появіться!

Мотронька. Цигана в комуну!

Баба Лукія (*знову набралася повітря*). Ой боженько!

Циган. Тож мені моє мале казало, що я на бога скидаюся, а воно, бач, і великі кажуть.

Лука. Чули? Гострий як бритва, голий як бубон,— саме нам під стать. Прийдем? Як ви думаєте, герої й героїхи?

Микитко. А який він на анкету?

Лука. Та за ним аж плаче. Ось спитай!

Микитко (*витяг олівця, паперу аркушик*). Як звати?

Циган. Люди кажуть Муна.

Микитко. По батькові?

Циган. Мабуть, сирота.

Микитко. Та ні! Сирота — це родинний стан. Батька ж звали?

Циган. Гуто вже мати краще знали.

Макар. А чом у неї не спитав?

Циган. Ніколи було. Я саме народжувався, а вони вмирали — у кожного своє діло було.

Микитко. Прізвище?

Циган. Нема.

Микитко (*до Луки*). Кандидат без прізвища.

Лука. Аби герой був, а за прізвище — байдуже. Руки є? Ноги є? З головою? Катай, віриш, далі.

Макар. Ось я йому прикладу: Гутукало!

Циган. От спасибі, чоловіче, що свого позичив. Я оддам.

Усміхнулись комунари.

Микитко (*серйозний*). Де й коли народився?

Циган. Малий був, не знаю.

Микитко (*записав*). Не знає. Національності — циганської. У царському війську не був. У червоному...

Циган. Коло війська був. Отак близько одне одного стояли, а всередині не був.

Микитко. Неграмотний. Позапартійний. Професія?

Макар (*буркнув*). Коні крав.

Циган (*на Макара*). Та це в мене питаються, чоловіче!

Усміхнулись вдруге комунари.

Микитко (*серйозний*). Хазяйство маєш?

Циган. Мав колись: жінку, діти, шатро. Шатро порвалося, а жінка й діти так до людей позивали, що як почали гуго люди з голоду мерти, так вони й собі за людьми подалися.

Хима. Сердешний.

Макар (*буркнув*). Голосуй! Може, вийдеш заміж.

Микитко. На анкету кандидат підхожий. Висновок?.. Я думаю — прийняти.

Макар. Виходить, діло наше вже циганське, га? Дожилися! Та люди засміють! І так он на сміх піднімають, що не комуна, мовляв, а копиця старців та калік.

Микитко. Діло наше не тільки циганське, а інтернаціональне, дяю. Крім цього, у нашій анкеті питання, чи не засміють люди, — нема.

Макар. Та ти на язик проворний!.. Понаприймали вас — ні косою, ні вилами, одним язиком плескаєте. А за вас роби, надсаджуйся, рви жили й м'язи. Комуна! Та ще цигана тобі!..

Хима. А коли це так було, дяю? Коли? однаково ж усі разом робимо.

Макар. Коли? Та ось і зараз. Один на скирті, а другий десь біля качок. Хіба ж це однаково? Аж сонце он регочеться.

Лука. Котра зараз година?

Яків (*втяг якогось доморобного годинника*). Ще шести нема.

Лука. Чуеш, Макаре? А робота у нас починається о шостій. А чого ти так рано на скирту поліз, з якої причини, то я вже не знаю, віриш.

Циган. А буває, що спросоння чоловік аж на скирту вилізе, буває...

Розлігся регіт.

Микитко. Подай цигана в комуну! Хто за цигана?.. Я перший.

Яків. На й мою руку.

Микитко. Два! Хто ще? Гех, навались!

Макар. Ще старців всіх поприймайте!

Хима. Ну й що? Адже для голоти нам комуну дано. І товариш Ленін сказав...

Макар. Тоді торби на плечі, а ліру в руки: подайте, не минайте...

Голос. А баби ворожитимуть, ге-ге...

Хима. Товариш Ленін сказав...

Макар. Що ти, Химо, і за цигана не вийдеш...

Хима. Неправду кажете. Він сказав...

Макар. Ну що сказав? Що вийдеш?

Хима (*озлилась*). Він сказав... Гвіздки куватиме! Он коням підків треба!

Микитко. Три! Хто ще за циганську націю, щоб до інтернаціоналу її?

Лука. Чотири!

Хима. Мотронька — п'ять!

Мотронька. Як всі, так і я... П'ять!

12

На костурах, без правої ноги, підійшов Лавро — голова комуні. За ним дід Касян.

Микитко. Товаришу голово! Ваш голос — і циганська нація наша.

Лавро. Шість...

Микитко (*аж підскочив*). Шість!

Лавро (*показав на годинник*). Без трьох хвилин. Не забувайте: годинник, дисципліна, організованість! Пора!

Хима. Приймем чи одмовимо?.. Треба ж якось... Товаришу Лавро!

Лавро. Це питання завдаси загальним зборам. А сьогодні порядок денний: домолот озимої, вивершення третього стогу соломи, важіння ячменю. У поточних справах: перекрити причілок на клуні, прокопати канаву в саду, вичистити саж. Мотроньці за те, що забожилась, бур'ян на вгороді виполоти... Бур'яни у нас кругом! Товариша цигана погодувати і, на мою думку, прийняти...

Макар. Це проти статуту!

Лавро. За кандидата. За коваля буде! А придивившись до його на малій дистанції, тоді вже остаточно вирішимо й скажемо... (Глянув на годинник). Шість! До роботи!

Микитко (заграв на губах «Інтернаціонал», удаючи оркестр). Трам-тру-ту-туру-туру-ту-ту, бам... Хай живе циганська соціалістична республіка!

Комунари рушили.

13

Лавро (непомітно окликнув Луку). Хазяїн вернувся.

Лука (не втямив зразу). Хазяїн?.. Який хазяїн?

Лавро. Вишневий.

Лука хвилину дивився на Лавра, чи не жартує той.

Факт.

На току почалась робота.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

I

1

Задуманий, замислений, аж хворий прийшов Макар до Вишневого (в Максимову хату), Максим вийшов.

— Я оце роздумав і той... не пишть мене в колектив! Не треба!

Вишневий (зітхнув). Чудний ти чоловік, Макаре. Немов сам не свій і слово у тебе не своє — невірне, не-

певне. Погодився ж нібито. А ці послали чоловіка в город. От-от як не приїде. Важили тут на тебе як на голову — і от маеш. А втім, роби, як краще. Дорога є тобі і в колектив, і до комуни. Це мені нема і не буде дороги. Тільки вийду отак у степ, стану та й притаюсь: добре! Землю в мене одібрано, реманент і хліб — усе моє добро. Ну, а далі що мені робити? Де подіти оці руки, ноги, як замовити голодний шлунок? Кажуть — йди роби! Так і кажуть. Отже, маю право я вписатися в колектив, щоб робити? Виходить, ніби маю. Та не хочу я, щоб всяке на колектив той лихословило — мовляв, колишнього хазяїна прийняли, кулака Вишневого, дарма що в його й досі мозолі ще не зійшли. Не хочу! Може, вже тоді, як закрасується ваш колектив, як процвіте він, на всі степи засяє достатками та згодою, впрошуся я за сторожа.

Макар. І нащо таке казати?

Вишневий. За сторожа! Мені аби за сторожа, Макаре! Бо минулого не повернеш! Може, тільки колектив стережучи, згадуватиму, як то дні колись сяли, пахли отак... і стели наші пахли, по краях леліючи. Уночі на самоті, щоб ніщо не заважало. Обійду колектив, припаду до перелазу і спом'яну... як... *(кранула сльоза)* теж на перелазі я востаннє прощався з жінкою, із сином, коли по-дурному од більшовиків тікав... На перелазі вдосвіта ще й мак цвів... *(Затремтіли плечі, борода зарослася дрібними, скупими слізками)*.

Макар *(розтривожився)*. Серце крається, і той... Не завдавайте собі хоч такого жалю!

Вишневий. Не вернеться! Вже мені за перелазом доріжка, доріжка до смерті біжить. *(Почик головою)*. Мені аби за сторожа.

Макар. Ну, а Чухало за кого буде в колективі?

Вишневий. Тарас Чухало, що колись за ктиторя у церкві був, у Чеці сидів, ти хочеш спитати? Не приймай! Не треба!

Макар. Та й Ахтительний...

Вишневий. Ахтительний — діловий чоловік. Усе зробить до пуття. Та ось зараз. Послали б кого другого до міста, то чи й виклопотали, а Гаврило, я певен, що виклопоче.

Макар. Недавній кулак. Дочок на буржуйок вчив — по-французькому...

Вишневий. І сам у них вчився. А тепер політики

навчається нової, агрономії, газети читає. Молодець! Ти скажи,— хоть лаяв він цю владу? Перший возить прод-податок. А дочка вже за комісаром, і другу примостить, ось побачиш.

М а к а р. Воно так. Та тільки я не хочу. Та можна й без мене. А за ці розмови я нікому не казав і не скажу,— характер знаєте ж.

В и ш н е в и й. А чудний же ти, кажу, чоловік! Заляканий, чи бог тебе святий знає. Подумай: ти наймит, з комуни до тебе пристав Максим з батьком, не хто-небудь, а ті, що самі по наймах ходили, та ще з комуни, дивись, хто пристане. Та на такий колектив сам Петровський благословення своє дасть і в Вуцвиківі золотими чорнилами запише. А щодо Чухала, то й не треба, кажу, хоч він тепер такий, як і всі — хіба не збіднів за ці роки? А Ахтительний...

2

М а к с и м (*увійшов зворушений*). Ахтительний приїхав! Гаврило Павлович!..

В и ш н е в и й (*картузика до серця. Тихо*). Ну, як?

М а к с и м. Не знаю. Йде сюди.

3

А х т и т е л ь н и й (*увійшов*). Бонжур у хату! (*Обернувся, гукнув комусь*). Наверни коней в холодок та дай води!.. (*Пояснив*). Дочка Марін, старша. Народилась ще року тисяча дев'ятсот першого, дев'ятсот сімнадцятого скінчила прогімназію і з тої пори ніяк не може вийти заміж. Так я її оце на американський лад настановлюю, щоб не була бабою. Хай їздить з батьком, привчається до діла. (*Найшов кухля, набрав води*). Ніколи не треба женського полу в хаті держати. Меншу Ониську отак возив і таки скрутив (*випив*) з комісаром, як розвборстку з мене брав. Півтори тисячі пудів пшениці, дак я йому й Ониську на придачу. На, кажу, і дочку в розвборстку! А тепер вона така там комісариха, що просто тре б'єн. І любляться, як коти весною. (*Окинув веселим і хитрим оком усіх*). Ну, коман ву порте ву? Або, як казав у мене полонений австріяк: як шя маєте допіру?

Вишневий. Як там?.. Може, послі поговоримо?

Ахтительний. Був у городі, месьйо. З Маринкою їздив. Приїхав, зайшов до знайомого чоловічка: так і отак, кажу, й отаке наше діло. А він мені — хоч так чи отак, а не вийде ваше діло...

Вишневий (*другою рукою за стіл ухопився*). Ну?

Ахтительний. Я туди, я сюди, не виходить діло. Чую скрізь я: нон! Так я розсердився і пішов... угадайте, до кого ж?

Максим. До облаката?

Ахтительний. У виконком, до секретаря. Приїшов до його, сучого сина, та й кажу: так і отак, хочемо заснувати трудовий колектив вашого імені, такі й такі ім'яреки, соціальний стан ось який. У його аж очі заграли — де ж пак: трудовий колектив його імені. А я йому далі: у комуни, що поруч, кажу, земля є гуляща, а в паровому млинні горобців та мишей повно. Оддайте, кажу, нашому колективу хоч десятин з сорок і паровий млин, то ми хлібом обсипемо нашу Комуністичну партію. Показав йому плана і все честь честю. Подивився він, поговорив телефоном з земвідділом — обміркуйте, каже. А там знайомий — обміркували на тре б'єн. Того ж дня й папери написали: колектив дозволено імені товариша Посунька, земля по ярк наша, млина в оренду на три роки... (*Подав папери Вишневому, той зразу Макарові*).

Макар. Та я ж неграмотний.

Максим (*підійшов і почав читати*). ...дозволити с.-г. колектив імені товариша Посунька. Землю по ярк і паровий млин...

Ахтительний. Книжок про комунізм випросив, аж три, лозунгів, плакатів — пригодиться.

Вишневий. Чуєш, Макаре?

Макар. А господи!.. Чую...

Вишневий. Віриш тепер?

Макар. Та... вірю.

Вишневий. Ну?

Макар. Пишуся.

Вишневий. А мене за сторожа. Ніхто-бо так не встереже, як я. Як місяць, ходитиму й світитиму очима своїми — на кожну соломинку. На перелазі стану, минуле спом'яну, за перелаз гляну, аж до моря. (*Уявивши, що він біля перелазу*). Ой, оберніться, мої ви мрії, на

білі кораблі! Приплиньте ви до мого берега, приплиньте із-за моря!.. Та привезіть мені їсти й пити, хорошененько походити.

II

I

Зібралися комунари на загальні збори, мовчазні, похиурі, смутні. Важко підвівся Лавро:

— Порядок денний сьогоднішнім зборам пропонується такий: перше — про ліквідацію комунальної кухні...

Вибухли голоси. Хто запропонував?

— Хай сам скаже!

Макар (підвівся). Я подав думку, що не треба нам комунальної кухні. Лучче буде, коли кожен собі харчуватиметься окремо...

Хима. Чи не вам одному заманулося цього?

Макар. Не мені одному. (Повернувся до тих, що поруч сиділи). Правду я кажу?

Вирвався голос. Борщ який!

Баба Лукія (набралася повітря). І-іх... А який?

Макар. А такий, що як служив колись по людях, то кращий їв.

Підхопили:

— А хліб!

— Не хліб, а замазка до вікон!

— Хоч коники ліпи!

Баба Лукія. Дозвольте слово! Ой, не можу, не можу я цього й чути! От, їй-богу, ще ні разу, скільки мого віку, не спекла я й півглевкого хліба. За чоловіком була, у просвірниці служила, у заїжджому дворі, у лікарні, в станового жінки, у бараках, у писаря, в мірошнички, у пивнички, в Явдокії Марковни — вже ж яка покійниця була на хліб вередлива: і окрайчик щоб хрускотів, і шкуруночка тоненька, бочечок рум'яний, і щоб пахтів та щоб яснів, — а спитайте в неї, чи хоч раз спекла глевкий я хліб? Та язик у тебе глевкий, трясця твоїй матері, з його ліпи коники! Я скінчила.

Макар. Сказала б краще: хліб глевкий — на зуби легше, а то наговорила. Та не про хліб річ. Я, наприклад, хочу, щоб кожне харчувалося так, як йому хочеться. Бо, наприклад, мені борщу хочеться, а комунальна

варить куліш, завтра кулешу захочеться — комунальна варить борщ.

Хтось (*додав*). Та в салдатах краще було, а ми ж тепер не тринадцята рота, а комуна, кажуть!

Лавро. Так, Макаре, то не лихо, що хліб вийшов глевкий, — трапляється, а лихо, що дехто з нас ще на ідеологію глевкий. Та по дорозі до соціалізму, ви знаєте, що тая комунальна кухня визначає? (*По паузі*). Половину дороги, от! Себто — хто доїхав до комунальної кухні, той доїде і до соціалізму. І голосую. Хто за комунальну, підніміте руки!

Микитко. Р-раз!

Хима. Щоб не тільки в нас була, а по всіх світах!

Кожне слідкувало й числило руки.

Макар (*на цигана*). А ти куди ото? Опустив руку! Ти ще не член.

Циган. Гуто ж скупий — і поспробувати не дасть!

Хима (*почислила двічі. Упав голос*). Шість.

Лавро. Хто не хоче комунальної?

Знову кожне слідкувало й числило руки.

Хима (*знов почислила двічі*). Шість.

Тиша нависла. Застигла. Що скаже Лавро.

2

Раптом у дверях:

— Бонжур, камаради! Можна делегації?

Оглянулись комунари — у дверях Ахтительний. За ним стали Максим і ще якийсь чоловік.

Лавро. У нас зараз загальні збори. Будь ласка, заждіть там, в бібліотеці.

Чоловік, глянувши, що нема ікон, надів шапку.

Ахтительний (*вийшов наперед*). Нам саме й треба до всіх вас екстрено, до всієї комуни. Справа дуже негайна ще й до того інтересна.

Микитко. Чи не пір'я привіз дерти?

Ахтительний. Же вуа одразу недисциплінованого елемента ще й крикуна. Колись такі крикунці, може, й до діла були, а тепер Радянській нашій владі од них тільки одна шкода. Як ви думаєте, камраде голова?

Лавро. Кажіть, чого приїхали?

Ахтительний. А того й приїхали, що тепер не крик революційній нашій партії та владі потрібен, а навпаки — тихий труд і шанобливе поводження ось таких, наприклад, колективів, як імені товариша Посуняка, себто нашого, що його дозволено заснувати нам, прирізавши од вашої комуни сорок десятин землі, себто по ярку, і взявши в оренду вам ізвісного млина, який стоїть і не меле, тоді як Радянській нашій владі аж кричить — молоти треба.

Лавро (в тон). Словам вашим не ймем віри, покажіть, будь ласка, писані радянські основанийя.

Ахтительний. Будь ласка, ще й авек плюзір, як кажуть французи. Вуасі вам писані радянські основанийя, вуасі печатка — серп і молот, підпис, номер, місяць, рік. (Лукаво). Стривайте!.. А не порвете?

Лавро (глянув на його). Зразу знати, з ким водились та з ким звикли діло мати. Ми не такі. Комуна ми!

Ахтительний. Пардон, я й забув... що ми маємо копії. Же ву прі. (Подав папери).

Лавро (передав Микиткові. Офіційно). Прочитайте, товаришу секретар!

Микитко (почав читати). Громадянам хуторів Яривчанських Г. Ахтительному, Т. Щербі, П. П. Кислякові, М. Кошарному (захвилювався), себто Максимові Кошарному... (глянув на Мотроньку)... дозволити заснувати с.-г. колектив імені товариша Посуняка, виділивши для цього сокупний учасок землі, рівний їхнім трудонормам, з запасного фонду с.-г. комуни імені Комінтерну сорок десятин...

Хима. Нашої землі?

Баба Лукія набралась повітря.

Голоси. Сорок десятин!

Микитко. Що на захід од ярка і по ярку...

Голос. Крашої землі.

Хима. Сорок десятин! І ставок! Та що ж це таке? Де ж ми садок тепер будемо садити?

Микитко. Не могу далі читати, бо млина, тут пишеться, їм в оренду вже передано, товаришу голово!

Баба Лукія мовчки видихнулась.

Лавро. Дай сюди! (Перечитав. Обдивився штамп, печатку, придивився до підпису, навіть папір пальцями помацав).

Чоловік. Не мніть і не тріть, бо справжні, радянські...

Лавро. Гм... (Вийняв хустку, витер лоба, потому вийняв годинника, подивився, — зморшки хвилями лягли на лобі).

Мотронька (раптом виткнулась). Дозвольте сказати... (Видно, слово вирвалось зненацька, бо зразу засіклася, потім — бачить, що мовчати вже не можна, доказала з перепинками). Хоч і радянські вони, та не по-радянському їх здобуто... Я знаю!.. Не по-радянському, їй-богу...

Максим насупивсь. Кинув оком на Мотроньку. Хотів щось сказати, та тільки хмикнув та переступив на другу ногу.

Лавро. Слово має товаришка Мотря Гудзівна.

Мотронька. Я чула... Мені якось Максим сказав...

Максим. Я?

Мотронька (не дивлячись на його). Авжеж... Ти ж казав, Максиме, як то хитро викрутив у городі землю Ахтительний. Я думала, чню, а воно, виходить, нашу...

Максим. Я тільки той... сказав, що дуже розумно виклопотав для нашого колективу Гаврило Павлович... Та що ж тут такого?

Мотронька. А як їздив він та як хитро...

Ахтительний. Пардон, як я їздив у город та як колектив клопотав, ти про це, може, чула? Про це? Дак про це сам я розкажу, коли хочете, камради! Мон діє, хіба це секрет чи тайна яка! Їздив у город, ходив по установах, навіть до знайомого чоловіка з просьбою удався, і попервах нічого з моїх клопотів не вийшло, як не вийшло й з ваших, коли ви просили пшениці на насіння. А знайомий, сучий котик, просто одмовився. Так я тоді, угадайте, до кого махнув? Ну? І ви не вгадаєте?.. У виконком до секретаря. Прийшов до його, до сучого сина, та й кажу: дозвольте познайомитися, — Ахтительний, колись був у кулаках, а тепер червоний. Ну?.. (Обвів усіх веселим, хитрим оком). Можна, питаю, і нам про соціалізм старатися чи забороняється? Коли можна, то дозвольте одмовитись од індивідного господарства та й скластися в колектив. У комуни, що поруч з нашими хуторами, земля, кажу, гуляє, а в паровому млині горбців та мишей повно...

Голоси. Правда!

Ахтительний. Оддайте нашому колективу хоч десятин із сорок і паровий млин бодай, кажу, на пробу, то ми хлібом обсипемо нашу Комуністичну партію... (До Мотроньки). Ти про це хотіла розказати, ма фуель, здається, по-французькому? Гай-гай! Жаль,— нема часу гулящого, а то б я тобі розказав про все до краю, як крутили наше діло в земвідділі та як я його викручував, та нехай вже другим разом. А тепер ми ось про що приїхали сказати вам, камради. По щирості! Хазяйнувати так, як колись ми хазяйнували, себто бути кулаками, тепер невідгідно, бо немає з цього зиску.

Чоловік. Настраждались! Годі!

Ахтительний. Хочемо і ми тепер, товариші, людському пожити, себто собі на користь і Радянській владі на втіху. Отже, прочитайте ці папери і вчиніть так, як тут пишеться: одмежуйте нам сорок десятинок, оддайте млина — і нехай живе комуна ваша, хай живе трудовий колектив імені товариша Посунька! Ура!

Лавро (спокійно). Землі вам не одмежуємо, млина не дамо — от і вся наша резолюція.

Ахтительний. Ля тет! Ви прочитали? Папери?

Лавро (подививсь на годинника). Сімнадцять на першу — пора кінчати збори. Землі вам не то що живим, а на смерть, на яму попросіть — не одмежуємо!

Хима. Не дамо!

Чоловік. Оддасте!

Хима. І пригорщі не дамо!

Микитко. Вилазь, Яшо! Зараз атакою рушимо.

Лавро. Організованість, час і дисципліна, себто не займай! (До Ахтительного). Поїхавши в город, думаєш, що справді здобули землі? Не така вона легка, щоб так легко до рук попадала. Не в город ми їздили її здобувати, а до Перекопу, аж за Перекоп той ходили (показавши на цурупалок ноги) і ось чим здобули її! Ба чиш?

Ахтительний. Перекоп — то діло вчорашне, а сьогодні, виходить,— ви влади Радянської не визнаєте. Та й за те не треба забувати, що до Перекопу й махновці ходили! Ну, та ми не анархісти і наказа мусимо виконати. Пишеться одмежувати — одмежуємо.

Чоловік. І млина заберемо. В окрузі сказали, щоб ми його мерщій забрали, щоб ремонтували...

Яків. Ремонтуємо його ми.

Максим. А що молоть будете?

Микитко. Вас перемелемо!

Лавро. Двадцять на першу! Все! Закриваємо загальні збори.

Ахтигельний. Нон, камради, ще не все. *(До всіх)*. От що, хлоп'ята та дівчата, мужики й баби! Як глянеш отак на вашу комуну з хазяйського боку — просто жаль бере. Голі, босі, грішним тілом світите. І робите ж, здається, а нічого у вас не виходить. Р'єн, як кажуть французи. Так оце ми вас присоглашаєм: якщо хочете кращої долі зажити, то переходьте до нас у колектив! По десять рублів на обмундированіє даємо, харч і всяке меню. Хоч сьогодні приходьте, приймаємо!

3

Пішли яривчани.

Хима *(трохи не заплакала з досади)*. Що ж це таке, товариші! Та й що воно діється в радянському світі?! Приїхали, як і колись приїздили, — тачанкою. Землю одбирають, млина і ставочок, і, виходить, — нас же знов наймають...

Лавро. Химо, у страху очі по яблуку — нічого не бачать, а в організованості навпаки і далеко бачать, — не роби паніки!

Загомоніли ті, що біля Макара:

- Все одно землю одмежують.
- А то правда, — млин у нас стоїть!
- І стоятиме!

Микитко. Товаришу голово! Ось тут вже на гидру контрреволюції заснітилось.

Макар. А ти вже шпигуєш!

Микитко. А кажи так, щоб усі чули, не агітуй шипом! Боїшся, чи що?

Макар. Я боюся? Кого?

Лавро. Слово має Макар.

Макар. Не підштрикуйте язичками, немов вилами, — я й так скажу. Як отак у комуні жити, як, наприклад, ми живем, то лучче в колектив абощо. Десять рублів наперед, харчі добрі, а в комуні що? Робиш як клятий і в старцях ходиш, голим тілом світиш. Гайда, хлопці, в колектив!

Лавро. Далі що?

М а к а р. Іду в колектив, от що далі! Казали, трактори будуть, електросвітло, як у райському саду, а насправжки — купа старців вийшла. Ще й циган почали приймати. Комуна! Хто зо мною — рушаймо! (Пішов).

За ним поодинці потягли ті, хто голосував, щоб не було комунальної. Каменем залягло безмов'я. Чути стало, як з двору вийшла тачанка, як бігали та збирались в колектив недавні комунари.

Л а в р о (подививсь на годинника). Тридцять на першу. Поколелась комуна. Три роки тому, саме в цей день, пам'ятаю, ми заснували комуну... О першій годині урочисті збори відбулися. Словом революційним присяглись, що не подужа, не переможе нас ніхто, бодай і танок англичанський, казали! Танок не переміг, а от вернувся Вишневий, прийшов Ахтительний і... (Ударив щосили кулаком об стіл, забувши, що в руці годинник. Тоді, згадавши, підніс його до вуха. Послухав. Осміхнувся). Тридцять три на першу! Іде!.. Ударили й нас — не спиняймося! Отак ходімо далі й ми! Час і життя та діло наше ще тільки починаються... Ось що: зараз покличете сюди Луку!

Х и м а. Він хворий. Зуби болять.

Л а в р о. Почує — перестануть. Товаришу Муно! Покаличте!..

Циган пішов.

4

Л а в р о. Діду Касяне! Вам бойовий наказ: беріть свою стукачку та беріть дробовика, зараз рушайте до млина і стережіть. Побачите, що яривчани до млина йтимуть, давайте гасло, вистріливши вгору. Це до вечора. А на ніч Яків, Микитко й Муна підуть на підмогу. Рушайте, діду! Бабо Лукіе! Вам бойовий наказ: дайте дідові на сторожу хліба і шматок сала.

Баба метнулась.

5

Л а в р о. Химі й Мотроньці зранку теж до млина — мазати. Починаємо ремонт!

З'явився циган, за ним — Лука — зуби пов'язані рушником, у руках часник і дрібок солі.

Лука. І полікуватись не дадуть. Тільки що взявся, віриш, солі до болящих зубів прикласти, кажуть, — помагає, аж тут — іди! Та чого це героїхи розбіглись? Нема гірше в світі, віриш, як зуби й баби.

Хима та баба Лукія, пробігаючи, до Луки:

— Не бачили?.. Тачанкою!

— Вороними кіньми!..

Лавро. Треба, я думаю, в город, Луко! І якнайскоріше. Зараз збирайся!

Лука. Що? Це знов за делегата?

Лавро. В округу, в губерню, а як що, то й до Харкова!

Лука. Не піду!

Лавро. Ти що?

Лука. Набридло, віриш. Три роки за делегата мотаюся! Хай хто другий береться!

Лавро. Ти жартуєш, чи, може, й ти вже...

Лука. Жартуєш. Зуби застудив, чоботи побив... А в районі що мені зробили!

Хима (*пробігаючи*). Якби ви чули, що казали!

Лука. Та вже казатимуть. Не хочу!

Лавро. Злигався з ними?

Лука. Добре злигався — мене побили, я когось побив там...

Лавро (*не розуміючи*). Яривчани?

Лука. Які там яривчани! З райзу загризся ж за насіння, хіба забув? Не хочу, віриш!

Лавро. Та ти знаєш, що яривчани в колектив склалися, землю у нас одбирають і млина? Наказа привезли...

Лука. Що?

Лавро. З округи, щоб ми одмежували їм сорок десятин землі.

Хи м а (спинилась). По ярок, і став їхній!

Я к і в. Млина в оренду вже передано.

Л а в р о. Та невже Муна нічого про це тобі не сказав? І що Макар пішов до них?

Ц и г а н. А за що, за віщо став би я таке казати чоловікові, ще й з болящими зубами! Що він мені зробив? Коняку в мене вкрав?.. Гуто кажіть йому краще ви!

Л у к а. Млин і землю яривчанам? Макар?.. (Скинув пов'язку, шпурнув її геть). Пишіть мандата! Химо! Мій портфель і чемойдан!

Вихором метнулася Хима.

Я ї м, віриш, одмежую — у матні коситимуть... (По паузі). Це Вишневого робота?

Л а в р о. Почин його.

М и к и т к о (написавши мандата, подав на підпис Лаврові. Тим часом як Лавро перечитував і печатав мандата, Микитко підбіг до стіни, покрутив рукою). Др-р-р... При телефоні? Дайте мені, баришньо, Яривчанські хутори.

Я к і в. Цитьте, товариші. Микитко якусь штуку хоче викинути!

М и к и т к о (немов у телефон). Яривчанські хутори? Перекажіть усім, що наша комуна схвалила урізати вам землі у Лойди Жоржа на задниці. Приїздіть по мандат і по землеміра!

Знявся регіт.

10

Хи м а (убігла). Ось ваша роба, дядю Лука. Щачи ні?

Л у к а. Щя. Галіфе на мені, френчу одягну, як приїду. Давай портфель! (Начепив шкіряний гаман, поклав туди мандат). Давай чемойдан! До району кіньми, а там пішки, пароплавом, руками й ногами, віриш! Одним махом обернися!

Хи м а. Микитенько! Заводь нашої на дорогу делегатіві.

М и к и т к о (немов камертоном). УеСеРеР! (Завів якоїсь нашої. Підхопили).

Л у к а (прощаючись з Муною). Ну, Муно, віриші!..

Хим а. А добрий він чоловік, дядю!

Циган. А що там казати! Як люди добрі, коні добрі, кузня добра — то й циган добрий.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

I

I

Другої ночі дід Касян, обходивши млина, почув недалеко по-свист — немов когось викликали. Пригнувся старий, бачить — на греблі Максим. Стоїть Максим, немов на когось жде.

— Невже й тепер до Мотрі ходить? А ти ж думав! Любов — така революція, що не скоро букочки зітруться. От тільки чи вийде вона. А що? Та не такий час, важкий для комуні. Та й наморилась за день з ремонтом... Ти диви — йде, аж біжить дівка!.. Та ще й з клунком, чи що?

Притаївся дід.

2

Зійшлясь Максим з Мотронькою.

Максим (*узаявся за клунок*). Оце й усе?

Мотронька. Усе, а що?

Максим. Нічого...

Мотронька. Може, сподівався, що цілу скриню тобі винесу. Коли по це прийшов, то йди сам...

Максим. Постривай! А яка ж запальна. Нащо мені скриня! Я хотів тільки сказати, що робила, служила комуні, а бач, скільки наслужила. Нічого й нести.

Мотронька. Ой, щось друге мав ти сказати. Учора ж закинув, що якби захотіли, то поділили б, себто ми, комуну. Не ділиться вона! Та й хай живе!

Максим. Ти диви — вчепилась! Та ти скажи просто, що тобі неохота йти?

Мотронька (*щиро, аж голос змінився*). Ой, неохота, Максимочку!

Максим (*певно, не сподівався на таку відповідь, став тихший*). Значить, не любиш?

Мотронька (з болем у голосі). Не любила б — не вийшла!

Максим (знов сміливіше). І вчора казав, і сьогодні ще скажу: як не вагайся, не хитайся, а в комуні вам уже не жити. На тонку пряде. Ну подумай, хто зостався, скільки вас? Лавро, Хима, дід, Лука та цурупалок отой...

Мотронька. А циган, а Яків, баба Лукія? А Костя, Супруни? Ось-ось Лука повернеться...

Максим. Порожнячком. Циган не член, Якова перетягнемо, а Костя й Супруни сьогодні втечуть.

Мотронька. А ти почім знаєш, що втечуть?

Максим (загадково). Та вже знаю. Ну?

Мотронька. Що ну?

Максим. Рушаймо, Мотронько!

Оглянулась Мотронька на млин, в той бік подивилась, де комуна. Пішла. Стала. Знов обернулась. Не витримала в діда рука — ударила в стукачку.

Дід. Не ходи, Мотронько! Не тікай!

Думав — допоможе вернутися, а вийшло навпаки, — Мотря, зачувши стукачку, сплотнохнулась і побігла за Максимом.

3

Придивився дід Касян, — утекла. Ударив у стукачку що є сили старий, раптом перестав, стукачці сказав:

— Он думала, що спиниш, а вийшло — прискорила, мовчи, стара! Не стукоти! Бо, може, ще хтось стоїть вагається, а почує, то й кинеться навтіки, як ця. Ходімо краще до Хими, Микити, до Якова, хай которе словітити біжить Лавра... А ти думала! Мерщій! Мерщій!

Тільки був кинувся, аж назустріч Хима.

4

Хима. Ой дідуню, тікають!

Дід (махнув у той бік рукою). Уже втекли.

Хима. Та не туди дивись — он де! (Показала в другий бік. Пригнулась і діда пригнула. Пошепки). Тікають з комуни. Костя, Супруни! Бачите?.. З роботою! Не можу! Я крикну, спиню їх!..

Дід Касян. Не треба, Химо, ані слова! Бо я он крикнув, думав спинити Мотрю, а вийшло, що тільки прискорив.

Хи м а. І Мотронька?

Дід К а с я н. Утекла. До Максима. А кричати не треба, аніні! Бо вони тепер як ті сновиди, що над проваллям ходять. Не займеш, то, мо', ще й повернеться которе, крикнеш — оступається і в провалля летить.

Хи м а. А що ж робити? Що робити?

Дід К а с я н. Лавра треба мерщій покликати. Де Яків?

Хи м а (*заломила руки*). І він кудись збирається.

Дід К а с я н. А Микитко?

Хи м а. Немовби спить.

Дід К а с я н. Так ти постій отут, а я до Микитки. Хай побіжить до Лавра. Оповістить! Мерщій! (*Подибав ху-тенько*).

5

Дивиться Хима — хтось іде. Придивилася Хима:

— Якове, ти?

Яків став. Мовчить.

Куди ти, Яшо?

Яків. Ти знов винитуєш?

Хи м а. Я?

Яків. Дорогу знову заступаєш?

Хи м а. Ні! ні!.. Коли ти про машину, то йди і думай, Якове. Я вже й сама тепер бачу, що без машини нам ой важко ж буде... Тікають наші!

Яків. І добре роблять.

Хи м а. Та що ти, Якове?

Яків. Давно пора. Бо що таке наша комуна? Не сад соціалізму, а сад сухих досад. (*Повів рукою*). Кругом ось обступили, думку сушать, сохнуть і риплять. Уночі не спиться, удень не біжиться, машини не видумаєш, отак тільки категорією — не живеш, а хворієш. Тікати треба!

Хи м а. Куди?

Яків. А знаєш що? У тебе маланхолія, у мене категорія — тікаймо вдвох?

Хи м а (*аж дух забило зразу*). Куди, Яшо?

Яків. Куди?.. Та туди, де електричні світла,— бачила, ні? Де дроти, доріг багато, де машини, а не так, як тут: степ як мертвий, в головах — могили, тиша над ними за-клякла — сумно! Тікаймо, Химо! І не так, щоб вийти за комуна й розійтись, а вкупі, вдвох отак у шахти пода-мось, до моря, на гори...

Х и м а. А як же з комуною, Яшо?

Я к і в. Другі поприходять.

Х и м а. А як розвалиться? Яривчани землю, млина загарбають, усі наші труда? Другі поприходять, а комуни вже нема, і нашу ідею в землю закопано. Та так же закопано, що й не видати, тільки від тачанок кулацьких слід знати. Не ходи, Якове, і я не піду! Давай не підем вдвох! Тоді й Микитко з нами, Муна і всі ми за Лавром. Нових поприймаємо та як вистроїм комуну! У нас і млин, і сад, а в яривчан сімсот досад...

Я к і в. Ти думаєш, що нове сказала, про нове щось довела? Довела до того місця, де ми й зараз стоїмо.

Х и м а. За машину скажу, Яшо. Ось повернеться Лука, відремонтуємо млина, і ти будеш у млині за машиніста. От слово! Я приноситиму їсти. А захочеш (*тихо*), то в млині і житимем.

Я к і в. Маланхолія!

Х и м а. Яшо!

Я к і в. Не хочеш їти, скажи?

Х и м а. Я б пішла, хоч до смертної межі пішла б, та як же з комуною? Качат скільки навиводилосьь.

Я к і в. Пусти!

Х и м а. Яшо!

Я к і в. Пусти, оседлая ти женщина! (*Побіг*).

6

Х и м а (*услід, та гірко ж так*). Оседлая... За що ти мене, Якове, за віщо таким словом?

7

Аж набіг Микитко. Теж якийсь незвичайний, настовбурчений. З клуночком. Побачив Химу — став:

— Хоч з цією попрощаюсь. Бо ж треба з кимсь... Прощай, Химо!

Х и м а (*аж одхитнулась*). І ти?

М и к и т к о. Іду в город.

Х и м а. Микитку!.. Та ти сонний?..

М и к и т к о (*гірко*). Ге — сонний! Ти спитай котору ніч я спав як слід? Хоч раз мої органи заснули і всі члени? Ні разу!

Х и м а. То чого ж ти йдеш?

Микитко. Питаєш! Та хіба можна про це в такий голос питати, що немов я кінь, а ти нічого не знаєш? Діло ж на драму пішлося.

Хима (стямилась, мовляв, — знаю). Мотронька втекла!

Микитко тільки лоба витер. Мовчить.

(Підійшла ближче). Невже через Мотроньку? Невже, — що втекла?

Микитко. Начхать мені на Мотроньку, хоч це діло й не таке, як ти думаєш, а дуже сурйозне. Та за таке діло у городі ти знаєш що? Зразу устрелили б і з комсомолу б вигнали! А тут що? Захотілось спати з хуторянським елементом — спить. Захотілось утекти — тікає. Ніякої тобі дисципліни, виховної роботи. А в результаті — всі сплять, опріч мене, бо немає з ким. Як був безпризорний, такий і зоставсь. А знаєш, який є декрет соцвиху? Що безпризорним можна бути лише до тринадцяти, а ви мене ліквідували? Навпаки — ще меншим зробили! Цурупалком!.. Ніт, це діло сурйознее.

Хима. Микитоньку, я знаю, що це діло сурйозне. Хто, хто, а я вже ой як знаю! І серце болить, і як не спиться, — знаю. Тільки ж ти послухай: Мотронька втекла...

Микитко. Та начхать, кажу, на неї й на всю мировую любов!

Хима. Стривай! Костя втік, Супруни і Яків...

Микитко. Яків? Ну, тоді я й поготів. (Взявся йти).

Хима. Микитоньку, що ти робиш?! Що усі ви робите? Ви ж комуна зраджуєте, пролетарські інтереси, все добро напризволяще кидаєте...

Микитко. А чого втік Яків? Йому можна?

Хима. Нікому не можна, бо ж яке становище! Утечеш ще ти та Муна — і комуна без законного числа людей, а яривчанам того й треба. Приїдуть на тачанках, добро порозбирають, качок наших поріжуть, — зостанеться од комуни пір'я, зола та погана слава. Не йди, Микитоньку! Хочеш, я з тобою спатиму? Тільки не йди...

Микитко. Я б зостався, та не можу!

Хима. Ну чого?

Микитко. От не можу!..

Хима. Через Мотроньку?

Микитко. Не можу, бо... бо вже пішов.

Хима (вслід). Хоч подожди до ранку!

Микитко. Не можу, бо на місці встояти не можу!..
(Побіг).

Нарешті й Хима в розпач вкинулась. Важко. Хіба крикнути, та хіба ж хто почує. Дід Касян, певно ж, побіг до Лавра, біля млина вона сама:

— Ой ніч, ти ніч, та де твій ранок!.. Хоч би скоріше день абощо... Товариші, товариші, свою ж ідею губимо й життя. *(Пішла у млин)*.

Тихо, немов ллавом по воді (досвітне повітря взялося туманом), надійшов Вишневий. Побачив, як заходила Хима, хотів покликати:

— Ні, цю не переманиш. Бо коли той голова, то ця — серце в комуні. Відтяти руки й ноги — перестане колотитись. *(Зануривсь у мислі)*. А втім... навіщо все це мені, коли я сам і минуле вже не вернеться. А може, вернеться? Отже, вернувся! Може, треба ждати, виглядати отам на перелазі? Та ба — перелаз же не твій. Боже! Ще гірш, як після потопу. Причалитись хочу — і нема до чого. Помолиться хочу — і нема де стати, землі під ногами нема... Ну, що ти скажеш, що відповіси на це, демоне чи хто ти, голос в мені невгавающий? Га? *(Прислухався немов справді до якогось голосу)*. Ще господар неба не вкотив сонячного колеса, як ти вкотиш своє на своє подвір'я.

Циган *(од млина)*. А хто такий?

Вишневий *(придививсь, що циган)*. Сторож колективу імені товариша Посунька.

Циган *(підійшов ближче. Придивився)*. А чого сюди прийшов?

Вишневий. Стережу ж землю, млин — колективне добро. А ти чого прийшов?

Циган *(позіхнувши)*. Та я так собі... Прийшов подивитися на 'дне диво.

Вишневий. На яке диво?

Циган. Та кажуть, що взяв собі чоловік у голову сорок десятин землі, цілого млина і носить. Та ще й кажуть, сам себе обходить — стереже.

Вишневий. Ну й що?

Циган. Думав, справді, аж воно забавки. Так і я колись, малим ще, нав'яжу, було, з десяток паличок та й думаю, що коні. Запрягаю, продаю, міняю, — сказано, дитина!

Вишневий. Та й тепер ще граєшся — в комуну.

Циган. А краще вже в комуну, ніж з комуною, бо жартів ой не любить.

Вишневий. Так. Ну як же тобі грається, чи то пак — живеться в комуні?

Циган. Краще й не треба! Гвіздки куються, вила куються, підкови такі вийшли, що коні трохи спасибі не кажуть, чаплію таку скував, що де вже не служила баба Лукія, а такої, каже, не бачила. В Явдокії Марковни такої не було!

Вишневий. А чом замків не скуєш, щоб товариші твої з комуни не втікали?

Циган. А нащо, навіщо? Як сказала наша голова: гікає зрадний чоловік — нехай, аби не в комуну.

Вишневий. Чи, може, сам збираєшся?

Циган. А чого б я став тікати? Та ще сам од себе? Та ще й даром?

Вишневий. А може, перейдеш до нас у колектив? Кузня і в нас буде. Ну?.. Скільки візьмеш за те, що втечеш?

Циган. А скільки даси?

Вишневий (*показав монету*). Бачиш?

Циган (*придивився*). Золоті. (*Попробував на зуб*). Золоті, та мало.

Вишневий. П'ять золотом мало?

Циган. Ти коняку за ці гроші купиш, що питаєш? А я ж чоловік.

Вишневий. Та чоловік тепер, життя людське дешевше од коня.

Циган. Ну коли так, то й став коня за коваля. Він тобі накує. А в комуні я дорожчий.

Вишневий. То в комуні такі коні.

Циган. А ти думав. Добрі коні! Добріші за тебе, їй-богу! А кузня яка!

Вишневий. У нас краща буде. Поставимо при дорозі. Щоб не тільки колектив, а всяке, кому треба, справлялося. За гроші! А з тих грошей половина колективу, половина ковалям. Гроші зароблятимеш! А в комуні що?

Циган. А в комуні, як у матінки, — усе своє, все нарівно. У комуні й ложки рівні. Живіт можна мати й більший — бо й за те не лають. А у вас що? Роби за гроші, а половину, бач, — оддай. Двадцять п'ять карбованців!

Вишневий. Що? .

Циган. За те, що втечу.

Вишневий. Десять!

Циган. І не кажи!

Вишневий. На п'ятнадцять!

Циган. Та в мене ще всі тридцять два у роті, а ти — п'ятнадцять.

Вишневий. Нащо мені твої зуби?

Циган. Тоді купи он діда Касяна. Побачиш, як куватиме.

Вишневий. Та це ж гроші за те тільки, що втечеш.

Циган. А втечеш ти за ці гроші та ще сам од себе? Утечи! От спробуй! А я подивлюся...

Вишневий. Двадцять — більш не дам!

Циган (*ляснув його в руку*). Двадцять п'ять!

Вишневий. Двадцять!

Циган. Двадцять п'ять!

Вишневий (*одступився*). Ні! Жодної копійки більше. Золоті ж! Ще цар робив!

Циган (*теж одступивсь*). Та й мене ж не з паперу батько зробив.

Вишневий. Двадцять три!

Циган. Двадцять п'ять!

Вишневий пішов

(*Одпустив його на відстань, щоб тільки можна було чути*). Накинеш карбованця? Не хочеш? Ну, хай буде по-твому.

Вишневий (*вернувся*). За двадцять три?

Циган. Тікаю. Тільки без одежі...

Вишневий. Як це без одежі?

Циган. А ти думав, що за двадцять три та ще й у своїх штанях утечу до вас! Та ти знаєш, чоловіче, які це штани? Довоєнні! За п'ять рублів купив та ще де? Аж в Каховці на ярмарку! Купи тепер такі штани!

Вишневий розсердився. Пішов.

Тоді циган:

— Ну гаразд. Тікаю в своїх, щоб знав мою добрість. Давай гроші.

Вишневий (*вернувся*). Гроші після того, як втечеш. У колективі одержиш.

Циган. Ну, то й я без завдатка не почну тікати.

Вишневий. Скільки завдатку?

Циган. Отих п'ять карбованців.

Вишневий. Зараз підеш? Зо мною?

Циган. А ти думав, за такий завдаток та ще сам!

Вишневий (*недовірило*). Обдурись!

Циган. Та я вже обдурив.

Вишневий. ?!

Циган (*наївно-щиро*). Сам брався тікати, а тут бачу,— чоловік за це гроші дає.

Вишневий (*зрадив*). Та невже?

Циган (*налагодивсь іти*). Йй-богу. Ходімо, хай йй біс, самій комуні! Куєш, куєш, не перестаєш, як зозуленька, а що за те? В яких прийшов ось штанях, в таких і тікати приходиться. А баба Лукія, сердешна,— у якій прийшла спідниці, у тій другий рік ходить. А знаєш що? Давай я за ці гроші заманю бабу Лукію.

Вишневий (*зраділо*). А піде?

Циган (*подумав. Не так рішуче*). Правда, трудно. З попом, кажуть, посварилась за три крашанки і на зло йому пішла в комуну. Ще на зло йому і тікати не захоче. (*Рішившись*). А давай попробую.

Вишневий згаряча дає гроші. Циган побіг.

10

Не знає Вишневий, чя ще ждати, чи циган обдурив його. Походив іще. Іде циган. За ним — Лавро.

Циган. Ой вже ж люди, ой люди тепер! Хоч не живи з ними!.. Взяла гроші, сама не йде та ще й каже, які гроші? Я до голови. Кажу: та що ж це таке, я ж заплатив гроші. А він: свідки є? Та хто я, справді, крутій який чи безчесник! (*До Вишневого*). Розкажи йому, будь ласка, як вийшло це діло!

Підступив Лавро, суворий і мовчазний. Придивився. Став. Не зворушиться й Вишневий. Один одною мовчки випитують, очима мацають, виміряють.

Лавро (*голосно*). Здоров було, коли прийшло,— колишне!

Вишневий (*тихо*). Здоров і ти — теперішне!

Лавро. Ще блудиш?

Вишневий. Шкандибаєш?

Лавро. Все шукаєш вчорашнього дня?

Вишневий. Жду завтрашнього. Небагато ж зосталося, як по-твоему?

Лавро. До третіх півнів.

В и ш н е в и й. А тоді ви нарешті шезнете?

Л а в р о. Шезне той, хто вночі приходить.

В и ш н е в и й (*іншим щирим голосом*). Скажи, Лавре, невже ти й досі віриш у комуну?

Л а в р о. А ти й тепер не віриш?

В и ш н е в и й (*роздумливо*). Вже п'ятий рік божий, як я в обході — всі наші степи обійшов, усю Україну. Біля кожної комуни ставав — придивлявся. І що дужче придивляюсь, то дужче вагаюсь, питаюсь. Куди ж схилитися і хто з нас правий? Оце прийшов і до твоєї. Тікають. Яка земля! Краси якої місце! Млин! Хати! Повне господарство, повні права було дано — тільки жити комуною. І от вернувся через три роки — тікають. Казарма, табір — не комуна, тринадцята рота, а не життя! Млин стоїть. І все посохло. І сохне, бачу, що найголовніше — в'яне, сохне людський дух. Тікають!.. А я? Вигнанець, безправний, вічний мандрівник, я тисячу верстов іду, щоб тільки побачити землю і цей ось бур'янець. Знаю ж, що не вернуть її мені, не повернеться і мрія голубом назад, не принесе й гілочки з надії, а бач — прийшов і тягне впасти на коліна, щоб струсити порох з оці ось билінки, щоб зазеленіла й буяла вона. Яка ж це сила, що гонить вас, а мене кличе? І як розсудить вона нас, й на кому кінчить?

Л а в р о. Я двадцять літ ходив обходом, теж Україну виходив і біля кожного хутірця кулацького спинявся, придивлявся. І що дужче придивлявся, то дужче упевнявся, хто з нас правий. Прийшов і до твого. Дивлюсь, — а вже втекти не можуть, бо пашпорти в хазяїна, пам'ятаєш? Яка земля, який великий світ, здається, а втекти не можна. Ой, каторга, а не життя. І сохне, бачу, не дух якийсь, а сохне, в'яне людське тіло, бо навіть квітнички свої хазяїн людським оком поливає. Проїшов і я не менш верстов, куди там, — більше, пройшов охлялий, ось-ось упаду. А не тягло на хутір твій. Тікав. А тепер? Нехай іще один піде чи двоє нестійких, нехай підкупиш третього, хай і дощів не буде рік, другий і третій, нехай ще раз, тікаючи, зруйнуєш ти машину у млині — комуна ми збудуємо! Час і життя та діло наше (*подивився на годинник*) ще тільки починаються. А тобі пора ховатися, бо вже світає.

В и ш н е в и й. Ще подивимось, кому розсвіне.

Л а в р о. Блуди!

В и ш н е в и й. Шкандибай!

Лавро. Перебив об капіталізму ногу — не жаль було, а цю на тобі до цурочки поб'ю. (*Підняв костура*). Тікай!

Пішов Вишневий. Одійшовши, оглянувся на цигана.

Циган (*на відповідь*). Добре йому тікати, а як мені, без грошей! Та тут вбий мене, а не втечу! Не втечу, аж поки баба не поверне моїх грошей!..

II

I

Ще до схід сонця Хима з бабою Лукією заходились домазувати млина. Тут же сидів від Касян — кувяв старий. Баба зразу сказала:

— А вже й не люблю ото робити мовчки!

І потому співала щось трошки задирикувате й сумне. Хима непомітно (в засуканий рукав) витирала сльози. Нарешті баба заявила:

— Снівся мені сю ніч такий сон, що, мабуть, щось буде. Чуєш, Химо? Химо-о! Та що з тобою сьогодні, дівко?

Хима (*очулася*). А що?

Баба. Глина он падає з рук, третій кавалок! Плюнь! Другі поприходять — хіба мало наймитів та наймичок! Та я сама як піду ось у неділю в Кураївку або Пантелики, то наведу на три комуні...

Хима. Та це я так... Ма'ть, не виспалась... А скажіть, бабо, ви багато по світах служили, — далеко од нас шахти?

Баба (*взялась пригадувати*). Може, Шмати? Дак це туди, за Голопузівку, де хутір Дурнохатка, по дорозі, як на Каргу повертати, — Сокирки, Вирвихвостого хутір, Чухалі, Шпаличкі, Ступин, а тоді й Шматі. Служила й там колись, це того року, як ото кузькижука налетіло.

Хима. Та ні! Це де вугілля копають — шахти... Знаю, що на Донбасі, а де він, в яку сторону од нас?

Баба. То це ти плачеш з неполітграмоти? А я думаю, чого вона, за ким? (*Зітхнула*). Отак і я — як подумаю, яка я ще неполітграмотна, то так же досадно

стане, так досадно... А диви! Здається, Яків? Йй-богу, Яків іде!

Хи м а. Де? *(Обернулась — справді Яків. Аж кинулась назустріч. Раптом стрималась і, щоб замаскувати свій рух, набрала глини)*. Ви ж, бабуню, не допитуйтесь, де був! Не треба й натякати навіть!..

Б а б а *(образилась)*. А то я така дурна! Знаю ж! Навпаки — питаюсь про таке, немовби я ні сном ні духом не знаю, що він тікав.

2

Тільки-но підійшов Яків, баба й одвела мову:

— От вже хто нам, Химо, скаже, чи далеко до шахт! Ти, певно, знаєш, Якове?

Подивився Яків на Химу:

— Ще гірш, як оседлая!

У Хими аж сльози проступили:

— Яшо!

Я к і в. Не Яша я тобі більше, а Яків! А то й товариш Мовчан. І годі про шахти, бо вже он яривчани збираються на нас. Я на вивідки ходив, а не в шахти. Сьогодні мають межувати землю й одбиратимуть млина...

3

Ще баба Лукія не набралась як слід повітря, як з-за греблі з'явився Микитко. Тоді вже Хима кинулась назустріч:

— Я так і знала, Микитоньку, що ти не підеш, що ти вернешся. Ой любий мій, дорогий, золотий!

М и к и т к о *(удав сердитого)*. Якраз через вас підеш! Яривчани з лопатами йдуть землю межувати, млина одбирати, а ви тут що? Хоч і на однім місці, хоч і млина мажете, а проте спите? Так?.. Та за таке діло в городі ви знаєте що? Зразу б із комсомолу, а тут що?

Д і д К а с я н *(у стукачку вдарив)*. Ідуть!

Б а б а Л у к і я *(набралась повітря)*. З лопатами!

Х и м а *(трохи розгубилась)*. Що ж тепер робити-мем?

М и к и т к о. Отож-бо й є!

Я к і в. Не знімайте паніки! Організованість і дисципліна! Химо! Ти зараз бігом у комуну до Лавра...

Хи ма. Я не добіжу скоро. Я ногу наколола!.. Ось біжить ви, бабо!

Ба ба. Стара я, щоб бігати...

Як і в (підніс голос). Дисципліна! Скажіть, що яривчани прийшли землю і млин одбирати...

Баба Лукія, полаявшись пошепки з Химою, побігла. Яків до всіх:

— З яривчанами — стули зуби й мовчи!..

4

З допатами, дерев'яним сажнем, шнуром на міряння вийшли на греблю яривчани: Ахтительний (з планом), знайомий чоловік, Максим — чоловік з десять всіх. Між ними тулились Макар, Супрун, Костя.

Ахтительний (звернувся до Макара). Товаришу голово колективу імені товариша Посунька! Щоб не вийшло мітингу, дозвольте мені маленьке попереднє слово. (Вийшов наперед, до комунарів). Бонжур і слухайте! Соціалізм не сіно, але й вам не можна далі бути тим домашнім животним, котре, як-то кажуть, лежить, саме не їсть і другим не дає...

Микитко (не витримав). Та ви його давно б з'їли, якби не ми.

Ахтительний. Оце і все, що я хотів сказати.

Микитко. Та й я все сказав.

Ахтительний. А тепер до діла. Як казав товариш Ленін: поменше балачок та більше діла. І сам, було, ніколи зайвого слова не кине, а вже як скаже, то зразу ж оберне на діло. Будем же і ми наслідувати його. Так-от: сьогодні склався остаточно наш імені товариша Посунька колектив. Голова: Макар Байбуза, заступник Супрун, за секретаря Ахтительний, себто моа. Слухали: про опір комуні «Комінтерну» директивам партії й Радянської влади щодо виділу нам сорока десятин землі і млина в оренду. Ухвалили: спираючись на ці директиви, землю сорок десятин одмежувати і млина одібрати в присутності понятих — вийдіть наперед...

Поняті вийшли.

...і представника Яривчанської сільради...

Вийшов знайомий чоловік.

...копії протоколу: першу надіслати товаришу Посунькові, другу — окрзу, третю — райзу, четверту — комуні

«Комінтерну». Точка. Вручаю. (Подав Якову копію. Підійшов до Макара). Все! Тепер ваше слово — коритесья вищезгаданим директивам чи ні?

Які в. Наша комуна...

Ахтительний. Коротко: коритесья чи ні?

Які в. Наша комуна ухвалила виконати ці директиви, як тільки повернеться наш делегат з города і ствердить, що цю справу там справді розв'язано, а не зав'язано. Сьогодні ж ми ждем на його. Подождіть і ви!

Ахтительний (до Макара). Не тільки державі не дають, ще й в ЕРСІ хліб почали одбивати. Пермете нам починати, товаришу голова колективу імені товариша Посуняка.

Зворухнулись лопати в руках. Збіглися всіх очі на Макарові — ждуть. Тільки Макар за слово, як раптом Хима таким незвичайним голосом, що всі обернулись до неї:

— Пов'язку скиньте! У пов'язці стоїте!.. Це сон, товариші, чи мені так взулося, що в пов'язці він? Га? На очі набігло: був собі комунар один у комуні, раптом отак — та заманули його вороги, зав'язали очі, дали йому ніж, набігло на очі — ніж у руки, привели до комуні та й кажуть: «Бий!..» Невже ж ви ударите, дядю Макаре?

Аж по очах провів рукою Макар. Став.

Ахтительний. Ну, коли вже на казки пішло, то й я розкажу. Був собі чоловік один на світі. Ну, може, був би і далі, та заманули його юн-оми, як кажуть французи, по-нашому, — одні люди. Заманули, очі зав'язали, вуха агітклеятухом забили та й кажуть — роби! Роби, а тоді, як ми розв'яжемо, ти побачиш, соціалізм засвітиться. От той чоловік робить і робить. Та вже другі розв'язали, кажуть — подивись! Подивився — світиться, думав, соціалізм, аж то грішне тіло. Ну, земля гуляє, у млині мишва живе й етсетера, як кажуть французи. А партія б'ється, бідна, а влада турбується, щоб в державі хліб був. Та де ж йому взятися, коли циган вже в комуні взявся хазяйнувати. (Удав голос циганів). Або ти, Макаре, хліб роби, а я буду їсти, або я буду їсти, а ти, Макаре, роби...

Макар. Межуйте!

Ахтительний. Товариш голова сказав межувати, Поняті — за очі, решта за лопати — копай!

Крикнули ярявчани:

— Копай!

Аж тут Лука з чобітьми за плечима:

— Постій трошки, не копай!

Ахтительний. Пардон! Та хто ж таки з'являється під такий момент! Це тільки в театрах, я бачив, так робиться, а це ж млин!

Лука. А забаривсь би на день, то що з того? однаково — з одною результатом прийшов би.

Ахтительний. Ану, з яким?

Лука. На, Химо, мій партафель, бо й він упрів з дороги. Ну, тепер і поздоровкатись можна. *(До всіх)*. Здорові були, герої й героїхи! *(Повернувся до Макара з Супруном)*. Здрастуйте й ви, мнимі герої! Був в окрузі, був. По всіх установах виходив, як бачите. *(Показав на побиті чоботи)*. А найважче по секціях та по комісіях — як по драбині лазиш. З одним трохи не побився — я до його з словом, а він круть — і нема, прибігає: «Я вас слухаю». Дивлюсь — круть, і нема, та отак годин зо дві, віриш. Крутиться та курить, крутиться та курить — чи не ваш *(до Ахтительного)* знайомий часом? Ну, як не ходилося, а прийшов з результатом. Ось вона... *(Розстебнув гаман — коробка з зубним порошком попалась)*. Зубного порошку привіз в комуну, між іншим. А ось результата. *(Вийняв, прочитав)*. Виділ землі із комуні «Комінтерну» колективу імені товариша Посунька припинити і млина не отдавати до приїзду спеціальної комісії. Голова окрвику — догадайтесь хто? Наш брат сидить... Побачив, віриш, що в мене зуби болять, і зразу записку до лікарні. От де рвуть, віриш! Уколе голочкою, віриш, а тоді обценьками клац — і нема, клац — і нема. *(Показав на зуби)*. Бачили таку роботу? Отак і в комуні треба — щоб не було гнилих.

III

1

Осіньного вечора зібралась комуна пускати млини. Хима оздоблювала червоний куточок. Лука розкладав літературу. Циган світив йому лампочкою.

2

Прибіг з машинної Микитко:

— За п'ять хвилин тридцять секунд точно, каже Лавро, машина буде готова. Пускаємо! Перед цим гудок, почуєте? Гу-у-у. Га? Гудок у степах! Оце діло серйозне. А Яків — так просто цілує машину. Каже, й спати буде там, чуєш, Химо?

3

Хима (захвилювалась). За п'ять хвилин, а червоний куток ще не готовий. Де вожді? Подайте сюди вождів революції!

Лука (до цигана). От, віриш! За п'ять хвилин пускаємо млина. А підожди, ще й радіо спорудимо. Знаєш, що таке радіо?

Циган. Та вже, мабуть, якась радісна штука.

Лука. Угадав, віриш. Дуже радісна штука. Приміром, ти ось циган і живеш у нас у комуні. І, приміром, захочеться тобі поговорити з циганами, що, приміром, живуть десь у Бассарабії, а то й у Америці.

Циган. Е, голубе, де та Бассарабія!

Лука. Так от радіо — така штука, що гукнеш ти звідси в ню, а тобі всі цигани з Америки озовуться.

Циган. Озовуться?

Лука. Озовуться, віриш.

Циган. І про коні можна буде спитатися?

Лука. І про коні. Про все.

Циган. А жаль же який!

Лука. Чого жаль?

Циган. Та казав жінці: не вмирай! Не вмирай, бо, може, до чогось таки доживем, дак ні... Взяла дітей і подалася на той світ...

Увійшов дід Касян.

Хим а *(до його)*. Ну, як надворі? Теж свято?

Дід. Темно надворі, ще й вітер. Темно ще кругом в степах. Вишневого бачили. Десь по той бік хуторів. Без шапки, кажуть. Соломки назбирав, бриля плете, а сам таке верзе, що й купи не держиться, кажуть. Якогось серця шука, кажуть...

Лука. Чув і я, що збожеволів. Дощ іде — він ходить. Вітер, віриш, — ходить. Без шапки.

Яків *(спітнілий, зворушений)*. Машина готова. Як з кутком?

Хим а. Ой лишечко. Ще три хвилини — можна?

Яків. Машина — така категорія, що не жде.

Хим а. Три хвилинок! Забери на три хвилинок, Яшо! Невже не можеш?

Яків *(з докором і піднесено)*. У мене в самого таке тиснення, Химо, а в тебе кучочок не готовий!.. Три хвилини — довше не жду! *(Побіг)*.

Хим а. Подивіться, товариші, чи рівно я почепила патрет товариша Леніна?

Лука. Ану, Муно, посвіти, віриш!.. *(Зайшов, з одного боку подивився, з другого подивився)*. Немов рівно.

Хим а. А подивіться, як у листях вийде? *(Уквітчала портрет листям)*. Ну, як?

Циган. Як живий...

Лука. Хворий наш вождь.

Хим а. Снівся мені в сю ніч.

Циган. А розкажи, Химо, як?

Хим а. Немов вийшла я на степ. Зима і хуга б'є. І немов дивилась я на дорогу. Коли дивлюсь, аж дорогою сани — не сани, немов човен пливе, засипаний снігом. Щось везуть хороше. А за човном товариш Ленін без шапки, і руки в кишеньках. А сніг метеликами його вкрив і немов тане на лобі. Я й думак: холодно ж,

а він усміхається та до нас в комуну... Я й прокинулася.

Циган (з досадою). Шкода, що не мені приснився, я б дідька лисого прокинувся. Розпитав би Леніна за все чисто і чи можна буде за соціалізму мінятися кіньми.

Лука. (теж з досадою). Такий вождь і кому приснився, віриш.

Хима. А хто любить, тому він і сниться. Ой, якби я йому написала листа.

Лука. Кому?

Хима. Ленінові.

Лука. Ну й баба, віриш. Та він тобі хто, що ти до його з листом! Та й що б ти написала, малограмотная?

Хима. Що? Написала б отак: товаришу Ленін, Ілліч дорогий. Ми живем комуную, і циган у нас. Наша комунa в степах...

З вікна гримнув постріл. Захиталась Хима й упала.

7

Знялася тривога. Убіг Яків, Микитко, Лавро:

— Хто?

Лука. У вікно хтось.

Кинулись надвір. Циган перший. Яків зостався. Підійшов до Хими. Спідничка закотилась за коліно. Нагнувся, обережно прикрив і тихо вийшов у машинову.

8

Зарипіли двері. Почали вертатись комунари. Циган і Лука увели Вишневого. Сміється. Потирає руки:

— Ще й не встигла впасти, як уже минуле вертається, вертається. Слуги уводять за руки у рідну господу. Покличте хазяйку, Маланію Митровну! Що? Слава богу! А де ж ікони? І вікна не ті! Повставляйте зараз!.. І принесіть мені назад спаса, поїду яблука до церкви святити. Та запрягайте коні, на степ пора, вже ж скоро покрова. Харчів поменше кладіть, тепер день малий. А хто посох мені квітника, га?

Лавро *(пильно вдивившись в очі Вишневому)*.
Обдурив, може, лікарів, обдурив всіх спеців, та не
обдурив ти мене. *(До всіх)*. Прикидається! Зв'яжіть і
одвезіть в район. *(Пройшов повз Химу, подивився на
годинника)*. Сімнадцять хвилин затримка. *(Крикнув)*.
Пускайте млина!

Залунав гудок. Здвигнувся, побіг пас. І тільки тоді підійшов Лавро
удруге до Хими. Сів біля неї:

— Провина наша — не добили ворога, Химусю!

Завіса

ПРОЩАЙ, СЕЛО

П'ЕСА НА ТРИ ДІТ

ДІЯ ПЕРША

I

I

Уже й примеркло, в Роман ніяк не одійде од вікна. Виглядає.

До сина Никандра:

— Таки тре було б поїхати до нього.

Никандер (*здвигнув плечима*). Та куди, ще раз питаю?

Роман. На станцію.

Никандер. А як він з округи, а то й від Дніпра? Аби ж написав, звідки приїде!

Роман. Хоть би за село назустріч!

Никандер завагався.

2

Мотрона (*Никандрова жінка, з чулана*). На три сторони, чи як? (*Блиснула холодними очима на чоловіка. Тоді до старого, щоб прим'якшити*). От де він буде у нас спати?

Роман. Де?.. Я думаю, що найкраще йому отут, під грубкою, буде. І тепло, й повітря чистіше, га?

3

Старої баби Василяни голова у чорній хустці з-за комина висунулась:

— У тій хаті любив він спати. Там і книжечки читав, а мені евангелію. Це котрий вже рік, як пішов од нас Марко? Дванацятий, либонь, Романе, га?

Роман (*пішов у ту хату*). Одинадцятий, мамо.

Мотрона. Чисто як притча про блудного сина. Гони йому настріч коні, та ще й на три сторони зразу. А ти, невістко, вари кутю й узвар по-новому, щоб замість святвечора вийшов радвечір. Ні се ні те. П'ятикутну звізду зробили. Навіщо воно?

Никандер вийшов.

Мотрона. Скажіть, бабо, а чого він утік з дому?

Василина. А бог його святий знає. Все манило його в світі. Ще змалку. «То в город,— казав,— піду, в ковалі, то аж у Сибір подамся». А як почалася серединна війна, він і подався десь. І аж тепер озвався.

Прийшов Ільченко, Мотронин батько, з віжками під полою:

— Здрастуй ще раз, доню! (*У закут*). Добривечір, бабушко-свахо! (*Позирнув по хаті*). Не приїхав?

Мотрона (*взялась витирати посуд*). Ну, свекрові він хоч блудний син, а вам хто, що вдруге вже приходите?

Ільченко. Блудний родич. (*Тихо*). З центру він, десь з Харкова, доню, от! Уже ж про все, мабуть, знає і вам правду скаже, а од вас і мені тієї правди трошки перепаде. Бо чуток, чуток тих! Як вороння понад степом, ширяють над нашим життям. Одні кажуть, що всіх чисто д'одного в колективи, другі кажуть — ні, треті — всі церкви позачиняють, ікони поपालять, а четверті — ніби всіх кулаків на заслання заженуть.

У Мотрони аж полумисок у руках заскавчав.

А найцікавіше дізнатись, хто він сам тепер? Невже про це у листі ні слова?

Мотрона. Ні. Свекор самі на цьому ворожать, та й ми з Никандром теж...

Зайшла в хату жінделегатка баба Оксана. Метнула по хаті оком:

— Здрастуйте, громадяни! А де ж ваша стара? (*До баби Василини*). Усе в закуті та в закуті — хоч би на повітря вийшла, на люди! Закиснеш!

В а с и л и н а. А ти все бігаєш, дівуєш?

І л ь ч е н к о. Бабі Оксані що більше років, то більш вона молодшає. Зараз з дівчатами, комсомольцями, а далі, дивись, і з дітьми заграється. Агу!

О к с а н а. А вгадав. Жінок та дівчат трошки зорганізувала, а тепер і садок дитячий, думка є. Тим-то й забігла. Приходь, Мотроно, завтра на наші збори! (*У за-кут*). Може, й ти, Василю, завітаєш?

В а с и л и н а. Нехай вже, як змалює, тоді...

М о т р о н а. Ходить той на збори, хто нічого не робить.

О к с а н а. А таких ми не кличемо. (*Пішла*).

М о т р о н а. Думаєте, справді на збори? На вивідки прибігла, чи не приїхав Марко. Утрете вже сьогодні повз хату пробігає. Там теж на Марка всі їхні ждуть. Петро Соньчин, Надійка, всі їхні колгоспівці...

8

Увійшов Роман.

І л ь ч е н к о. Нема нашого гостя?

Р о м а н. Нема.

І л ь ч е н к о. Тре було б на станцію доскочити...

Р о м а н. Думав, та Никандер збив: «З трьох сторін — хіба вгадаєш, — каже, — з якої його ждати?»

9

Увійшов і Никандер під ці слова.

І л ь ч е н к о (*напівжартуючи, до Никандра*). Чи з комуністичної, чи з капіталістичної, чи з нашої безпартійно-селянської, трудової, питаєш?

Р о м а н. З якої не приїде — до батька. Ні до багатія, ні до злидаря — до чесної трудяшої середини. І хоч що нехай Никандер каже, а на середині світ держиться й до віку держатиметься, і Радянська власть, і ми за Радянську власть. То Никандер теж мене до віку не зіб'є з середньої путі, ані з мого думання, ні з господарювання.

Н и к а н д е р. Самі зіб'єтесь, бо ваша тепер на запад веде. Нема далі ходу, а ще гірше — нема й сходу. Западня одна. Отож або в комуну скотитесь, або на мою думку пристанете.

Р о м а н. А чом тоді в газетах писали, що партія й робочий клас середульшості селянської ще довго держатимуться.

Никандер. А тепер вже кожному видно, що на середній далеко не поїдеш, та ще й з хурою такою, як комзlidні. Оце ж і взялись наvertати всіх до колективів та радянські якономії ген як нарізують!

Роман. Ну, приїде Марко!

Никандер. То що?

Роман. У нього допитаюсь про все, от що. Чи так воно, як ти кажеш?

Никандер. А як на мое вийде, тоді куди звернете?

Роман. А вже коли на твоє вийде, тоді я краще... (Бачить — Ільченко перебирає віжками). А що це ви, свате, з віжками?

Ільченко. Надумав продавати.

Роман. Та що ви! Такі віжки?

Ільченко (розвів руками). Времена. Може, купите?

Роман. Де вже нам! (Проте взяв у руки віжки). Довоєнні ж!

Ільченко. За довоєнну й продаю. Заплатив колись п'ять, продаю за три. З вас візьму й житом.

Роман. А скільки житом?

Ільченко. По-довоєнному ж, кажу. По сімдесят копійок пуд — почисліть скільки?

Никандер. Чотирижди сім — двадцять вісім, ще два лишається... Чотири пуди й десять хунтів, здається.

Роман (аж захопився). А їй-бо, куплю! Никандер, га?

Никандер. Не купите ви, то куплю я. За такі тепер віжки мало дати й десять.

Роман (до Ільченка). Ну, а самі ж як? Без віжок?

Ільченко. Другі є, а двоє — зайвина тепер.

Роман залюбувався.

10

Рипнули двері. Якийсь чоловік:

— Можна?

Роман (упізнавши перший). Їй-богу, Марко!

Марко. Ну то й здрастуйте! (Почоломкався з батьком, з братом).

Роман. А це наша невістка Мотрона. Це сват Іван, пам'ятаєш?

Вийшла Василина, з ціпком. Поцілувалися. Заплакала стримано:

— А господи, у штанцях, у калошиках, у такому ж пальтищі — ти ж змерз, либонь? (Ще обдивилася). Роз-

дягнися та хоч на піч... Вже й старіти взявся. Зморшки набігли, чи це так мені здається. А худий який, і вуси! Кожне нишком обдивлялось Марка, пильнувало кожного руху. Мотрона переклала Маркового чемоданчика, непомітно підваживши його в руках.

Никандер (*це помітив*). Постав до грубки! Або ось дай, я сюди поставлю... (*Теж непомітно підважив чемоданчика. Переглянувся з Мотроною*).

Роман (*до Марка*). Були б виїхали назустріч, та не знали, звідки твоя путь, з якої сторони, а не написав...

Марко. Бо не знав і сам, як тепер до вас краще дістатися. Я од Дніпра. Підводою до Чорної могили, а від Чорної пішки.

Роман. Пішки!.. (*До Никандра*). Ну от, бач,— пішки йшов.

Марко. Підводу одпустив. Як глянув — степ, ще й ті місця, де я малим телят пас та кавуна у переїжджих дядьків просив,— дак я пішки. Пригадалось усе! Навіть на яри звернув, а звідти вже додому. І степ уже не той. Де хутори були, тепер нема й сліду, тільки хрести поламні. А де степ гуляв — якийсь виселок. Мабуть, колектив.

Никандер (*випитливо*). Та колектив же. Кращу землю позабирали.

Марко. Одна досада, в дорозі мій годинник став. (*До Ільченка*). У вас, пригадую, був колись годинник? Мені б тільки дізнатися, бодай приблизно, про час.

Ільченко. Тепер нема. Та й навряд чи в кого є тепер. Хіба що аж в районі. А на селі нема. Перевелись.

Василина. І в церкві не дзвонять.

Марко. Невже отак і живете — все село без годинника?

Никандер. Таж, здається, у Семена Пархімчати є. Він теж у партизанах був і придбав собі годинника.

Ільченко. Скрутив. А добрий годинник був. У вас (*до Марка*) теж, ма'ть, партизанський?

Марко. У мене купований.

Василина. Дайте йому поїсти, а тоді вже й розпитуйтеся.

Роман. Просимо до столу на вечерю..

Марко. От якби мені вмитися.

Роман. Дай, Мотроно, води... і рушника!

Мотрона налила в полумисок води, дістала чистого рушника.

Марко (постояв трохи — знає ж, що з цього полумиска їдять і на вмивання собі не поставлять). Невже й умивальника нема? Невже й тепер ще вмиваєтесь так, як до революції вмивалися, з рота?

Роман (не відчувши гостроти запитання, усміхнувся доброю усмішкою). А так і вмиваємось. Не звичні були до умивальника, то й тепер обходимось. Та й то сказати: не така вже в хазяйстві важуща річ отой умивальник. Паніти не збираємось, то можна й без нього. По-мужицькому. Та з рота і геть зручніше.

Марко. І отак всі вмиваються? З рота? Умивальник — це ж така річ, що можна самому зробити.

Ільченко. Про культуру питаєте? І не ночувала. Культура, мабуть, теж не дура — любить жити там, де достатки є.

Марко оглянув хату й почав умиватися.

Мотрона (понюхала його мило. Обернулась до Никандра). А пахуще ж яке!

Никандер. Поклади!

Марко. Візьміть на всіх, руки мити. У мене ще є кусок.

Мотрона. Спасибі. Тільки ж для рук жаль його милити.

Василина (приховуючи заздрощі). Думаєш, у неї нема? Аж сім кусків приховано.

Мотрона. Бабо!

Василина. А що? Може, скажеш — неправду кажу? Три куски печатного, старорежимного.

Мотрона. Мені оце теж недавно приснилось, що у вас у скрині аж сім мотків пряжі, та що з того, бабо!

Усім ніяково стало. Повідходили до столу, до грубки. Марко, щоб притамувати цю ніяковість, почав дужче вмиватися, коміра розстебнувши й схопивши шийку.

Василина (придивившись до ший). А хрестик де, сину?

Марко (одірвався од полумиска). ?..

Василина. Той, що з монастиря тобі принесли?

Марко (труснув мокрим волоссям). Та я його вже давно... (Помітивши, що всі стали ще уважніші). Загубив десь...

Василина (повірила й не повірила. Однак потвердила). Загубив...

Ільченко (*ніби з гумором*). А за таких часів і бог вже сам десь загубився.

Роман. Просимо тебе, сину, до столу на вечерю! (*До Мотрони*). Подавай, Мотроно! На вечерю до нас — ждали ж тебе, виглядали одинадцять сливе років. Хоч і не за годинником живем, без умивальника та мила, зате хліб є, та й до хліба. Спасибі Радянській владі, вибились із злиднів, із наймів — осереднились, сину, та й хазяйнуємо. Пара конячок у стайні, корівка, поросята, грушку посадив, виросла, зазирає ось у вікно — так що й сонце ясніш стало мені в двір світити. Більшого мені й не треба. І влада з мене задоволена, і я з влади. Як бачиш, і зізду червону, п'ятикутну онукові зробив, щоб по-новому різдво розумів. Та й самі, бач, кутю справляємо вже по-новому — сідай, сину! Однині замість святвечора хай буде у нас радвечір, радянський вечір. Хай відходе старий час од наших вікон і мороз! Пам'ятаю, батько покійний, а ваш дід, мороза кликав вечеряти. Набере отак першу ложку куті, донесе до вікна та й каже (*згадуючи, сам з теплим чуттям все це робить*): «Морозе, морозе! Йди до нас вечеряти! Та не поморозь наших теляток, янятток, жита, пшениці, усякої пашниці...» А ми отак сидимо всі за столом та й віримо, що то й справді мороза треба кликати... (*Подивився, аж ніхто й не зворухнувся*). То чого ж ви не сідаєте? Мамо!

Василина. І не сяду, бо це не свята вечеря, сам ти кажеш. Хоч кутя стоїть на сіні й узвар, а не свята. Вечеряйте самі. (*Пішла у свій закут*).

Роман. Никандре! Мотроно! Іване!

Ільченко устав, щоб сісти.

Никандер. Ні! Не дуже в бога вірю й я, а проте за таку вечерю не сяду! По-моєму, або з богом, з морозом, на стару кутю, або вже на комуністичну програму стати і замість отак колядувати — агітацію про колгосп вести. А середня ваша віра — вона ні до чого. На запад веде.

Роман (*до Марка*). ?..

Марко. Никандер правдиво сказав: ця середня віра, вона ні до чого.

Роман (*до Ільченка. Ложка в руці тремтить, тремтить*). Сідайте, свате, хоч ви!

Ільченко (*що був уже сів, устав*). Вечеряйте, вечеряйте! Я вже своє одвечеряв...

У Романа випала з рук ложка.

За якісь півгодини чутка, що приїхав Марко, облетіла весь куток. Перший прибіг Дмитрик, Ільченків син. Став у порога. Трошки сором'язливо:

— Добривечір!

Мотрона *(по паузі)*. Може, з вечерею, Дмитрику? То чом не кажеш: «Радвечір вам у хату! Прислали тато й мама радянську вечерю!»

Ільченко. Цей вже ніякої не принесе. Піонер. *(До Марка)*. Син мій. Мабуть, вже й не пам'ятаєте? Отакенький був, як ви пішли в світи...

Марко. А-а... Виріс.

Ільченко. На піонера виріс. І далі б ріс, та, каже, не дають. От ти й спитай, Дмитрику, в нашого свата Марка, що приїхав, бач, із центру, чи правильно роблять ваші тут керівники, що не приймають тебе до комсомолу?.. *(До Марка)*. Тут така обида, що товаришів поприймали, а його ні. Три роки був у піонерах. Три роки вибігав. Найкращий, кажуть, був на дисципліну, на роботу, а дійшов до комсомолу — не приймають. Хотів уже йти в город. Зажди, кажу, ось чутка є — сват Марко десь з центру їде — пояснить усе... *(Бачачи, що Марко не збирається пояснити,— до Дмитрика)*. Ти як же це довідався, що сват Марко приїхали?

Дмитрик. Та вже увесь куток знає. Баба Оксана бачила. Збирається прийти...

Мотрона. Ну от!.. Я ж казала...

Дмитрик. З Надійкою. І всі збираються, хто почув. Товариш Петро Соньчин перший,— каже, що вчилися з ним *(на Марка)* разом у школі...

Марко. А-а!.. Мій конкурент на першість у класі — Петько!

Ільченко. Тепер за голову в колективі.

Дмитрик. Пархімча-партизан...

Мотрона. Ото ще!..

Дмитрик. Дід Неведик казав, що прийде.

Роман *(і собі очувся — до Марка)*. Це той, що завжди всіх лає і гне.

Марко. Живий ще?

Дмитрик. Навіть пророк Зосим збирається прийти *(До батька)*. А про комсомол — це не ваша справа! І ні-

хто не просив вас казати. А коли вже почали, то треба з усіх боків освітлювати справу, а не так, як ви,— з одного, та й то з індивідуального... (Глянув на Марка, нервово, з прихованим болючим самолюбством). І взагалі не треба! Не треба, казав я й казатиму, бо це справа моя, особиста, і нехай... От!.. А я колись доведу, що я все це краще розумію, ніж вони всі...

2

Розмашистою ходою увійшов високий з чубком.
Зразу до Марка, посміхаючись:

— Здоров!.. Не впізнаєш?

Марко (пригадує). Семен... Семен...

З чубом. А то тепер такий атветственный пішов, що вже не впізнають червоного партизана. А коли нагадаєшся, то ладні і в тюрму засадити, аби тільки не чути спогадувань про червоні fronti...

Марко (згадав). Семен Пархімча!

Пархімча. Трохи ж не разом вийшли з села. Тільки ти на сівер, а я, брат, на юг, ти в город, здається, а я в партизани подався. Де тільки не ходив, по всіх лініях, а вернувся — хтось сидить, а в тебе, каже, лінії нема. Нема лінії? За що ж? Невже за те, що документів про партизування не маю? Та ти знаєш, що я всі свої посвідчення од революції на цигарки товаришам в походах пожертвував, що вернувся я в одній пропаленій шинелі, а ти, наприклад, аж тепер з чемойданом, з мандатом! Од кого?

Марко. Я?

Пархімча. Та ні! Це я в інших питаю, котрих у партизанах я ні разу не бачив і навіть на станції на Знаменці не стрічав. Хто вони, питаю, що власть тепер держать, і куди ведуть?

Марко. Це робітничий клас, КаПебеУ, ЦеКа і ВУЦВиК.

Пархімча. Не за Петровського питаюся, а за тих, що у нас тут. Та й за Петровського не побоюєш спитати.

Никандер. Ану! Ану!

Пархімча. Як він там поживає?

Дідок у дверях, посмалені цигаркою жовто-снів вуса, два кущики сердитих брів:

— Я б за його не так спитав...

Никандер. Ану, діду Неведик! Ану, як?

Неведик. Що він собі думає, що в людей он знову двори перекопують і в хатах, і в душах риються?

Баба Оксана з порога. За нею дівчина в коротенькій спідничці.

Оксана. По три роки, катюги, у ямах гноять та гноять. Із землі гнойовище зробили. А ти за них заступнешся?

Неведик. Не в тебе питаюся, а в Петровського!

Оксана. Не тобі й кажу, а Петровському. *(До Марка)*. Здрастуй, Марку! Впізнаєш?

Марко. Баба ж Оксана...

Оксана. Що побила тебе раз за те, що в церкві сміявся. Ще хлопчиком був, а я теж тоді дурна та темна була, обманові вклонялася, під попівською патрахіллю мало не весь вік свій вистояла — така була, а тепер вже не така... Членка колективу й делегатка жінвідділу...

Неведик. Оновилася!

Оксана. Еге ж. Здрастуй, Марку! *(До Неведика)*. Тільки й життя побачила за Радянської влади, а він і цю лає...

Неведик. Бодай його й не бачити.

Оксана. Ану, ще що скажи!

Неведик. Туди його, розтуди. Табаку нема!

Оксана. І без нього в тебе повно диму в голові — мовчи! *(До Марка)*. Здрастуй! Прийшла привітати. Ще й дочку мою привела — приймачку. Ти її не знаєш — Надійка. На хуторах у кулака Бинди сирітка служила, дак я її за дочку взяла голодного року, як вигнав. Хорошая дочка, оті.. До комсомолу вже оддала...

Марко *(посміхаючись до Надійки)*. Чого ж це ви Дмитрика до себе не приймаєте? До комсомолу?

Надійка *(серйозно)*. А він сам хіба про це вам не сказав?

Дмитрик. Я нічого не казав! І нічого не скажу про це... Ні слова! І не тому, що боюсь сказати про ваші підстави...

Ільченко. Що батько твій, мовляв, колишній кулак. Колишній — так! Хоч в кулаці й мозолі були, на кулаці й сльози тер, та вже нехай буде так: був кулак. А тепер же як, спитай. Сьомий рік отець живе як середняк, якщо не бідніше, сьомий рік голосує за Радянську владу, за кооперацію, продподаток перший одвозить, на школу дає, а про МОДР один сливе такий, що не забуває мене, скажи, в піонери перший прирадив — то чого йому не дають дороги до соціалізму?

Дмитрик. Я казав уже вам, тату, що на ту дорогу у вас анкети од революції нема. Соціальний стан — колишній кулак. Зазнавали пересліду од царської влади — ні. Брали участь в реврухові — ні. У Червоній Армії були — ні. То чого й дивуватися тепер, коли ви питаєтесь і вам кажуть — ні!

Ільченко. Ну гаразд! Нехай мені од революції довіку тепер буде — ні. До смертної межі. А тобі за віщо, молодая зміно? От ти був у піонерах. Три роки вибігав...

Мотрона. Батькові вибивав очі колишнім хазяйством. Хату хотів спалити за те, що краща на кутку, попа в хату не пускав...

Ільченко. Ну от. Три роки отак піонерив, а доріс до комсомолу, — не приймають. Дальше рости не дають. Дак оце спитай нарешті у нашого свата Марка — за віщо? Чого? Ти ж без старорежимного горба на спині, воюєш за нове, то чого? (*По паузі*). Не хочеш? Тоді я питаю. (*До Марка*). Скажіть, будь ласка, хоч мені чого? за віщо?

Глянули всі на Марка. Ждуть на відповідь. Мотрона насіння лускала — перестала.

Марко (*до Надійки чи то в жарт, чи серйозно*). Ну, от чого?

Надійка. А того, що Дмитрик ще не наш. Ми ж йому казали: у тебе ще індивідуалізму багато, думання тільки про себе та щоб всіх нас перегнати, випередити...

Дмитрик. І пережену!

Надійка. Хіба що в науках, та й то не всіх, бо всіх нас перегнати, випередити тепер вже не можна!

Оксана. Дзуськи!.. (*До всіх*). Перший годочок до комсомолу ходить, а вже анеміз з нею перейшли, всю антирелігію. І не вірю я тепер ні в бога, ні в чорта, ні в духів, ні в позадухів, от навіть пророк Зосима йде, то й йому скажу, що не вірю, хоч як він праведно не живе!

Пророк Зосим, сухотілий, ще не сивий дід з темно-цинамоновим, як у візантійського святого, обличчям. Очі глибокі, без усмішки. Голос дихавичний:

— Думаєш, що поховала бога. А він за три дні воскресне і стане на твоїй дорозі, новий і невпізнаний — емаусний.

Оксана. Тричі хай емаусний — не вірю й не повірю!
Зосим. Аж доки не відкриється тобі у ризах нових, соціалістичних, і вломить хліба, тоді знову повіриш. Бо він, світлий і невидимий, вічно йде, а ми тільки тіні од його. Здрастуй, Марку! Прийшов порадіти, що повернувся ти до отчого дому. Надіюсь, не вигониш?

Марко. Здрастуйте! Ну як же ви тепер? Ще й досі читаєте псалтиря по мертвих?

Зосим. Читаю, бо люди ще й досі мруть.

Пархімча. Старик — спець. Скільки за життя своє одчитали, діду, мертвяків?

Зосим. Багато. Але горюю, що ще більше зосталося. Хоч і пишуть, що світ складається з атомів і мертве розпадається, щоб живе складалося, проте я горюю. О, якби людині мерти без смерті! Тому і в соціалізмі шукаю вічного бога.

Марко уважно придивився до Зосима.

Оксана. Спочатку він шукав соціалізму в бога, а тепер вже, бачте, бога шукає в соціалізмі! Не вірю!

Неведик. А помовчи! Не агитари!

Оксана. Ану, ще що скажи!

Неведик. Помер хто, то вже не поминають і чарку не вип'єш, туди його, розтуди.

Ще чоловік на порозі. Він, видно, поспішався, бо лоб змокрілий блищить. Хочє зачинити за собою двері — кидає, бо назустріч йому йде Марко. Подали одні одному руки, зворушливо, але не міцно, якось по-хлопчачому, соромливо.

Марко. Петро?.. Ну як... ти?

Петро. Та так... А ти?

Марко. Теж так! Добре! Оце приїхав...

Петро (радісно). Так...

Марко (радісно). Почув, що ти уже голова колективу?

Петро. Та так. Важкувато трохи, але так...

Марко. Коли заснувалися?

Петро. Ще позаторік.

Марко. Он як!

Петро (відчувши з цього, що Марко свій, зрозуміє, почав доповідати піднесено і разом скаржачись). Так. Почали з созу, а тепер вже на колгосп переходимо «Червоне колосся», може, й комуною станемо. Тринадцять дворів нас було, дев'ятнадцятеро коней, а тепер на сто відсотків збільшилося. Та ще думка є увесь наш куток сколективізувати суцільно. Але є такі, що в контри йдуть і других одбивають. Почули, що ти їдеш з центру — кажуть: «Підождімо ще, може, воно й не так, може, Марко про щось друге людям роз'яснить, що середняки колективізації не підпадають, і суцільну він припинить». Чуток розпустили, як чорного пір'я. Отож ждали тут усі на тебе й ждуть, що ти їм і нам скажеш, і чи є ти центральний народний адвокат, чи, може, просто колективіст-партиєць або од газети кореспондент?

Роман. Не написав же, Марку, то ми різне думали.

Підтовпились ближче до Марка всі й ждуть. Тиша. Хтось прокашляється хотів, та його цитькнули, і той проковтнув кашель.

Марко. Я, звичайно, не народний адвокат і не кореспондент. Я, може, чули, з двадцятип'ятитисячників, комуніст. Працював на заводі тощо. Визвався на село. Ну, й подумав: куди краще, як не в свої краї, де мене ще, може, знають, та й я буду не з зав'язаними очима... Одним словом, приїхав, щоб допомогти вам обхазяйнуватися, обколективізуватися, словом, вибитися на кращу, на соціалістичну путь, а то аж у завод чути, як рипить і одстає тут ваше мужицьке життя.

Оксана. А що! Не я казала?.. Наш!

Петро. Я теж... передчував і правильно заналізував...

Оксана. Ну, тож здрастуй ще раз!

Марко. Здрастуйте ще раз!

І поздоровкалися ще раз зворушливо й серйозно. Оксана, Надійка, Петро, і Дмитрика батько няшком наштовхнув.

Оксана (на діда Неведика). А ти ще раз поздоровкаєшся?

Не веди к. Та як буде могорч, то я й тричі, туди його, розтуди.

Оксана (до Пархімчі). Ну, а ти?

Пархімча. Я, може, в серці сто раз уже це зробив, як партизан. Бо не в мені контри, бабо Оксано. Я перший був вписався в союз і червоний примір всім показував. І далі показуватиму, коли побачу на чолі нашого колгоспного руху нового вождя, товариша і теж, мабуть, партизана Марка, котрий пішов на північ, а я на південь. Не в мені контри, бо й виписавсь я з вашого союзу не через це, а через те, що біднота виписувалась, через солідарність!

Петро. Хто та біднота?

Пархімча. А Потремай, наприклад, Христан! Можна сказати, дев'яносто шостої проби батрак, наймит з пелюшок, у всіх сливе кулаків повибував, а от в союзі у вашому не вибув, виписавсь, і в колгосп не хоче. Чого?

Петро. Та, може, того, що ти його однаджуєш?

Пархімча. Е, ні! Не в мені тут контри! Не в моїй, а в твоїй політиці. Бо ти кажеш, що в мене лінії нема, а сам перпендикулярно не стоїш і точки правильного прицілу не маєш. Траєкторія твоя крута! Не в мені, а в інших і протчих причинах, за котрі (до Марка) у самого, будь ласка, Христана Івановича спитайте, оскільки він сам ось на горизонті сходить.

7

Увійшов Христан Іванович, у заячій шапці з вушками, косокий, та й ті очки десь в куточках під рудими кушиками брів ховаються. Ніби не дивляться, а все бачать.

Пархімча. Скажи, Христане Івановичу, чого ти, батрак з пелюшок, із союзу виписався, а в колгосп не хочеш іти? Одвіть нам на це інтерв'ю?

Христан (підійшов до Марка). З центру?

Марко. Так.

Христан. Як там у центрі щодо картошки?

Марко од такого запитання трошки отегенів.

Хоча, мабуть, вам це не до шмиги, бо думати, мабуть, доводиться з другої професії, да?

Марко. Чого ж! Доводилося і про картоплю. А ви справді з союзу виписалися?

Христан. Та так, що вроді не фантазія впала в голову.

Марко. І в колгосп не хочете?

Христан. Сказати — таки трудно, да.

Марко. Чого?

Христан (*уже помітив, що опинився між Пархімчею і Марком і що треба з цього становища вийти нейтрально*). По-моєму, має бути взагалі три лінії, да: буржуазна лінія — я проти, пролетарська, себто й колгоспна, — привітствую, але думаю, що ми ще не способні. Дак я їду середньою, хоча мені оце недавно у сільраді Максим Іванович, секретар, сказали, що ця лінія ніби вже одпала, да...

Роман (*по паузі, з прихованою мукою*). То невже одпала, Марку?

Вмиль нависла тиша.

Середня лінія?

Тиша й ждання.

Марко (*подумав, хотів щось пояснити і раптом як крапку поставив*). Так!

Полегшено зітхнули Петро й Оксана.

Неведик. Туди його, розтуди! (*Почав надівати шапку*).

Взялись за шапки Пархімча і чомусь Никандер. Почали розходитись люди.

Оксана (*до Зосима*). А у вас тепер, Зосиме, яка буде лінія?

Зосим. Я їду однією, що нею йде весь світ цей і йтиме соціальний — од народження до смерті. (*Пішов*).

Почали виходити Оксана з Надійкою, Ільченко з Дмитриком, Петро. Марко теж узявсь за шапку.

Роман. Ти йдеш, Марку?

Марко. Я скоро вернуся, тату. От тільки трохи погмоню ще з Петром.

Вийшли.

Мотрона. Ну от... Тільки в хату — і вже з хати. Одинадцять років син не бачився з батьком і братом...

У Романа скотилась сльоза.

III

1

Давно вже розійшлися. Перші півні проспівали, а Марка нема. Не спить Роман Сидить біля вікна.

2

Увійшов Никандер з другої хати:

— Уже ж приїхав, а ви все виглядаєте?

Роман. Ага... *(Очувся)*. Це ти, Никандре?

Никандер. Двері запирати чи ще?

Роман. Ні, ні! Не треба... Та ще, мабуть, і, той, рано?

Никандер. Півні вже проспівали. Мабуть, там десь у колгоспі заночує, у Соньчиного Петра.

Роман. Ні, ні! Треба, той, не запирати. А то можна заперти — я одчиню. Тільки, той, треба йому послати. З дороги ж він далекої, довголітньої... *(Подивився на Никандра благально-винуватими очима)*.

Никандер *(пом'якшав. Тихо)*. Та треба ж...

3

Мотрона, надхнувши, певно, чоловіка, контролювала. Із дверей, стримуючи серце:

— Де ж йому слати?

Роман. Та я думаю, що найкраще йому отут буде. Під грубкою. І тепло, й повітря, га? Чи, може, в тій хаті?

4

Баби Василина голова з-за комина:

— У тій хаті, кажу!

Мотрона. А чули, хто він такий?

Василина. А ще, може, не такий, як ти!

Мотрона. Думаєте, справді хреста вашого загубив? Викинув! Одцурався!

Василина. А поживе з нами, похазяйнує, ожениться, то, може, й надіне.

Мотрона. Ну, то й стелить самі!

Василина. І постелю! *(Взяла подушку, рядно)*. Постелю, постіль охрещу, богові помолюся, то ще він нам його поверне. *(До Романа)*. Поверне!

Роман. Не сердься, Мотроно! З дороги ж він і, той... Бач, і люди до його приходили, і пророк Зосим... Хай переспить там ніч, га?

Василина (на сина). Поможи нести!

Пішли.

Мотрона (до чоловіка). Ну? А ти чого став? Не йдеш?

Никандер. Куди?

Мотрона. У чулан же, чуєш? У чулан!

Никандер скрипнув зубами.

(Одвернулась од вікна. Постояла). Іди ж сам перенось наші подушки в чулан, бо я не піду!

Никандер пішов у чулан.

5

Нищечком ускочив Ільченко:

— Нікого нема? Хотів постукотіти в ту хату, щоб вийшла, аж дивлюсь у вікно — стара сваха й сват стеляться. Перейшли туди, чи як?

Мотрона. Маркові стелять.

Ільченко. А-а... А ти ж де будеш тепер з Никандром? У цій, чи що?

Мотрона. У чулані!

Ільченко. Ага... Ну що ж. Времена.

Мотрона. Доведеться, мабуть, до вас перейти. Це все стара на мене злість гонить.

Ільченко. Ні, ні! Ти вже якось тут мирися, бо до мене тепер аж ніяк не можна. Навпаки, я оце прибіг до тебе, щоб ти оце... (Вийняв з-за пазухи вузлика. Подав). Переховала.

Мотрона. Що це?

Ільченко. Трошки грошей золотих, хрестики, персні, материні серги. Все, що ще лишилося з колишнього нажитого.

Мотрона. Скільки ж тут грошей?

Ільченко. Три тисячі сімсот тридцять.

Мотрона. А це паперові, чи що?

Ільченко. Купчі кріпості на землю. Переховай на якийсь час.

Мотрона. А у вас хіба нема де?

Ільченко. Можуть прийти з трусом. А можуть тепер.

Небезпечно. Та й спати спокійно не можу. А у вас трусу не буде — комуніст же, з центру. Переховай, доню. А помру, то купчі Дмитрикові, а золото тобі. Купчі Дмитрикові, хай він вже їх спалить, якщо таке й далі буде, а золото тобі...

Мотрона. Де ж його переховати?

Ільченко. Тобі тут видніше. У скриню, може?

Мотрона. Ні, ні!.. Баба підглядають. Та й Никандер... Це не його. У тій хаті буде тепер Марко. У чулані...
(*Нишпорить думками*).

Рипнули в тій хаті двері.

Десь переховаю. Ідіть! Мерщій, щоб ніхто вас не побачив!.. (*Тільки зачинила за батьком, чує — з тієї хати йде баба з тестем. Підбігла до божниці й заховала вузлик той у стару ікону*).

6

Баба Василина й Роман.

Мотрона (*сумирно*). Може, подушок ще треба, то я дам з своїх?

Василина. Твої подушки камінні! Не треба! (*Пішла за ніч*).

Роман (*вдячно*). Спасибі, доню. Не треба!

Мотрона. Я більш нічого не братиму з тієї хати. Та й нікуди — в чулан. Я тільки заберу свою ікону. Взавтра.

Роман. Ікону? Я думаю, що той... Не треба. Не годиться в чулан переносити. Та й Маркові, може, ще в тій хаті й не сподобається. Як ви думаєте, мамо?

Василина. Хай забирає!

Роман. Ну от і той...

7

Вернувся Марко.

Роман (*зраділо*). І Марко!

Марко (*напевно, під враженням розмов*). Та-ак, діла у вас тут не гараздні. (*Роздумливо*). Не гараздні. На все село два сози. І хліба державі не додано...

Роман. Ми тобі послали у тій хаті, Марку.

Марко. Проїшов селом — темно, як на кладовищі. Якись канави, рівчакі — питаюсь нащо? Все діляться. І хатки — як труни...

Мотрона (до Романа). То ви вже проведіть їх самі. На добраніч! (Пішла).

Марко. Добраніч!.. (Далі думаючи). Ніч, ніч, ніч. Довга вона тут, ця ніч, і темна. (Струсивши ці сумні думки). Ну, нічого! Перейдем її та й вийдем на зорю! Колгоспами! Води з Дніпра наженемо і вмиемось. І вмивальники будуть. І дзеркала, га? Пішла вже невістка?

Роман. Пішла. Уже пізно. Того й темно на селі, що пізно, Марку. А подивись удосвіта, то скрізь по хатах світиться. У кожного світло є. Та й люстерко у кожної сливе дівки. І вмивальника наряд справить, аби тільки не ворушили, не збивали його з середньої трудової путі. Тільки ж зіп'ялись на ноги, вибились із злиднів, осереднилися. Пара конячок у кожного, корівка, поросята, а я й грушку посадив, виросла ось, зазирає у вікно. То навіщо тривожити народ, Марку? Нащо збивати всіх в колгоспи? Зірвете ж наряд з коріння його землі, то чи прийметься ще він на новій? Страшно!

Марко. Темно в головах, того й страшно. Та де там те коріння, де воно, коли кожний тепер мужичок-середнячок мотузяне своє хазяйствечко до кілочка в'яже, щоб вітром не здуло, бо суховій той все коріння перепалив. Та й налякали тут вас, мабуть. Нікого силою в колгоспи не візьмуть і не братимуть. А піде той, хто зрозумів ясно, що парою конячок із злиднів нам не вихати і держави нашої у соціалізм не завезти!

Роман. Виходить знов, що середня путь одпала?

Марко. Не зовсім. Хто не захоче в колгоспи, де буде трактор і машини, хай тюпає й скрипить середньою.

Роман. А як же тоді писалося, що партія й робочий клас середульшості селянської ще довго держатимуться.

Марко. Вам не так прочитали. Ніколи партія й робітничий клас середульшості селянської не держались і не держатимуться. Вони вели її й вестимуть за трактором, машиною, а не за середняцьким возиком...

Десь заспівав півень.

О! Вже співають півні...

Роман. Це вже другі. Иди спати!

Марко (сміючись). То доброго ранку, чи як? Без годинника... (Пішов, але вернувся). А чого Пархімча виписавсь із созу?

Роман. Хотів за голову стати, а Петро перебив. Перегризлися.

Марко (пішов, але ще раз вернувся). Скільки у вас десятини цей рік вродило?

Роман. Жита чи пшениці?

Марко. Ну, пшениці.

Роман. Сімдесят сім пудиків, слава богові.

Марко. А на созівській, Петро каже, по сто три?

Роман. Не знаю. Кажуть...

Марко. То лягайте, тату! (Пішов).

Співали півні. Роман підійшов до вікна, де паморозилась грушка. Постояв. Потому виїняв заховані віжки і, перебираючи їх руками, замислився. Замарив:

— Так би добре було, а як хороше! Грушка б процвіла, бджілки золоті на цвіті. А літом у холодочку відпочивали б. У дворі ходив би, а за мною сонце. Запряжи-но коні, сину, я поїду з онуками на степ трави на клечальне свято накосити. Но, коні! Віжки напнулися, кільця на них так і мигтять... Но, мої коні! Держіться, дітки! Но!.. Накосимо трави, настелимо в хаті, буде у нас зеленее свято. Зеленее радсвято на весь світ...

8

Із-за печі вийшла баба Василина:

— Що він тобі сказав, Романе, що не спиш? Марко?

Роман. Що? Ось купив я, мамо, віжки. Добрі віжки. Таких ще не мав. Хоч на які коні віжки, на трое, на четверо — видержать. І думав я їздити, мамо, середньою путтю. А тепер мені кажуть, що та путь недалеко й недовга. Тільки до грушки. А далі на запад веде...

Тоді баба мовчки зняла з столу стару ікону, ту, де Мотрона сховала золото, і пішла до Марка.

IV

Увійшла до Марка. Він іще не спав. Подвиглася суворо:

— Марку!

Марко. Що, бабусю?

Василина. Не роби батькові й людям шкоди. Вони й так вже, бідні, настраждалися.

Марко. Ніколи, бабо, бідним шкоди не робитиму. От вам внуце мое слово. Старався й старатимусь лише об їхню користь.

Василина. Хай так живуть, як наші батьки й діди жили — кожне по-своєму, аби тільки по-божому.

Марко. Погано, кажуть, жили. По наймах поневірялися. А дідові нашому, ви ж самі казали, прикажчик нагаєм око вибив?..

Василина. Оце я думала, питалася в бога, кому з вас одблагословити цю стару ікону? Роду нашого найстарішу... Никандрові чи тобі?

Марко. Никандрові. Він же старший.

Василина. Ні! Він і невістка засунули мене за піч, щоб я там сиділа до смерті, щоб і павук мене заткав. А самі розсілися на всю хату. Невістка — з ключами. То павук павутину ткав, а я — думки. Маркові одкажу дідівську ікону, — тобі. Повернешся ж, думала, на хазяйство станеш, кращую невістку приведеш, то, може, й мені хоч трішки пошани дістанеться. Бо ти один такий приятний, такий до мене був ласкавий ще маленьким, пам'ятаю. Бублика, було, принесу, то Никандер із рук вирве, а ти ні. Чолом бабі даси і бублика половину: їжте, бабо, й ви. Книжечки мені читав, хай благословить за це тебе господь і пресвята оця... *(Піднесла ікону, щоб благословити).*

Марко. посміхаючись, одступивсь.

Не хочеш?

Марко. Краще без ікони, бабо. А так. *(Цілюючи її в руку).* Ось чолом вам, і бубликів я вам принесу, от слово. І книжечки читатиму, нові книжки, та які!

Василина *(страшна стала).* Ти вже не віриш у бога?

Марко. І рад би вірити, та нема його! Нема!

Василина. Замовчи!

Марко. Його створили попи.

Василина. Замовчи, а то... проклену!..

Марко *(приязно).* Це за правду?.. Ну що ж... клянїть. Але що ж робити, коли його нема!

Василина. А як же ми тебе виглядали! Батько й я! Ну що ж!.. Піду за піч і сяду. Нікого вже тепер виглядати, то виглядатиму смерті...

Марко. Ось подождіть лишень, бабо, я вам про всю правду розкажу.

Василина. Геть! Геть! *(Пішла).*

Марко *(сам).* Подождіть, бабусю!

Завіса

ДІЯ ДРУГА

1

1

Уранці кинулась Мотрона до ікони — нема. Аж похолола. Проте не розгубилася. Узялася ніби прибирати:

— Боже мій! А тут ще й не замечено. Та й павутиння по стінах. Треба пообмітати... (*Дістала гусяче крило, полізла обмітати*). О! А де це ікона, бабо, поділась? Ікони нема!

2

Баби Василяни голова у темній хустці з-за печі висунулася:

— У мене ікона. Я зняла.

Мотрона (*вмить освітила очима бабине запіччя*). Ви? А навіщо?

Василина. Почеплю тут, біля себе...

Мотрона. Та що ви! Святу ікону за піч засунути!

Василина. А мене ти за піч, мене не засунула?

Мотрона. А, бабо! То ж ви або я — люди, а то ж свята ікона! Дайте, я почеплю назад!

Василина. Не дам! Нікому тепер не дам! Це моя ікона. Прапрадідівська. Сидітиму під нею, аж поки помру.

Мотрона. То дайте я хоч павутиння з неї позмітаю!

Василина. Нема на ній павутиння!

Мотрона. То ви старі, не бачите. А я бачу. Ось дайте!

Василина (*вийшла з-за печі з іконою*). Не приставай! Я сама!

Мотрона — їй крило, вона те крило одкинула. Дістала рушняка. Обтерла.

Мотрона. А господи! (*Підійшла ближче*).

Василина. Не підходь!

Мотрона (*перехрестилася*). Та я тільки поцілую. (*Нагнулася, придивилась до щілинки*).

Василина. Свою цілуй. Геть!..

Увійшов Роман.

Мотрона (з полегшенням). Ну то вже чіпляйте! (До Романа). Тож!.. Ікону вже хочуть прибити за піччю!

Роман (заглянув за піч. Зрозумів). Ну що ж... Нехай!

Мотрона. То нате ось цвях і молоток... (Подала). Та обережніше, бабо! Обережніше! Свята ж ікона!

Василина. Не підлизуйся! Все одно не одблагословлю! Нікому! У домовину з собою візьму!..

Роман одійшов.

Увійшов Никандер:

— А де, тату, наші нові віжки?

Роман. Нащо?

Никандер. Та хочу запрягти, подивитися на конях.

Роман. Нехай я сам...

Никандер (по паузі). Оддали б ви їх тепер мені, тату!

Роман. Як це — тобі?

Никандер. Або продайте!

Роман. Вони ж і так, сину, наші — мої й твої!

Никандер. Та то так. Тільки ж скоро, мабуть, будуть не наші!

Роман. Як це, той, не наші?

Никандер. Та доведеться ж, мабуть, вам тепер у колгосп іти. То в колгоспі такі віжки ні до чого, щоб ви запрягали й правили. Там вже будуть вами правити колгоспними віжками.

Роман. Та не збираюсь, може, й я в колгосп іти! Марко каже, що нікого силою в колгоспи не візьмуть і не братимуть, тільки з охоти. Учора, як всі розійшлися, то я за це питав. Учора ж...

Никандер. А мене сьогодні цілісінький ранок намовляв писатися в колгосп.

Роман. Ну, а ти ж що?

Никандер. Я в колгосп не піду. То віддайте мені віжки, тату, поки не списали їх і не забрали. Бо вже на Поштарівці ходять і списують усе узаміт. Та й син я вам, працював при вас...

Мотрона. Робив на ці віжки. Ми переховаємо.
Роман. Не думаю й я писатися...
Мотрона. Обходом запишуть!

5

Увійшов Ільченко:

— Чули, що вже робиться?

Роман. А що?

Ільченко. Уся Поштарівка в колгоспи пишеться. Уже й коні почали зводити. Таке, кажуть, учора робилося, що ніби весілля й похорон разом, великдень і панахида. Ходили по хатах, складалися, пили, гуляли, плакали, танцювали. То Пархімча і в нас, кажуть, почав сьогодні вранці. Уже ходить по хатах з музиками, червоним прапором і пише...

Роман. Так як це так пише! Він же сам із созу нещодавно виписався!

Ільченко. А тепер ходить і пише. Всіх, кажуть. А де Марко? Що він каже?

Роман. Казав, що нікого силою в колгоспи не візьмуть і не братимуть.

Мотрона. Казав, а сам сьогодні цілісінький ранок намовляв Никандра у колгосп писатися.

Ільченко (до Никандра). Правда?

Никандер. Так... Таку агітацію повів, що як муром обставив. Один лише й вихід zostавив, що в колгосп

Ільченко. То як же ти думаєш?

Никандер (нахмурившись). Я вже сказав...

Мотрона (блиснула холодним оком). Не підемо ми, хоч нехай там що! І тато те ж кажуть.

Роман. Нікого ж силою, казав Марко.

Ільченко (подумавши, зітхнув). А я такої думки, що коли всім миром, то треба йти.

Мотрона. Та що ви, тату?

Ільченко. Времена! (Упівголоса). Кажуть, що хто не хотів на Поштарівці, то колишні партизани одбирали геть-чисто все, а самих вивезли за село, на степ, та й — гайда! — кажуть. Бо, кажуть, таки справді всіх кулаків розкулачать і вишлють, навіть і колишніх...

Під вікнами заграла музика. Почувся тупіт, голоси:

- Хазяїне, одчиняй.
- Та благослови колективізувати!
- Одчиняй!
- Колективізація іде!

І в хату з маршем увійшли: попереду музики — присадкуватий чоловічок у ватянці з турецьким барабаном, гармоніст з задиханою гармонією, за ними першим Пархімча з червоною стрічкою на грудях, якийсь бравий усач з червоним прапором, кілька спітнілих жінок співаючі і чоловіки, всі наліпдитку. Ввійшли й осторонь стали дід Неведик і Христан. У сіни зразу набилося людей. У вікнах загронились очі. Пархімча виступив наперед і махнув рукою:

— Колективізація, сто-ой!

Музики перестали грати, а жінки співати.

(До Романа). Де Марко?

Роман. Нема. Десь пішов. Мабуть, до вчителів.

Никандр. До созовців.

Пархімча. Жаль! Бо я прийшов вручити йому ключа індивідуальної кріпості, котру Петро Соньчин другий рік агітує з усіх своїх позицій і не може взяти, а я ось за півдня сьогодні взяв. Двадцять сім дворів сколективізував, увесь наш куток. Ура! Варшава наша! Можу навіть про це телеграму вдарити Петровському і відповідь одержати: ура, червоний фельдмаршале! Проте поперед Марка не піду. Ключ — партії! Жаль, що його нема! Ну та нічого. Поки він прийде, запровадимо колективізацію у власному його домі. Червоний штандарт наперед! Музико, три такти, не більше.

Музики програли щось подібне на туш.

Від імені колишніх красних партизанів, семи імперіалістичних та громадянських удовиць нашого кутка, від імені всього трудящого куткового люду звертаюся до вас, господарю дому Романа Івановичу, і до вас, насліднику господаревичу Никандре Романовичу, з супругою вашою Мотроною Іванівною і навіть з тестем Іваном Ільковичем і до благочестивої он матері старої господарки з пропозицією піти широким фронтом назустріч партії та Радянській владі, тобто вписатися з нами і вкупі з усім нашим

трудогим кутком в суцільну колективізацію одностайно і непохитно!

Мовчання й ждання.

Даремно мовчите! Бо время не мовчить, а історія не шуткує з нами!

Чоловіки. Пропонуємо!

Жінки. Просимо!

Удовиця. Обіщають рай — пишійся!

Мотрона. Обіщають рай, а заведуть в пекло.

Христан. Фантазія така, що можуть завести, да. Як було з аграрною школою або з парком і протчим соціалізмом. Обіщали. Хліб на школу зібрали, а де вона?

Неведик. Туди його, розтуди!

Пархімча. Так! Це були факти й песимізм власті. Агрошколи й досі нема. Парк садили — посох. Будували баню — розвалилася, це так. Але суцільна колективізація — це така справа, що не треба й бані. Історія тут колесом крутиться. А крутиться так, що й пальці не встромиш, бо зуби повибиває, Романе Івановичу, це з усього видать.

Чоловічок. А всім миром впишемось, то не пропадем. Ще, може, й колесо те повернемо на своє...

Пархімча. Усі колеса назад можна покрутити, колеса історії — ніколи! Це треба знати!

Чоловічок. Пишися, Романе!

Пархімча. Бо кому-кому, а вам першому треба писатися, маючи такого сина, як товариш Марко.

Роман. Та якби ж це він був, то я, може б, і той... Ти як, Никандре?

Никандер був зворухнувся, та Мотрона блиснула на нього — промовчав.

Ільченко. А я вписуюся! В суцільную! Домом своїм, худобою, реманентом, усім добром і присоглашаю всіх.

Пархімча (потис йому руку). Дякую! (До Романа). Ну?

Роман. Та вже нехай як Марко прийде...

Пархімча (до чоловіка). Слідуючий?

Чоловік. Пишуся!

Пархімча. Колективізація іде! Контора пише! (До всіх). Скидайтесь на могорич!

Ільченко. Ріжу теличку! Пару ягничок! І присоглашаю всіх — ріж!

Надійка, показуючи Маркові колгоспне господарство, завела його в червоний куток. Думка була показати найкраще своє досягнення.

— А оце наш червоний куток! (Сказала, і вийшло трошки піднесено).

Марко (під попереднім ще враженням). Так. Стайня у вас і коні на ять...

Надійка. Та це ж уже не стайня!.. (Обвела рукою). Наш і колгоспівський вкупі.

Марко (оглядаючи). Та-ак... Нічогенький!

Надійка (ревниво). У цій хаті нещодавно відбувались вечорниці, танці та музика. А тепер, бачте, червоний: портрети, плакати, бібліотечка...

Марко. І рушники.

Надійка. Баба Оксана нанесла. Свої з церкви одібрала, по хатах назбирала.

Марко. Дуже чистий. Тільки, здається, надто врочистий і холодний, га? (Хукає в повітря). А скажи, Надійко, де ж тепер танцюють хлопці та дівчата?

Надійка (гордо). Неорганізовані, може, ще й танцюють де, а ми, комсомольці, весь наш осередок, давно вже перестали. Кинули! Перебороли цю спадщину!..

Марко (щиро). Жаль!

Надійка (здивовано). Жа-аль?

Марко. Дуже! Я б оце ще сам потанцював, дарма що на двадцять сьомий пішло. Метелиці або польки. І обов'язково тут. Щоб не було увечері тут темно, а вдень холодно так і врочисто, ніби в якійсь церковці. Щоб людиніше й тепліше було! Метелиці! (Жартуючи, наспіває куплета з метелиці).

Ой на дворі метелиця,

Чому козак не жениться...

Ну? (Посміхнувшись, але трошки сумовито поманив Надійку). Ну ж?

Надійка. Я не вмю.

Марко (закінчив посміхаючись, трошки сумовито).

Женитися не пора,

Ще дівчина молода!..

Танцював би! Ще б танцював. І хлопців та дівчат напросив би, щоб і вони танцювали з нами. А може, ще й

Дмитрика, га? Щоб теж танцював з нами, а не стояв блідий, ніби переломлений між нами й батьком.

Надійка. Ну що ж. Скажете — прийемо. Може, ми й помиляємось і не так працюємо. Себто, що не танцюємо. Але... щодо Дмитрика, то він всередині не наш. От не наш він! Батько колись командував нашими батьками, а він тепер хоче командувати нами — не наш!

2

Оксана з порога:

— А-а, товаришу Марко! Прийшли на оглядини?

Марко. Та так...

Оксана (лукаво). Ви не дивіться, що вона у нас (на Надіяку) ще молода — оглядайте, дивіться!

Надійка. Товаришеві Маркові не сподобався наш червоний куток. Каже, надто чисто і вчисто тут, як у церквці.

Оксана. То й добре: можна буде й вінчатися.

Надійка. Не плетіть дурниць!.. Холодно тут, каже (похукала в повітря) товариш Марко. У стайні тепліше, каже.

Оксана. А бачили нашу стайню? Ходімо, покажу!

Марко. Уже. Дуже добра стайня!

Оксана. От, брате!.. А якби ви знали, як ми її збудували! Це така історія була — не треба й роману. Як почали складатися в колгосп та тільки коні звели, аж тут хуга. Б'є, мете, мороз з отакими очима. Трусяться наші конячки, мерзнуть. Дехто забрав свої — та тікати. Кажемо з Петром: «Хлопці! Що ж це таке? Тільки ж у програмі та коли у сні соціалістичних коней бачимо, а насправжки — трусяться, ребра — як шаблі в драбині, а що очі, то вже така туга в них, така печаль, що хто ж ми такі після цього? Клас чи підчихвости кулацькі?» То насилу переконали, що які ж то ми ще сучії сини, що навіть стайні не можемо поставити! Ну, й заходилися. Цегла була, то стіни скоро склали. А кинулись дерева — нема!

Марко. Так. Стайня вийшла добра. А де ж Петро?

Оксана. Де зараз — не знаю, а от де він побував тоді, як шукали дерева! Попервах ми до райзу, то він нам, показавши на степ: «Шукайте, — каже, — де завгодно, знайдете — нагороду дам». Почали ж ми шукати. Кину-

лися до Дніпра — нема, за Дніпро — нема, ударилися на Крим — ні за які гроші! Виїздили всі степи — нема! Тільки одне марево та сльози. Так ми тоді що? Дві хати порожні стояли у райзу з розкуркулених. Дак ми до тих хат уночі нишком підкотилися і до ранку вибрали все дерево. Найняли майстра, посточували, погемблювали. Знайшли, пишемо, до райзу, давай нагороду. Приїздить, дивиться — справді дерево. «Яку ж я вам дам нагороду?» Отам, кажемо, на хуторі дві розкуркулені хати. Дерево вже хтось покрав, то одпиши нам цеглу.

3

Петро Соцьчин:

— Ура! Варшава наша! Сьогодні перший щасливий день. І це ти його привіз, Марку. Хоч що каже, хоч нехай як задається Пархімча, ніби він усіх сколективізував за ранок, а проте ясно кожному, що від твоїх вчорашніх слів це пішло. Довго вагалися, не хотіли, а сьогодні як довідалися, що ти приїхав з центру та що сказав — пішли писатися усі.

Марко. Куди писатися?

Петро. У колгоспи. Почули, що ти з ЦК і член ВУЦВКу.

Марко. Я? Та хто це спромував мене в такі титули?

Петро. Хтось з наших пустив чутку. Та нехай.

Марко. Як це — нехай?

Петро. Все одно ж ти з центру. Нехай знають про це ті, хто весь час нам контри строїли та наклепи клепали.

Марко. Та це ж пахне провокацією, Петре!

Петро. Ти ж сам сказав, що з центру, а це слово неабияке. Зразу перестроїлися. Пишуться. (До Оксани). А Пархімча вже з нами помирився. Наколективізував сьогодні вранці шось душ із сорок і з музикою, з червоним прапором приніс (до Марка) тобі списки. «Уже Варшава наша,— говорить,— нехай Марко ставить могорич». Ждуть на тебе. Пишуться усі. Увесь куток пишеться.

Марко. Погано!

Петро. Що — погано?

Марко. Що всі пишуться — погано, це перше.

Петро. Чого? Кулаків у нас сливе нема, вивелися. А котрий і вскоче, то ходу не дамо. Суцільна, як камінь, вона усіх нас на соціалістичну муку перетре.

Марко. У кулака за пазухою свій камінь. Укине, то й млина полама.

Петро (до Оксани). Ну скільки їх у нас? Чоловіка з п'ять, та й то колишні. То їх не приймем. А решта ж — самий середняк та незаможники. А коні усупільнимо, реманент увесь, то всі рівні стануть. Поштарівка усім селом вписалася.

Марко. Коли й там так писалися, як у нас, то ще раз погано! Увесь куток зворушений, а в колгоспі жодного руху. Хтось ходить по хатах і пише, а в червоному кутку порожнеча й холод. Десь проходить колективізація — тут, як у запечатаній церковці. Хто ж кого колективізує: ми Пархімчу чи Пархімча нас?

Петро. Пархімча для нас. Я теж як почув був зрання, що він ходить і колективізує, то побіг, щоб перебити, бо це ж він на зло нам. А тоді подумав: стій! Не гарчись! Пархімча — він все ж таки наш червоний партизан, був у созі. Правда, посварився й виписавсь, бо не визнає централізації. Любить все робити по-своєму і перед вести. Такий характер. Та що краще: перебити йому колективізацію, то піде він проти нас і других за собою поведе, чи хай для нас же колективізує? Тим паче, що списки він тобі на ухвалу приніс.

Марко. А взавтра розколективізує й другі списки принесе? Ні! На погане це робиться. Без нашого проводу, без нашого навіть догляду, десь поза колгоспом пишуться усі стихійно і справді по-партизанському. Треба зараз же перехопити, до наших рук прибрати треба. Де зараз Пархімча? Де пишуться?

Петро. У вашій хаті.

Марко. Зараз рушаймо туди. Треба переглянути списки. І викреслити зразу непідходящих. Треба показати й довести, що не всіх ми приймаємо, що декого ми довіку не приймем. Обов'язково!

Петро. То кого ж ми викреслимо, коли непідходящих нема: ваші, Пархімча, Ільченко, червоні партизани, удовиці... Один ще Христан Потремай не хоче та дід Неведик. Думаю, що коли приймемо всіх, то впишуться й вони.

Марко. По дорозі обміркуємо! Знайдемо! Гайда!

Петро (до Оксани). Кого?

Радом увійшов Дмитрик. Рвучко підійшов до Марка:

— Я прийшов, щоб... Я маю вам про щось сказати. Про таке, що вони навряд чи сказали б... Ніколи не сказали б, якби таке з ними трапилось, з їхніми батьками, а от я скажу!.. (Аж задихнувся). От!..

Марко. Будь ласка.

Дмитрик (хапаючи повітря). Скажу!.. От ви з центру, то якої я справді ідеології, зрозумієте, коли я скажу, що мій батько в сю ніч заховав золоті гроші, персні тощо. Я ніколи не знав, що у нас, тобто в нього, є золото і що він ховає, а сьогодні вночі підгледів. Як повернулися од вас та лягли, він, чую, каже мамі, що тепер ті гроші небезпечно вдома ховати, треба в Мотрони... А я подумав, які ж гроші? Коли бачу, мама засвітила світло,— золоті. Він поніс їх до вас, себто до Мотрони... А я за ним назирці, нишком, і бачив, де вони ховали... У вікно бачив!.. Я ще вночі хотів вам про це сказати, та вас довго вдома не було. Страшно зоряно було. Потім побіг додому, чи не ховають ще чого. От вона (на Надійку) казала, що в мене не така ідеологія, а тепер хай бачить... Я всю ніч не спав, і зараз не хочеться...

Марко. Так. Гаразд. Ми тепер знатимем. Тільки не треба так хвилюватися. І поспати треба. Хоч я теж цю ніч не спав. (З гіркістю). Бо, бач, у нашій хаті як: і колективізують, і золото ховають... У нашій хаті... (до Петра). Так виходить, що є кого з списків викреслити, га?

Петро. Та й я йому віри не йняв. Думав лише, що як родич...

Марко. А може, всю хату доведеться? Мою хату? (До Надійки). Ну а ти тепер що скажеш?

Надійка. Я послі скажу...

Марко (угадуючи її думки). Гм... Може, й так, а може... (Приспівав сміючись, запитливо).

Женитися не пора,

Ще дівчина молода...

Га?.. (Рвучко). Ну що ж? Ходімо, товариші! Гайда!

Дмитрик. Підождіть! Як же це так?.. Я про таке сказав, я довів, я... показав, а ви й нічого. І не розпитуєте, на послі відкладаєте... (До Надійки). Коли у вас комсомольські збори? Я хочу на зборах про це сказати... Я скажу!.. Я не побоюся сказати!..

Марко. Гаразд, Дмитрику, гаразд! Скажеш на зборах, розпитаємось і обговоримо, а зараз нам треба йти... Негайно треба!.. (До Надійки). То клич тепер, Надійко, Дмитрика! (Пішов).

За ним Оксана, Петро.

Надійка. Я теж з вами піду! (Спинившись, до Дмитрика). Підеш?

Дмитрик. Піду!

Надійка. І покажеш?

Дмитрик. І покажу!

Пішли.

III

Викликавши у чулан чоловіка, Мотрона зачинила двері, щоб хто не підслухав та щоб менше заважали музика й танці. Занавісила віконця:

— Та ти справді надумав писатися?

Никандер. Пишуться ж усі.

Мотрона. Не всі! Дід Неведик, а Христан який вже, та й той ще хитрує...

Никандер. То батьки ж наші пишуться. І мій, і твій.

Мотрона. А я не хочу, і ти не пишися!

Никандер. То ти хочеш, щоб і я з громади випав, а батькові блудним сином став, щоб поза кутками огинався, од брата очі ховав?.. Ні, вже годі! Все одно не забагатіємо! Чуеш?

За дверима вибухнула музика. Вигуки: «Пий, село! Гуляй, село!»

Мотрона. То ти хочеш, щоб я тобі блудною жоною стала? Щоб я пішла геть од тебе? Другого знайду, а в колгосп не піду! Чуеш?

Никандер. То куди ж іти? Ну куди, подумай? Жити своїм господарством, так, як батько, серединити, це вже не життя! Тісно, вузько, ногами грузнеш в землю, головою в стелю — нема тобі ходу і проходу. Краще вже в колгосп.

Мотрона. А коли забагатіємо?

Никандер. Не дадуть! Зажмеш із жменю тії землі, то ти вже кулак, зайвого карбованця вигониш — буржуй! Ще твої прибутки як грушки зелені, а тебе вже трусять, трусять... Ех, Мотроно! Вже багачкою до церкви в

неділю не підеш, бо й церкву зачинять, неділю скасують, через село на тачанці не проїдеш, бо... Чуєш, пропивають вже село?

За дверима: «Пий, гуляй! Пропивай! Пропивай село!»

Не буде села! А в колгоспі не так вже й погано, кажуть. Та й сам я придивлявся до нашого, в гурті веселіше: і їдять смачніше, і роботи менше.

Мотрона. Ні! Краще вже в старці, ніж в колгосп під Оксанину руку, до тієї рогатої злиденихи, колишньої наймички. А нізащо в світі! Краще в халупині, та в своїй! Сонце зійде, у віконце гляне — моє сонце. Соняшник цвіте — мій соняшник. Чоловіка люблю — мій чоловік — коли хочу, тоді й поцілую. У колгоспі повставали, а я ще свого милую. Шкуриночка того хліба, та яка ж смачна! — своя! Бо хліб печу, як чоловіка люблю, дитину заснічую, як опару вчиняю... (Обняла його). Никандре! Не пиши-ся! Не треба! Краще вже підем з села!

Никандер. Куди! Ну, куди!

Мотрона. У город! Бо там ще колгоспів нема. У город! У мене й грошей трохи є золотих. Батько одписав. Знайдемо куток. Чи в колгоспі кізяк місити, чи в городі в панчішках ходити, га? А губи ж у мене, то не треба підмальовувати. Ну, на ж! На! Цілуй! (Оповила).

IV

1

Тим часом за дверима в хаті відправлявся могорич. Імперіалістичні удовиці тягли пісню:

Ой село, село,
Ой наше село...

Пархімча (скомандував). Одставить песимізм! Це вам не панахида, а червоний могорич! А жінщинам взагалі пора вже одвикнути од довгого волосся і довгих пісень!

Удовиця Нечай. А в самого чуб який!

Пархімча. Це чуб партизанський, а не женський, з котрим прошу мене не сплутувати. Бо з цим чубом я ще на кадета ходив і всю контру воював. Атакою було рущимо, то чуби над нами, як дими димлять. Грецьку кавалерію, що на ослиюках ішла, криком і чубами перелякали.

Гех, було колись! А тепер слово з предверія колективізації має трудовий селянин Іван Ількович Ільченко.

Ільченко. Я оце подумав: агітували нас Петро та Оксана, проте мало хто писався. А приїхав товариш Марко, повернувся словом, другим, одгукнувся на це наш червоний партизан Семен Миколайович, і дивіться — ввесь народ на колективізацію, як бджола на цвіт летить, як комашня на світло. То пошли вам, доле, й далі нашим керівникам повної колективізації, багатой, як колосся на ниві, й тихої, як зоряне небо!

Пархімча. Гех, дали б мені мандата з центру, я б за три дні весь район сколективізував! (*І замріяв*). Сім тачанок, очко коней, двадцять вісім партизанів і червоний хлак. Звізда на небі попереду горить, колона летить, музика грає. Що там маячить? Село. Гей, село! Слушай програму дня: щоб за ранок всі сколективізувались, увечері — ілюмінація й червоний могорич! І громче, музико! Пий! Гуляй!

Удовиці й партизани. Пий!

— Гуляй!

Ільченко. То всі б сказали, одвітили, всі, як один: як отак нам справді жити, як ми живемо, що хата з хатою гризеться, що тини між ними — як ножі, один в одного не то що хліба — душі докопується і вовчим оком зазирає, як отак всім мучиться, убожити, то краще вже в колгоспи йти! Усім! То пий, село! Гуляй, село!

Пархімча. Ще громче, музико! І грай победу!

Удовиці й партизани. Пий, село!

— Гуляй, село!

Килна Нечай (*пішла у танець*).

Од села до села

Танці та музики.

Курку, яйця продала —

Маю черевики...

Пішли у танець удовиці, важко вибиваючи ногами, ніби топчучи й забиваючи у землю кожна свого ворога.

Ільченко (*підкалдикнув*). Пропивай село!

Саме під цей час увійшли Оксана, Марко, Петро. За ними Надія і Дмитрик.

Пархімча (*махнувши музикантам і вдовицям, щоб перестали*). Колективізаціє! Сто-ой! (*Підійшов до Марка*). Не так, може, зробив, по-партизанському, але рапортую, що сьогодні, визвавшись охотником за передню лінію колективізації, сам-один за ранок сколективізував двадцять сім дворів. Приложеніє: списки й ключі од двадцяти семи індивідуальних фортець — ось. Червоний партизан Семен Пархімча. Якщо не віриш, то довідки ось дадуть: сім імперіалістичних і гражданських удовиць, четверо колишніх червоних партизанів, трудовий народ — і навіть ваші родичі й батьки, що все це з оригіналом згідно. Крапка. Крок у сторону — даю дорогу партії.

Марко (*одвівши списка*). Партія такого рапорта навряд чи прийме і колективізації не схвалить.

Пархімча. На таку резолюцію не ждав. Проте стою ще струнко і руки по швах. Дозволяюсь спитати чого?

Марко. Можна стояти й струнко. А краще так, як ми стоїмо. Просто. Ну, от тепер здрастуй! (*До всіх*). І здорові були всі, товариші!

Пархімча. Хочеш по-гражданському — будь ласка: здрастуй! Але чого партія моєї колективізації не схвалить? Хіба тільки того, що я позапартейний? Чи з досади, що я випередив усіх созівців? То тоді і вмерти поперед них мені не можна буде?

Марко. Умерти кожен з нас раніш за всіх помре. Ні, не того. А того, що це не колективізація, а якась могоризація. Так кожне її запровадить, і не червоному партизанові у похвалу, що пішов він по хатах, помогоричив та й наколективізував, га?

Неведик. А ти ж як хотів? Щоб даром?

Оксана. Ану, ще що скажи!

Неведик. Туди його, розтуди!

Оксана. Ой, який же могоричний! А де ж твоя свідомість? У голові чи в чарці!

Пархімча. Могорич — любовна річ. Що ж тут такого?

Марко. А такого, що ще кажуть: прощай, розуме, взавтра побачимось. Бо хіба, проспавшись, взавтра не

буде таких, що подумають і скажуть: підпоїли та й впи-
сали, сучії сини. П'яними сколективізували нас.

Раптом голос. Хто п'яний? Я? Трам-гара-рам...

Йому затулили рота.

Пархімча. Ну, припустім, таких буде трое, четверо.
Нехай семеро, що так проспляться. Ми їм пропишемо
лозунга: смерть дезертирам! А решта, котрі навіть і не
пили?

Марко. То, може, ми, проспавшись, мусимо викресли-
ти декого, що, може, й не пили.

Пархімча. Наприклад, кого?

Марко. Наприклад, громадянина Ільченка.

Пархімча. За що?

Марко. А як ти думаєш?

Ільченко. Все через анкету мою, думаю. Через тав-
ро, що кулак колишній. Як Каїна бог, так мене, скать,
партія знаком таким позначила, що по ньому пізнавати-
муть мене до віку. Ну Каїна б за те, що убив він брата
свого Авеля, а мене за що? Ось служив колись у мене за
наймита Христан. Скажи, Христане, чи хоч ударив я те-
бе, зобидив дурно хоч єдиним словом?

Христан. Що у них за наймита служив, то це справ-
ді факт такий був, да. З китайського замирення як при-
йшов, то до них найнявся. Нічого такого інтересного ка-
сательно експлуатації за ними не помічав, да, хоч, може,
й недобачав, бо ще тоді такого пояснення й директив,
щоб помічати, не було. Правда, раз пожар у них був тра-
пився, то я руку дуже був попик, тушивши, не міг дійст-
вувати, і як лежав, то приходила до мене в стайню хазяй-
ка і гримала, що лежу колодою, да. Але Іван Івкович їй
заборонили далі дійствувати: нехай полежить, сказали,
завтра одробить, то й такий був факт, да.

Ільченко. І от я думаю: ніколи ж я на Радвладу не
повставав, у підводах ходив з Херсона на Крим, з Кри-
му на Катеринослав, по всіх степах. Десятий рік не то
що багатства—зайвини не маю в хаті, сам себе зліквіду-
вав як клас, а мене все таврують: кулак. Руки натрудже-
ні стулити не можу, старість свою несучу в колгосп—оді-
йди, кулак! Важко! Ви взялись за преображення люд-
ства, товариші. Коли ж це буде? Невже не чуєте, як сту-
котить до вас людина?.. Думаю.

Марко. Ніколи й Радвлада на вас не повставала за
те, що в підводах ходили, продподаток перший привози-

ли, на школу давали. Навпаки — залишила вам стільки землі, скільки дала Христану Івановичу, щоб він вас часом не найняв і щоб ви не служили в нього. Тепер ви стукаєте, добиваєтесь до нас, у колгосп. Добре. Прийдем. Тільки напишіть тепер у вашій анкеті, відповідьте, як людина, на такі питання. Ми не крилися од вас. Всі наші книжки розгорнені усім людям, помисли й думки. Чи не ховаєтесь ви, чи не криєтесь од нас з своїми?

Ільченко. Я? А господи! Як на долоні ж списав!..

Марко. Добре. От ми у нашій державі од вас нічого не ховали. Скажіть, чи не ховали ви од нас чого у своїй хаті, наприклад, хліба або золота?

Ільченко *(крізь сльози)*. Хіба що золоті мої сльози.

Марко. Золотий ви тоді чоловік.

Ільченко. Золоті ваші слова.

Марко одійшов до вікна.

Оксана. Та Дмитрик же бачив!

Ільченко. Що?

Оксана. Як ви сю ніч ховали золото. У Мотрони. Отут десь. Скажи, Дмитрику!

Дмитрик *(ковтнувши повітря)*. Ховали ж, тату!..

Ільченко. Сину мій!

Дмитрик. У Мотрони...

Ільченко. Дмитрику!

Дмитрик. Тут, у цій хаті...

Ільченко. А боже мій! Дмитрику!.. Боже, як тяжко! Ти хворий?.. Ти ж хворий пролежав всю ніч і тепер ще хворий, подивіться! Як прийшли *(до Марка)* од вас, то він аж захворів. Ліг. А вдосвіта чую — блудить словами. Мати засвітила, плаче. А він: «У вас, мамо, сльози — як золоті. Я піду про це скажу і мене приймуть...» *(До Дмитрика)*. Це тобі, Дмитрику, сон такий приснився, сон золотий... Пам'ятаєш, як ти ліг? Дмитрику! Скажи!

Дмитрик. Пам'ятаю.

Ільченко. А як мама плакала?

Дмитрик. Пам'ятаю.

Ільченко. Ну от і весь сон твій, мое золото. Ходімо тепер додому. Бо ти й досі хворий... Ходімо одведу!

Вивів його в снів. Побачивши, що нікого нема, раптом схопив його руками за шию і люто здушив. Отямився. Поцілував. І знову здушив.

Услід вибігла Надійка. Скрикнула. Ільченко поцілувавши, повів сина далі.

Надійка. Дмитрику!

Дмитрик не оглянувся.

(Хотіла ще раз гукнути, та озирнувся батько, страшно якомсь, по-звірячому. Ніколи таким його не бачила. Повернулась, щоб іти назад). Ну от... Я ж казала, що... (затрусилась плечі) що... що надворі метелиця, а я така ще справді молода, що пла-а-чу... (Заплакала, засунувшись у куток).

У хаті.

Оксана. А золото він сховав!

Мотрона (люто). Шукайте! Шукайте, кажу!

Христан. Що ж шукати або писатися, коли така фантазія впала комусь в голову і не доведено, що це факт, да... (Пішов).

Неведик. Туди його, розтуди! (Пішов).

Чоловік. Шукайте хто, а я виписуюсь! (Пішов).

За ним ще: «Виписуюсь!», «Виписуюсь!» — і розійшлися.

Пархімча. Рапорта не прийнято, колона розбіглася, невже фельдмаршал піде в одставку без мундира й пенсії? Позор!.. (Пішов).

Марко. А ви, тату, як? Вписуєтесь чи виписуєтесь?

Роман. Я ще подумаю.

Петро (по паузі). Я ж казав, що таке станеться. Треба було прийняти, а тоді згодом викинути. Під три чорти викинути! Отак! Отак!..

Марко. Помилка не це. А помилка, що викривати треба було ворога, а не одне лише золото у ворога...

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

I

Відлігга. Туман. Запахло далекою весною. Уночі не видержав Роман. Вийшов нишком у поле, на свою землю. Став на межі й суне. Аж підходить до нього пророк Зосим з лопатою, ніби з туману взявся:

— Честь богів, слава на високім небі, а тобі, чоловіче, спокій на землянім падолі!

Роман. Спасибі!

Зосим. Проститися, певне, вийшов з землею своєю?

Роман зворухнув пальцями. Зіткнув.

Невже надумав писатися, Романе?

Роман. Взавтра.

Зосим. Син Марко велить?

Роман. Син і власний розум.

Зосим. Що ж каже син?

Роман. Каже, що не од бога і не так од людського хотіння, як од природи, од землі це робиться. Земля і природа велять. Дують, сушать вітри суховії, порохніе земля і знесилюється. Треба з Дніпра води напускати та землю нашу українську напувати.

Зосим. Хто ж не дає?

Роман. Наша темнота, а в темноті чужий клас.

Зосим. Це каже син, твій послід, а що каже розум твій?

Роман. Що син правду каже. Як не держимося ми нашого коріння, як не в'яжемо свої хазяйствечка до кілочків, щоб вітром не здуло, а суховій і чужий клас своє зроблять. Перепалять і покотять, як покотиполе, га?

Зосим. Коли не держатимемось кісток батьків наших та дідів, що лежать в землі, то покотимось і закотимось.

Роман. Важко!..

Зосим. Що?

Роман. Думати.

Зосим. Важко. Вийшов і я оце. Хоч своєї землі й не маю, проте голос якийсь шепотить і велить обійти землю батьків наших і дідів, голос невтихаючий. Дихає на мене словами, уст же його я не бачу: «Обійди землю батьків і спиши її на серці своєму, карб положи про кожную межу і промежок. Б'одійде земля ваша од вас до ювілейного

року, переріються межі й промежки, не кожне знайде її, як поверне господь. Без прикмети». Ти чуєш?

Р о м а н. Що?

З о с и м (*таємниче*). Як хтось дихає на нас цими словами? (*По паузі*). Іду і дивлюся: стоять на степу люди, кожне над своєю землею залякло, ніби камінь всередині кожне держить важкий...

Р о м а н. Бо кожному важко.

З о с и м. А тобі?

Р о м а н. Важко.

З о с и м. Теж камінь?

Р о м а н. На душі.

З о с и м (*подаючи лопату*). Так на закопай!

Р о м а н. Що?

З о с и м. Камінь той на своїй межі. Прикмету. Щоб знав, коли наступить рік ювілейний і повернеться до нас наша земля, щоб знав, де твоя межа. (*Одійшов і ніби обернувся в туман*).

Роман, озирнувшись, найшов недалеко межовий камінь. Ще озирнувся й почав закопувати на своїй межі.

II

I

На Романових воротах червоний прапор, напис: «Другий кутковий штаб колективізації». У хаті Петро й Марко проводять запис. З чулана підслухує Мотрона.

П е т р о. Далі хто?

Ч о л о в і к. Впишіть мене, Сироту Юхима. Чотири га. Одна коняка. Хід. Ще борона. Хомут. Мотуз'яні віжки...

П е т р о. Ще що з реманенту?

Ч о л о в і к. Здається, все. Батіжок ось...

У д о в и ц я. І мене, будь ласка, Килину Нечай: хата й я. І чоловіка нема.

Петро пише.

То ви запишіть, що й чоловіка нема.

П е т р о (*записавши*). Ще хто?

Тиша.

М а р к о. Скільки всіх?

Петро. Один, два, три, чотири, п'ять... (Почислив згорі вниз і знизу вгору). Сімнадцять дворів, сімдесят сім душ...

Марко. Ну от. Сливе 67 процентів вже свідомо й доброхітно. А ти все журився. Було б сімдесят, якби записались товариші партизани, а то ось поставали осторонь і чогось стоять.

Пархімча. Не тільки партизани — ще семеро гражданських удовиць за нашими походними спинами, колишні наймити, як, наприклад, всім відомий Христан, трудовий дід Неведик, ціла ще колона на неутралітеті стоїть.

Марко. А в обозі, як в засідці, Ільченко з кулацькою контрабандою, чужий клас. Червоний фельдмаршале, червоний фельдмаршале! Неутралітету зараз ніде в світі нема. Коли вже одступаєш — одчепись од ворога. Одрубай хвоста!

Пархімча (зворушений). Волосся морозом береться, а в серці огонь, так я все це усвідомлюю. І, може, я справді партизанським оком не так видно, як ти у партейний бінокль. Чужий клас чіпляється — факт. Та щодо Ільченка, то цього не можу сказати. Бо мені він здався, коли я колективізував. Здався і лежить. А лежачого не б'ють. От якби правда тому була, що він золото сховав, то я б його перший, гада, зарубав! А так він що? Стара рушниця, котра не стріля і з котрої вже порох сиплеться і сльози замість дробу котяться. Нехай би справді баштани колгоспівські стеріг.

Марко. А як вистрелить?

Пархімча. Не йметься віри.

Петро. Слухай, Семко! Я тебе знаю. У тебе як заскочить заскок, то й клином його не вигониш. Та я тебе знаю й з другого боку. Ти такий ширий хлопець і такий на себе строгий, що сам ти з себе зубами й нігтями вивреш який завгодно заскок. Так?

Пархімча. Так.

Петро. Ну от. Коли ти наколективізував та прийшов у цю хату, і я прийшов, і ти мені руку подав, як товаришеві, і сказав: «От я наколективізував, приймаєш, брате?» — то що я сказав?

Пархімча. Руку од самого серця подав і сказав: «Приймаю, брате».

Петро. Хоч у списках я й Ільченка прочитав. Та я не хотів, щоб він роз'єднав нас під таке, брат, врем'я. Тепер

ми провадимо колективізацію під проводом такого товариша, як Марко. Я подаю тобі руку, як товаришеві, й питаю: невже ти зважатимеш на Ільченка, що хоч і лежачий, та лежить він поміж нами, роз'єднує, брате, га?

Пархімча. Руку й свою подаю, стремлюся, та як згадаю, як старик за справедливість плакав, сина в комсомол оддавав, а син його хворий сльози ті за золото сприйняв, то не можу. До вас аж переважаюся, а переступити через справедливість не можу!

Марко. Набіжить ще день і переважить, або історія зніме з тебе звання червоного партизана.

Пархімча. Такої історії ніколи не буде!

Марко. А як буде?

Пархімча. Лягаю в могилу і сам себе закопую.

Марко. Гарзд. Ну, а ви (до Христана), Христане, як? Кому, кому, а вам першому слід було б вписатися. Уже ж, я думаю, ви колишнього свого хазяїна не застоюватимете? Кулак, що йому й пожар гасили, руку спекли, а він вас замість лікарні у стайні положив?

Христан. На теперішні часи, то це факт експлуатації, хоча й тоді, конешно, од огня пекло і від хазяїчиного гримання так, що й досі на руці й на серці печені місця позоставалися, да.

Марко. То чому ж тепер ви одстали од ваших товаришів-наймитів,— од Петра ось, наприклад, що з ним, я сам пам'ятаю, у кулаків служили? Чому в колгосп не пишеться, од свого класу відстали?

Христан. Бачите, я був уже в созі, да. То з практики побачив і посвідчився, що колгосп — фантазія хороша, але ми ще не способні. Хлопці, кажу, віхола — коней треба хоч задом до вітру ставити, коли вони у нас просто неба стоять, да. Затишок хоч з кураю треба напнути. «Ставай,— кажуть,— сам задом до вітру». Так я й пішов... Подумав тільки, що як там центр не стремиться, а доведеться руля управо навернуть.

Марко. А тепер у колгоспі стайню бачили — яка?

Христан (зітхнув). Стайня тепер підходяща, да.

Петро. Курити і плювати заборонено.

Марко. І коней бачили? Кращі за всі? І урожай найбільший зібрали? І озимий клин найпотужніше заврунився? І краще їдять? І менше роботи? Так? То в чім річ? Чого не пишеться? Уже ж коней задом до вітру ставити не треба!

Христан. Коли на такі одкровенія пішло, то дозвольте й мені сказати, що не пишуся зараз я вже не через коней, а через жінку.

Марко. Чого це через жінку?

Христан. А того через жінку, що скільки не живу я з нею, ще з того часу, як з китайського замирення прийшов, то аж тепер признаюся, що вона у мене дуже алчущая й жаждущая...

Марко. Себто?

Христан. Не такого малосильного роду, як я. На все зазіхає. Передок з воза од батька залишився, два колеса, то хотів продати, да. Рішительно не дала. Навпаки: купуй задні, справляй воза, хоч він мені тепер як п'яте колесо до воза, бо в мене інтерес тепер більш садівничий. Садок почав садити, винограду трошки. То вона рішительно проти колгоспу.

Петро. Отак би й сказав, Про садок. А то крутиш!..

Марко. А ви, діду (до Неведика), може, теж через жінку?

Неведик. Померла. Нема. То навіщо колгосп, коли нема жінки й дітей нема? Сам. Доживу й так. От аби табаку ви привезли, туди його, розтуди!..

Марко. Ну, а ви, тату, ще вчора сказали, що впишеться?

Роман. А сказав. (До Петра). Пишуся. Половина хати. Пара коней. Корова. Свиня. Трое поросят. Віз. Плужок. Борона. Пара хомутів.

Марко. Все?

Роман. Все.

Марко. А віжки?

Роман. Які віжки?

Марко. Ті, що сват Ільченко вам продав. Ремінні.

Роман. Та думка була... на спомин zostавити... Никандрові...

Марко. Воля ваша.

2

Прибігла Оксана. Зворушена, піднесена, аж хустка збилася з голови. За нею Надійка, дівчатка, жінки. Увійшла з чулана Мотрона.

Оксана. Ура, товариші! Жіночі збори ухвалили: всім, як одній, увійти в колгосп «Червоне колосся» і чоловіків підштовхнути, щоб кожна свого — це перше...

Неведик. А ти ж кого підштовхнеш?

Оксана. Тебе!

Неведик. Стара вже підштовхувати.

Оксана. Ану ще що скажи!

Неведик. Туди його, розтуди!..

Оксана. А друге, ухвалили ми перебороти в собі всю релігію і сьогодні, зараз попалити всі ікони. Позносити всі на майдан до церкви, скласти в кучу й спалити. Уже й по хатах агітувати та збирати пішли...

Марко (*аж за голову вхопився*). Торох щастя в хату!

Оксана. А що?

Марко. Ну ти ж там була, Надійко? Навіщо про ікони?

Оксана. То ти теж за те, щоб не чіпати? За релігію?

Марко. Товаришко бабо Оксано! Та нам зараз треба людей сколективізувати, коней позводити, реманент повозити, насіння, а не ікони. На біса вони? Послі попалимо! Послі!

Оксана. А не кажи послі, не говори, Марку! Де ікони сяють, там найтемніше в головах. І треба нам спалити їх, щоб видніше стало. У колгосп ми переходимо, як на нове подвір'я, з Комуністичною партією дружимося. То треба, як на весіллі це було, огонь на воротах розкласти з ікон і перейти, щоб очиститися.

Марко. Дайте нам ще посвататися!

Оксана. Я зараз! Ми одним махом все це зробимо. Сестриці! Дівчата! Біжіть далі, а я вже тут сама впораюся! Знімай ікони!

Мотрона. Не дам!

Оксана. А батько твій сам усі ікони з хати виніс і оддав.

Пархімча. Чуеш, Марку?

Мотрона. А я... послі оддам. Краще он колективізуйтеся, а не бігайте з іконами.

Оксана. Не хочеш — не треба. Силою не заставляємо. Тільки словом. Ну, а ти (*за грубу до Василини*). Василино, віддасиш свою?.. Спить. Таке ж зрушення іде, аж движки беруть, а вона під іконою сидить і спить. (*Зняла ту ікону й понесла. До жінок і дівчат*). Ходімо! Єсть!

Мотрона. Бабо! Вашу ікону взяли, щоб спалити! Бабо! (*Вчепилась, як кліщами, за ікону*). Пусти, старчихо, не твоя!

О к с а н а. Пусти, кулаківно, й не твоя!

Із ікони випало, задзвеніло, покотилося кілька червінців. Мотрона, вирвавши в Оксани ікону, порачкувала за ними. Випав увесь вузлик, папери.

М а р к о (підняв вузлик). Золото. (Прочитав папери). «Купчая крепость на землю крестьянина Чапельской волости Ивана Иовича Ильченко... На основании высочайше утвержденного положения об отрубных хозяйствах... купленную им землю в количестве сорока десятин...» (Передав Петрові. До Пархімчі). Бачиш, червоний фельдмаршале.

П а р х і м ч а. Бачу свій позор. Товариші-і! Рубай хвоста!... Або закопуйся в могилу!..

III

1

Зосим сидів у своїй землянці і вичитував:

— «Світ має початок у часі, а також обмежений у просторі...» Це ж котрий з них пише: Фрідріх чи Анти-Дюрінг? (Дочитавши). Виходить, що це якийсь Кант про світ таке пише, Еммануїл, що значило колись — з нами бог. Гаразд. Коли світ має початок, то хто ж його почав? Чи він сам почався?.. (Читає далі). «Вічність у часі й безкрай у просторі», — та вже з цих слів видно, що не можуть вони мати собі краю ні з якої сторони, ні спереду, ні ззаду, ні вгорі, ні знизу, ні з лівої, ані з правої... Це вже Фрідріх. Вічність і безкрай! А що пишеться у Біблії? (Розгорнувши Біблію, вичитує). «Він вічний, і краю йому нема... бог!»

2

Задиханий, сам не свій, увійшов Ільченко. За ним Мотрона.

Ільченко. Що тепер робити, Зосиме? Рятуйте!

Зосим. Не приймають?

Ільченко. Уже не про це тепер йдеться.

Зосим. А про що?

Ільченко. Про що? (Збираючи думки). От тепер уже про все. Про минуле й наступне. Не знаю, де побачу завтрашній день, де сьогоднішній мені зайде... Скажіть, оце ваше віконце хіба з цього боку було?

З о с и м. Завжди з цього. На північ.

І л ь ч е н к о. Плується мені все. Вийшов на вашу вулицю і не впізнав. Якби не Мотрона, то пішов би на той край. Як крізь сито сіється світ. Вивернули мене, Зосиме! Очіма, розумом всередину, а золотом навиворіт — нічого не впізнаю. Морок в очах!

М о т р о н а (пояснила). Золото наше знайшли.

І л ь ч е н к о. Десять років ховав. Продподаток перший одвозив, на школу давав, прикривав — і вивернули. Кожне тепер мене бачить! Блищу! А я нікого. Золоті сльози і морок.

З о с и м. Де ж ховав, що вивернули? Невже при собі носив?

Ільченко занурився.

М о т р о н а. В ікону заховали.

І л ь ч е н к о. У бога. У бога в пазусі сховали! У нашого бога!

З о с и м. Дурню! У землю треба ховати все: золото, хліб і навіть саму землю. Тільки не так, як хліб ховаєш по ямах по сто й триста пудів. По три, п'ять пудів по степу позакопувати, щоб і зорі не бачили. А зверху зорати й посіяти, щоб і сліду не стало. Коли несила бити, то треба вміти ховати... То як же в іконі знайшли? Трусили?

М о т р о н а. Ікони по хатах забирають, щоб біля церкви сьогодні всі попалити. І до нас прийшли. Я не вгледіла...

З о с и м (аж захитався). Ікони? А господи! А я сиджу й нічого не знаю. То чого мене не перестерегли? Самі ж знаєте, що скраю, на одшибі, живу!

М о т р о н а. Самі довідалися, як уже в хату по ікони прийшли. Оксана, жінки. У них збори були. На зборах і вхвалили.

З о с и м. І дають? Люди?

М о т р о н а. Дають. А як почули про наше золото, то вже самі несуть...

І л ь ч е н к о. Зосиме! Що тепер робити? Урятуй!

З о с и м. А ніщо тепер нас не врятує, хіба що чудо. Сам же кажеш, що блистиш. І блистітимеш, хоч золото й одібрали.

І л ь ч е н к о. Виженуть же! Вишлють! Он як з Поштарівки всіх кулаків вислали. Виступи перед народом і божее слово скажи! Заступи! Спаси!

Зосим. Учителю, спасися сам! Що я можу зробити божим словом проти їхнього! Хіба можу побити, коли я тільки одного «Комуністичного Маніфеста» прочитав та оце «Анти-Дюрінга» почав. Важко! Біблію їхню прочитати й знати, од Карла Маркса — «Труд» і «Капітал»... Хіба що божим чудом?

Ільченко. То що ж тоді робити, га? Піти та справді покаятися? Посипати свої голови тим попелом, що залишилося з ікон?

Зосим. Продподатком не прикрився, то попелом і поготів. Ні словом, ні слізьми, ніже старцівським лахміттям не прикриєшся тепер!

Ільченко. То що ж тоді нас прикриє? Що врятує? Невже ж ніщо?

Зосим. Тільки одне чудо.

Ільченко. Чудо?

Зосим. Так.

Ільченко (безнадійно). Од бога?

Зосим. Авжеж, од його. (Дихавично). Треба тільки, щоб хто-небудь гасом непомітно промочив комусь пальто й непомітно підпалив, коли горітимуть святі ікони...

Ільченко занурився.

Мотрона (по паузі). А кому?

Зосим. Ну, наприклад, Маркові.

Мотрона глянула на нього.

А я слово скажу. Як божее слово казатиму, тоді... Щоб смолоскипом запалав, стовпом огняним знявся, щоб народ жажнувся його, як отара пекельного вовка. Щоб понюхав господь дим од нього на небесах (уявляючи все те, сам дихавично понюхав) і сказав: «Гаразд еси, гаразд вчинили...»

Мотрона рвучко вийшла.

Ільченко. То куди ж ти, Мотроно?

IV

Добігла Мотрона додому, аж Марко, вже зодягнений з дверей виходить. На порозі здибалася:

— Ви вже йдете?

Марко. Так.

Мотрона. На ікони?

Марко. Так. А що?

Мотрона. Подождіть! Я... Я вам маю щось сказати... Я оце бігала до батька... Дорікала й плакала, що накинули мені таку ганьбу, не сказали, що в тім вузлику золото, що я заховала... Ось зайдімо в хату, я... Я про все розкажу...

Марко. Добре. Коли я вернуся.

Мотрона. Сортове насіння, кажуть, зерна, камінці — сховай! Я й сховала.

Марко. Докажете, коли я прийду. Добре?

Мотрона. Ні! Заждіть ще... Мені ж треба!.. Мені треба зараз про це доказати, ось зайдіть! Та, може, скиньте пальто! На хвилинку! Вислухайте...

Марко. Ні, ні! На мене зараз ждуть. Послі докажете.

Мотрона. Ще встигнете. Ще не всі позносили. То, може, й я тепер однесу свою. Батьківське благословення. Не треба мені тепер його! І батька такого не треба, що поламав Дмитрика, а мені таку ганьбу накинув. Як чорну хустку нав'язав. *(Розв'язала свою теплу гарусову хустку)*. Душно мені! *(Розтебнула кожушок)*. Дихати важко! Що вулицею йду, то кожне мене тепер пальцем пробиває. Серце пробиває. Це та, мовляв, що в неї *(аж заплакала)* золото знайшли... Золото!

Марко. Ну от плакати вже не треба!..

Мотрона. Ви ж не заплачете! Ви комуніст! Ви, бачте, й слухати не хочете.

Марко. Не треба так... Золото у тій хаті, де й я живу.

Мотрона. Ще тяжче! *(Скинула кожушок)*. Скажуть і вже кажуть: тесть колись був наймит, чоловіка брат комуніст, а вона золото в іконі ховала.

Марко. Не треба, Мотроно! Ми ось той... складемо комісію, ви комісії про все це розкажете і тоді, можливо, пальцями не будуть бити вас. Сьогодні й складемо громадську таку комісію, щоб і жінки були. Я ось зараз піду й разом скажу. Справді-бо: як заховано було, за яких обставин, то цього й не вияснили. Промах, товариші! Ще одна хибка! Так. Іду.

Мотрона. Подождіть!.. Душно... Чи це в хаті так душно. Чом ви не скинете пальта? Скиньте, я вам його... *(Помітила — гудзика нема)*. Я вам гудзика пришию... Гудзика нема!

Марко *(насупився)*. Ет!.. Не треба!.. Це вже послі... Я сам...

Мотрона. Ні, ні! Скиньте! Скиньте, я пришую. Бо ще скажуть — через золото не додивилась, що в дівера-комуніста гудзика нема. Гудзика не могла пришити. А скажуть! От ви зараз підете туди і станете на промову, то кожна тепер, що гудзика нема, побачить. Хай вже золотом, та не гудзиком очі вибивають. А ось ще й дірочка! Авжеж, дірочка! Дивіться — яка! Дивіться! (*Встромила пальця й подерла*). Так і розлізлося. Скидайте скоріше! Скидайте — зашию... (*Стягла з Марка пальто*). Я зараз! Ось тільки голку й наперсток дістану. Зараз! (*Побігла з пальтом у чулан. Двері за собою зачинила. Але подумала — одчинила. Розстебнула на грудях і вхопилася пришивати гудзика, зашивати порване*). А справді, не додивилася. Та де це у вас цей гудзик одірвався? У дорозі, мабуть?

Марко. Мабуть, у дорозі. Ви вже, будь ласка... (*Заглянув до неї в двері й одвернувся*). Гм...

Мотрона (*прикрила пальтом груди*). Ви вже посидьте там... Душно мені!

Марко. Будь ласка, не довго... Гм... Та де це Никандер?

Мотрона. Я скоро! (*Розслала пальто на долівці, ухопила сулію з гасом і стала поливати спину й низ*). Аж соромно. Третій день, як чоловік з города, з дороги ж... Та і в городі жінки нема і нікогісінько, мабуть, то нікому доглянути. А пальтишко! Бідний!.. І як ви отак живете, комуністи! Таку ж власть маєте, а... (*Промочила*). От і вже!.. (*Захопила ще Никандрів піджак. Вийшла до Марка*). Може, піджака Никандрового надінете? Він, правда, трошки гасом одгонить, а так — чистий!..

Марко. Ні, не треба! У мене свій ще добрий...

Мотрона (*подала йому пальто*). Ну то одягайте пальто?

Марко (*поспішаючись і не дивлячись, одяг. Побачивши, що вона застебнулася, глянув полегшено й просто*). Спасибі!

Мотрона одвела очі.

(*Похмурнів*). За гудзика!

Мотрона (*не дивлячись*). Спасибі й вам...

Марко (*шорстко*). Подякуєте комісію. (*Пішов*).

Мотрона кілька хвилин не могла навіть услід йому глянути. Так і стояла з одведеними очима, аж поки не одійшов геть. Проте взяла коробочку сірників. Спробувала, чи горять. І пішла.

Мовчки, суворо, то з сміхом і жартами зносили кутчани свої ікони і під доглядом Оксани складали в кучу на майдані коло церкви.

Жінка. Було колись свято паликопи, нехай буде паликони! *(Кинула на купу ікону)*.

Неведик *(підійшов, подивився)*. Як не прийме бог гріха за жарт, то буде шелесту багато.

Оксана *(по-хазяйськи рахуючи ікони)*. Ану ще що скажи!

Неведик *(подумав)*. Туди його, розтуди!

Удовиця. Чи гріх, чи два, а вже не видержу!

Килина Нечай. Просила, молила, дай хоч чоловіка. Не дала — гори ж тепер сама! *(Кинула)*.

Прийшов і втулився в натовп Христан.

Оксана. А де ж твоя, Христане?

Христан. Як колишній батрак — не маю.

Оксана. А в жінки аж п'ять?

Христан. Релігію одділено од держави, то силою не можна. Я, наприклад, сам за державу, да, а вона за релігію. То що я можу зробити? Просвіщаю. Але силою не можна. До того і малосильний ще з китайського замирення.

Пархімча з жінкою. У жінки дві ікони:

— Не було, але купив спеціально. *(До Оксани)*. Як червоний партизан, що припустився був ганебного хвоста, визиваюся тепер палити!

Оксана. З того боку. З цього я сама підпалю.

Пархімча. Гех, якби ще музики!..

Музики *(озвалися — гармоніст і турецький барабан)*. Давно вже на своїх місцях!..

Пархімча *(жінці)*. Пішли на той фланк!

Прийшов Марко.

Оксана. А Петро?

Марко. У колгоспі. Не можна ж всім... *(Тихо)*. Іскри ж летітимуть?

Оксана *(аж тепер усвідомила, що іскри летітимуть)*. Ти ж промову скажеш, Марку!..

Марко. Так. Починай! Хто одкриває?

Оксана. Я сама!.. Я сама... *(До Надійки)*. Ти ж гляди, Надійко, коли що забуду, то... даватимеш справки... *(Вилізла на стіл)*.

Натовп, як очерет од вітру перед бурею: шу-шу, гу-гу-гу...

5

Прийшла і в натовп убгалася Мотрона. Оточений юрбою жінок та дідів підійшов Зосям з якимсь біблійним костуром. Без шапки.

Оксана *(побачивши Мотрону, до Надійки)*. І поглядай! Золота прийшла... *(Хвилюючись)*. Товариші, ось тихо!

Натовп натиснув і стих.

Жінки й дівчата перші подали думку поносити всі ікони й спалити. Жінки й дівчата з нашого кутка. Отож дозвольте нам і мітинга почати... Розпочати мітинга, от... Але спочатку я скажу, як це у нас вийшло. Ми прочитали на наших зборах книжку про релігію. Надійка прочитала, скільки-то загинуло, скільки замучено було людей через релігію. Прочитали про інквізицію. Це були такі, товариші, часи, що за одне неправильне слово в молитві попи та монахи палили на огнищах людей. Тисячі тих огнищ палало, а люди не бачили, куди їм іти і що робити — такі темні ті часи були. *(Почувши гомін)*. Ось тихо! А коли прочитали, як великого вченого Джордана... *(До Надійки)*. Надійко! Дай справку!

Надійка. Бруно.

Оксана. Джордана Бруна спалили, як Катерину... Надійко!

Надійка. Шмідле.

Оксана. Шмідлову дівчинку одинадцяти років за те, що ліпила пташок і продавала, щоб на хліб заробити, за пташки задушили в башті, що ніхто й не знав, потому зашили в мішок і спалили, то всі ми перш за все плакали, жінки й дівчата... А про хлопчика, Надійко? Про бідне дитя?..

Надійка (справку). У Люцернській баштовій книзі 1659 року...

Оксана. У Люцернській баштовій книзі записано, як 1659 року чоловічка семи років на ім'я Катрінлік за невизнання бога задушено в башті на долівці, а потому спалено, то всі ми заплакали і питали, що ж далі нам робити?.. От ми пишемося в колгоспи, то невже ж понесемо туди ікони й релігію? Ухвалили — спалити. Але Надійка нам далі пояснила з «Комуністичного Маніфесту», і це правда, товариші, що всієї релігії зразу не спалиш, поки живе буржуазний і кулацький клас, а ми індивідуальні. Добивати треба сучих синів до цури. У колгоспи треба йти і колгоспами, бо індивідуально не доб'єм. Індивідуальних нас кожне забере, а в колгоспах — діда лисого. Добре хазяйство, трактори, машини — уже гримить залізом вся наша радянська земля! Слово надається...

Зосим (підвівся з натовпу). Уже гримить! Гримить залізом!..

Оксана. Не тобі, а товаришеві Маркові слово!

Марко. Нехай каже! Нехай!

Зосим (пророчисто). Уже гримить залізом земля, бо так було пророчено од вічного: коли не послухаєте і не будете сповняти всіх заповідей моїх, то зроблю небо над вами — як мідь, а землю вашу — як залізо. (Повторив дихавично). Зроблю небо над вами — як мідь, а землю — як залізо. То хіба не повторюється це тепер — уже земля наша залізом гримить. У «Комуністичному Маніфесті» Карло Маркс і Фрідріх Енгельс писали — параграф дванадцятий! Як буржуазія підкоряла сили природи: хемією, парою ударила по землі. То з неї цілі городи вийшли, залізниця й телеграф. Ніхто не міг і передчути, що такі сили в надрах людських і земних. А що з того вийшло? Війна і розруха! То не хваліться, не вихваляйтесь й ви! Буде небо — як мідь, — чуєте? — а земля — як залізо. І зломиться підпора ваша — хліб, бо ж пророчено далі в третій книзі Мойсеевій, — глава двадцять шоста! — пектимуть хліб ваш десятеро молодичь в одній печі, і віддаватимуть вам хліб після ваги, і ви їстимете та й не наїдатиметесь...

Знявся гомін, голоси, жіночий плач:

- Правда!
- Що правда?
- Уже печуть?
- Що печуть?

- Та хліб же...
- І хліб, і нас!
- Чоловіче божий, спаси нас!
- Спаси нас!

З о с и м. Верховика ось на білому коні невидимого бачу. Він кличе нас іти за ним. На захід сонця. За синій туман. Верховика на білому коні бачу з небесною короугою. Він кличе нас іти за ним за синій туман, на західну землю, де тихі річки, воздобні сади, солодкі меди, пахучі ладани... (*І пішов*).

За ним з плачем рушали жінки, діди. Знявся спів: «Господь пастир мій, не матиму недостатку. Дав мені оселю серед лугів зелених, він веде мене до тихих погоків...» Несміяло зрушили з місця ще купки.

П а р х і м ч а (*раптом*). Контрреволюціє, сто-ой! І жодного виденія! А то, як чучела, проколю і зарубаю!

Натовп спинився.

Слухай дальшого оратора!

М а р к о (*сміючись*). Куди ви, чудії, ну куди? На захід до капіталістів? Там справді течуть, увесь світ там обтікають три тихії річки: золота, срібна і річка сліз. (*Повторив*). Річка сліз. Понад ними панські воздобні сади. Там вас приймуть — у найми! Своїх навіть наженуть, а вас на їх місце візьмуть, як дешевших. Оселять вас понад річкою сліз, і будете воздоблювати панські сади до синього поту, аж поки не дадуть вам попи ложки меду, не обкадять ладаном і не скажуть: «Амінь!» Ну, а ми з вами (*до мітингу*), мабуть, тут залишимося, га? На своїй землі! І будемо, мабуть, працювати далі, і як їм не хочеться, а на самих себе. Пророчено в Біблії (*до пророка*): зломиться підпора ваша — хліб, це в книзі третій Мойсеевій, а у нашого колгоспу в бухгалтерській книзі навпаки одречено: підпора збільшилась на 47,03 процента за рік, озимина вже — як жемчуг, стайня — як палац, коні — земля вгинається... То невже не доб'ємося молочних річок, воздобних садів, солодких медів, пахощів дівчатам? Чи, може, в нас не буде добрих умивальників, соціалістичних годинників, електричних ламп замість лампад, а замість ікон — таких красунь жінок, що просто ставай, і цілуй, і молися на них?..

О к с а н а (*не видержала*). Підпалюй!

П а р х і м ч а. Огонь!

Підпалили. Запалало. Зачервонів на дзвінці хрест. Заблистіли людські очі тайним острахом і радістю. Тиша. Тільки тріскотнява сухого дерева. І раптом голосний дихавичний голос. Оглянулися.

З о с и м (*підвівши вгору руці*). Огонь вічного! Небесний огонь! Бачу небесний огонь!

Мотрона прослизнула до Марка і підпалила. Спалахнуло пальто.

На д і й к а. Товаришу Марко! Горите!.. Скиньте пальто! (*Учепилась за рукав*).

Марко, відчувши на собі огонь, одним рухом скинув пальто з плечей. Надійка стягла і кинула геть.

О к с а н а. Хтось підпалив?

На д і й к а. Мотрона!

Марко. Ну от... як... твориться чудо. Одне кричить, показує на небо, а друге — підпалює. (*До Оксани*). Закінчуйте мітинга, Оксано, тепер уже я думаю, ясно всім... (*Зліз з столу, до Надійки*). Таки трошки спікся!

На д і й к а. Де?

Марко. На гудзикові.

О к с а н а (*вилізла на стіл*). Бачите тепер, товариші, як у нашій темряві чужий клас ховається і що він виробляє? Пече?

Не в е д и к (*розстроений*). А не печи хоч ти!

О к с а н а. Ану ще що скажи!

Не в е д и к. Не дряпай, стара.

О к с а н а. Я не нова. Уже за шістдесят, та у мене мислі нові, діду! Новими думками цвіту. А як нові думки цвітуть, то й тіло молодшає. Хочеш — затанцюю? Ще й вийду заміж за тебе!.. (*До музик*). Ось заграйте мені! Метелиці! Я покажу при іконах дідові, яка я стара!

Музики заграли. То Оксана, взявшись в боки, підпливла до діда:

Ой надворі метелиця,

Чом старий не жениться...

(*Поманила*). Ну ж? Ну?

Не в е д и к (*крекнув*). Гех!.. Таки справді туди його, розтуди! (*Гупнув ногою, другою і таки пішов*).

Женитися не пора,

Ще дівчина молода...

VI

I

Рано-вранці край села виряджались в дорогу дві партії люду: одна під проводом Марка виселялася на новий колгосп, другу, невеличку, де стояли Зосим, Ільченко, Мотрона, виселяли за межі УРСР.

Баба Оксана заскочила ще раз до Василича. Край столу сидів, залякнувши, Никандер. У вікно дивився Христан.

Оксана (*до Василича за ніч*). Виряджаємось у дорогу на новий колгосп «Червоне колосся». Може, підеш з нами, Василичу? За сином і внуком? І я з ними. Колись же дівували разом, то ходімо, сестро, і тепер разом за дітьми і внуками. А який там степ високий та веселий! І вмерти ясно буде, не то що тут, у цім яру, де все запало і старим порохом припало... Ну?

Василича у відповідь засвітила мовчки свічку, лягла з нею під ікону і руки склала, як на смерть.

Оксана вийшла з хати. Поминула першу партію. Голова сільради дочитував приговора:

— ...Загальні збори одинадцятого лютого тисяча дев'ятсот тридцятого року ухвалили: Зосима Закутного, Івана й Мотрону Ільченюк як класових наших ворогів вигнати од нас навіки і просити уряд виселити за межі УРСР... (*Махнув рукою конвоїрам, щоб вели*).

Марко (*до Надійки*). А Дмитрик?

Надійка. За батьком не йде, та й до нас ще не підходить. Усе сторониться.

Ільченко (*одвернувся*). Прощай, село!

Зосим. То можна нам взяти хоч жменьку землі?.. На спомин?

Роман (*виступивши*). Ні, ти вже краще візьми з собою оцеї камінь, що його звелів закопати на межі!..

Зосим одвернувся.

(*Кинув камінь. Обернувся до села*). Прощай, село!

Килина Нечай (*до Оксани*). А ви, бабо Оксано, й не обернетесь?

Оксана. Чого я там не бачила? Своїх злиднів, темних літ чи щербатого села?

Неведик (*обернувся*). Туди його, розтуди!

Десь попереду розлігся голос Пархімі:

— Колоно, слуха-ай! Прямо на колгосп, равненіє на лево — руша-ай!

Вибухла музика. Зарипіли вози.

Завіса

**ОТАК
ЗАГІНУВ
ГУСКА**

КОМЕДІЯ НА ТРИ ДІЇ

ДІЯ ПЕРША

1

— Кш-кш-кш! Кш-ш-ш! Куди ото полетіла, як та делегатка жонвіддільська? А куди, кажу, куди-и-и?.. У двері, паскуднице, в двері!.. *(Гналась з віником за мухою, сичала Секлета Семенівна. З розгону наткнулась у дверях на гостю, трохи з ніг не збила).* Ой!

2

Гостя й собі:

— Ой!..

Раптом упізнали одна одну:

— Невже?.. *(Аж здивувалась з радості Секлета Семенівна).*

— Семенівно!

— Ня-ня?

— Я, моя воздуховная!..

— Та неже це ти, Івдонько?

— Істинно, ще й воістинно, я!

Секлета Семенівна *(аж знесилилась. Сіла на стілець. До Івді млосним голосом)*. Немов доленьку свою побачила і вся, як вербинонька, затрусилась...

Івдя *(й собі під той голос)*. А я вся, як од трясці, затрусилась. Та й як, голубице, не труситися нам, коли аж шість годочків не бачилися...

Секлета Семенівна *(поправила)*. Сім!

Івдя. Ой шість!

Секлета Семенівна. Сім!

Івдя. До більшовиків чотири та за них оце другий...

Секлета Семенівна *(з натиском)*. Сім, кажу!

Івдя *(з неохотою уважила)*. Аж сім годочків, бариньо, не виділися.

Секлета Семенівна (*знов млосним голосом*).
І віриш, Івдонько, аж серце і всі нерви отерпли!..

Івдя. А в мене, голубице, дак немов хто шилом уколов!..

Секлета Семенівна (*оповила Івдю*). Ой не кажи так ніжно, Івдонько, ой мрійно так не говори, бо.. (*цілючись*) бо не видержу я й помру!.. Хух, аж заморилася!

Івдя (*висякалась*). А як же, голубице, ще й золотокрилице, як не моритися, як не помиратися нам, коли ж таки шість годочків як бачилися, коли життя наше під комуною на волосиночці теліпається! І так уже теліпається, що аж боюсь оце спитати, що як же ся мають мої чаєнята, мої кралечки мальовані? Чи ж живенькі вони, здоровенькі?

Секлета Семенівна. Слава богові!

Івдя. Устонька?

Секлета Семенівна. Перша в домі помічниця.

Івдя. Моя цесарочка! Настонька яка?

Секлета Семенівна. У хорі співає.

Івдя. Моя канарочка! Пистонька?

Секлета Семенівна. Квіти з паперу навчилась робити. Та які! Немов справжні! Живі!

Івдя. Моя павочка! Христонька?

Секлета Семенівна. Гаптує, вишиває.

Івдя. Вона ж моя ластівочка! Христонька?

Секлета Семенівна. Оце ж двадцять третій пішов.

Івдя. Куріпочка! Онисонька?

Секлета Семенівна. Повненька. На театрах грається.

Івдя. Мое чаєнятко! Охтисонька?

Секлета Семенівна. Якби ти знала, яка гарненька!

Івдя. Мое янголятко! Ще про когось спитаюсь, а тоді вже скажу: нині одпускаєши рабу твою, владико, по глаголу твоему з миром. Саватій Савлович як, голуб йорданський, ся мають?

Секлета Семенівна. Ой Івдонько!

Івдя. Що, голубице?

Секлета Семенівна. Горє!

Івдя. Та невже, золотокрилице?

Секлета Семенівна. Та ще ж яке горє!

Івдя. Не здоровенькі?

Секлета Семенівна. Не можу й вимовити.

Івдя. Невже не живенькі?

Секлета Семенівна. На якусь реєстрацію покликали. Наказ од більшовиків — негайно щоб з'явитись! Попрошавсь, заплакав і пішов...

Івдя. І тут, у городі, реєстрація? А я думала, що тільки у нас на селі таке робиться, що через реєстрації та всякі революції з небожем посварилася...

Секлета Семенівна (*дістала з шухляди колоду карт*). Кинь на карти, Івдонько, поворожи мені, милонько!

Івдя. Ой кинула б, голубице, та заприсяглася перед Ісусом не брати і в руки.

Секлета Семенівна. Івдонько, благаю!

Івдя. Воздуховная, не можу!

Секлета Семенівна. Заворожи, кажу!

Івдя. Не можу, кажу!

І вже були б посварилися, та надбігла Устонька, старша донька в домі, суха, як тараня, дівка.

3

Устонька. Няня?

Івдя. Голубівно моя!

Поцілувалися.

Устонька. Ну, яка я тепер, няню?

Івдя. А така, яка й була.

Устонька. А всі кажуть, що я стара стала.

Івдя. Анітрішоньки!

Устонька. Правда? (*Та й припала до Івді*).

Івдя. Тричі правдивая правда!

Зацілувалися.

Секлета Семенівна. Годі! Послі націлуєтесь! Бо вже, може, папу нашого зреєстровано. Чуєш, Устонько?

Івдя. Та як же нам не цілуватися, як не милуватися, коли ж шість годочків...

Секлета Семенівна. Сім!

Івдя. Сім годочків минуло, як бачилися, а вона ж така, моя цесарочка, як і була: тонесенька, молодесенька!

Секлета Семенівна. Годі, кажу! Бо вже, може, Савасика тричі зреєстровано, а він прийде — і борщ не готовий. Іди вари, Устонько! Чуєш?

Устонька (*пошепки*). Досадно стало, що сама стара!.. (*Пішла*).

Секлета Семенівна (*до Івді*). Заворожи!

Івдя. Не можу!

Секлета Семенівна. А я кажу — заворожи! На Саватія Савловича!

Івдя. То тільки на Саватія Савловича, тільки на його самого, бо заприсяглася Ісусом не брати і в руки... (*Кинула на карти*). Так, так... Утісненіє їм в серці велике, проте не вдавайтесь в тугу... Радійте, воздуховная!

Секлета Семенівна. А що, Івдонько? Що?

Івдя. Радійте! Дорога йому вперед і назад. Несподіваність. Радість. Бо дама з дороги у власному домі. Та така ж через неї радість, що райська радість!..

Секлета Семенівна (*ревнощі дряпнули*). Стара стала, Івдю, для райської радості. Не звеселиш більше!

Івдя. Отаке!

Секлета Семенівна. А таке! Бо це тобі не молоді літа, як, служивши у мене за няньку, ти медила його оком, випинала груди, вигинала гепу...

Івдя. Хто?

Секлета Семенівна. Хтокало!

Івдя. Ще що вигадаете, бариньо?

Секлета Семенівна. Не вигадую! Аж тепер скажу, що бачила я все чисто, як на долоні, бачила!..

Івдя. Що?

Секлета Семенівна. Що?.. А хто тоді з Христонькою ходив, як не я? Та ще й паски пекла, як не я? Та й наморилася, натомилася? А хто до тебе у чуланчик шурхнув, як не він?..

Івдя. Коли, бариньо,— хоч тепер ви вже й не бариня,— коли?

Секлета Семенівна. А в чистий четвер! Га-а?

Івдя. Вони... шахрану тоді шукали...

Секлета Семенівна. Знаю, якого шахрану шукав! Бачила! Все чисто, як у мікроскоп, бачила!

Івдя. Нічого ви не бачили, бо я тоді молилася, і на руках у мене Пистонька спала, а в серці Ісус Христос був... Я тоді... (*Розсердилась*). Та як ви про таке, то й прощайте! От! (*Пішла*).

Секлета Семенівна (*услід*). Не Ісус Христос,— а він у серці був! А шахран у пазусі!

Івдя (*з-за дверей*). Ісус Христос, м'ята пахущая, васьильки, а не шахран! От!

Ускочила Устонька:

— Уже посварилися?

Секлета Семенівна. Ти з'яви собі, Устонько, — у хамки, у мужички м'ята в серці, Христос і васильки! Ха-ха-ха! Та хто дойме віри? Хто? Розврат, а не Христос! Кропива!

Устонька. Ти вже няню вигнала?

Секлета Семенівна. Вона сама вигналась!

Устонька. Це ти знов хочеш, щоб вона мені не поворожила, як тоді, та щоб знов я шість років у дівках сиділа?

Секлета Семенівна. Нічого подібного! Це вона!

Устонька. Ти, ти!.. Якби не посварилась була шість років тому, не вигнала няню, то вона б нам усім на картах, може, так поворожила, що, може б, не було революції, а я заміж вийшла, ідіотко!

Івдя (з-за дверей). А заворожила б! І тепер ще доворожила б!

Секлета Семенівна. То вернись і доворожи!

Івдя. Не можу, коли так!..

Секлета Семенівна. Га-а-а! Ти хочеш, щоб я тебе попросила? Не дїждеш! Помру, а не попрошу! От присягаюся!

Устонька (в розпачі). Мамонько!

Секлета Семенівна. Присягаюся! От! (І пішла в другу кімнату).

Івдя (з-за дверей). Ну й я, бариньо, не вернуся! До гроба жисті сама не вернуся!

5

Убігла друга дочка Настонька.

То сестри одна до другої:

— Устонько!

— Настонько!

Настонька. Няня прийшла!

Устонька. Знаю!

Настонька. І вже посварилися?

Устонька. Так!

Настонька. А я дивлюсь, біля воріт стоїть і плаче няня. Мене зразу бах у серце передчуття: уже посварилися! Я до неї: няню! Невже уже?.. Так... Боже! Треба помирити, Устонько! Обов'язково і негайно! Поки більшо-

вики не скасують карт, а вони не присяглися, ти розумієш?

Устонька. Уже запряглися!

Настонька. І проклялися?

Устонька. Ні... Але зараз проклянуться...

6

І ще не доказала, як з дверей виткнулися голови і проклинаючі руки Семенівни та Івдині разом, і почулися натхненно-люті голоси:

— Будь же ти тричі про...

— Ви самі, бариньо, будьте про...

«Мамонько!», «Няню!» — скрикнули не своїм голосом Устонька й Настонька та й кинулись одна до матері, друга до Івді, ухопилися за кленущі руки й причинили дверима.

Настонька. Примирити вже не можна!.. Уже!..

Устонька (*напружила всі свої розумові здібності*). А може, можна ще спробувати таке, як тоді, пам'ятаєш, Настонько? Коли няня з прощі вернулась і вони теж були посварилися і вже запряглися не бачитися? Зустріти їх удруге треба, ніби вони й не бачилися! Біжи зараз до мамоньки, а я до няні, й зробимо так...

І вибігли.

Після тяжкої для глядачів і слухачів паузи вигулькнули:

— Настонько, як у тебе?

— Можна зустрічати!

7

І от трошки згодом перша ускочила Настонька. Радісно:

— Мамонько! Мамонько! Няня приїхала! Івдонька до нас прийшла!

І от знову зустріч та ще радісніша:

Секлета Семенівна. Невже?

Івдя. Семенівно! Це ж я!..

Секлета Семенівна. Няня?

Івдя. Я, моя воздуховная!

Секлета Семенівна. Та неже це ти, Івдонько?

Івдя. Істинно, ще й воістинно, я.

Зацілувалися. Тоді тільки Настоньку обморок узяв.

Настонька. Няня? *(Ухопилась за серце)*. Вікно!.. Води!.. *(Та й зомліла сердешна дівчина)*.

Івдя *(налила в кухлик води. Тричі побризкала. Припала до неї)*. Моя канарочка херувимська! Моя іжехерувимська! Чисто, як та Варвара великомучениця, що в церкві намальована,— така ж хороша!

Настонька. Невже, няню?

Івдя. От істинно!..

Та й зацілувались.

Секлета Семенівна. Ну, годі вже, Івдонько! Годі!

Устонька. Настонько! Не витинай сцен!..

Івдя. А як, моя голубівно, як не витинати сцен, коли ж скоро... сім годочків як бачилися, коли я сама вже без сцен затомилася й запріснилася...

Секлета Семенівна. Годі, бо вже Христонька іде!..

8

Ще Христонька і в двері не ввійшла, як назустріч їй Устонька, Настонька, Секлета Семенівна:

— Ой Христонько! Угадай!

— Няня прийшла!

— Наша Івдонька прийшла!

Івдя *(і сама від того крику за ними побігла)*. Я прийшла! Я прийшла! Здрастуй, павочко моя!

Христонька мовчки стала на порозі.

Устонька й Настонька наввипередки біля неї:

— Я така, як і була, каже няня!

— А я на Варвару великомученицю похожа, ага!..

Секлета Семенівна. Це ось хто великомучениця! *(На Христю)*. Цитьте, ідіютки, бо ми ж усі забулися няні сказати, що з Христонькою сталося!..

Устонька й Настонька зразу вшули. За лоби взялися, що як же вони та про це забулися. Сумовито-врочисто виступила Секлета Семенівна:

— Бачиш, Івдонько, Христонька мовчить? Ми до неї як маком посипали, а вона мовчить!

Івдя (*розгублено*). Мовчить...

Секлета Семенівна. І мовчатиме, поки не скінчиться революція і весь переворот!..

Устонька (*закоментувала*). Христонька обіт дала богові! Обріклася богові мовчати, аж поки не скінчиться більшовицька революція, аж поки не вернеться до нас цар — мовчатиме й мовчатиме.

Івдя (*припала до Христоньки*). Хотіла й я обріктися мовчати, та праведного духу не вистало... (*Побожно поцілувала Христоньку*). Помовчи й за мене, моя ти обітнице, моя праведнице!..

Христонька (*написала пальчиком у повітрі. Сестри прочитали*). Це бог послав няню за сюрприз для папоньки, бо він позад мене додому йде, сам не свій іде...

Секлета Семенівна. Боже! Це він з реєстрації. Устонько, йди варити! Настонько, йди варити! Настонько, мух вижени! Христонько, ти мовчи!.. Хоча ні! Давай краще разом всі папоньку зустрінемо!.. Кричить усі, що няня приїхала, наша Івдонька приїхала, а ти, Івдю, вийдеш наперед... Ні, ні! Я вийду наперед, а ти з-позад мене, як сюрприз, до його вискочиш, щоб він ізрадив, щоб хоч трішки звеселився!..

9

Тільки Гуска на поріг, а його вже криком вкрито:

- Папонько! Няня приїхала!
- Приїхала няня, папонько!
- Ой! приїхала!
- Приїхала, ой!

Івдя (*сюрпризом вискочила*). Не приїхала, а прийшла, голубе мій йорданський, прилетіла на своїх сердешних ніжках. Сорок сім верстов, як бджілонька, летіла і ні разу не сіла — хоч як треба було, а не сіла, щоб тільки скоріше прийти, щоб сказати — здрастуйте, голубе Саватію Савловичу!..

Та зустріч ця не справила на Гуску жодного враження. Розмислений, розгублений і справді сам не свій мовчки пройшов в.н до столу і тяжко сів, тишею всіх, як мішком, накривши. Як з домовини, голос до жінки подав:

— Скільки у нас всіх дочок?

Секлета Семенівна, біду передчуваючи, промовчала.

(*По паузі*). Спитали: скільки дітей? Сім дочок, кажу. Перечисліть! Перечислив — шість вийшло...

Секлета Семенівна. Як же так, Савасику, коли ж сім: Устонька, Настонька, Пистонька, Христонька, Хростонька, Онисонька, Охтисонька.

Гуска (*дивлячись в одну точку*). Так і я почав. А вони мені: доньки в вас дорослі? Дівчата? Цілі громадянки? А ви їх змалюєте? Знижуєте? Зменшуєте?.. Будь ласка, на повні імення! Як ваших дочок повні наймення?

Секлета Семенівна (*боязко*). Устя, Настя, Писття, Христя...

Гуска (*скрикнув*). Загину, а так своїх власних дочок не називав і не назову-с! Мужичок з них, когуток, хоч як хочете,— не зроблю. (*Секретно подумав і почав*). Устимія, кажу, Настасія... (*До жінки*). От кажи тепер далі ти!

Секлета Семенівна. Устимія, Настасія, Пистимія...

Гуска (*хмуро поправив*). Євпистимія!

Секлета Семенівна. Євпистимія, Євхристимія...

Гуска (*поправив*). Христинія!

Секлета Семенівна. Христинія, Хростинія...

Гуска. Євфросинія!

Секлета Семенівна. Євхросинія... Та ми ж ніколи, Савасику, так їх не називали.

Гуска. А тепер треба, б'од нас тепер, як помітив я, церковні наші імення хочуть одібрати і всіх нас на Роз та Карлів хочуть обернути. Треба берегти! Святині-с!.. Христинія, Євфросинія, а далі?

Секлета Семенівна (*змокріла*). Христинія, Євхростинія, Онисон... Онисинія...

Гуска (*поправив*). Онисія!

Секлета Семенівна (*безпорадно скінчила*). І Онисія...

Гуска (*хмарно*). Шість. Де ж сьома! Сьома де?

Взялась сердешна Секлета Семенівна пригадувати. Івдя, дівчата й собі на пальцях рахують, а не пригадують. І от Гуска голосом ще значнішим:

— Отак і я пригадував, на пальцях рахував... І не пригадав. (*Велезначно*). Звернули-с увагу-с! (*По паузі*). Заждіть, кажу, я зараз... (*По паузі*). Революція, кажуть, не може ждати — не баріте нас! То я зареєстрував шість. Аж повертаючись додому, аж біля церкви згадав: Охтисонька — це ж Теоктиста!

Всі. Теоктиста, Теоктиста, Теоктиста.

Секлета Семенівна. Що ж тепер, Савасику?

Гуска. Не знаю, але увагу, помітив, звернули-с... Гадаю, що треба ждати на трус, себто на обшук у домі...

Секлета Семенівна (з жахом). Будуть шукати Охтисоньку?

Гуска. Дурепо! Нащо вона їм? Шукатимуть те, що ми сховали од них, розумієш? Хоча постривай!.. Можливо, що й Охтисоньку тепер небезпечно на легальному стані держати. Побачать — неодмінно спитають: чому сім, а не шість згідно з реєстрацією?.. (Завмер на стільці). Жах! А все ти (на жінку) винувата! Сім штук навела... Сім дівок у домі. Пригадуй тепер їх! Реєструй!

Секлета Семенівна. Хіба ж одна я, Савасику? Винний і ти ж! Хай бог посилає, казав.

Гуска. Я за сином гнався, дочковал! Я сина хотів! (І знов завмер).

І всі завмерли, придавлені такою подією.

10

Раптом ускочила і тишу радісним криком Хростонька розбила:

— Папонько! Мамонько! Більшовики коней запрягають! Виїжджають! Тікають!

Гуска (аж підскочив). Де? Куди? Хто казав?

Хростонька. Сама бачила!

Гуска. Де-е, питаю?

Хростонька. У Тулумбасовім дворі, їй-богу! Я іду отак з базару, коли дивлюсь: у Тулумбасовім дворі... де опродком... (Побачила Івдю). Няня!.. Запрягають... (Аж обморок її узяв). Більшовики запрягають... Няню...

Гуска. Припини негайно обмороки! У Тулумбасовім дворі...

Хростонька. Няня ж! У Тулумбасовім дворі...

Гуска. Жодної няні... Бо я її ще не бачу сам і не можу зразу побачити через вищезгадані обставини!

Хростонька. У Тулумбасовім дворі більшовики запрягають коней. Аж в п'ять возів. Народ біля воріт: «Тікають! тікають!..» А на возах газети, книги, прапори, скорописки-машинки — вся революція, папонько!

Гуска. І ти бачила все це й чула?

Хростонька. На власні очі й уші, папонько!

Гуска. Забожися!

Хростонька. От убий мене хрестом дубовим з неба — бачила!

Гуска. А прапори згорнуті чи розгорнуті?

Хростонька. Згорнуті! І все жужмом. При мені касу почали вантажити, папонько! Залізу! От таку!

Гуска (*аж підскочив*). Значить, справді тікають. Боже! (*До жінки*). Вари борщ, Секлето, і навіть з салом. Тікають! (*До Івді*). Боже мій, кого я бачу? Невже ще й Івдонька?

Івдя. Прийшла, голубе мій йорданський.

Гуска. Вари з куркою! Бо на придачу ще й Івдонька до нас прийшла. Невже ж отак все старе життя до нас знов вернеться, в садочку проросте і в серці процвіте! Боже, чого ж ви стоїте? Хіба не бачите — Івдонька прийшла! Здоровкайтеся! Вітайтеся!

11

Аж тут третя донька Пистонька:

— Папонько! Мамонько! В Ісаєя Олісійовича, у Туболі, будинок конфісковують, а їх всіх у флігель уселять — Лесічку, і Лелічку, й Аделічку, всіх чисто і навіть назавжди, бо з іконами!..

Хростонька. А з Тулумбасового вже тікають, Пистонько, більшовики! Книги на вози вантажать, касу, скорописки-машинки, аж три вози прапорів позгортали — так тікають!

Пистонька. Ані подобинки, папонько й мамонько, бо то ж вони з Тулумбасового переїзять зараз у Туболин, а ті, що були у Коржа в домі, переїзять до Тулумбаса, а в Коржа буде їхній комтруд, це той самий, де сьогодні папонька був на реєстрації, що в Гили у домі, бо там тісно...

Гуска (*знову сам не свій*). Значить, не тікають?

Пистонька. Ні.

Гуска. А Івдя прийшла чи теж марево і раптовий крик?

Івдя. Прийшла, голубе мій сивий! Прийшла і теж отак не вірю, чи прийшла я, чи не прийшла ще, чи справді бачу й чую голуба мого йорданського, голубицю мою воздуховную, моїх голубівень-голуб'яток, чи це туману мені хтось в очі напустив...

Гуска. Здрастуй, коли так! Яким вітром і так дали, га?

Івдя. Утекла в город до вас од небожа Степана, голубе!

Гуска. Од Степана?

І в д я. Од його, голубе мій сизокрилий! У комуна вписався!

Г у с к а. Степан?

І в д я. Ой голубе, трохи не вбив! Як уписався та як почав ходити на їхні збори, як почав — чорний став, а очі червоні, а потім зелені. Дивлюся раз, а він на ікони зубами клац!

Г у с к а. Степан? На ікони?

І в д я. А тоді на мене клац! Клац, клац, клац! Геть, кричить, релігію і всіх богів! Тоді ангел шепнув мені в праве вухо, архангел у ліве, що є ще у мене пристань остання, приймуть мене Саватій Савлович во чоловіцах благородний — тікай! І не помилилась...

Г у с к а (*зажурившись*). Думав я, мріяв секретно на село втекти і, між іншим, саме до Степана. Благовірний був мужик. І от на!.. Клацає... Загинув світ! Погибає, між іншим, та як погибає! Ганебно-с!

12

Тут вскочила шоста донька, повненька Онисонька. Задихана:

— Мамонько! Папонько! До нас Івдонька іде! Няня, кажуть, зараз прийде. Хрещена бачили її. Кажуть — біжи, Онисонько, додому та попередь, що йде... Ху-у!

Г у с к а. Хух! Спасибі за попередження, але вона, здається, вже прийшла.

О н и с о н ь к а (*побачила Івдю*). Няня?

І в д я. Онисонько! Чаєнятко!

О н и с о н ь к а. Як тобі не соромно, няню! Так скоро прийшла, що не дала мені й попередити, гм-м... (*І не поцілувалася з Івдею*). А знаєш, хто ще приїхав та йде до нас, мамонько? папонько? П'єр! Кирпатенко П'єр з Києва приїхав! Додому назавжди приїхав, бо університета їхнього закрито! Більшовики закрили, бо думають якийсь свій одкривати. Він з Охтиською іде. І я б оце йшла, та хрещена послали... (*Знов до Івді*). Гм-м, а все через тебе, няню!..

Та дівчата вже не слухали її. Наче вітром голівоньки захитало і по губах прошелестіло:

- П'єр Кирпатенко!
- Кирпатенко П'єр!
- З Охтиською!

Тут справді увійшли гарненька Охтисонька й Кирпатенко П'єр.

Охтисонька (*щасливеньким голосом*). Угадайте, хто прийшов, папонько! Ніколи не вгадаєте, мамонько, і навіть на картах (*до Івді*), няню! П'єр Кирпатенко, панове!.. З Києва! От! І назавжди!

Гуска (*привітавшись*). Ніяк не привчиш (*на Охтисоньку*) до нових соціальних звичаїв. Ти її — товаришко, а вона тобі — панове, Петро Басовичу, га?

Кирпатенко. На землі перш за все живуть люди, а потім вже товариші або панове, Саватію Савловичу!

Гуска (*радісно*). Я так і клав, що ви іменно так мислите, П'єре, вибачте мене, старого, на фаміліярності, бо я вас знав ще П'єриком. Отаким — спом'ятаеш, Секлесю?.. З Києва?

Кирпатенко. Так.

Гуска. Сідайте! Невже закрили? Храм науки?

Кирпатенко. «Геу мігі!» Так! Замість храму науки там тепер великий запитальний знак.

Гуска. Сідайте, коли так, ось на це крісло, П'єре. Одне тепер держимо. Сідайте і скажіть, чи скоро все це скінчиться: революція, військовий комунізм і все це?

Кирпатенко. Революція вже скінчилася, Саватію Савловичу! Її вже нема!

Гуска. Чого тоді, скажіть, кругом таке чудне щось діється, що я вже не впізнаю життя. Пречудне щось діється. Наприклад, скажу вам секретно, недавно оце один мій знайомий, на еспанку захворівши, залпом півкварти самогону випив і заставив жінку про комунізм йому читати, га? Або ще чудніше. Тулумбас, ви його знаєте, двадцять років апостола в соборі читав, разу не помилився, а оце в неділю, почавши як слід (*удаючи*) «апостола Павла чте-е-ніє», раптом чуємо: «Я мав,— читає,— дом на Міщанській ву-ли-ці, одібрали — я оддав, я мав,— бере вище,— дом на Базарній ву-ли-ці, одібрали — я оддав, я мав,— ще вище,— дом на Садовій ву-ли-ці, одібрали — оддав, дак куди ж ти дивишся... боже?» Та як заплаче, плаче, а тоді як зареочеться. Істерика-с. Так-с! Бо справді три будинки мав, і всі одібрали, а ви кажете — революції нема, вона скінчилась, га?

Кирпатенко. Вона є, та це вже не революція. Революція, це коли березень, повідь всенародного почуван-

ня, свобода на золотому човні, а не розхристана шинеля, не цигарка в роті, не ізігнутий багнет, розумієте? Ах, ах, якби ж то у нас відбулася до краю справжня, чиста революція!.. (По паузі). Я чув від Охтисоньки, що ви вже не служите, Саватію Савловичу?

Гуска. Не можу! Пробивав і не можу-с! У канцеляріях у шапках сидять, цигарки палять, і кожне тебе товаришем взиває. За що? Двадцять три роки прослужив, на колезького секретаря вислуживсь — і нате-с. Знов мене понизили, з простим писарем зрівняли. Де ж правда? А ще називаються революціонерами! Борються за правду!

Кирпатенко. Хіба вони революціонери? Узурпатори, Саватію Савловичу, демагоги етцетера!

Гуска. Ось вона, правда-с! А яка служба до революції була! Краса! Рангів достойнее вшанування. У нас в установі тридцять службовців сиділо, а тиша — літання мух було чути. Лампадок неугасимий горів. На оливку складалися. Не служба, а літургія-с була! Додому з неї, як з церкви, бувало, йдеш. А вдома... Та, мабуть, про це все вам слухати не цікаво, П'єре-с?

Кирпатенко. Будь ласка, Саватію Савловичу! Я теж зараз під таким настроєм, що хочеться сказати: «Невольно к этим берегам влечет й меня неведомая сила...»

Гуска. Дякую-с! А вдома бджілки, поросята, доньки зустрічають: папонька йде! Накривайте стіл! Палонька!.. Обідаєм — і в сон. То як на човні — на канапці тій — мрієш, пливеш. Тихо. Потому чай. Першу чашку гарячого і тільки в прикуску, щоб всю твою анатомію після сну промало. А потім вже другу, третю з варенням, наливками, та з такими, що на всю губерню пахли, пам'ятаєш, Секлесю? А ввечері Настонька й Пистонька (*заспівав тихенько, акомпануючи пальцями*): «Кри-ки чай-ки бело-снежной, запах моря и-и сосны...»

Охтисонька (*до П'єра*). Це папонькин і мій найулюблений романс.

Устонька, Настонька, Пистонька, Хростонька, Онисонька — всі, крім мовчальниці Христоньки, ревниво, наввипередки:

- І мій!
- Брешеш, мій перший!
- Мій! Мені він перший уподобавсь!..
- Ме-ні!

Гуска. Настонько! Охтисонько! Ось заспівайте нищечком, тихенько, щоб те все ще краще згадалося!

Настонька. Без акомпаніменту не вийде так, папонько!

Гуска. Можна трошки й з акомпаніментом. Дозволю. Тільки тихенько, конфіденційально!

Доньки зраділи.

А ставні, між іншим, зачиніть!

Секлета Семенівна. Темно ж буде, Саваснку!

Гуска. Зате безпечніше. Можна буде свічку засвітити. Навіть дві дозволю! Хай справді ніби вечір буде, за вікном зоря... Старорежимна, хороша зоря, П'єре-с, га?..

Тим часом доньки зачинили ставні. Секлета Семенівна дістала захованих пару свічок, Івдя засвітила. Потому разом всі одсунули стару шафу і:

— Цс-це-це!..

Витягли з закапелка приховану фісгармонію. Хростонька сіла, замолла ніжками, Настонька і Охтисонька анголицями по боках стали.

Хростонька заграла, Настонька і Охтисонька заспівали:

Крики чайки белоснежной,
Запах моря и-и-и сосны,
И немолчно безмятежной
Плеск задумчивой волны...

Гуска (*зворушений*). Яке запашне, що вже солодке життя було! Різдво, кутя, перша зірка, ковбаса. Пам'ятаєте, П'єрику, яка ковбаса була! Малоросійська!

Кирпатенко. Українська, Саватію Савловичу!..

Гуска. Тільки-с малоросійська! Бо за їхньої України такої ковбаси вже нема і не буде-с! Унесуть з комори, а вона вся в смальці. Почнуть смажити, а од неї дух, аж апостоли на небі облизуються. Іменини! Дев'ять іменин я справляв, П'єре! Та які! Сусіди, вертаючись, всю ніч, було, блудять, дороги додому не можуть знайти. А пам'ятаеш, Секлесю, як одного разу на Охтисоньчиних іменинах Тулумбас з Тубодем за Глінку посварилися, га?

Секлета Семенівна (*до П'єра*). Тулумбас каже, що Глінка кращий, а Туболя — Неглінка, кричить...

Настонька. А Присовський, мамонько, за Присовським стояв Туболя. (*До П'єра*). А коли вертались додому, то поставали на вулиці навколіна...

Устонька, Пистонька. Хростонька. Онисонька — кожна до П'єра:

— Туболя стояв на сухому: «Присовський!» — кричить.

— А Тулумбас...

— У калюжі навколішках кричить...

— Уклоняюсь великому генієві...

Христонька (*не видержала. Перебил. Пальчиком у повітрі черк-черк. Сестри прочитали*). Глінці, кричить!

Охтисонька (*до Христоньки ревниво*). Не задавайся, бо Пер уже знає, що ти обріклася. І взагалі, коли мовчиш, то мовчи!

Христонька (*черк-черк*). Ідіотка!

Гуска (*ввесь у спогадах, ще дужче зворушений*). Музикальні люди. Музикальні обидва-сі! Так! Життя було. Навіть в піст, у великий перед великоднем піст, нам у сто крат смачніше жилось, ніж тепер на перше їхне мая. Бувало, на поклонах у соборі стоїш, а вже тобі у повітрі паскою пахне. Мрієш і ждеш. Верба зеленіє. Вербна неділя. З утрени приходиш з свяченою. (*До доньок*). Пам'ятаєте, Устонько, Настонько, Пистонько, Христонько, Хростонько, Онисонько, Охтисонько, вербу?

То доньки, згадавши, голівками закивали, засміялись, одна за одну заховались.

(*Ніби справді з свяченою вербою*). Верба б'є, не я б'ю! За тиждень великдень!..

Доньки, ніби справді маленькі, у ліжках ручками позакривалися, ковдрочки на себе напинають:

— Ой папонько! Ой, ой!..

Гуска (*у спогадах*). Чистий далі четвер. Страсті. Свічок, свічок! Кожне з свічкою. У мене ж сім горіло вряд. (*Показав на доньок*).

То вони і це згадали, уряд поставали, кожна ніби з свічкою. Гуска заспівав. Доньки підхопили: «Сла-а-ва долготерпенню твоему, госпо-ди...»

Гуска. Стоїш, а в повітрі ще дужче паскою пахне, бо вдома вже печуть, та які!

Секлета Семенівна (*у спогадах*). По триста ячок у паски клала...

Івдя. Одних жовтків!

Секлета Семенівна. Самих жовтків! А Княщица, Мар'я Панасовна, п'ятсот сорок поклала, а паски й не зійшли. Дак вона з досади, сердешна, захворіла і вмерла, пам'ятаєш, Савасику?

Г у с к а. Чотирнадцятого априля. Точно... І от вже до плащаниці йдемо. Пам'ятаєте?

І в д я (у спогадах). Дівочки, як анголятка райськоккрилії, в голубому, в білих комірчиках, пам'ятаю: Устонька, Настонька, Пистонька, Хростонька, Христонька, Онисонька, Охтисонька попереду, а Саватій Савлович, а Секлета Семенівна, як голуб з голубкою, позаду...

У ст о н ь к а (у спогадах). По дорозі всі візники на нас оглядалися...

Н а с т о н ь к а, П и с т о н ь к а, Х р о с т о н ь к а, О н и с о н ь к а, О х т и с о н ь к а й с о б і:

— До папоньки здоровкалися!..

— А городові струнко ставали...

— У Хростоньки бантик завжди розв'язувався.

— Брешеш! То в тебе панталони...

Г у с к а (з погордою). Тільки без вираженій! (Знов у спогадах). Великдень...

Заспівав, доньки підхопили, Хростонька на фісгармонії програла:
«Пасха, двери райские нам отвер-за-ю-щая».

Г у с к а. Ковбасою, паскою пахло все життя! А тепер?

І в д я. Котлеток курячих було не хочуть. Киселику — не хочуть. Супу того або бульйону просиш-просиш, аж плачуть — не хочуть. Одне желе мої голуб'ята й їли. Желе, а не жисть була!

Х р о с т о н ь к а, Н а с т о н ь к а, П и с т о н ь к а.

В дымке розово-хрустальной

Умирающий закат,

Первой звездочкой печальной

Золотой далекий взгляд...

К и р п а т е н к о (розворушило і його). Так! Зруйнували, поламали життя. Приїхав — і сонце не те, не так світить, не так гріє наше українське сонце!

Г у с к а. Малоросійськє-с!

К и р п а т е н к о. І квіти не пахнуть, листя якесь пайкове, і соловейків не чути...

Г у с к а. Повтікали й вони од революції-с. А які соловейки були! Сядеш, було, на ганку й слухаєш... Кругом тебе перш за все тиша. Ти-ша! Тільки котик під ногами мур-мур...

У с т о н ь к а, Н а с т о н ь к а й П и с т о н ь к а.

Чудный месяц полный ласки

В блеске царственном своем.

В эту ночь, как будто в сказке,

В упоенье мы живем.

Гуска. Тільки котик під ногами мур-мур... І життя тоді, як котик, було (*сльози кап-кап*), мур-мур, мур-мур... А тепер?

Розчинилися двері. Двоє. Один з папірцем у руках:

— Та живий тут хто є, що ніяк не достукаємось?.. Хвилину з десять грюкаємось... Я агент од житлосекції комунального відділу... Ти глянь, надворі день, а у них чомусь тут ніч!..

Всіх заціпило.

Громадянин Гуска Саватій тут живе?..

Мовчанка.

Ти диви, скільки їх тут, і жодне не озивається. Глухонімі, чи що? Приймайте квартиранта! Ось ордер. Чуєте?.. Та будьте ж ви нормальні, громадяни, озовіться!..

Івдя захрестилась.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

1

— Кш-кш! Куди лізеш, злопоганиця? В кого спиталася, нахабнице? (*Шепотіла, на варті під дверима квартиранта сидючи, одмахувалась од докучливої мухи невиспана, очманіла Івдя. Хилилася обважніла голова, і знов муха лізла в ніс*). Куди?.. Всі комахи, як комахи: бджілонька збирає мед, курочка співає, чижик несеться, а ця тільки знає, що в ніс лізе, клята!

2

Уся навшпиньках, уся на півголосі, увійшла Секлета Семенівна:

— А що, Івдонько?.. (*На двері*). Як він там? Івдя (*засичала*). Цс-с-с. Заснув!.. Секлета Семенівна. Заснув?

Івдя. Всю ніч читав, а оце заснув... Чорні книги читає!..

Секлета Семенівна. А може, не чорні, Івдонько?

Івдя. Чорні, голубице!

Секлета Семенівна. Крізь двері ж не видно, Івдонько...

Івдя. Чую, що чорні!..

Секлета Семенівна. Всю ніч не спала й я... Савасик все думає, думає. Каже, що його (на двері) небезпремінно на підслухи до нас послано, на підглядання, що в нас є... Аж удосвіта тільки здрімався. І приснився, Івдонько, сон: ніби я дивлюся у дзеркало у велике. Дивлюся й боюся: як же це я в дзеркало велике дивлюся, коли ж ми його на горищі сховали! Дивлюся — аж воно вже не дзеркало, а вода і мій відбиток. Далі бачу — не відбиток, а я у воді. У ногах вода, в головах вода, скрізь вода. Ой, побіжу мерщій, думаю, до Івдоньки, хай одгадає цей сон. Мерщій прокинулась і оце прийшла. Проти чого цей сон, Івдонько, скажи?..

Івдя аж головою похитала — такій, мовляв, поганій сон. Тільки роззявила рота, щоб одгадать, аж тут...

3

Увійшов Гуска. У халаті. Теж навшпіньках. Голова пов'язана мокрим рушником. Під полою щось держе:

— Надумав!..

Секлета Семенівна. Що, Савасику? Що?

Гуска. Надумав я... (одними губами) нижеследующее... (Голосніше). Котра зараз година?

Секлета Семенівна. Пів до п'ятої.

Гуска. Нічого подібного! Зараз, я проходив, сімнадцять хвилин на п'яту. (До Івді тихо). Що чути од його?

Івдя (засичала). Це-с-с! Всеньку ніч читав чорні книги та скреготав зубами йорданськими. А зараз заснув.

Гуска. Саме слушний час... Надумав я... (Дослухаючись). Хух!.. Сні, між іншим, погані приснились, дарма що не спав сливе. Перший сон: немов його превосходительство генерал-майор Телей-Теліпатов, наш покійний повітовий маршалок, кругом церкви плащеницю сам-один носив і псалом «Вскую м'я отринул еси» замість належного йому баса дискантом співав. Приходить свиня наша Маргарита, ніби захворіла, сердешна, аж вуха посиніли,

приходить до нас у спальню, це, між іншим, другий сон, і кашляє. Третій, як півні заспівали, приснився: немов у мене ще одна голова виросла, га?..

І в д я. Радійте, йорданський, це к тому, що ви розумніший станете!..

Г у с к а. Секлеса ніби теж отак привітала: тепер ти, говорить, ще розумніший станеш... А я немов, дві голови свої обмадавши, у відповідь на вищесказане одказую точно й непохитно: чи розумніший стану, а дві шляпи купувати треба. А де їх тепер купиш, коли всі магазини конфісковано!.. І все ж таки, незважаючи на такі злопогані сни, я надумав... (*Витяг з-під поли свердло*). Просвердли до його дірочку...

Секлета Семенівна (*з жахом*). Навіщо, Савасику? Навіщо ще й дірочку?..

Г у с к а. Щоб підглядати, що він там робить, що навіть думає, і коли його вдома нема!..

Секлета Семенівна. Не треба, Савасику! То він нас хоч не бачить, а тоді почне й собі підглядати...

Г у с к а. Не зможе він підглядати, дурелю, бо дірочка буде з нашого боку!

Секлета Семенівна. Ах, Саватію, як ти сам не розуміш, що дірочка — вона ж з обох боків дірочка!..

Г у с к а (*розгубився*). Гм... є дірочка ж і з одного боку, наприклад, вухо тощо... Га?

І в д я (*не розгубилася*). Ой, по-дурному вас збила Семенівна, голубе мій воздуховний! Дірочку ж можна буде, подивившись, заткнути або замазати...

Г у с к а. Авжеж! Кожну дірочку можна заткнути й замазати. І не мене цього вчити!.. (*Нахилувшись на жінку*). А все через тебе збиваюсь!..

Секлета Семенівна. Савасику!

Г у с к а. Мовчи! Електричні дзвонки казав у куми сховати, так в капусту заквасила, срібні ложки теж — а тепер бійся! Свиню Маргариту казав заколоти, дак ні,—у старий льох закопай, а вона ще чуткіше там хрокає! Гардероб на горищі! Ковбаси смердять! А там же і його величества портрет захований, га?

Секлета Семенівна. Мовчи!.. Почує!..

Г у с к а. Я мовчу. Ти не кричи! (*Піднесеним голосом*). Бо дід мій Опанасій Іванович Гуска, може, биндюжником був і п'ятипудові лантухи, як подушки, носив, а бабушка, дак це ж факт,—яблуками на базарі торгувала і

старшого городского Інокентія Частила привселюдно побила!.. (Показав Івді на двері, щоб підслухала).

І в д я (вухом до дверей припала). По-сонному дихає. Спить.

Гуска. Ага! Не хоче підслухувати тоді, як треба... Так от же тобі!.. (Засвердлив свердлом у двері).

Секлета Семенівна ухопилась, сердешна, за серце.

4

Аж тут раптом Устонька.

— Мамонько, нянюшко! Ой, який мені!..

У Гуски з несподіванки випало з рук свердло:

— Хух! Як з гвоздя зірвалася... Чого?

Устонька (їй сама перелякалась. Долепетала). Мені приснився сон!..

Гуска (перекривив). Йй приснився сон! А не можна, щоб без снів. Тридцять перший стукнув у голову! Пора, я думаю!..

Секлета Семенівна. А може, Савасику, їй такий приснився сон, що не можна нам, не можна свердли-ти дірочки!..

Гуска (подумав. По паузі до Устоньки). Говори який!..

Устонька. Ніби церковця. Горить свічечка. І ніби наш дякон, отець Христофор, ходять по церковці з гусакком під полою. Коли щось у вітварі бу-бух. Дивлюсь—отець Христофор додолу гу-гух! А гусак ніби до мене. Дивлюся, аж то вже не гусак, а білий, білий лебідь і просто до мене ніби пливе...

І в д я. А хороший сон, голубівно. Це (до Секлети Семенівни) небезпремінно к вінчанню їй, моя голубице! Лебідь — це жених, іде вже до неї, десь близько... Білий жених.

Секлета Семенівна (шепнула Устоньці у вухо). Кирпатенко П'єр!

І в д я. А отець Христофор повінчають!..

Гуска. Коли б навпаки не вийшло. Замість білого оцей (на двері) щоб не припав та не бубухнув з гармати. Агент з гран-чеки, чули? А отець Христофор поховає. Обов'язково треба просвердлити!.. (Узявся знов свердли-ти).

Секлета Семенівна і Устонька вхопились за серце.

Тут вскочила Пистонька:

— Івдонько! Мамонько! Сон!..

Гуска (*знов перелякався*). Хух! Як з гармати — сон! Не можна тихіше?..

Івдя (*пошепки*). Папонька, Саватій Савлович, голуб наш йорданський, пробивають до агента дірочку...

Гуска. Говори який? Тільки скорочено!

Пистонька. Ніби революція перестала. І от стало тихо-тихо, як колись. І от ніби ніч. Усі сплять, одна я не сплю. І от ніби чую — ніби під'їздить хтось до наших дверей. Кінь дихає. Подивилась у вікно, аж хтось у студентському кашкеті...

Устонька. П'єр Кирпатенко, думаєш? Він уже мені першій приснився!

Пистонька (*огризулась оком*). Серце раптом: приїхав, і саме по тебе, Пистонько, щоб викрасти і без благословення повинчатися в церковці, що на кладовищі... А-ах! Я б їхню революцію на шматочки всю порвала і ногами потоптала! Отак! Отак! (*Розірвала хусточку, кинула, ще й ніжкою туп-туп*).

Гуска, замахав руками. Засичав. Засичала й Івдя.
Засичали страшно:

— Цс-с-с!.. (*Показали на двері*).

Гуска. Революція не хустка, дурепо, її не порвеш. А хустка ж не революція, ідійотко, що ти її рвеш. Двадцять сьомий, здається, у голову грюкнув... Пора вже, я думаю! (*На Івдю*). Підслухай!..

Івдя (*припала знов ухом до дверей, як лікар до грудей*). Цс-с... Серце як б'ється у нього! Проте спить.

Гуска знов приставився спердлом. Секлета Семенівна й доньки ще дужче вхопились за серце.

Ускочила Настонька:

— Боже! Невже ще не?..

Гуска (*трохи не впав*). Що?

Настонька. Не пробили дірочки?

Гуска. А... що?

Настонька. Та це мені приснилося. Ніби ви, папонько, не то П'єр Кирпатенко поза мене пройшов, не

торкаючись навіть підлоги ногами, ніби на крилах, і свердло в руках. Мене зразу бах у серце передчуття: це двері! Папонько не то П'ере! Питаюсь... Так! Двері!.. І пройшли. Чую: трісь-трісь... Боже! Невже уже?

Гуска. Ну?

Настонька. Скрикнула я... і прокинулась.

Гуска. Скрикнула! Прокинулась! Не могла подождати, щоб доснилося! Не могла до кінця!.. А вже, здається, й пора. Двадцять дев'ятий ударив у голову... (*Приставив свердло до дверей*).

Тільки зібрався спересердя крикнути, тільки дівчата, Секлета Семенівна за серце вхопились...

7

Аж тут Христоньку наче вітром занесло. Пальчиком у повітрі черк-черк:

— Сон! (*Прочитали*).

Гуска. І цій сон!..

Христонька (*черк-черк, сестри прочитали*). Ніби ніч. Дві свічки. Двері оці і не ці. На дверях чиясь рука пише: мані, факел, фарес...

Гуска. Кому?

Христонька (*пальчиком*). Тому, хто розлучить, Христонько, нас. Пише в студентському обшлязі рука.

Гуска. Хух!.. Кажуть, що хто мовчить, той двох навчить. Нічого подібного! Ось (*на Христоньку*) третій рік мовчить, і навпаки: сам через неї ідійотом стаю. А вже би пора! Двадцять п'ятий, по очах навіть видно, що грюкнув... (*Приставив уп'яте свердельце*).

Тільки зібрався на снли, тільки дівчата та Секлета Семенівна уп'яте за серце вхопилися...

8

Як тут аж три разом — Христонька, Онисонька й Охтисонька.

Охтисонька. Мамонько! Івдонько! Сон!..

Онисонька. Це мій сон!

Христонька. Мі-і-ій!

Гуска, Секлета Семенівна, Пистонька, Настонька, Устонька, Івдя і навіть Христонька пальчиком:

— Цс-с-с!

Показали всі на двері, на Гуску, на свердло.

Гуска. Говори одна котора!

Охтисонька (*перша*). Сон! І знаєте який? Той самий, що приснився Віроньці Кандибі перед її весіллям. Йй-богу! Ніби річка, місток, я переходжу й бачу, ну точнісінько так, як Вірочці снилося: місток ніби трішечки до берега не достає. Переступити — боюся. Раптом дивлюся — на березі П'ер...

Онисонька. А дзуськи! Це мені приснилося!

Хростонька. Мені!

Охтисонька. Руку подає, переводить...

Онисонька (*перехопила*). Нічого подібного! Це мій сон!..

Хростонька. Мій!

Онисонька. Вона в мене вкрала, папонько!

Хростонька. Сама ти ідійотка!

Гуска. Цить-те!.. Цитьте, поки я зовсім вам маніфакел оцією (*показав кулак*) не написав! Боже! Та тут тебе мертвого з гробу піднімуть і знов тебе в трупа обернуть, поки ти дірочку просвердлиш. (*До Івді*). Підслухай ще раз!

Івдя (*припалась*). Щось вже й дихання не чути...

Гуска (*з гробовим гумором*). То, може, вже і він не видержав, помер, слухаючи вас, ідійоток, га? (*Подумавши*). А може, він справді помер, Івдонько, га? (*Злякавшись цієї думки*). Бога ради, Івдонько, ще раз підслухай! Бога ради! Агента з гран-чеки, скажуть, на той світ загнали!..

Івдя. Сама не дихатиму, а вже дослухаюсь!.. (*Набрала повні легені повітря, затримала дух, аж прилипла вухом до дверей*).

Гуска (*на доньок, на жінку*). Не дихайте й ви!

І всі не дихали, поки Івдя слухала. Нарешті дослухалась, од дверей одлипла:

— Живий, бо чую, саме сон йому сниться.

Гуска прислухався сам. Перехрестився і засвердлив. Доньки вхопились за серце. Секлета Семенівна вже не дихає. Раптом — трісь!

— Ой!

Ойкнули Устонька, Настонька, Пистонька, Хростонька, Онисонька, Охтисонька й Секлета Семенівна разом та й помліли. Гуска, свердло кинувши, руками накрився й очі заплющив.

На що Івдя — і та злякалася, замовилася:

— Святий Микито-воїне і з ним три звірі божії, молю, благаю вас, обороніте нас водицею, росицею ще й пресвятою богородицею...

9

Під цей момент зайшов до Гусок Кирпатенко П'єр, у високих мисливських чоботях, з вудками і чомусь у синіх окулярах. Гусці показалось, що це квартирант або хтось іще страшніший. Залетав:

— Йй-богу, це не я, а... дід мій, між іншим, биндюжником був, а баба на базарі яблуками торгувала і привселюдно старшого городского, Інокентія Частила, побила...

Кирпатенко. Що з вами, Саватію Савловичу?..

Гуска (стямився. Побачив, що це Кирпатенко). Хух! Що зо мною? Бачите? (Показав на непритомних).

Кирпатенко (глянув). Боже! Що сталося?

Гуска. Тероризував!

Кирпатенко. Вибачте, Саватію Савловичу, але так не можна. Хоч ви й голова сім'ї, батько, муж, проте такого терору робити не можна.

Гуска (показав на двері). Він тероризував!

Кирпатенко. Він?.. Як?

Гуска. Як?.. Третій день живе і мовчить. Ви розумієте?

Кирпатенко. Та ні! Я питаю, чим саме стероризував?

Гуска. Саме тим, що мовчить. Третій день, кажу ж, мовчить. Як труна, мовчить. То як мені треба розуміти таке мовчання? Не інакше, як підслухує тихо, стежить секретно!

Кирпатенко (протер окуляри. Озирнувся. Тихше). Ви думаете?

Гуска. Тільки так. Три дні тому покликали мене в комтруд їхній. Хто такий, хто мої батьки, де служив, кому служив, чи маю майно, скільки дочок — мільйон запитань. Не випитали. Дак вони агента мені тепер, розумієте?

Кирпатенко (неспокійно подивився на двері. Ще раз потер окуляри і поклав їх в кишеню). Гм... Я думаю, що... Я перш за все зайшов до вас, Саватію Савловичу, випадково. Чую обморочний крик етцетера. Думка спала, що хтось скоропостижно помер абощо. То я, яко червоний студент-медик, і зайшов... (Тихо). Невже й тепер підслухує? У таку рань?

Гуска. Раз я не сплю і вся родина, то хіба інакше може бути? Хоч Івдонька й запевняє, що він спить, та я не вірю, бо той, хто справді спить,— одвертий чоловік — завжди хропить...

Івдя. Коли ще не вірите, т'ось помру сама од недихання, а вже... (*Надулася повітрям, підійшла, щоб ще раз припасти, і раптом одкинулася*). Тут уже дірочка!..

Здрігнувся Гуска. Шелеснули доньки.

Секлета Семенівна. Дірочка, дірочка, дірочка!..

Кирпатенко. Гм... Хоч я до вас і випадково зайшов на обморочний крик абощо, проте так не можна, так не можна ставитись, громадянине Гуско, до комтруда, ерго — до Радянської влади, бо комтруд — це прекрасна установа, громадянине Гуско, чудовий орган пролетарської нашої диктатури, що...

Івдя (*подивившись в дірочку, засичала*). Цс-с-с... Поворушився.

Кирпатенко. Поворушився?.. Так! Комтруд — це орган, що завжди ворухиться, пильнує, не спить...

Івдя (*підглядаючи*). Устає!.. Устає!..

Гуска й всі Гуски ні живі ні мертві.

Кирпатенко. Це прекрасний, кажу, орган Радянської влади, що завжди встає з ранньою зорею...

Івдя. Сердитий! Бо страх як дихає — у вікно!

Кирпатенко. Надихаючи усі свої дії належним революційним духом, громадянку Івде!..

Івдя. Вийняв з кишені отакого-о гребінця!..

Кирпатенко. Орган, що пролетарським гребенем вичеше усіх паразитів з усіх хащів нашого життя, хоч як вони не ховаються, громадянине Гуско!..

Івдя (*здивовано*). Замітає!..

Кирпатенко. Орган, що залізною мітлою промете путь його величності новому світловладцеві труду на світовий інтернаціональний трон...

Івдя. Позмітав крихти зі столу і... клацає зубами — їсть...

Кирпатенко. Поставить над світом червоний прапор з написом: «Хто не працює, той не буде їсти», — кажу я вам!..

Івдя. Пішов!

Кирпатенко. Етцетера!..

Івдя. Вийшов!

Кирпатенко (*втерши холодний піт з лоба*). Хух!.. (*До Гуски*). Але яке ж це падлюцтво з його боку — просвердлити дірочку, підглядати, підслухувати! Це ще гірше за терор, Саватію Савловичу! Це...

Івдя. Це ж вони пробрили, Саватій мій Савлович, голуб воздуховний, благородну дірочку, а ви кажете — падлюцтво!

Кирпатенко (*на двері*). З його боку, я сказав, і який це благородний вчинок з боку Саватія Савловича!

Гуска (*підозріло до Кирпатенка*). Як же тоді розуміти з вашого боку те, що ви перед цим сказали? Себто хто ви сам?

Кирпатенко. З мого боку до вас перед цим було те, що з його боку до мене. Але я повернув справу з мого боку так, що з його боку до мене стало те, що є тепер з мого боку до вас. Себто йому показалось, що я теж більшовик, йому нема чого слухати, і він пішов. Але справді я, з мого боку до вас, є такий, який ви є до мене з вашого боку, шановний і любий, і невже ви не вірите, Саватію Савловичу?

Гуска (*до Івді*). Справді пішов?

Івдя. Йй-бо, воздуховний! Клацнув, поклацнув і виїшов!..

Гуска (*подивився в дірочку*). Пішов! Вірю, шановний, і кого я бачу, мій любий? Невже П'єр? Добридень і так далі! Як ваше здоров'я, самопочуття?.. Між іншим, боюся, що наша Маргарита справді захворіла! Треба скористатися з нагоди відсутності (*жест на двері*) оного та навідатись і погодувати. (*До жінки й дочок*). Вельма спешно, між іншим, це треба зробити-с! Секлетіє, помози. Ти, Івдонько, назирці за ним. Постережи! Устонько, принеси лопату! Настонько, під помостом у комірці дерть! Пистонько, по коритце! Христонько (*та вона хоче щось черкнути*), — мовчи! Хростонько, ти теплої води принеси! Мила, Онисонько, не забудь! А ти, Охтисонько, з П'єром тут побудь, поки ми Маргариту одкопаєм, нагодуєм, закопаєм. Одного півня зарізати треба, бо дуже голосно співає. Негайно-с!

Хто щиро, хто нехотя — скопились, побігли, пішли.

Гуска до Кирпатенка:

— Вибачте, П'єре, себто не подумайте з свого боку, що це неувага до вас з мого боку, — дозвольте побігти і мені. На війні як на війні! Ми в облозі, і це наша вилазка. (*Побіг*).

У кімнаті zostалися Кирпатенко, Охтисонька, і як не зиркала вона на Христоньку — zostалась і та. Навіть перша перекреслила мовчання. Підійшла до П'єра і пальчиком у повітрі черк-черк. Охтисонька прочитала.

Христонька (*черк-черк*). Скажіть, П'єре, що таке грамчека?

Кирпатенко. Грамчека? Це, здається, скорочена назва надзвичайної комісії в справі ліквідації неграмотності.

Охтисонька. А папа думає, що це...

Христонька (*черк-черк — перебила*, Охтисонька *сердито дочитала*)... Гранчека, думає — по-французькому — велика чека, і ще дужче квартиранта боїться, бо він агент з гран-чеки...

Охтисонька. Ой П'єре, ми думали після цього, що в папоньки...

Христонька (*черк-черк, перебила*, Охтисонька *люто дочитала*). Азіятська холера...

Кирпатенко. Сердешний Саватій Савлович!

Христонька (*черк-черк*, Охтисонька, *трохи не плачучи з ревнющів, прочитала*). П'єре, милий! Спасіть папоньку — і я вам оддам все, що маю найкоштовнішого!

Охтисонька (*не видержала*). Годі! Замовчи! Тобі папонька наказав мовчати! Чуєш?..

Христонька черк-черк.

А дульки! Тобі папонька наказали мовчати. (*Погукала*). Папонько!

Христонька (*пішла*, *Обернулась у дверях*, Черк-черк — *посварилась*, Охтисонька *дочитала*). Пам'ятай же, ідіютко!

Охтисонька. Від ідіютки й чую!.. (*До Кирпатенка*). Не звертайте на неї уваги! Не звертайте, що мовчить... Скажіть, П'єре, що таке грамчека? Мені скажіть! Бо я перша надумала про це спитати. Ще вчора, як папонька про це дізнались.

Кирпатенко. Будь ласка, милая Охтисонько! Це скорочена назва нецікавої для вас комісії в справі неграмотності.

Охтисонька. А я думала, що це гран-чека. Так, як папонька думали. Ах, як він непокоїться, сердешний! Ми думали, що в нього азіятська холера. Милий П'єре! Спасіть папоньку, і я вам за це віддам...

Кирпатенко (*узяв її за руку*). Що?

Охтисонька. Усе, що Христонька хотіла вам віддати...

10

Пистонька з коритцем:

— Скажіть, П'ере, що таке грамчека? (*Побачивши, що Кирпатенко держить за руку Охтисоньку*). Ой, пардон! (*Упустила коритце*).

Охтисонька (*висмикнувши руку*). Нічого подібного! Це П'ер зо мною прощається, бо вже йде додому...

Пистонька. Так скоро! А чай!.. Зоставайтеся, чаю вип'єте. Крім того, я дуже хотіла вас попросити дуже про папоньку. Папонька все думає, що гранчека — це велика чека. Я б її розстріляла за це, якби моя сила. Але я ще сама не знаю, чека це чи не чека. Але він (*на двері*) агент грамчеки. Папонька третю ніч не спить. Милій П'ере! Спасіть папоньку, і я вам оддам за це все, що...

Охтисонька. Я вже перша попросила і оддаю все те, що ти хочеш оддати, от!.. Крім того, тобі папонька сказав що? Коритце принести? А ти що? Уже хочеш все оддавати? А як Маргаритка здохне, то що тоді буде? Що скаже тоді папонька? Скоріше неси!

Пистонька (*підняла коритце*). Я несла й понесу. Але ти ніколи не оддаси всього за папоньку так, як оддам я! Крім того, у тебе немає мрій і марень. Уночі ти спиш і не то що утекти, а з дому вийти боїшся. З тобою завжди скучно. І недарма ж П'ер уже попрощався з тобою, щоб іти! Я вас розумію, П'ере! До побачення!.. Я папочці скажу, що П'ер утік од тебе!.. (*Пішла*).

Охтисонька. Нічого подібного! Я сама папочці скажу!.. П'ере! Не звертайте на неї уваги! Не звертайте, що вона оддасть усе за папоньку так, як ніхто. Нічого подібного! Вона обдурить! Бо вона у нас хитра. Квіти робить з паперу, а каже, що справжні. Політики страх не любить, а сама тільки жде, щоб жінок націоналізували. Мріє утекти з кавалером. Нишком бігала на суботник, бо думала хоч там знайти кавалера, а натомість довелося старі мішки латати.

Кирпатенко. Невже і тут улаштовують суботники? Місцеві РиКаПи?

Охтисонька. Ах, не питайте! У нас тоді така нудьга в домі. Всі в ліжках. Папонька хворий стає, як тільки

почує про суботник. І папонька, і всі ми. Від одного цього слова набіга температура й пульс.

Кирпатенко. Серйозно?

Охтисонька. Дуже серйозно.

Кирпатенко. Це дуже цікавий симптом соціально-органічного протесту. Ану! (*Узяв її за руку, де пульс*). Суботник. (*Рахує пульс*). Так-так... Понад сто. Дуже цікавий симптом! (*Гладить її руки*). Дуже цікавий і милий!.. А температура? (*Торкнувся голови*).

11

З дверей Настонька з дертю:

— Христонька черкає, що ви, П'єре, знаєте, що таке грам... (*Побачивши, що Кирпатенко держить Охтисоньку за руку й торкається голови, розсипала дерть*). Боже! Невже уже?

Охтисонька. Нічого подібного! Це... П'єр мені температуру міряє і пульса... од суботника міряє...

Настонька. Так? А я дивлюсь, біля дверей стоїть Пистонька і рве хустку. Мене зразу бах у серце передчуття: це вже хтось П'єрові аванси дає. Я до неї: Пистонько! Невже уже?..— Ще не, але зараз буде!.. Боже! А за папоньку хто ж просити буде? Треба мені!.. Обов'язково й негайно!.. Ускочила, аж ви, П'єре, температуру міряєте. Поміряйте, милий П'єре, скільки градусів у мене?

Кирпатенко легенько торкнувся рукою Настоньчиного лобика.

(*Примруживши очі, ярливо задихала*). Кице!..

Кирпатенко. Що-о?

Настонька. Спасіть папоньку, милий кицьєре, і я вам оддам...

Охтисонька. Я вже перша! Я вже перша!..

Настонька. Уже оддала?

Охтисонька. Що? Нічого подібного! Я тільки перша вже сказала.

Настонька. Нічого подібного! Христонька каже, що вона. Але я...

Ускочила Хростонька:

— Пистонька щось сказала Христі, Христьяка черка — П'єр утік!.. *(Побачивши Кирпатенка)*. Ах, ви тут?.. Милій П'єре! Що таке грам...

Ускочила Онисонька:

— Чека? *(Побачивши Кирпатенка)*. П'єре, милій! Тут ви! Ах! Утік П'єр! Черк Хростонька — Христьяці щось сказала Пистька. Гм-м, чортяка!

Хростонька. П'єре! Спасіть папоньку, і я вам за це оддам...

Онисонька. Все оддам за папоньку, спасіть, П'єре!..

Хростонька. Я перша сказала!

Онисонька. Я! Я!

Охтисонька. Нічого подібного! Я перша за всіх вас... П'єре, милій, спасіть папоньку, сказала, і я оддам все, що ще Хростонька хотіла оддати, от!..

Настонька. А я зараз і все те, що не тільки ти і Христя, а ось Хростька, і Ониська, і хай Устонька, і хай Пистька, я все те сама оддам, аби тільки спасти папоньку!

Ускочила Пистонька:

— П'єр ще не утік?.. Боже! Івдонька сигнали!.. Дає, ой, уже!.. Агент вертається!.. Маргаритка хрокає!.. Заливається!.. А папонька... *(Та й задихалася)*.

Ускочила Устонька:

— Уже агент!.. Івдонька!.. А Маргаритка!.. Папонька!.. *(Теж задихалась)*.

Ускочила Хростонька. Черк-черк — сестри прочитали:

— Щоб ти *(на Охтисоньку)* знала, ідіотко, що бог тепер послав П'єра лише задля папоньки... він назад іде!

Сам на свій ускочив Гуска.

— Сонечко світило, і раптом нема, пташки десь співали і враз всі поніміли, одна жовта тиша й жах! Себто Івдя сигнали дає, що агент вертається! Іде! А Маргаритка хрокає! Чуєте? Ще дужче хрокає! На всю Росію хрокає! Боже мой! Боже-сі!.. Казав, між іншим, дурелі — краще заколоти. Дак ніт же! Приховати, поки мене революція. Не мине вона, не скінчиться вже, мабуть, ніколи, П'ере, га? То спасіть мене, П'ере! Урятуйте! Себто скажіть, що робити? Що робити?

Кирпатенко. Перше — заспокоїтись треба, Саватію Савловичу! Заспокоїтись треба — це найперше. Міцно й спокійно триматись треба! Стати отак і стояти!..

Гуска. Пам'ятники, що вже спокійно і міцно стояли, а й їх поскидали!..

Охтисонька. Хочете, папонько, я вам валер'янки замість мами накрапаю?

Гуска. Спасибі, дурелько! Себто ти думаєш, що валер'янка од революції спасе? Ви дайте мені таких крапель, таких ліків дайте, щоб революція перестала! От!

Кирпатенко. Стати й стояти отак, прикинувшись і удаючи з себе, що ви теж за революцію, за соціалізм етцетера, розумієте? Як, наприклад, я (*ставши в позу*): «Товариші! Про що писав Карл Маркс? Карл Маркс писав, що труд і капітал є труд і капітал, і я давно за це». Ви розумієте? Найкращий руль в житті — це наш язик, Саватію Савловичу. З ним можна перепливти яку завгодно революцію, до РиКаПи пристати, власний будинок конфіскувати і в оренду здавати. А для цього перш за все почепіть ви плакати, портрет Карла Маркса, червоні прапорці де тільки можна...

Охтисонька. У Кияшок так і зробили, папонько. Навіть на Мурку червоного банта наділи, — це кицька у них, — на клітку з канаркою теж...

Гуска. Не зможу! Уб'ю... кішку й канарку! День потерплю, а тоді уб'ю... Не зможу я такого удати, між іншим. Язик мій — ворог мій. Наприклад, шойно про кішку тільки щось таке подумалось, а вже язик вибовкнув — уб'ю! Я коли сплю, то, між іншим, у сні говорю. І сонний більшовиків лаю. Наприклад, три дні тому Секлетія Семенівна чула — за календар на них сонний кричав і лаяв. Ви подумайте — скасували старий календар, меню і по-

году за Брюсом!.. А який учений був! Скажіть мені, де поділи Брюса? Де Брюса поділи? (*Грохи не плаче*).

Кирпатенко. Гм... Брюса давно вже на світі нема, Саватію Савловичу. Він, здається, помер ще за Петра Першого...

Гуска. Нічого подібного! Ви з Києва і нічого не знаєте. У підвал, між іншим, засунули Брюса. Мені навіть про це снилось. Того і спати не можу. Мені навіть захворіти тепер не можна, бо хворий я блуджу словами і можу про все секретнее висказати, а він підслухає, почує, га?..

18

Ускочила Секлета Семенівна:

— Ой, горенько! Ой! Ой, розбилосся дзеркало!

Жахлива пауза.

Гуска (*підземельним голосом*). Яке?

Секлета Семенівна. Те! Велике! Що на горищі сховали. Свічадо!

Христонька (*черк-черк*). Ой!

Сестри (*заскимвіли*). Ой, як же тепер без дзеркала?

— Ой, будемо, ой!

— Ой, де ж ми тепер себе побачимо?

— Перед тим, як іти куди, ой!

— А як прийти, ой?

— Бо тільки ж у дзеркалі й життя було, ой!

Гуска. А... може, це тобі приснилося?

Секлета Семенівна. Ой, навпаки! Мені приснилося, що воно ціле, а полізла подивитися — розбите. Упало на срібний самовар і розбилосся.

Гуска. От що наробила революція й більшовизм, га? Розбилосся найкраще дзеркало! Свічадо, між іншим! Розбито наші власні відбитки, себто наші ідеали-с, бо де я тепер побачу себе, де? А Маргаритка хрокає? Коли ж цьому край буде? (*Раптом*). Городово-ой! (*Жахнувся*). Ой! Ой, що я сказав? Що я сказав?

Кирпатенко. Ви крикнули «городовою»!

Гуска. Жах! А хотів сказати «боже мой!». Коли яке життя було! Яке життя! На кожному розі стояв городовой і золота тиша. А ниньки замість них лозунги, плакати, од яких хочеться плакати й плакати...

Ускочила Івдя:

— Вертається з бомбою!

Гуска (*в розпачі*). Божевой! Божедовой! Пощо залишив мене? Вскую мя отринув еси? (*Став навколiна і заспiвав за мотивом церковного концерту*). Вскую-ю мя отринув еси? (*Устав*). Визнаю Радянську владу до отказу, аби було тихо. Так! Мені нехай цар чи соціалiзм, щоб тільки було тихо. П'ере! Зробіть так, щоб було тихо! Спасіть мене од цього неспокою, від снів злопоганих, од революції спасіть!.. (*До Івді, на двері*). Прийшов?

Івдя. Це! Але зараз буде. Підійшов до мене й питає: «Де тут можна здобути чаю? Де самовар?» А сам як затруситься та як клацне зубами! Глянула, аж в руках у нього щось кругле й залiзне. Бомба!

Гуска. Я ж мишка, сiрeнька мишка. А життя — це кiт. Чотири коти по кутках. Коли ж прийде амністія? Куди мені сховатися?.. (*До Кирпатенка*). Візьміть мене до Києва!

Кирпатенко. Я сам утік із Києва. Ой, що я сказав?

Гуска. Ви сказали, що втекли із Києва.

Кирпатенко. Нічого подiбного! Навпаки! Я хотів сказати навпаки. Бо доведеться, мабуть, зробити навпаки. Але... (*Тихше*). Заждіть. Ідея! Ідея, Саватію Савловичу, спасенна ідея! Я оце зайшов до вас, щоб ви попросили у вашого кума човна порибалити. І ось ідея! Хотите відпочити? Хотите спокою? Золотої тиші?

Гуска (*як до бога*). П'ере!

Кирпатенко. То даваймо тоді завтра вранці рушимо човном у плавні, ніби ми по рибу. Я там уже був і наглядів одне місце. Уявіть — тихий, безлюдний, невидимий острiв. З одного краю верби, а з другого очерет, а посередині небо, метелики, квіти. Я назвав його блаженним островом...

Гуска. І жодної душі?

Кирпатенко. Ані пiвдуші! Ідеальна, золота, нечувана тиша й благодать, як...

Івдя (*засичала од дверей*). Прийшов!

Секлета Семенівна. Пресвятая богородице!

Кирпатенко (*пошепки*). Як у богородиці за пазухою.

Охтисонька (*пошепки*). І мене візьміть з собою, папонько і П'ере!

Доньки (*наввипередки, теж пошепки: Христонька черк-черк*):

- І мене!
- Мене і!
- Не те, а ме!
- Ме!
- Не!

Секлета Семенівна. І мене, Савасику і П'ере!
Гуска (*засичав*). А хто ж дома зостанеться? Вдома хто? З Маргариткою, наприклад, хто? А як ще залишиться горище і все те, що там, наприклад, і все те, що тут, між іншим, га?

Всі прикишкли.

(*По паузі*). То ніхто про це не подумав, а всі зразу мене-не!

Секлета Семенівна. Я думаю, що Івдоньку можна буде залишити, Савасику. Вона догляне, й селянка вона.

Івдя. Ой, не можу, воздуховная! Страхи на ура, як блохи, піднімають. Та й мене візьміть, голубе йорданський. Бо нехай хоч яка там тиша, а треба буде дослухатися... А я така, що до землі вухом припаду, то за сорок верстов чую...

Секлета Семенівна. Тоді можна буде куму Агапію Пилипівну попросити, щоб вона постерегла і Маргаритку доглянула — ще краще! Бо у неї є мандат, себто в Ісає Африкановича, її чоловіка, що служить в совнархозі й через те позбавлений конфіскації і реквізиції. Недавно, між іншим, Кияшки їздили до тітки, то вона стерегла з мандатом. Поїдемо, Савасику, га?

Кирпатенко. Ідьмо, Саватію Савловичу! Юшки наваримо!

Охтисонька. Квіток нарвемо!..

Онисонька (*наввипередки*). Незабудок!

Доньки. Я шовкові панчохи надіну!

— Я блакитну блузку!

— А я комбіне!

Гуска (*думаючи*). А дещо можна буде взяти й з собою, думаю і ще подумаю я. Спасибі вам, П'ере, за кинутий мені з висоти вашого розуму якір порятунку, за те, що виводите мене, як похованого Лазаря, з печери на блаженний острів. Ви тепер мій вождь і спаситель!

Кирпатенко (*підлещений*). Не вартий я, любий Саватію Савловичу! Гомо сум ет нігіль гумані а ме аліенум путо — я така ж людина, і все людське мені не чуже. Навпаки, сам шукаю подібних людей. Я (*Гусці на вухо*) київський есер...

Гуска. Цс-с-с!

Івдя (*од дірочки*). Читає й воду п'є.

Гуска. Люблю тепер есерів, як самого себе! Люблю і вірю! Ідьмо! Взавтра! На блаженний острів!

Охтисонька. Ура!

Гуска (*засичав*). Цс-с-с!..

Івдя (*од дірочки*). Читає.

Охтисонька. Я не можу! Ми пошепки, папонько й П'ере! (*Сичить пошепки*). Ура!

Сестри (*пошепки*). Ура-а!

Секлета Семенівна (*пошепки*). Савасику, ура!

Всі (*пошепки, одними губами*). Ура! Ура! Ура!

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

1

— Кш-ш-ш! Куди ти? А куди? Бережіться, йорданський, на вас полетів! Воздуховная, заверніть! Мамонько, одженіть! Кш-ш-ш! Кш-ш-ш! Дужче махайте, кажу! Дмухайте! Хукайте! Дуйте на них! Робіть, між іншим, більше вітру! Вони не люблять вітру! (*Сичали, дмухали, махали Гуски на комарів рано-вранці, допливаючи з П'ером Кирпатенком до блаженного острова в плавнях*).

— От ми й приїхали, панове! (*Сказав Кирпатенко П'ер і перший вискочив на берег*).

Човен похитнувся. Хтось трохи не впав у воду. Кирпатенко, мокрий і спітнілий, бо він веслував, звернувся до Гуски:

— Вітаю, Саватію Савловичу! Ми на блаженному, безлюдному острові. Маєте одну природу. Революції нема. Революція, так би мовити, не існує тут у природі. Га? Містечко — цимес один! Первісний найтихіший цимес!

Гуска. От тільки чи є така природа в революції, себто вищезгаданий цимес? Бачу по очах, що іще не вірить,

сумнівається Івдонька. Ну що ж! Коли не ймеш віри, Івдуню, то злізь, побіжи, оглянь. Ной коли пристав ковчем до гори Арарату, між іншим, то теж не повірив, аж доки не послав на вивідки голуба і той приніс йому маслинову гілку, ти розумієш, Івдонько?

Ів д я. Нашо голуба, голубе мій, коли я сама ось голубкою побіжу, попурхаю, полетю і все чисто наперед огляню, щоб ви не сумнівалися через мене, голубе мій *воздуховний!* (*І побігла, залопотіла кожушинкою. За хвилину прибігла*). Анікогісінько й нічогісінько не видно, й не чути, і не буде чути, голубе мій. Кругом отак вода, отак верби, а отак самісінька тиша. І така ж тиша, що жодної революції, все чути і нічогісінько не чути!

Г у с к а. Як це, між іншим, все чути і нічого не чути?

Ів д я. А так, голубе, що вам усе чисто буде чути, а вас нікому не чути.

Г у с к а. Ну от! А ти не вірила, Івдонько, що є ще на землі куточок природи, де не існує революції в природі... (*До Кирпатенка*). Між іншим, як це образовано сказано, П'єре Панасовичу! Як високорозумно! Простому розуму так просто неподвідомственно-с! Спасибі за порятунок! Ще раз спасибі!..

К и р п а т е н к о. Не варт я такої піднесеної подяки, Саватію Савловичу!

Г у с к а. Ні! Ні! Ви більшого варті! Цілого подячного молебня з «Тебе, бога, хвалім», пам'ятаєте? (*Проспівав упівголоса*). Невже ж таки безлюдний, П'єре?

К и р п а т е н к о. З часів запорозьких жодної ноги, крім моєї вчора, не ступало!

Г у с к а. І можна крикнути?

К и р п а т е н к о. Будь ласка! Я вчора кричав тут цілий день.

Г у с к а (*смакуючи*). Що ж його крикнути, га? (*Прокашлявшись*). Хочеться зразу все! Ні! Не треба всього! На пробу я крикну замість усього поки що... го-го. (*Нерішуче*). Го-го! (*Прислухавшись, голосніше*). І-го-го! (*Зрадівши, на весь голос*). Га-го-го-го-о! (*Насварившись на когось*). Заждіть! Я ще крикну не так, ого-го! (*До човна, на своїх*). Вилазьте! Нас урятовано! (*Заспівав голосно*).

Настонька й Охтисонька підхопили: «Тебе бо-га хвалім, тебе господа ісповедуем».

От тільки холодно дуже в природі. Бр-р-р! І сиро, між іншим. І комарі, як за третьої карі єгипетської.

Охтисонька. Зате тут, подивіться, як поетично! Далеко від дому. І сонечко он сходить, а вдома ніколи. А водяні лілеї які! Ніби блюдця з медом на блакитному столі, га?

Кирпатенко (*вдячно до неї*). Ви сьогодні — сама поезія, Охтисонько! (*До Гуски*). А од холоду й комарів можна буде огонь розпалити. Ватру! Багаття!

Охтисонька. Ах, яка це симпатична пропозиція! Огонь! Ми квіток нарвемо-нарвемо і грітимемось.

Христонька (*ревниво черк-черк. Сестри прочитали*). З квітами в руках та руки гріти — і це поезія! Ха-ха!

Охтисонька. А ти мовчи, коли мовчиш! Прозаїка!

Секлета Семенівна (*виходячи з човна*). Девочки! Без вираженій! Без вираженій-ка... (*Послизнулась і упала*). Жах, я упала!

Кирпатенко кинувся до неї, допоміг устати.

Доньки. Ой мамонько! Ти закаляла собі плаття!

— Закаляла, ой!

— Дивись, які плями!

— Ой, плями які!

Секлета Семенівна. Ой, яка я мучениця! Яка трагічниця! Вже й з революції вискочила, а мені все не щастить. Плаття, найкраще мое плаття, довоєнного муару, по п'ять сорок, мадам Дора Мойсїївна Франсе шила, і ніколи ж воно мене не повни-и-ло...

Гуска. Хто ж таки, їдучи рибалити, в бальове плаття виряджається, макітро? Перед жабами чи оцими вербами думала показатися?

Секлета Семенівна. І не перед жабами, і не вербами, а може, тут котрий благородний мужчина теж од революції втік і на човні повз нас пливтимо, як ти цього не розумієш? Крім того, не забувай, що я жінчина обморочная, а тут революції, щоб стримуватися, вже нема, і дівчатка у мене вдалися — май це на увазі!.. Ну за що ти мене образив макітрою? За віщо?

Гуска (*до Кирпатенка*). Жінчина питає — значить, вона знає, сказав якийсь філософ, і це правда. Мужчина питає — нічого не знає, скажу я. Ну за віщо, наприклад, страхає вона ще й обмороком?

Секлета Семенівна. За макітру! Я в монастир утечу! Я в башту замуруюся і помру за макітру!

Христонька й Онисонька вже почали ойкати.

Я хочу померти! Дайте мені смерті! *(Раптом з справжнім жахом)*. Ай! Павук! Він мене хоче вкусити!..

Кирпатенко. Це не павук! Це просто павучок. Маленький ткачок-павучок. Він не кусається. Ось я беру його в руку і... *(Знявши з неї павучка, кинув на землю)*.

Івдя *(похапливо роздавила ногою)*. Як можна, щоб він не кусався? На те він і павук, щоб кусався...

Гуска *(переляканий)*. Ху-у!.. Краще б тебе вже обморок узяв!

Секлета Семенівна *(дивиться в траву)*. Ай! Он щось у траві сидить! Стрибає! Скорпіон!

Кирпатенко *(теж переляканий)*. Де?.. Ху-у! Та це жаба!..

Секлета Семенівна. Простіть, що жаба! Я вперше біля річки. Яка я справді трагічниця!

Кирпатенко. Заспокойтесь, Секлетіє Семенівно! Заспокоїтись треба, Саватію Савловичу! Візьміть свої нерви в руки, як віжки, напніть і керуйте собою, поки ми переїдемо скелі й провалля більшовизму.

Пистонька. Як це поетично сказано!

Охтисонька. Я перша хотіла сказати — як це поетично сказано.

Кирпатенко. Чого ми приїхали сюди, панове? Під моїм керуванням? Ми приїхали сюди, щоб перепочити, набратися сили для подальшої боротьби з більшовизмом та його агентурою за нашими стінами. Бо ми справді на острові, і на нас дивиться вся Європа, як на свій Кронштадт від більшовиків...

Івдя. Ну чисто ж як святий Іван Кронштадтський кажуть!

Кирпатенко. Дак нумо набиратися! Надимайте груди, як кораблі вітрила! Набирайтеся побільше кисню тут, щоб побільше видихнути вуглекислоти там! Ми мусимо їх передихати! Дихайте, панове! Дихайте! Дихайте!

Гуска *(до жінки)*. Чуєш, що каже П'єр Опанасович, есер і вождь наш благородний?

Секлета Семенівна. Чую.

Гуска. Тож не витівай обмороків, а дихай! Бач, яка ти нервова стала після революції, що вмерти вже хочеш, а павучка боїшся, жабок не пізнаєш. Дихай! *(До всіх)*. Дихайте всі! Чуєте? Розходьтєся й дихайте!

І всі, розійшовшись, задихали.

Кирпатенко й Охтисонька, дихаючи, перші відокремились.
Зайшли за куші.

Кирпатенко (*узявши її за руку*). Ви сьогодні, Охтисонько, «как цветок голубой среди мертвой зимы»!

Охтисонька. Ах, як це поетично сказано! Бо мені так справді трошки холодно. Вам, мабуть, теж?

Кирпатенко. Ні! Ні! Бо я запалив у серці огнище кохання, і воно мене гріє, палить, милая Охтисонько!

Охтисонька. Як це поетично сказано. А чого ви тремтите?

Кирпатенко. Мені мало одного огнища. Мене тягне до вашого. Люба Охтисонько! Ви запалите його для мене? Неспалиму вашу купину?

3

Із-за кушів з'явилася Христонька. Черк-черк.

Охтисонька (*рішуче*). Дзуськи!

Христонька до Кирпатенка черк-черк. Кирпатенко розвів руками, мовляв, нічого не розумію. Христонька подумала, подумала і так надумала. Виламала очеретину і черк-черк на піску. Кирпатенко прочитав:

— П'ере! Ви спасли папоньку. Я хочу вам подякувати.

Кирпатенко (*підлещений*). Ну що ви, люба Христонько Саватіївно, що ви!.. Не вартий я... Так просто, знаєте, набігла ідея про цей острів. Хоча, кажуть, всі великі ідеї виникають з простого, але я не звертаю собі на це уваги. Будь ласка!

Христонька черк по піску, черк.

(*Прочитав*). Але я хочу подякувати вам не просто, а так, як шепнув мені таємничий голос — без третіх очей...

Охтисонька. Німі не можуть так писати! Крім того, папонька казав, щоб ми дихали, а ти що?

Христонька розсердилась, тяжко задихала.

Але папонька сказав, щоб ми розійшлись і дихали, а ти як дихаєш? Я з тобою розійшлась, а ти як? (*Погукала*). Папонько! Папонько! Христонька не хоче розходитись!..

Христонька (*погрозово черк-черк*). Пам'ятай же ще раз, ідійотко, і це вже востаннє!.. (*Пішла*).

Охтисонька. Ще раз од ідійотки чую і теж востанне!.. (До Кирпатенка). Не звертайте, П'ере, на неї уваги, бо я перша ще вчора надумала подякувати. Я вийшла в садок і думала, думала, як я вам подякую. Я подумала так. Скажу: «Милий П'ере, ви спасли папоньку, я хочу подякувати вам». А Христонька підслухала, як я думала. Вона у нас взагалі любить підслухувати. Мовчить, її не чути, а сама все, все підслухує.

Кирпатенко. Як же ви хочете мені подякувати?

Охтисонька. Як? (Стала в позу дякувальниці). Милий П'ере!..

Кирпатенко. А далі?

Охтисонька. Ви спасли папоньку.

Кирпатенко. Далі?

Охтисонька. Можна вам подякувати?

Кирпатенко (простягнувши руки). Ну?..

Охтисонька. Дякую вам.

Кирпатенко. І все?

Охтисонька. А як би ви хотіли?

Кирпатенко. Як? (Узяв її за руки і тільки зібрався поцілувати, як тут...).

4

З'явилася Устонька і промовила:

— Милий П'ере! Ви спасли папоньку. Я прийшла подякувати вам за це. Я прийшла подякувати ніби з порожніми руками, але коли придивитесь, то я принесла мою руку для вас і серце... Звичайно, я знаю, що я найстарша за всіх, але знайте, П'ере, що я така, яка й була. А коли я така, яка й була, то й далі буду така, а Настонька, Пистонька, Христонька, Хростонька, Онисонька й Охтисонька уже не такі, які були, і через те скоріше за мене постаріються.

Охтисонька. Нічого подібного! Я теж яка була, така й є і буду!

Устонька. Крім того, я перша в домі помічниця і варю каву, як ніхто.

Охтисонька. А я ще краще варитиму!

Устонька. Крім того, я можу зарізати курку, а Настонька, Пистонька, Христонька, Хростонька, Онисонька й особливо ти, Охтисонько, ще й досі боїшся. Крім того, я дуже скромна, кажуть мамонька, бо все одно, сказали

допіру вони, перша з нашого дому вийду заміж я!
(*І пішла*).

Охтисонька. Нічого подібного! П'єре! Не звертайте на неї уваги. Вона зовсім не скромна. Вона як спить, то скрегоче зубами. Крім того, вона підмощує собі бюст...

Кирпатенко. Всю мою увагу я оддав уже вам, мила Охтисонько, і тому не бачу нікого, крім вас, і нічого більше, крім вас. Ви притягли мою увагу, як магніт залізо. Мене, терориста-есера, тягне до вас, як дитину до материного бюста... (*Узявши її за руку, потяг до себе*).

Охтисонька (*раптом пальчиком*). Це-с-с!..

Кирпатенко (*пошепки*). Знов хтось іде?

Охтисонька. Комар! На вас хоче сісти той комар! (*Прогнала комара і погналась за ним*). Ловіть його! Убийте його, милий есере П'єре.

Кирпатенко женеться за комаром, але ловить її. Пригортає до себе. Тільки хотів поцілувати...

5

Як тут набігла Настонька:

— Папонька дозволив співати старорежимних романсів і казати «панове». Милий П'єре! Ви спасли па... (*Побачивши Охтисоньку в обіймах*). Ой... Невже ти вже?

Охтисонька. Що?

Настонька. Віддаєш усе, що пообіцяла?

Охтисонька. Нічого подібного! І як тобі не соромно! Це П'єр... учив мене дихати.

Настонька. А як я спитала у папоньки, чи можна вже співати наших романсів, а він як сказав — можна ще й «панове» казати, то я трохи не вмерла, що неville ж уже? А серце: так! Ій-богу, вже П'єр спас папоньку од революції, біжи мерщій, мерщій подякуй! Милий П'єре! Ви спасли папоньку, так?.. Я хочу вам подякувати. Мерсі... до гроба! І все, що обіцяла, теж до гроба... Навчіть і мене дихати, П'єре!

Кирпатенко. Ви й так дихаєте, як ковальський міх.

Настонька. Так? А я ще дужче вмію. Тільки щоб дужче вийшло, треба, щоб хто-небудь сказав мені про що-небудь тет-а-тет, милий П'єре. Про що-небудь! І тоді ви побачите, як я дихаю. (*І сама вже засапала*).

Кирпатенко. Ні! Ні! Не треба! Вам краще личить дихати спокійно.

Настонька. Спокійно? Це так? (*Дивиться на нього й дихає*).

Кирпатенко. Ні! Ні! Спокійно треба! Тихіше! Дихайте нормально!

Настонька. Отак? (*Затаїла дух, раптом істерично-ярливо*). П'єре! Милій! Навчіть мене дихати нормально!

Кирпатенко. Ху-ух! Нормально — це так... Та дихайте ви так, як завжди дихаєте, і ну вас!..

Охтисонька. Чого ти справді пристала? І як тобі не соромно так дихати? Не дихай так!

Настонька. А ти сама як дихаєш?

Охтисонька. Я дихаю так, як папонька наказав!

Настонька. Брешеш! Ти дихаєш не так, як папонька сказав. Ти дихаєш так, як не папонька сказав. Ти дурка, дуреля, дурепа!

6

Тут ніби вітром нагнало Хростоньку й Онисоньку.

Хростонька. Христьяка черка, забожилась, що помститься, ой, Охтисько! А Устуська мамоньці поскаржилась, що ти не даєш їй з П'єром дихати, ага! Милій П'єре! Ви спасли папоньку, так! Я хочу вам теж подякувати і щоб біля вас подихати, можна?

Онисонька. Можна? Біля вас щоб подихати, теж подякувати вам хочу я. Папоньку спасли ж ви, так? П'єре милій! З вами дихати усім Охтиська не дає, черка Христьяка, забожилася, що помститься, ой! А Устонька мамоньці поскаржилась уже, га?

Кирпатенко (*не знає вже, що йому й казати*). Хух! Будь ласка... Але я не вартий. Крім того, це вже чортзна-що виходить: скарги, чвари тощо. Замість того, щоб дихати і передихати тих, ви не даєте одна одній і мені вже дихати...

7

[Вбігла] Пистонька:

— Охтисонько, Настонько, Онисонько й Хростонько! Ви таке тут зчинили, що вас кличе папонька. Негайно!

Охтисонька (*на Настоньку*). Ага!

Настонька (*на Охтисоньку*). Це тобі — ага!

Хростонька (*на Онисоньку*). І тобі!

Онисонька. Ні, тобі!

Пішли.

Пистонька (*поспішаючись*). П'єре! Я не можу без вас дихати.

Кирпатенко. Себто?

Пистонька. Я просила, і ви спасли папоньку, але ви чомусь стримуєтесь далі і тільки снитесь мені. Як вам не соромно так стримуватись, мучити мене й себе! Милій П'єре! Годі! Я вже третю ніч не сплю, все жду на вас, жду, щоб ви приїхали візком уночі й щоб було тихо, тихо, аж коні щоб не дихали, і щоб нарешті ви украли мене і щодуху повезли непритомну на кладовище в церкву, а потому на край світу. То чого ви не їдете, скажіть? Ну, чого?

Кирпатенко. Я? На кладовище? На край світу? Візником? Вибачте, але це прогімназійні, чотирьохкласові фантазії й химери. Туман, у якому заблудить найкращий візник. Ви доросла дівчина. Одкиньте все це, Пистонько!

Пистонька. Це моя подяка — не одкидайте її! Крім того, ви ж теж проти революції, хочете утекти од неї й од більшовиків? І я теж. Давно теж. Ще після того, як вони позривали голубі петлиці, золоті нараменники і всю красу життя, а всіх кавалерів зробили неінтересними, усі ходять в салдафонських шинелях, балакають про картоплю і жодного слова про місяць. Я не можу і хочу втекти. У Венецію, наприклад, П'єре, де гондоли й гітари! Або у Мадрид, де бики і гладіатори! Я квіти з паперу робитиму й продаватиму, а ви... ви тільки мене любитимете, і більш нічого. Крадьте ж мене, милий! Сьогодні вночі! Зараз! Ну крадьте ж!

Кирпатенко. От тобі й маєш — кар'єра на кур'єрських! Вибачте, але все це нісенітниця й дурниці.

Пистонька. Крадьте, а то я... вас украду!

Кирпатенко. Слухайте! Та що ви! Підождіть! Що скаже ваш папонька? Я папоньці скажу!..

8

Вернулась Охтисонька:

— Нічого подібного! Пистька обдурила! Папонька не кликав мене! Навпаки, сказав і наказав, щоб ти (до

Пистоньки) зараз одійшла й окремо дихала. Негайно щоб! Чуеш?

Пистонька тяжко-ревниво задихала, але одійшла.

Кирпатенко. Тепер ви мене уже спасли, милая Охтисонько! Дозвольте мені тепер вам подякувати.

Охтисонька. За що? Хіба Пистонька вас що?.. *(Ревниво, підозріло)*. Га?

Кирпатенко. Не треба хвилюватися, Охтисонько! Нічого особливого не трапилося. Я просто горів перед вами, як свічка перед моєю новою іконою. Ви ж побігли до папоньки. А на мене задихали так, що трохи не загасили.

Охтисонька. Це Пистька, ідійотка!.. П'єре милий! Не звертайте на неї уваги. Милий! Горіть!

Кирпатенко. Охтисонька любя! Ходімо далі, туди, де ніхто, крім нас, не дихатиме. На той бік острова.

Охтисонька. А як буде дощ або їсти захочеться?

Кирпатенко. Ми заліземо в курінь. Я наловлю для вас риби, нарву запашного сіна, водяних лілей, і ми будемо дихати отак *(пригорнув знов Охтисоньку)*, дихати й дихати.

Охтисонька. Як ви поетично дихаєте, П'єре!

Кирпатенко. Це ви мене надихаєте, Охтисонько! *(Тільки взявся поцілувати, як тут...)*

9

Знов з кущів з'явилася Христонька. Рукою черк-черк.

Кирпатенко *(люто)*. Слухайте! Ви знаєте прислів'я на чи?

Христонька черк-черк, мовляв,— ні.

Чи не пішли б ви к чортовій мамі...

Христонька зробила страшні очі.

Дихати.

Охтисонька. І папонька сказав, щоб ти негайно розійшлася, от!

Христонька *(не видержала, заговорила)*. Ви думаете покохати Охтисоньку? То знайте, що вона *(зловісно)* незареєстрована!

Охтисонька. Ой! *(Та й зомліла)*.

Христонька. Бачите — правда! Застерігаю, бо я...

покохала вас, Пере, не так, а трагічно!.. Заради вас заговорила, обітницю богові зламала!..

Кирпатенко *(підхопивши зомлілу Охтисоньку)*. К чортовій мамі! А то я сам піду, утечу од вас к чортовій мамі. *(Пішов)*.

Христонька. А-а! То я скажу всім, що ви терористесер, утекли з Києва й що я рішуся на все! *(Погналась за ними)*.

10

Нічого не знаючи, надійшов Гуска. Старається дихати так, щоб передихати тих:

— Тепер я розумію, як ізрадів Ной, коли він нарешті причалив до Арарату, побачив там *(подивився на сонце)* сонце *(чхнув)*, верби *(чхнув)*, метелика ось... *(Чхнув)*. Простудився! Й-бо, простудився! Нежить починається, га? *(Потяг носом повітря, чхнув. Висякався. Потер носа)*. Не падай духом, голубчику! Дихай! Дихай, Саватію! Ми мусимо їх передихати... Так! *(Голосно, суворо)*. Гуска, товариші, вас передихає, його величества колезький секретар і Російської імперії обиватель Гуска-с!.. Я мишка, сіренька мишка, але я... *(пророчим голосом)*, множачись, намножу насіння мого. Сім? Сім на сім буде сорок дев'ять, ще на сім *(три пишу, шість примічаю, чотири на сім — двадцять вісім та шість)* — буде триста сорок три, то далі мене будуть тисячі, мільйони-с! Поточу ваш чортів соціалізм і, помщаючись, помщуся на вас — невосконтельно-с! Де ви поділи великдень? Спитаю-с. Що ви зробили з Росії? Скажу. Нуль? А з віри православної — два нулі-с? Мерзавці! Ви в Росії трон конфіскували, а у мене плюшевее крісло, сімнадцять рублів заплатив тисяча дев'ятсот четвертого року в магазині Коппа. Навколіна! На шибениці! Усіх перевішаю! А за розбите свічадо я справляю таке, що всі ви на шибеницях відіб'єтесь в ньому, і я буду дивитися й видивлятися. Зламаю вашу п'ятикутну і знов поставлю різдвяну зізду на покуті життя-с! Так-с! І буде воно, як котик, у ніг моїх мур-мур-мур-мур...

Десь заспівала Настонька: «Наш уголок я убрала цветами», — а її перебили голоси Хростоньки й Онисоньки: «А если он вернется, что я сказать должна? — Скажи, что я ждала его, пока не умерла».

Дівчата уже заспівали. Нумо заспіваю й я! *(Захоплений, заспівав)*. Боже, царя храни-и! *(Та захоплення збурило живіт. Схопився за його рукою. Скинув пояс. І поліз у куці)*.

Тут десь узялися двоє рибалок: дідок і рудий. Спинулись. Слухають.

Дідок. А чи не пани це сюди поналазили, Хведоре, га?

Рудий. По співах — фактичеський факт. У городі тепер їм права голосу не дають, дак вони, блярви, аж сюди залазять і тут оце галасують.

Дідок. Виють?

Рудий. Це по нотах у них називається, на оплодисмент. Знаю, бо служив колись у одних за кучера. Чую раз уночі, панночка як заллється-ллється: я умираю, милорд... Далі чую: лясь-лясь! Думаю — б'ються. Підбіг до вікна, аж то вона по ноті виводить, а гості у долоні ляскають — оплодисмирують. (Заглянув у човен). Хіба реквізнути що, Марковичу?

Дідок. А хай їм! Не займай, Хведоре!

Рудий. Чого рябіти?.. Не люблю я страх буржуазії. Дуже велике у неї самолюбіє: сама розсядеться на все життя, а ти щоб стояв. От і зараз: стоїш вудиш, а вона розсілася, і в човні у неї всього повно, всякої тобі експлуатації!

Дідок (понюхавши тютюну). Учена у тебе стала голова, Хведоре. Словами такими закидаєш, що й ораторові котрому носа утреш...

Рудий. Бо агітація тепер така пішла, Марковичу, од більшовицької партії. Як двічі два — більшовики народ просвітають і на путь наставлять.

12

Підперізуючись, виліз із кушів Гуска. Не бачачи рибалок:

— Пережду, пересиджу, передихаю вас! (Побачив рибалок, розгубився). Це я на дочок, між іншим. Вибачте! Але мене запевняли, що це безлюдний острів, на якому, між іншим, дід мій биндюжником був, а баба привселюдно городского побила... То як це так вийшло, га?

Рудий. І самі не знаєте як?

Гуска. Нічого не розумію. Як ви сюди попали?

Рудий. Само собою — другим маршрутом. Трудовим!

Гуска. Дозвольте... Як же це так? Мене запевняли... Івдонька, наприклад, теж трудова селянка, що тут нічого й нікого не було в природі, крім запорожців, га?

Рудий глянув на дідка, мовляв, що він верзе. Дідок підморгнув, непомітно показав, що панок, мовляв, уже випивши.

Хто ви такі?

Рудий. Не бачите уже й хто?

Дідок. Рибалки ми тут. Рибу ловимо.

Гуска (*очумався. Зрадів*). А-а... Рибалки! Рибалоньки! Рибарі! А мені подумалося, що ви... навпаки. Хух! Ви тільки подумайте — рибалки ви, а мені подумалось, що ви... зовсім не рибалки, а навпаки. То ви, між іншим, значить, брата, рибалки! І риба у вас є? Можна буде купити?

Дідок. А чому й ні?

Гуска (*ще дужче зрадів*). Ви тільки подумайте!.. Та я куплю! Йй-богу-с! Керенками навіть заплачу... Га? Що я, між іншим, сказав?

Рудий. Ви сказали, що керенками заплатите.

Гуска. Тільки подумав, а вже язик не туди вискочив. Це я, між іншим, їдучи сюди з дітками яко на безлюдний острів, подумав, що тут революції, мабуть, не було і грошей нових, мабуть, не беруть, дак я приховав і керенок, трошки було, га?

Рудий. Як не було, коли риба тут давно вже за декретом радянським у надрах водяних плаває і за керенки не продається! Ми не спекулянти й не контра!

13

Надійшла Секлета Семенівна. Мовчки стала.

Гуска. Я заплачу радянськими. Мені ще краще. Бо сам теж з трудящих чиновників і визнаю Радянську владу до отказу. І дід мій, між іншим, теж биндюжником був.

Рудий (*подивився на небо*). Пропорція, як двічі два, складається така. То ви сюди приїхали по рибу, чи, мабуть, так — у шалай-балай?

Гуска. На спочинок... Після революції. Між іншим, як я сказав?

Рудий. Ви сказали, що на спочинок після революції.

Гуска (*перевівши казане*). Так! Після революції! Бо до революції я ніколи й ні разу не їздив сюди відпочивати. На лоно природи, між іншим, так треба мене розуміти. Йй-богу, не їздив і свіжим повітрям не дихав, а тепер ось, дякуючи революції, дихаю. І жінка ось дихає, і діти...

Рудий. Ну що ж... Дихайте! Повітря тут свіже, чисте, як двічі два — санітарне й гігієнічне.

Дідок. То й риби можна буде. Принесем! Відпочивайте!

Пішли.

Гуска (до жінки). Дихай, Секлесю, дихай! Чула? Рибалки от які вже мурмили, а й ті, бач, уже маракують, що таке (саркастично) санітарне і гігієнічне повітря. Мусимо їх передихати! Дихай!

Секлета Семенівна. Ах, Саватію, як я можу їх передихати, коли тут сиро, мене гикавка напала, а до того ще й ти не даєш спокійно дихати!

Гуска. Себто?

Секлета Семенівна. Ну подумай, у нас сім дівчаток. Старша Устонька. А ти П'єра Кирпатенка до Охтисоньки, до наймолодшої, припускаєш. Ну подумай!

Гуска. Женщино! Де твоя логіка? Принаджувати жениха на висохлу цитрину, коли його вабить персик. Подумай ти, тикво!

Секлета Семенівна. Не принадили б до Устоньки, то принадили б до Настоньки, Пистоньки, Христоньки, Хростоньки — за котрусь та й зачепився б, згори ж низ. А одскочить Охтисонька, то хіба покотиш його низу нагору, — де твоя логіка ще й психологіка?

Гуска. Коли наплодила гору, то хто зверху у нас, Охтисонька чи Устонька, дурна ти гергепо!

Секлета Семенівна. Ай, годі!.. І май на увазі!.. Май це на увазі! Ну за що ти мене образив гергепою? За віщо? Ти справді дихати спокійно не даєш! Мені вже жовкне в очах!..

Гуска. Так тобі й треба! Хай жовкне-сі!

Секлета Семенівна. А-а... Мене обморок бере... Я падаю...

Гуска. Не впадеш, бо зразу в тебе скорпійони вчепляться. Ось вони сидять у траві, чигають на тебе! Ось вони! Підскакують уже!..

Секлета Семенівна (жахаючись). Ай! Я не буду! Йй-богу, не буду, Савасику!

Гуска. Ага-а! Не будеш? То тепер я тобі покажу, як я не даю тобі спокійно дихати! Тепер я віддячу за все! А за Маргаритку й плями на платті в першу чергу. Казав тобі заколоти, а плаття муарового не надівати, дак ні! Закопати, поки мине революція, а Маргаритка тепер зди-

хає? І плаття у плямах? У, ти, макітро з полив'яним ухом! Дихай! Спокійніше дихай, гергепо!

Секлета Семенівна. Не муч!.. Він почує!..

Гуска. П'єр? Ха-ха!

Секлета Семенівна (*хапаючись за останній порятунок*). Агент з гран-чеки!

Гуска. Його тут не існує в природі.

Секлета Семенівна (*без пам'яті*). А рибалки? Вони ж не рибалки, а... агенти!

Гуска. Що-о?

Секлета Семенівна. Агенти! Йй-богу, агенти! Хіба ти не чув, що сказав той рудий, на який голос: «Хіба ви приїхали по рибу — у шалай-балай?» І як він подивився? Агенти! Небезпремінно передягнені агенти!

Гуска (*похолонувши, дивиться на неї. Пригадує. Пригадав*). Так-так... Він таке сказав: по рибу чи, мабуть, у шалай-балай? У шалай-балай! Себто ви приїхали по рибу чи, мабуть, утекли? І подивився. Шалаєтесь? (*З жахом*). Невже ж вони агенти? Га? Секлесю?

14

Прибігли задихані Хростонька й Онисонька. Навперебивки:

— Ой папонько! Мамонько!

— Мамонько! Папонько, ой!

— Ой, П'єр утік!

— Утік, утік, ой!

Гуска. Що-о?

Хростонька. Йй-богу, втік, папонько! А Христьяка вже не черка, не мовчить, а заговорила, кричить, що він агент, папонько!

Онисонька. Агент він, кричить, і заговорила, не мовчить, уже й не черкає, папонько, Хростонька, йй-бо!

15

Прибігла задихана Хростонька. Чекає, говорить, кричить:

— Так! Він агент! Я підслухала!

Гуска. Він утік?

Хростонька. Дізнавсь, що Охтисонька не зареєстрована, і зразу побіг.

Гуска. Дізналися!

Секлета Семенівна. Як же ти, як заговорила, коли ще не скінчилась революція, мерзотнице?

Христонька. Він потяг був з собою й Охтиську, то я не могла, заговорила, і він кинув...

Гуска. Значить, тепер уже революція не скінчиться ніколи. Куди ж мені сховатися? Невже ж нема такого місця на землі? Невже загину-с? Мільйон свічок в очах і немов тисячу панахид навколо правиться. Чому не чути вже Маргаритки? Невже здохла? Чого мовчите?

Блискавка, грім.

Що? Це наш гардероб з горища упав?

Онисонька. Ой папонько, дощ!

Христонька. Дощ, папонько, ой!

Гуска (очнувся. Гнівно-докірливо). І це називається бог! Секлесю! Тв взяла галоші?

Секлета Семенівна. Ні...

Гуска. Що-о? Чого не взяла?

Секлета Семенівна. Старі ж хтось украв, котрі старорежимні, а нові порвалися...

Гуска. Отепер ми пропали!

16

Напнувшись мішками, ніби капюшонами, з'явилися рибалки.

Дідок (крикнув, аж Секлета Семенівна ойкнула). Ай, дощик, Хведоре!

Рудий. Не дощик, а абсолютний дощара. (До Гуски, посміхаючись). Ну що ж, революція така у природі, що амінь тепер вашому диханню?

Гуска (підвівши руки). Амінь. Беріть мене!

Дідок. А ми рибки вам принесли.

Гуска. Не треба!.. Я й так уже знаю, хто ви такі. Беріть мене!

Дідок (сміючись). Та препорція така виходить, що доведеться тепер до себе забрати, щоб пересиділи, Хведоре, га?

Секлета Семенівна. Як ви так — то беріть усіх нас.

Рудий. Узяти-то так, та куди ми їх всіх посадимо, Марковичу? І човен малий, і квартира у нас не квартира, а цілая житлова криза — курінь же!

Гуска. Все одно... Пропала Росія... Погасла різдвяна зоря, а Маргаритка здохла!

Рудий. Росія навпаки тепер — не пропаде. То була Росія мать-перемать, а тепер — еРеСеФеСеР і соціалізм!

Гуска (*аж скрикнув*). Не треба мені вашого соціалізму, дайте мені пару старорежимних галош! У мене ось ноги промокли-с!

Рудий. Еге-е, Марковичу! Та в їхніх словах гідра контрреволюції дихає! А як ми ходили босі, ще й сьогодні босі, га! Та в підвал їх, а не в курінь, Марковичу! До міліції!

Дідок, сміючись, показав непомітно, мовляв, п'яний же як ніч.

Та од них не горілкою, а як двічі по два — контролю їхне!

Дідок. То вони вміють так пити. Не наш брат. (*Понюхав тютюну, взяв під руку Гуску*). Ну, ходімо, громадянине, чи як вас тепер! (*Повів Гуску*).

Гуска (*звис на руках. Надгробним голосом*). Отак загинув Гуска! Його величство Гуска-с!

17

З кушів раптом з'явилася Івдя. З другого боку Устонька, Настонька й Пистонька.

Івдя (*хрестячись*). Свят, свят, свят!.. Заснула, а грім як грякне. Та куди ви?

Христонька. Нас беруть в міліцію, няню, Устонько, Настонько, Пистонько!

Онисонька. До грамчеки беруть!

Настонька. Невже націоналізували? Візьміть і мене!

Рудий. Та тут їх цілая прорва!.. Куди ми їх?

Дідок. Та вже якось розсадимо! Хай ідуть!

Івдя (*затрусилась, захрестилась*). Святий Анико-воїне і з ним три звірі божії, молю, благаю вас...

Рудий (*до неї*). Ну нехай пани, а ви ж, здається, стара селянська жінчина — і так допилася! Абсолютно стидно на вас дивиться! Не люди, а мікроорганізми!

Пішли, дощ перестав. Десь гукала, блукаючи, Охтисонька: «Ой П'ере-есере, де ви?» Ніби у відповідь їй закумкала самотня жаба.

Завіса

**ХУМІ
ХУРИНА**

КОМЕДІЙКА

ДІЙОВІ ОСОБИ

Хома Божий, заступник голови виконкому.
Технічний секретар.
Діловод.
Ямка, завідабель комгоспу.
Леп, агент комгоспу.
Маїса, Ямчна дружина.
Сосновський.
Каландарішвілі (він же Кириль Кирилько).
Пташиха, крамарка.
Піп Авива.
Три святителі печерські.
Хуна Штільштейн, орендар заїзду.
Сара, Хунова жінка.
Абрам, син.
Шурубалка, вчитель.
Міліціонер Серьожка.
Сторож на кладовищі.
Редактор газети.
Члени комісій, делегатки жінвідділу, жінки,
кур'єр, учні.

ДІЯ ПЕРША

Відслоняється ширма. На кону широка трибуна — поміст, метрів з два заввишки, без бильців. Спереду і з боків східці.

1

Позад трибуни стінка з темним вікном. На стіні вгорі напис: «Готель-заїзд «Червона Зірка» — орендар Хуна Штильштейн». По східцях з правої руки на трибуну виходить Хуна Штильштейн з столом і двома стільцями. Ставить стола, стільці і злазить східцями ліворуч. За ним іде Сара, пов'язана рушником, з складаним із ряднини ліжком, ставить і йде з трибуни. Услід йде син Абрам, теж з ліжком і подушкою, ставить, лягає й спить.

2

Трошки згодом на трибуну виходять: Хуна, Кириль Кирилько і Сосновський.

Кириль (*оглядає номер і крутить носом*). А кращого нема?

Хуна. Тепер кращого не треба...

Кириль. А це що за плями... Блощиці?..

Хуна. Це кров ще із революції зосталась...

Сосновський. Ні вмивальника, ні електрики, ні гвіздка...

Хуна. Без буржуазних забобонів!..

Кириль. Так... А це хто?..

Хуна. Це так собі... Мій балван...

Кириль. Хто?

Хуна. Син називається...

Кириль. Хіба йому другого місця нема?

Хуна. Ні другого й ніякого!.. Він же скінчив семилітню трудну школу, а хіба не знаєте, що ця школа одне лише місце дає: у батька на шиї?..

Сосновський (*дивиться на годинника*). А скільки за цей номерок?..

Хуна. Не треба питати!.. Лягайте, спіть, танцюйте, що хочете робіть, тільки за ціну не питаєте...

Сосновський. Скільки?

Хуна. Щоб мені так було легко казати, як вам слухати!.. Чотири карбованці.

Кириль. Що?

Сосновський. За що?

Хуна. Хе... За те, що у нас є, слава богу, фінвідділ...

Сосновський. Слухайте... Це... неможливо!.. Уважте!..

Хуна. Отак я говорю вже третій рік фінвідділові: слухайте!.. Уважте!..

Кириль. Ходімо до другого готелю!..

Сосновський дивиться на годинника.

Хуна (*одчиняє двері*). Будь ласка!..

Кириль. А де він? Далеко?

Хуна. Далеко... його нема...

Сосновський. Уважте!.. Ну, за три?..

Хуна. Просіть фінвідділа!

Сосновський. Справа безнадійна! На третю годину... Ніч і собаки... Зостаємось тут!

Кириль. Я тебе не розумію...

Сосновський (*до Хуни*). Тільки дайте хоч другу подушку...

Хуна. Знаєте, я вам краще води принесу... (*Йде з трибуни ліворуч*).

Кириль. Ти з розумом? Чотири карбованці, коли у нас усіх грошей три карбованці.

Сосновський. Все рівно, в перспективі бупр! Пора!.. Осінь заходить...

Кириль. Я завтра напишу вірша, новелу, фейлетона. Тут, здається, видають газету і, певно, філія «Плугу» є... Можна буде підкувати публіку...

Сосновський. Залиш фантазії й легенди...

Кириль. Переночуємо краще надворі? А завтра...

Сосновський. У нас немає завтра...

Кириль. Об'явимось політкаторжниками... Ну... одружимося нарешті на тиждень, два... Тут, либонь, дівчат — хоч греблю гати...

Сосновський. Ночуватиму тут!..

Кириль. А гроші?..

Сосновський. Втечу!

Кириль. А документи?

Сосновський. Старого всучу, агентського.

Кириль. А я? У мене свій, останній!..

Сосновський. А ти як хочеш... Набридло!.. (Лягає).

3

Хуна з кухликом води:

— Звідки приїхали?

Сосновський. Вам не однаково за чотири карбованці?.. Із Москви... Із Харкова...

Хуна. Советські чи так собі?

Сосновський. Так собі... Ком іль фо...

Хуна. Документи можна?

Сосновський. Будь ласка... (Дає).

Кириль. Так кажете,— замучив фінвідділ?

Хуна. Не згадуйте ік ночі.

Кириль. А взагалі, як тут у вас? Покращало життя?

Хуна. Не питайте!.. Хіба це життя, як на тебе всі двадцять чотири години наседають?..

Кириль. Хто?

Хуна. Фінвідділ, школа, ще й на придачу українізація!

Кириль. А школа чого?

Хуна. Насідає!.. У мого брата четверо вчать, п'ятого не приймають, і за це дванадцять карбованців.

Сосновський. За рік?

Хуна. За місяць! А він без роботи! А бог вже шостого посилає!

Кириль. І платять?

Хуна. А ви думаєте, як?

Кириль. Як же він без роботи й платять?

Хуна. Крутиться так... біля зятя...

Сосновський. А зять?

Хуна. А зять і собі крутиться. Отак удвох і крутяться... Ваш документ?

Кириль (зітхнувши). Нема!

Хуна. Не шуткуйте... Тепер документів більше за людей, а ви кажете — нема...

Сосновський (вставши). Ось що... У мого товариша секретний документ! Розумієте?..

Хуна. То й ховайте його собі на здоров'ячко, а мені дайте не секретного...

Сосновський. Не можна, голубчику... Державна тайна... Він завтра покаже.

Хуна. Поки він мені покаже, то в міліції мені покажуть такого, що платитимеш і на чай, і на рай, і на мило, ще й дружині начраймила...

4

Повз трибуну проходить Сара:

— Хуно!.. Я помираю!..

Хуна. Подожди хвилинку, ну?..

Сара. Я не можу... Я помираю, чуеш... Ой боже ж мій!..

Кириль. Зуби?..

Хуна. Такої хвороби ще на світі не було...

Кириль. А що саме?

Хуна. Сумненіє!

Сосновський. Що?

Хуна. От вона сидить, от вона собі лежить і раптом раз — сумненіє в голові!.. Ввижається, що помирає... і оттакечки ходить, сумнівається й кричить...

Сара. Хуно! Я ж помираю...

Хуна. Сар-ро... Не сумнівайся, кажу!..

Сара. Хуно!..

Хуна. Сар-ро?.. *(Біжить за нею).*

Сосновський. Не даєш документа?

Кириль. Кажу, у мене останній!

Сосновський. У тебе нерви, Кириль!..

Кириль. Годі! Набридло!.. *(Лягає).* Бупр — хай буде бупр!.. Осінь — хай осінь!

Сосновський. Не вередуй! Завтра одружимося! Поживемо тижнів зо два тихо, сімейно, а там... Нам треба відпочити, Кириль, після Одеси...

5

Входить Хуна:

Хуна *(розглядає документа)*. Скажіть мені, тутечки написано...

Сосновський *(тривожно)*. Що?

Хуна. Ви товариш Сосновський?

Сосновський. Так, а що?

Хуна. І ви той товариш Сосновський, що у «Правді» сочиняєте?

Сосновський. М-м-м... Так!

Хуна. Саро, кинь свого сумнення! До нас товариш Сосновський приїхали!.. *(Біжить)*.

Кириль. Ти з розумом? Ти справді в бупр хочеш.

Сосновський. А що ж я маю сказати, коли я Сосновський, і був за агента в справі розповсюдження газети «Правда»?

Кириль. Та тебе ж, яко Сосновського, розшукують! Тисячу карбованців передплати прогуляв!.. Ти здурів.

Сосновський. Мовчи. *(Думає)*. Набігла ідеяка... *(Захоплено)*. Блискавична ідеяка! Розумієш... Кириль! Це ж геніальна ідеяка!

Кириль. Не така, як в Одесі?

Сосновський. Мене одного разу якийсь комуніст-редактор по морді за Сосновського признав... ти розумієш?

6

Вбігає Хуна.

Хуна *(будить сина)*. Вставай, балван! Чуєш?

Син встає.

Хай на тебе хоч товариш Сосновський подивляться... Ну?! Допіонерився? Доспартачився? Пішов геть... до мами!..

Син, взявши подушку, йде.

Бачили тепер?

Сосновський. Ось що!.. Ви розумієте тепер, що я... що ми... щоб до обіду ніхто, ані одна душа, крім вас, не знала, хто до вас приїхав!..

Хуна. Товаришу Сосновський, за кого ви нас маєте?..

Сосновський. Я гадав, що ви не знаєте Сосновського, себто мене!..

Хуна. Вас, товаришу Сосновський... Вас... Вас навіть наші коні читають!

Сосновський. Дайте документа! *(Одбирає документа)*.

Хуна. Такий писатель! Такий сочинитель!.. Саро! Це таки да,— товариш Сосновський! *(Біжить)*.

Сосновський *(читає документа)*. Такі ідеяка! «Пред'явитель сего товариш Сосновський агент по розпространенію газети ЦК РКП і Московського Губкому

РКП, журналу «Прожектор»...» Мамуню моя, це ж божа провиденція!..

Кириль. Що ти надумав?..

Сосновський. Завтра узнаєш!.. (Читає). «Пред'явитель сего агент по распространению» викреслити, затерти і написати «ответственный сотрудник газеты ЦК РКП і Московського Губкому»... (Підскочивши). Ленінова ідея!.. Мамуню рідная!.. Спасибі, що ти була Сосновська, а не яка-небудь Верба, або Груша!..

7

Хуна з подушкою:

— Ой, товаришу Сосновський!.. Ви ото як сочинили Димовку, так у нас нарком перевернувся.

Сосновський. Будь ласка, товаришу хазяїне!.. Я благаю!.. Щоб ніхто!.. Розумієте?..

Хуна. Не сумнівайтеся собі!.. Хуна Штильштейн є перш за все Штильштейн, а тоді вже Хуна... Він як камінь!.. Мовчить!..

Сосновський. Подушка... Спасибі, товаришу Штильштейн!.. От якби ви ще...

Хуна. Слухаю...

Сосновський. Засмажте нам ячні... З цибулею!..

Хуна. Саро!.. Ячні товаришу Сосновському!.. (Іде). І вони люблять, щоб з цибулею...

Кириль. Ти вплутаєшся!.. Тебе накриють!..

Сосновський. Ні!.. І ще раз — ні!.. Вже коли оцей тип визнав мене за Сосновського, то будь певен... З триумфом можна йти до виконкому, до парткому... Ех, Кирильо!..

Кириль. Невже ти певен, що ніхто тут не бачив, не знає справжнього Сосновського...

Сосновський. А ти його бачив?.. Ти, я, що всякого агента розшуку знаємо, всю Україну виїздили. А знаєш... Ти будеш знаєш хто?

Кириль. Ну?

Сосновський. Член ЦК компартії Грузії...

Кириль. Ні... Коли на те пішло, то краще щоб Вірменського ЦК... Я хоч вірменських анекдотів знаю...

Сосновський. Геніально!..

Кириль. Стривай... А документи?..

Сосновський (натхненно). Я, Сосновський із «Правди», та щоб не показав тебе, якогось там вірмени-

на, без документа... Дайош секретаря Вірменського ЦК — і покажу!.. І ніхто за документами не питає... Москва, брате!.. Гегемонія, Киришо!..

8

Хуна, Сара з яечнею.

Хуна. Саро!.. Ось вони, товариш Сосновський...

Сара. А чому ти не купив їхнього патрета? Луначарського купив і Леніна...

Хуна. Саро!.. Навіщо тобі патрет, коли сам товариш Сосновський вже у нас. *(Готують на столі їжу)*.

Сосновський. Ну, товаришу Каландаришвілі!.. Тепер тобі таїтися нема чого... Сідай до яечні!..

Хуна. А хто вони будуть?

Сосновський. Член Вірменського ЦК КП(б)У Каландаришвілі... Тільки нікому ні слова!.. Розумієте?

Хуна. Ні півслова!.. Саро!..

Сара. Ах, такий жаль, що я їх не знаю!..

Кириль. Ну, хазяйко, як твое сомнение? *(Ідуть яечню)*.

Сара. Ой, просто не питайте!..

Хуна. Якби я був у тресті, хай навіть у Харкові, то вона б у мене не сумнівалася... Цей год на Кавказ, на той у Крим — і всю хворобу як злизало б...

Сара. Я вже говорила: Хуно, чи не пора і тобі до партії?

Сосновський. Не сумнівайтесь!.. Скоро й ви поїдете...

Хуна. Саро! Подивилася раз на товариша Сосновського? Назад!..

Сара йде.

Кушайте, кушайте, товаришу Сосновський!.. І довго ви в нас пробудете?

Сосновський. Ви краще розкажіть за себе, як ви?.. Кому хабаря давали?

Хуна *(сміється)*. Зразу видно, що товариш Сосновський питає!

Сосновський. А справді? Кому? Скільки?

Хуна. Знаєте?.. Хоч ви і товариш Сосновський, і пишете дуже сочинительно, а за це я вам не скажу...

Кириль. А пачему?

Сосновський. Невже й мені? Скажете, що я писав...

Хуна. А мені скажуть, що я писав... І скільки треба на вашу голову, то все впаде мені на голову... Та й що тепер можна зробити без хабаря? Хіба вже незаконнороджене дить, та й те, як ще не народилось.

Грюкають у вікно. Хуна йде до вікна і вдивляється, Сосновський і Каландарішвілі хвилюються.

Ну? Хто там?

Голоєв. Номері є?

Хуна. Номері пишуть, а місць нема!.. Не грюкайте, говорю!.. Що? Делегати?.. Місць для вас нема і не буде!.. Спитайте у вашого фінвідділа!.. *(Одходить)*.

Сосновський. Хто?

Хуна. Якісь делегати... Ой, товаришу Сосновський!.. І коли вже ваші делегати навчаться революції? Як тільки запустиш, так і заплюють, так і захаркають увесь готель! Я вже говорив: хочете плювати — їдьте собі, будь ласка, до Харкова, до Москви і там грюкайте, плюйте і що хочете робіть!.. А готель вам не республіка!

Сосновський. Ну, товаришу Каландарішвілі!.. Чого ще нам треба?.. Спатоньки?

Кириль. Перед цим трошки бамажки!..

Хуна *(сміється)*. Ой, який же ви комичеський!.. *(Виймає з кишені папір, мне й дає)*.

Сосновський *(сміється)*. Ну, що ж? Почнемо з цього... нашу ревізію...

Кириль. Спасибі, хазяїне!.. А скажи — окремий маеш кабінет, чи комунальний?

Хуна *(сміється)*. Зараз двері, через двір і там у кутку... Побачите — каганець світиться...

Кириль *(мне папір)*. Нет краще, як у нас на Кавказі!.. Вийдеш, сядеш за горою і сиди, скільки хочеш...

Идуть. Стінка спускається і замість неї підводиться друга з двома вікнами, поміж ними Ленінів портрет. Угорі на стінці напис: «Округовий виконком на Золотопуповщині».

9

На трибуну виходять: заступник голови Хома Божий, секретар з текою, діловод з телефоном, позаду Пташиха.

Пташиха. Товаришу заступнику... Я вже до судді ходила і писала... Черга велика...

Б о ж и й. Хвилинку помовчіть, громадяно Пташихо!

Дзвонить телефон.

Д і л о в о д (*весь час при телефоні, говорить неголосно або пошепки*). Виконком слухає... Так!.. Гаразд!..

Б о ж и й. Ну?.. Де тепер вони?..

Д і л о в о д. Були у фінвідділі... Поїхали до редакції...

Б о ж и й. А як у фінвідділі?

Д і л о в о д. Переказують, що... дуже задоволені...

Б о ж и й. Так!.. (*До Пташихи*). Ну, так яка у вас до мене справа?

П т а ш и х а. Будьте ласкаві!.. Ви ж у нас Совецька влада, і я за вас голосувала! За що ж моя доченька постраждала і отак публічно?

Б о ж и й (*до діловода*). Ви слухайте! Може, з редакції подзвонять, то щоб...

Д і л о в о д. Гаразд!.. Я слухаю...

Б о ж и й. Так яка, ви кажете, справа? Голосували?

П т а ш и х а. Ще ж вона у мене молоденька, первоцвіт, а слава про неї вже котиться й котиться...

Б о ж и й (*до діловода*). Подзвоніть тихенько до редакції!.. Немов так собі, випадково...

Д і л о в о д. Зараз!.. (*Крутить телефона*).

Б о ж и й. Тихше!.. Це ж вам не дзвіниця!..

Д і л о в о д. Дайте редакцію!.. Редакцію... Редакці-ю... Редакцію!.. Воно й по-руському так — редакцію. ...Ер... е... де... а... ке (*з натиском*) Ке... Ка... Ку...

Б о ж и й (*підскакує, хапає телефона; гримає*). Редакцію!.. (*Одходить і сідає*). І тут без мене не можете!..

Д і л о в о д. Редакція?..

Б о ж и й. Тихше!..

Д і л о в о д (*до Божого*). Редакція слухає...

Б о ж и й. Спитайте — там товариш Сосновський?

Д і л о в о д (*пошепки в телефон*). Товариш Сосновський у вас?.. Сосновський!.. Со-снов-ський... Сосновський... (*До Божого*). Приїхали...

Б о ж и й. Як це вони почули?..

Д і л о в о д (*вигираючи лоба*). У них телефон взагалі попсований. Завжди сичить, і вони звикли...

Б о ж и й. Прислухайтесь!.. (*До Пташихи*). Ви хто?.. Вам чого?..

П т а ш и х а. Котиться і котиться... Вже родичі знають... За 120 верстов живуть... і написали листа, чи правда, пишуть, що Пріся ваша на театрах так покотилася?..

Божий. Не розумію!.. Кажіть по-людському!..

Секретар. Це та історія, товаришу заступник голови, знаєте? З комендантом театру, контрамарками, тощо...

Божий. Ага!.. Англійські претензії до Радянської влади? Це все, матусю, не доказано...

Пташиха. Коли не вірите, я пришлю Прісю до вас... Самі побачите, що з нею зроблено і як вона плаче... (Плаче). Вже ж важкою ходить!..

Божий. Ніколи мені з вашою Прісею возитися!.. Ніколи!.. У Радянської влади справи трошки важчі за вашу Прісю...

Пташиха. Добре!.. Пождіть же!.. (Хутко йде).

Божий. Сама ж винна!.. Знають!.. Не раз і не два самосильно у доповідях казав, що театр наш без ідеології, що там буржуазно-міщанські забубони!.. Так ні!.. Ходять... А тоді морочать голову Радянській владі... (До секретаря). Ну, давай, що там?..

Секретар. Проект обов'язкової постанови Собачанського райвику...

Божий (дивиться на годинника). Читай!..

Секретар (читає). Усім громадянам вмінюється на обов'язок з днем оголошення дійсної об'яви мати невпинний огляд біля своїх собак, аби вони не попали під дію обов'язкової постанови райвику. Задля цього кожний свідомий громадянин винен своїй собаці...

Божий. Виразніше!..

Секретар. Винен своїй собаці одягти нашійника і до нього причепити жерсть. Всі собаки без вищезгаданого будуть знищуватися, після чого ніякі скарги приймаються од їх не будуть...

Божий. Можна затвердити!.. Отам тільки замість з днем оголошення напишіть — позаяк з днем оголошення... Ще й досі як слід не українізувалися... Далі...

Секретар. Запитання Чухальської сільради... До цього розписка: Я, громадянка Пистимія Окопна, продаю свого чоловіка Кирийдона за пляшку горілки Марфі Озерній. Були за свідків... Всіх п'ятеро... я розписуюсь — Пистимія Окопна.

Божий. Ну?

Секретар (читає). Чухальська сільрада просить повідомити, чи може таке бути?

Божий (іронічно). Хм... І сама не вірить? (Добродушно). Показати Сосновському, га?..

Секретар. А справді, товаришу заступнику!.. Живота порве!..

Божий. Живота-то порве, та тільки не собі, а нам... Зараз на всі газети завиють: куди женвідділ дивився? Що діється під носом виконкому?.. Либонь, не знають, що під носом, як узагалі під всяким носом, як коли, то не чисто буває... Мануфактури не вистачає на хустки!.. От що головне!.. База!.. Проклята база!.. А звідси й ідеологія така, що продають чоловіків...

Секретар. Яку ж резолюцію написати?

Божий. До райвику!.. За приналежністю... Пиши!.. Куди дивиться райвик, що сільрада поза ним отакі запитання до окрвиконкому пре?

10

Вбігає друкарка:

— Товариш Сосновський вертаються!..

Рух.

Божий. Ну, чого? Чого ото закрутилися? Що це вам губернатор, старий режим, що підскачили на три аршини заввишки? *(До секретаря)*. Далі!

Секретар *(читає)*. Одкинута конгресом резолюція прудонистів, прибічників Прудона, ідеолога дрібної буржуазії, стояла на протилежній крапці зору...

Божий. Це що?

Секретар. Тези жіночого дня на село...

11

Входять Сосновський, Каландаришвілі, редактор газети. Секретар і друкарка немов прикипін, діловод остовпів, тримаючи телефон біля вуха.

Божий *(до секретаря)*. Ці тези треба ще раз погодити з агітпропом!

Сосновський. А!.. Тези?.. Резолюції?.. Пропозиції?.. Зразу відчуваєш, що заходиш у казанок, де все кипить, шумить, гримить... Куємо, товаришу?.. Виливаємо?.. Сідайте, товариші!.. *(До редактора)*. Товаришу редакторе!.. Прошу!..

Божий. Так собі, товаришу Сосновський, потихеньку... От у вас, мабуть, у Кремлі?..

Каландарішвілі. У них у Кремлі, у вас на степах, у нас на горах ади-наково: тези... резолюції... пропозиції...

Секретар показує знак; друкарка і він навшипницьках виходять. Далі, під час розмови, секретар вертається і тихенько тягне остовпілого діловеда.

Сосновський. Приємно!.. Я з великим задоволенням дивився, як працює ваш фінвідділ... (До Каландарішвілі). Знаєш... Богдасар'янсе!.. У вас на Кавказі не так налагоджено податкового преса!.. Тут, розумієш, немов машина!.. Молотить!.. Пресує!.. Ідеально!..

Каландарішвілі. Ади-наково, Сосновський, молотить!.. А ти напиши! Похвали, хоч раз, а то заліз у Кремль і лаєш нашого брата...

Сосновський (вписує щось собі у нотатку). Так!.. Треба записати!.. (До Божого). Ви голова?

Божий. Заступник голови, товаришу Сосновський...

Сосновський. Ах, так?.. Пора!.. Пора... Видвигати вас!.. З робітників?

Божий. Ні... із селян-незаможників... Тутешній!..

Каландарішвілі. Пиши, Сосновський... за незаможників...

Сосновський пише.

Божий (до редактора нишком). Ну, як?

Редактор. Похвалив за газету!.. Я просив субсидії...

Божий. Субсидії?

Редактор. Сказав, що ми українізувалися, що газета без грошей...

Божий. Ну?..

Редактор. Вишлють!.. Узяв гроші, сімдесят карбованців, що зібрали на самолёт імені «Правди»... Сам одвезе до Москви!

Каландарішвілі (жартівливо). Не треба секретів!.. Не треба шипом говорити!..

Сосновський (до Божого). Як вас на прізвище, товаришу?

Божий. Товариш Божий!

Сосновський. Як?..

Божий. Хома Божий!..

Сосновський. Ну й прізвища у вас на Україні!.. (Пише).

Каландарішвілі (до Божого). А ти зміни!.. Я тобі раджу!... Хома — це добре!.. І в нас на Кавказі є Хо-

ми... Божий — погано... Краше, душа моя, назовися — Хома Радянський... Ну, Хома Український...

Сосновський. До речі... як у вас... українізація?

Божий. Було поганенько, та ми обговорили на президії й постановили собі зап'яту, аби знищити і поліпшити становище...

Сосновський (*встає*). А голова на пленумі?

Божий. Так!.. І секретар парткому теж... Зостались одні заступники...

Сосновський. Слухай, Каландаришвілі! Може, встигнемо?

Каландаришвілі. Куди?

Сосновський. У Харків на пленум!.. Я оце згадав... Мене Петровський просив особисто і Каганович... (*Дивиться на годинника*). Скільки верстов до станції?

Божий. Сімнадцять і три чверті...

Сосновський. Поїзд о другій... Навряд... От що, товаришу Божий!.. Можна вашим автомобілем?

Божий. Будь ласка!.. Автомобіль у нас тільки для державних потреб! (*До редактора*). Біжи скажи!

Редактор іде.

Сосновський. Товаришу Богдасар... чи той... Каландаришвілі!.. Ідьмо!..

Каландаришвілі. Як на пленум, то мерщій...

Божий. Побудьте в нас, товаришу Сосновський!.. Знаєте, рідко коли перепаде робітник із центру... Чи так ми тут працюємо, чи ні?..

Сосновський. Не можна!.. Я згадав... Петровський, знаєте... Як не як, а голова, староста український...

Каландаришвілі. Треба, Сосновський, треба!.. Нехороше так, щоб поминути і не заїхати... Нечемно!.. Все ж таки Україна...

Сосновський (*тисне руку Божому*). Спасибі!.. Прекрасно!.. Ідеально!..

Божий дзвонить.

12

Вбігає Секретар.

Божий. Автомобіль?

Секретар. Ждуть!..

Входить Пташиха:

— Товариші члени із центру!.. Будьте ласкаві!.. За що моя Прися, доченька?.. Комендант театру завів у свою ложу і тамечки зламав честь...

Сосновський й. Яку честь?.. За що?

Каландаришвілі. Який комендант?

Пташиха. Комендант... комсомол... за контрамарку... Вона як рибка на ту контрамарку й попалась...

Каландаришвілі. Невже в театрі?

Пташиха. Саме представляли, і ніч на стенах була, і музика грала, і не чути було... А він ще надів їй шапку на ногу...

Каландаришвілі. Шапку на ногу? Як це? Не розумію...

Пташиха. Висунув ногу з ложі і надів, буцім-то він сидить...

Сосновський *(дивиться на годинника)*. Добре!.. Гарзд! Ми його!..

Пташиха. Нічого не робіть, хай тільки жениться...

Сосновський й. Ми зараз повернемося і заставимо... Пождіть!..

Секретар витискує Пташиху.

Божий. Ідеологія нашого театру взагалі і в цій справі зокрема... Жодної честі, товаришу Сосновський!.. Дівка — аж вітер гуде!.. Двадцять сім років!..

Сосновський *(сміється)*. Ага!.. Зрозумів!..

Божий. Фальшиві претензії... Хоча ми боремось... Не так давно один розвівся, то я його викликав і по-більшовицькому: зійдись, кажу, не доводь до гріха виконком!..

Сосновський й. Ну?

Божий. Зійшлися й живуть... На чай до себе кликали.

Сосновський й. Геніально! Оригінально!.. *(До Каландаришвілі)*. Чуеш?

Каландаришвілі. Напиши, Сосновський!..

Сосновський й. Люблю вашу більшовицьку натуру!.. Ну!.. *(Тисне Божому руку)*. Ага!.. Трохи не забув... Кажуть, у вас тут поховано Хулію Хуреніто?

Божий. Це... це... хто?..

Сосновський й. Хіба не знаєте? Еренбургів герой!.. Учителі!..

Божий. Ага!.. Так!.. Здається, поховано... Так... так... Ми ще на президії це питання обговорювали, гадали пам'ятника невеличкого поставити...

Каландаришвілі, закрившись хусткою, одвернувся і трясеться.

Сосновський. Не плач, Каландаришвілі!.. Оце неприємно, що не поставили!..

Божий. Загальне обов'язкове навчання, товаришу Сосновський!.. Напруженість бюджету!

Сосновський. Ну, що там!.. Знайти могилу, уквітчати квіточками, піском посипати... Це ж полушка грошей!..

Каландаришвілі стогне й вибігає, закрившись хусткою.

Сосновський. Погано!.. Все ж таки герой і... таке інше... *(Хутко йде. Пауза)*.

Божий *(втирає піт з лоба)*. Все йшло благополучно і... зачепилося... Тепер напише... *(Підходить до телефону і дзвонить)*. Комгосп!.. Ямка, ти? Слухай... Де у нас поховано... *(Кричить)*. Де могила Ху... *(Пригадує, до секретаря)*. Як учителя на прізвище? Ху?... *(У телефон)*. Піджди!..

Секретар напружено пригадує.

Божий. Ну? Який же з тебе технічний секретар?..

Секретар. Хулій... Ху... Хурина!..

Божий *(у телефон)*. Де у вас поховано вчителя Хулія Хурину? Як не знаєш? Ти ж комгосп! У тебе кладовища!.. І тебе і весь комгосп твій в оту могилу... Оперетку і всякі забубони субсидуєте, на квітники і всякі вензеля гроші сиплете, а як... Слухай!.. *(Нервово)*. А як екстрений пожар — трансбої ламаються!.. А як ерунду таку, щоб знати могилу Хулія Хурини, що, мабуть, у вас під носом лежить — не знаєте? Мовчи!.. Що скажуть за нас у центрі? Хулія Хурини не знаємо?

14

Вбігає міліціонер Серьожка:

— Товаришу заступнику!.. Мене од начальника послано... Приїхав товариш Сосновський і товариш Карандашов... із центру!..

Божий. Як?.. Вони повернулися?

Міліціонер. А... хіба вони... вже поїхали?

Божий. Перекажи начальникові, що товариш Сосновський уже поїхав... Нарочито не попереджав! Думав — чи не гавкне хоч міліція... А якби не Сосновський, а який-небудь провокатор, шахрай, надьотчик?.. Товариші!.. Так не можна працювати... *(На весь голос)*. Запрягти коней!.. Зараз!..

Переляк і рух.

Ширма

ДІЯ ДРУГА

Одслоняється ширма. Позад трибуни стінка з двома вікнами. Дангарі. Вгорі напис: «КОМГОСП». На трибуні комісія. Леп і два члени. Збоку, зарившись у книгах, сидить архівник. Третій член ходить поперед трибуни. Він у глибокій задумі, спиняється і знов ходить.

1

Леп. Товариші!.. Вже на другу годину... Скоро вийде строк... *(До другого члена)*. Ваше слово!..

Перший член. У нас на підприємстві такі справи за хвилину розв'язували... От як помер був мірошник...

Другий член *(поважно)*. Товаришу!.. Ситуація, що склалася була у вас після смерті мірошника, і ситуація, що впала на голову Комгоспу, себто могила Хулія Хурини, форми й методи вшанування його пам'яті в загальнономіському масштабі...

Третій член *(хутко сходить на трибуну)*. Пригадав!.. Це, мабуть, той учитель, що був на слобідці... Апулій Хохуля...

Леп. Він вмер?

Третій член. Дозвольте... *(Пригадує)*. Здається, ні... Але його скоротили...

Леп. Могилу треба!.. Могилу!.. Йосипе Івановичу!.. Ради бога... Ви ж наш тубілець... Могилу вчителя Хулія Хурини!..

Третій член іде з трибуни і знов ходить.

Другий член. Так я кажу — не плутайте, будь ласка, двох ситуацій...

Перший член. А я думаю, що однаково... Могила вчителева і могила мірошника...

Другий член. Трошки не однакові... Могила Хулія Хурини принципово відрізняється од могили, припустімо... ну, хоча б вашого виробництва, млина, чи той... мірошника... Тут і підхід мусить бути другий, більшого масштабу... Крім того, ми не так собі комісія, де тільки вчать обговорювати справи, ми планова підкомісія Комгоспу, і всяка наша постанова мусить бути... мусить бути... як це слово по-українському... соізмерима... співсоізіряна з городським бюджетом — це раз, і конкретно відбити пам'ятку Хулія Хурини на терені міського життя...

Леп (роздратовано). Чому тільки міського, а за село ви забуваєте?..

Другий член. За яке село?.. Вибачте!..

Леп. А слобідка наша хіба не село? А лозунг, що лицем до села, ви забули? А ви вже забули, як на виборах на слобідці що сталося на ґрунті доповіді про антисанітарний стан міста, га?.. Забули, що коли другого дня зчулися, то вийшло, що в новому складі сільради опинилися аж три куркулі?..

Перший член. Я маю конкретну пропозицію!..

Леп. Хіба ви не знаєте, який тепер процес розшарування, зрозуміліше сказати, диференції відбувається хоч би у нас на слобідці, що вже куркулі вирвали бідняка з-під враження середняка?

Перший член (стукотить). Маю конкретну пропозицію!..

Третій член. Згадав!.. (Біжить на трибуну). Хухоль!.. Хухоль Григорій Максимович!.. Вмер!

Леп. Учитель?

Третій член. Дозвольте... (Пригадує). Він був року 1896-го за регістратора у казначействі...

Леп. Могилу вчителя дайте!..

Третій член. Дозвольте.. Потім його вигнали за п'янство, і він, я пам'ятаю, учив своїх власних дітей!..

Другий член. Перш за все він не Хухоль, а Кухоль... Гурій Максимович Кухоль...

Третій член. Дозвольте!..

Другий член. І він не вмер, а замерз... і дітей він учив не грамоти, а голубів ганяти...

Леп. То який же він герой?

Третій член іде з трибуни і знов ходить.

Входить Я м к а:

— Знайшли?

Л е п. Щодо вшанування пам'яті, то форм і відповідних методів знайдено...

Я м к а. Хто і коли вмер — знайшли?

Л е п. Вибачте, товаришу Ямко... Ще всіх списків не переглянуто.

Я м к а. Скільки часу витрачено!.. Скільки часу... *(Бере телефон і дзвонить.)* Наросвіту!..

Третій член *(спинившись, безтямно шепотить)*.

Хулій... Хулій... Хуліла... Хуліра... Хуліус...

Я м к а. Наросвіта?..

Всі підводяться і слухають. Тиша.

Знайшли? Нема? *(Кидає трубку)*. Нема!.. *(Сідає)*.

Всі беруться за діло.

Другий член. Наросвіта хіба скаже?.. Наросвіта не тільки вчителів, а й своїх бюджетних одиниць усіх не знає. Того року забули в бюджет вписати дитячий будинок. То він і зостався поза бюджетом на весь рік...

Я м к а. Треба шукати!.. Сосновський!.. Сосновський!.. Всі газети завивють: могила героя працівника!.. Занехаяли!.. Корови пасуться! Так і напише: корови знають Хулія Хурина, а Комгосп... Шукайте!.. Згадуйте!..

Третій член *(морщить лоба)*. Хулій... Хохулій... Хохуля... *(Ходить)*.

Я м к а *(дзвонить)*. Дайте загс.

Л е п. Даремно й питати, товаришу Ямко... Був я там... Всю ніч шукали — і хоч би натяк, тінь яка...

Я м к а. Загс?.. Ну, як... Може, знайшли? Що? *(Кидає трубку)*. Завзагса арештовано...

Всі скакують і тихо сідають. Пауза.

Третій член *(задихнувшись)*. Хеліхоля... Хухоль... *(Швидко ходить)*.

Перший член. Товаришу Ямко!.. Товаришу!..

Я м к а. Ну?..

Перший член. Я не спец і не хочу на спеца... Як я, мов у млині і мене видвинуто було до вас, то, будь ласка... посуňte мене назад на підприємство...

Я м к а. Сідайте краще та пошукайте в списках городської управи за 1913-й рік...

Пер ш и й ч л е н. Посуньте мене назад!..

Я м к а. Не я вас видвигав!.. Ідіть до парткому...

Пер ш и й ч л е н. Спасибі!.. *(Йде)*.

Я м к а. То ви куди?

Пер ш и й ч л е н. До парткому!

Я м к а. Ви здуріли?

Пер ш и й ч л е н. Ще не здурів, та можу здуріти.
(Йде).

Пауза.

Я м к а. Заверніть його!.. Заверніть!.. *(Біжить за ним)*.

Дзвонить телефон.

(Разом з Лепом кидаючись до телефону). Не заважайте!.. Я сам!.. *(Слухає)*. Алло!.. Комгосп... Музей революції?.. Слухаю!

Всі встають.

У списках нема?.. Так!.. Ага... *(Кладе трубку)*. У списках нема, але може бути, що його розстріляно... *(Думає)*. Це так... Це могло бути...

Д р у г и й ч л е н. Чи не треба було б розшукати ще списків Комдопголу, АРІ і взагалі списки голодних.

Я м к а. Навіщо?

Д р у г и й ч л е н. Я певен на тому, що вчитель Хуріна помер з голоду... Я оце згадав, як одного вечора перед різдвом...

3

Входить кур'єр:

— Котрий з вас товариш Ямка?

Я м к а. Я... А що?

К у р ' є р. Вам секретний пакет! Од ДПУ.

Я м к а. Давайте!

К у р ' є р. Розпишіться...

Я м к а. Перо мені!.. Олівця!.. *(Йому дають перо, пише в книзі)*.

Кур'єр іде.

(Читає тихо, потім голосно й сумно). ДПУ повідомляє, що в списках окремого обліку, а також у списках осіб, причасних до контрреволюції і шпигунства, учителя Хуріна Хуріна нема...

Пауза.

Л е п. Тепер треба шукати... Коли його в списках контр-революції нема, то він мусив десь за героя бути!.. Треба шукати!..

Д р у г и й ч л е н. Воно так, та трошки дивно мені... Герой — і ніхто його не знає...

Л е п. Нема з чого дивуватися... З героями взагалі так виходить. Поки живий — ніхто йому нічого, і він мовчить... А помер — починається героїство... А я скажу: коли ти герой — то скажи ще за життя, що ти герой, щоб знати, де тебе закопати... Так ні!.. На зло тобі мовчить!.. І вмираючи мовчить!.. А тоді вже починає крутити справу, щоб тебе крутило...

Я м к а (*отямившись*). Чого ж ви поставали? Теж герої!.. Шукайте!.. Пригадуйте!..

4

Входить Маїса з кошиком:

— Аж ось де знайшла!.. Шляєшся! Вже дома не ночуєш?

Я м к а. Маїсо!..

Маїса. В оперетках спиш?

Я м к а. Маїсо!.. Ти бачиш?..

Маїса. Бачу!.. Знаю!.. Мене заставив Маркса вивчати, щоб тільки запаморочити голову, а сам з букетами... Засідаєш?..

Л е п. Товаришко Маїсо!..

Маїса. Не заступайтесь!.. Знаю й вас! У карти гуляєте?..

Я м к а (*несамовито*). Мелашко!.. Маїсо!.. Ти...

Маїса. То знай же, експлуататоре!.. Я знайду дорогу!.. Я тебе нагодую сьогодні!.. (*Кидая кошика*). Побачиш ти мене тепер або в домовині, або... у контрольній комісії... я тобі покажу букетів і артисток!.. (*Йде*).

Я м к а (*піднімає кошика*). Маїсо!..

Дзвонить телефон.

(*З кошиком біжить до телефону*). Я!.. Ні!.. (*Безсило сідає, потім встає*). Ну, що ж, товариші!.. Товариш Божий наказує... нам усім негайно прийти до виконкому...

Рух і тиша.

Т р е т і й ч л е н (*немов одганяє мух і шепотить*). Ху... ха... хо... ля... ху...

Л е п (*зірвавшись*). Попросіть!.. Перекажіть йому!.. 18-го року я закопані серветки, посуд, меблі дошукував... Через годину я або могилу, або сам у могилу... (*Біжить*).

Рух. Позад трибуни нова стінка з малесеньким віконцем, старими корогами, купіллю.

Вгорі написи: «Церковна сторожка», «Хто бог велій яко бог наш».

5

На трибуну виходять піп А в и в а й жінки.

А в и в а (*пропускає жінок по одній*). Тільки ізбраним!.. Тільки вірним!.. Двері!.. Двері, громадянкі!.. (*Зачиняє й запирає двері*). Премудростію воньмем... Єлиці вірні паки й паки господу помолимося...

Жінки хрестяться.

Т р е т ь я (*до другої*). А де ж вони?

Д р у г а. Тамечки... У спочивальні...

Т р е т ь я. Невже таки справді... печерські угодники?..

А в и в а. Сестри бога живого, а найпаче ті, хто сьогодні прийшов! Тайна сія велика есть!.. Боронь боже хто з вас необережно поверне язика!.. Крім немилосердної карри божої і всіх святих і рівноапостольних отець наших, ви в першу чергу, і я, пастир ваш, і три святителі печерські, із коїх один глухонімиий провидець, усі опинимося в ДПУ... Цілуйте хреста й присягайтеся животворящим...

П е р ш а. Я вже присягалася, батюшко.

А в и в а. Не забороняється вдруге... Тепер-бо, за наших времен, лукавий так і нишпорить, найпаче на базарі...

П е р ш а. Присягаюся ще раз... (*Цілує хреста*). Животворящим!..

Жінки підходять і цілують хреста.

П е р ш а (*шепотить у вухо*). Можна їй, батюшко?

А в и в а. Ні!.. Вона не заслужила!.. Розбовкає... І взагалі вклоняється комуністам... Ні!..

П е р ш а. Отче Авиво! Батюшко!.. Допустіть...

А в и в а. Ні... Увесь базар знатиме...

П е р ш а. Вона тут в ограді!..

А в и в а. Як?.. Ти їй сказала за трьох святителів?

П е р ш а. Ні!.. Йй-бо, ні!.. Хай ось усі вони скажуть, чи сказала я їй хоч одне слово...

Всі (*гуртом*). Ні, батюшко, ні!.. Не говорила... Сама вона довідалась.

Перша. Сім карбованців принесла на печерську дзвіницю...

Авива (*подумавши, хмуро і нервово*). Покличте!..

Всі жінки кидаються до дверей, але ще не одчинили, як Пташиха вдирається в сторожку.

6

Пташиха:

— Не гнівайтесь, батюшко!.. Допустіть!..

Авива. Хто тобі сказав це?..

Пташиха. Скарай мене пречиста, перша й друга, як хто сказав!.. Сон такий приснився!..

Авива (*зачиняє двері*). Слухай, Пташихо!.. Боронь боже, хоч слово кому, найпаче на базарі!..

Пташиха. Батюшко!.. Та щоб я отут не встояла і провалилась крізь землю навіки!..

Авива. Май на увазі!.. Міліція ще не знає, що ти самогоном торгуєш, а три святителі печерські, один же з них глухонімих провидець, уже знають... (*Суворо*). Присягайся... Животворящим...

Пташиха (*стає навколішки*). Присягаюся!.. Щоб мене оцим (*цілує*) животворящим било й не переставало, як я!.. (*Цілує*).

Авива (*іде з трибуни ліворуч*). Наготуйтеся!.. Бдіте!..

Пауза. Жінки хрестяться й стають на трибуні і сходах.

Третя (*до Пташихи*). І ото тобі справді снилося?

Пташиха. Аж тричі!.. Немов якась діва прийшла і з нею вони, три святителі печерські... І немов туман такий, на всю мою хату, на всю Расею туман...

Третя. Господи!.. Воно таки й справді, як туман тепер!.. То хоч билися, воювалися, а тепер...

7

Урочисто входять: Аввива, за ним три святителі печерські, один з них глухонімих провидець.

Авива. Се грядуть три святителі печерські, із них же один глухонімих провидець... (*До святителів*). Святителі печерські!.. Заступники й оборонці!.. Благословіте народ!..

Пташиха перша, за нею всі падають навколішки.

1-й святитель. Жони мироносиці!.. Сказав господь: загинеш, згинеш, Україно, не стане й сліду на землі... Чи не так воно сталося?.. Що бачимо ми? Червоний антихрист блює на нашу Україну скаженою піною... Стліває віра й правда, сумно шумлять і стогнуть святії навіть верби, звівши свої попалені віти до небес... Стогне соборна Україна, як старчиха, бо обідрана стоїть уночі... Жони мироносиці!.. Комунисти і жида пограбували й запоганили мощі наші... Та бог наш Ісус Христос і пресвята його діва Марія непорочна сказали нам: восстаньте убо, три святителі наші, і грядіте!.. І ходіте між вірних наших, аж дондеже печерська дзвіниця не виросте до небес... Тоді лише зійду з неба на дзвіницю і янголи мої... Тоді лише визволю соборну землю українську од усіх нечестивих, од кацапів і жидів...

2-й святитель. Моліться!.. Жертвуйте!.. Від кожної молитви, від кожної трудящої копійки печерська дзвіниця виростатиме на вершок, на лікоть...

Глухонімий провидець бентежитьсь, мугикає і показує перстом на Пташиху.

Перший. Що, брате-провидцю, що побачив ти? Поведай нам!..

Провидець уперто показує на Пташиху і щось просить. Рух, стогін, сльози, моління.

Другий (подає провидцеві дошку й писалко). На, брате-провидцю, напиши!..

Провидець пише.

1-й і 2-й святителі мовчки читають. Тиша.

Перший (бере дошку, хреститься, цілує й читає). Пророцтво!.. Оця раба вклонялася комуністам. За це бог її покарав і послав Совецьку власть згвалтувати дочку її на стогнах театральних...

Пташиха. Вірю!.. Аж тепер вірю!..

Грюкають у двері. Рух. Переляк.

8

Вбігає Леп:

— Я агент Комгоспу!.. Зараз мені... (Дивиться). Це що ж за жіночі збори?..

А в и в а. Це жінщини!.. Релігійна громада...

Л е п. Ага!.. Напуваєте опіумом релігії?.. Запираєтесь?.. Хай зараз порозходяться!.. Ну?..

А в и в а (до жінок). Вийдіть!.. Вийдіть, громадянки!..

Жінки виходять.

Л е п (показує на трьох святих). А це хто?.. Хоч би посоромились! Під носом волосся сиве, а в голові живчики кохання?.. Хай вийдуть!..

А в и в а. Товаришу!.. Це посланці од автокефальної церкви нашої. Прийшли, щоб на Тихонівську...

Л е п. Ну, добре!.. Другим разом!.. Зараз мені покажіть; згадайте, що хочете робити... Коли помер і де поховано вчителя Хулія Хурину?..

А в и в а. Ми реєстрації не робимо...

Л е п. Товариш батюшко!.. Киньте балачки!.. Знаю!.. Будь ласка, Хулія Хурину!.. Де ваші книги, записи!.. (Біжить і приносить папери, за ним бігає Авива). Отці!.. Поможіть!.. Шукайте!.. (Тиче трьом святим папери).

9

Глухоніий (басом):

— Що ж, братія?.. Поможемо!.. Обряцемо!..

Перш и й. Як на ім'я усопшого?

Л е п. Хулій... Апулій... Щось подібне...

А в и в а. А на прізвище?..

Л е п. Хурина!.. Та це не важить!.. Шукайте Хулія, щоб був учитель!..

Д р у г и й. А якого року померли товариш Хулій?

Л е п. Не знаю!.. Шукайте!..

Л е д, Авива й три святих перевертають папери і шукають.

Глухоніий (вичитує басом). Младенець Іоанн Клямка... Отроковиця Катерина Коцюба...

Перш и й (разом). Отрок Тарасій... Младенець Герасій... Пистимія... Устимія.

Крадькома входять Пташиха, за нею поодинокі жінки.

А в и в а. Будь ласка, товариші!.. Зайдіть у цю кімнату... (Веде Лена і трьох святих, свариться на жінок, вони йдуть за ними).

Позад трибуни нова стінка: хрести, пам'ятники. Вгорі напис: «Земля еси і в землю отидеші». Оддалеки чути барабан і дитячі вигуки:

«агь-два...»

— Вбігає Леп:

— Гей, хто тут живий?.. Товаришу стороже!.. Чуєш?..
(Грюкотить кулаком).

11

Виходить сторож:

— Ану, розбий вікно!.. Розбий!.. Голову розіб'ю...

Леп. Я од Комгоспу.

Сторож. Од кого?..

Леп. Од Комгоспу!..

Сторож. Це ж хто такий?..

Леп. Я од комунального господарства!.. Не знаєш, що таке комунальне господарство?

Сторож. Либонь, щось совецьке?

Леп. Авжеж, совецьке!.. Комгосп виконкому!..

Сторож. Слава богу! Таки дїждався живої власті, а то кого не принесуть із совецьких, а він і мертвий... і мертвий... Здрастуйте!

Леп. Здрастуй!.. Мертвяки у тебе цілі! Не повтікали?

Сторож. І не повтікають!.. Податку їм не платити й реєстрації не брати, у черзі не стояти... Чого ще їм? Одного знай — лежи...

Леп. Дерево й мармур, мабуть, увесь викрадено?

Сторож. А чому й ні?.. З мертвого й шкуру здирай — мовчить... Тут і поліція стара і міліція поховані, а мовчать...

Леп. А ти?.. Ти ж за що утримання одержуєш?

Сторож. Яке утримене?..

Леп. Гроші!.. Заробіток!..

Сторож. Оце справді утри мене, бо плачу...

Підходить Пташиха, за нею жінки.

Та якби не кавуни, що цього року вродили на кладовищі, то тільки б ви мене, товаришу, й бачили отут... Бачив я коли гроші?.. Бачив?

Леп. Ну, годі!.. Заплатимо... Мені треба одну могилу...

Сторож. Для пролетаріату чи для буржуазії?

Леп. Та ні!.. Могилу треба одшукати... Могилу героя... Учителя Хулія Хурини...

Сторож. Такого щось не чув... Може?..

Леп. Ви давно тут служите?

Сторож. Після Портартуру почав... Як ви сказали? Хулило?..

Леп. Ходімо та одшукаймо!.. Треба знайти і реставрувати! Розумієте?.. Сьогодні... (Пішли).

12

Пташиха:

— Чули? Арештувати!..

Жінки. Що? Невже? Як він сказав?

Пташиха. Шукає, щоб арештувати тіло...

Жінки. Тіло?.. Чиє?

Пташиха. Благочестивого вчителя тіло!..

Друга. Так ось чого він прибігав у сторожку!..

Пташиха. Ану, піди котра за ними!.. Підглянь непомітно...

Перша. Піди вже ти, Насте, а ми з тобою...

Пташиха. Він мене впізнає!.. Це ж Леп із управи! Піди ти, Мартуню! До речі, тут і твій чоловік похований... Так ти немов до чоловіка... Прийди і сядь... на чоловіка і плач, а сама назирцем, назирцем...

Перша жінка побігла.

Друга. Господи!.. Одного благочестивого вчителя послав нам, та й того...

Пташиха. Чула моя душенька, ще як у сторожці були... Га?.. Арештувати святе тіло? Ні, сестриці!.. Треба щось робити!.. Треба рятувати леригію... Годі мовчати!.. Отак вони нам усіх дочок, всю нашу леригію погвалтують...

Дитячі вигуки: «ать-два». Барабан.

13

Входять: учитель Шурубалка і гурт дітей з прапором, дехто у червоних самов'язках.

Пташиха. О!.. Шурубалка вже тут!.. Оцього не арештують...

Шурубалка. Отут, товариші діти, станемо... Отут... Ставайте!.. Ставайте отут!.. (Командує). Рота... Стой!.. (Витираючи лоба і спотикаючись, іде до жінок). Чи не знаєте? Розшукали?

Пташиха. А як розшукали, то що?

Жінки підходять до вчителя,

Шурубалка (*вигираючи лоба*). Ху... Боявся, щоб не спізнитися... На третій лекції прибїгли з комсомолу і повідомили... (*Радісно до дітей*). Ми перші прийшли!..

Пташиха. І чого б ото я дітей водила по кладовищах?..

Друга. Аякже!.. Треба ж чоботи бити... Хай батьки справляють...

Третя. І так не настачишся... І за книжки плати, і на ремонт давай, і на патрети неси...

Пташиха. Хоч би вчили до пуття... А то ж хі-ха-хата ать-два-три... Та й ще проти леригії навчають, щоб вас самих отак вчило й не переставало, як ви вчите!..

Шурубалка. Забудьте, товаришки, за стару школу... Ми, вчителі, ще більш за вас лаяли нову, а проте...

Учень. Можна оправиться, Іване Мартиновичу?

Шурубалка. Можна... (*До жінок*). Ми думали, хиталися...

2-й учень. Товариш Шурубалка!.. Можна?..

Шурубалка. Можна... Можна...

3-й і ще. А мені? А нам можна?..

Шурубалка. Можна! Тільки не всі разом... Індивідуально! Індивідуально опраляйтеся!

Учні збігають з трибуни. пустують, бавляться, дехто палить цигарки.

Пташиха. Бідні діти!.. Тож гнав, щоб тебе самого гнало й не переставало!..

Шурубалка. Даремно ви лаєтесь, громадянко... Коли ми йшли за психологією й біогенетичним законом...

Пташиха. Що ти мене вчиш!.. Що ти мене вчиш!.. Я сама сім год співала на клиросі і знаю по-церковно-слов'янському...

Шурубалка. Чудна ви женщина... Якби ви знали тези товариша Соколянського, то, запевняю вас, не лаялися б отак... Дитячий комуністичний рух і хроніка подій, що виникають на полі нашого життя, хоча б і на кладовищі, виховання відповідних рефлексів — оце й єсть єдиний педагогічний процес, що утворює нову школу...

Пташиха. Та ви на язык багаті... Не перебалакаєш... І дітей навчили язиком крутити так, що памороки родителям забивають... А читати? А писати?.. А слухатися батька, матір і старших навчили? А молитов навчили?.. Га?..

Жінки. Так... Так... Еге ж... Правда...

Пташиха (*на дітей*). Геть к сучій матері... додому!..

Ш у р у б а л к а. Товаришко!.. Громадянко!..

П т а ш и х а. Он подивися!.. Цигарки палять!.. *(Кричить)*. Ви що отам робите, вилупки?.. Га?..

Ш у р у б а л к а. Громадянко!.. Ви реагуєте на мозкові оболонки моїх дітей...

14

Вбігає перша:

— Ідуть... Ідуть...

Рух.

П т а ш и х а. Знайшли?

Перша. Що кричав, а що лаявся... Господи!..

П т а ш и х а. Ну й що?

Перша. Тепер мовчить.

Ш у р у б а л к а *(плескає в долоні)*. Стройся!.. Піонери наперед!..

Барабан. Учні збігаються. Третя жінка хреститься.
Невеличка пауза.

15

Входять Леп і Сторож.

Леп. Так ти не знаєш, кого там поховано?

Сторож. Не скажу... Не за моєї пам'яті це було...
Здається, Ху... Ну, ото, що ви сказали...

16

Вбігає Ямка. Шум мотора.

Я м к а *(ледве не плачучи)*. Товаришу Лепе... Знайшли?

Леп *(трошки вагаючись, потім виразно)*. Знайшов!..

Я м к а. Невже, голубчику? Де?..

Леп. Там... І знаєте, як знайшов? Дивлюсь — старий трухлявий хрест і напис олівцем: Хе-у, дві букви... Решту, мабуть, дощами змито...

Я м к а. Слава богу... Я зараз до виконкому... Я ще приїду... *(Біжить до автомобіля)*.

Леп. Товаришу Ямко!.. Заждіть!.. *(До сторожа)*. Гляди мені, щоб хто хреста не вкрав... Сьогодні пришлю робочих... *(Біжить)*. Та позривай кавуни... Товаришу Ямко!..
Ось і я з вами...

Шурубалка (*гониться за Лепом*). Товариш... Будь ласка, скажіть... коли і що...

Діти й собі зриваються і біжать.

Ванько!.. Виконкомський автомобіль приїхав...

Пташиха. Знайшли!.. Зараз викопуватимуть тіло... Палазю... Сестро моя... Біжи скликай наших... Мершій!.. А ти, Мартуню, ходімо... Подивимося, де... (*Хапає сторожа*). Покажи де...

Сторож. Та подождіть...

Пташиха. Зараз!.. Де благочестива могила!..

Ширма

ДІЯ ТРЕТЯ

Одслоняється ширма. Стінка виконкому. На трибуні нарада комісії в справі шанування пам'яті Хурини. За голову — Божий.

1

Божий (*дивиться на годинника*). Товариші!.. Так не можна гаяти часу в балачках... Є пропозиція скінчити обговорення... Заперечень нема?

Голоси. Нема...

Божий. Подавайте пропозиції... Хто почне?

Кашляють.

Ну, давайте я! Президія виконкому обговорила справу з могилою вчителя Хулія Хурини і ухвалила: вважаючи на лінію партії до інтелігенції і здебільшого до старих спеців і беручи на увагу, що в особі вчителя Хулія Хурини маємо ми безперечно старого спеца, шанувати пам'ять його вставанням.

Всі встають.

На всіх засіданнях, нарадах і зборах, що відбудуться сьогодні... Оновити могилу вчителя Хулія Хурини й поручити Комгоспу вкупі з Наросвітою скласти проєкта невеличкого пам'ятника на могилу... Я думаю — постанову президії візьмим до відома?..

Голоси. До відома...

Голос. Керування...

Г о л о с. Це інформація, а не директива... Просто до відома...

Представник фінвідділу. Товаришу Божий!.. А не заважить цей пам'ятник, хоч він і невеличкий буде, нашому бюджету?

Б о ж и й. Полушка грошей... Можна буде поміж населення зібрати... Крім того, це тільки проект... Тут головне — хай центр знає, що заходів вжито, що ми не проспали і цієї справи... Сосновський за фейлетон, а наш протокол уже в центрі... (Сміється).

Комісія сміється.

Б о ж и й. Ну, давайте ваші пропозиції...

Представник Наросвіти. Дозвольте?

Б о ж и й. Ану, Наросвіто!.. Що там у тебе?..

Представник Наросвіти. Ми обговорили, як найкраще вшанувати пам'ять Хулія Хурини по лінії Наросвіти...

Б о ж и й. Тільки покоротче...

Представник Наросвіти. Дуже бажано було б, щоб... ну... збудувати одну школу, принаймні відкрити хоч один новий комплекс імені Хулія Хурини.

Б о ж и й. Все?

Представник Наросвіти. Як на згляд, то... все...

Б о ж и й. Щось збідніли ви й на фантазію... А проте і тут загнули.

Представник фінвідділу (сміється). Як би нам не довелося закрити якої школи...

Б о ж и й. Назвавши її іменем Хулія Хурини?.. Хо-хо-хо...

Комісія поштиво сміється.

Б о ж и й. Так не можна, товариші!.. Пропозиція нерезальна!.. (Суворо й іронічно). Збудувати школу це принаймні не менш як 15 000 карбованців... І якби вони була, то ми б і без Наросвіти і без Хулія Хурини збудували... Я оце пригадав із Леніна. Як він писав в якомусь томі: «Ми бідні... Гроші, гроші і ще раз гроші»... Читайте Леніна, товариші... Так не можна... Так не можна... Далі хто?..

Я м к а. У мене є конкретна пропозиція...

Б о ж и й. Ага!.. Комгосп?.. Пропоную вписати у протокол: комгоспові оглянути всі кладовища, щоб знав, хто

й де у його похований. Тож дохазяйнувалися... Два дні шукали могилу і насилу, насилу знайшли...

Я м к а. Товаришу Божий...

Б о ж и й. Анекдот!.. Перед мертвими сором!.. Давай пропозицію! Тільки щоб без грошей...

Я м к а. Назвати одну вулицю — ім'ям Хулія Хурини...

Б о ж и й (подумавши). Я гадаю, що це можна, товариші... Яку ж саме?..

Я м к а. Ну... хоча б Поштову...

Б о ж и й (до секретаря). Пиши... Присвятити Поштової вулиці ім'я Хулія Хурини...

С е к р е т а р. Товаришу Божий!.. Поштова вулиця в нас уже має революційну назву...

Б о ж и й. Яку?.. Коли?..

С е к р е т а р. Імені Фрідріха Енгельса... Затверджено в протоколі великої президії виконкому ще року 1921-го за № 5421...

Я м к а. Я думаю, що можна буде... Все одно Фрідріха Енгельса громадянам нашим тяжко вимовити... І візники плутають... Везуть до маклера Енгельсона.

Б о ж и й. Ні!.. Не треба чіпати... Нехай Поштова вулиця так і залишається... Та хіба мало в нас вулиць!.. А Тюремна?.. Скобелівська, Крива...

П р е д с т а в н и к Н а р о с в і т и. Крива ж, здається, імені Плеханова...

Б о ж и й. Хіба?..

С е к р е т а р. У нас, здається, вже всі вулиці перейменовано... Тюремна — Рози Люксембург, Скобелівська — Степана Халтурина... Ось я принесу протоколи...

Б о ж и й. Не треба!.. Приспічило нам поперехрещувати вулиці так, що й про запас не залишилося. Боронь доле, хто вмре з вождів, хоч касуї постанови виконкому або будуй нову вулицю...

Я м к а. Можна наш театр назвати...

Б о ж и й. Годі!.. Дотеатралились!.. Позачиняти їх треба... Не знаю, що там думають собі Луначарський і, здається, Шумський у нас... Позаводили опери, оперети, а наслідок — усякі Пташихи з претензіями... Хоч випрягайсь з виконкому та сам женися на жертвах. Ні!.. Не вартий наш театр, щоб назвати його навіть ім'ям Хулія Хурини... (Дивиться на годинника). Пропоную завдяки відсутності часу перенести пропозиції на другий раз... Нема заперечень?..

Г о л о с и. Нема...

Божий. Друге питання... Маніфестація допомогли...
(До секретаря). Читай проекта...

Секретар (читає). Початок маніфестації о другій годині точно...

Божий (дивиться на годинника). Туди к бісу!.. Вже на четверту пішло. Нема заперечень?

Голоси. Нема...

Секретар. Маршрут...

Божий. Не треба!.. Не заблудимо й так...

Секретар. Список ораторів...

Божий. Прочитай!

Секретар. Кожному промовцеві не більш як десять хвилин... Вступне слово — товариш Божий... Слово від парткому, слово від виконкому, слово від профбюро, від міліції, від робітників першого радянського млина, другого радянського, заоренованого, від КНС, від Наросвіти, від Союзу Робітос...

Божий. Подожди... Скільки всіх?

Секретар. Дванадцять...

Божий. Дванадцять по 10 хвилин... Скільки це виходить?.. Скоротить!

Секретар. А кого саме?

Божий. Читай за чергою...

Секретар. Вступне слово...

Божий. Далі!

Секретар. Від парткому, від виконкому, від профбюро...

Божий. Так... Далі!..

Секретар. Від міліції, від робітників першого радянського млина...

Божий. Об'єднати млини!

Голос. Товаришу Божий!.. Не можна! Такі чвари пішли після об'єданого промовця на Першого мая, що й досі...

Божий. Об'єднати, а то молотимуть до вечора... Далі!

Секретар. Від КНС.

Ямка. Пропоную скоротити...

Божий. От, товариші, чуєте? Ліквідаторські ухили чуєте? Відносини до КНС бачите?.. А читали, що писав т. Петровський за КНС? Забули вже?.. Так не можна, товариші... Спочатку викреслимо КНС із списку промовців, тоді із порядку денного і кінець кінцем із нашої політики. Так, я питаю? (Пауза). Далі!..

Секретар. Від Наросвіти!

Божий. Викреслити!

Представник Наросвіти. Товаришу Божий!.. Дайте хоч раз Наросвіті сказати слово!.. Тепер загально-обов'язкове і взагалі... Хулій Хурина наш учитель...

Ямка. А ви його знайшли, що просите слово?

Божий. Якби не я, то не знайти його вам довіку... Сором! Анекдот! Наросвіта не знає, хто такий був Хулій Хурина!.. Комгосп не знає, де його поховано... Апарат, можна сказати!.. Ну, гаразд... Наросвіті п'ять хвилин...

Представник КСМ. Я бачу, що, складаючи цього списку, автори просто або навмисно забули за КСМ. Товариші!.. Резолюції й постанови партії про що кажуть, як не за те, щоб втягнути нашу молодь в роботу партрадрпрофторганів!

Голос. Яка ж тут робота на могилі?

Представник КСМ. Я дивуюсь із цієї репліки... Кому, кому, а вам, товаришу, треба знати директиви партії щодо ролі КСМ серед учителів. А що ми, товариші, зараз чуємо? Ми чуємо...

Божий. Так, товариші!.. На могилі вчителя Хулія Хурини і щоб без комсомолу — не годиться, тим більш, що поміж нас узагалі розвивається дитячий рух... Так не можна, товариші! Впиши слово від КСМ...

Представник КСМ. І слово від ЮП... Товаришу Божий!.. П'ять хвилин пацанам... Вони вас люблять... і просили...

Божий. Заперечень нема?

Голоси. Нема.

Божий. Тільки глядіть, щоб ЮП не лягнуло такого, як торік на жіночій конференції... Видізло отаке заввишки і пищить: товариші жінчини!.. Готуйте нам зміну... (Сміється).

Комісія сміється.

Божий. Більш скорочень не буде?

Голоси. Ні...

Божий. Ану, прочитай...

2

Входить Маїса (слухає).

Секретар (читає). Вступне, від парткому, від виконкому, від профбюро, від міліції, КНС, робітників об'єднаних трьох млинів, від Наросвіти, КСМ, ЮП, Союзу Робос...

Божий. Скільки?

Секретар. Один, два, три, чотири... Тринадцять!

Маїса. За женвідділ знову забули?

Пауза.

Голос. А справді, забули...

Маїса. Як і завжди, жінки без слова...

Божий. Треба приходити у призначений час! Почала-ся комісія о дванадцятій годині, а тепер...

Маїса. Ми без діла не сиділи... Ми, ось подивіться...

3

Входять жінки-делегатки з плакатами й вінками — написи:
«Хурина вмер, але лишилися ще сотні, тисячі...»
Члени комісії встають і дивляться на плакати.

Божий (до секретаря). Впиши слово від женвідділу!
Ну, товариші... Так не можна працювати... Скоро чотири...

4

Вбігає Лен:

— Товаришу Божий!.. Чорна рука контрреволюції підвела голову...

Рух.

Божий. Що таке?

Лен. На кладовищі повстання!

Рух.

Божий. Хто повстав? Коли?..

Лен. Міліціонер Серьожка... Просив, щоб ішли скоріш.
Не вистачає сили.

Божий. Дайте автомобіль! (Біжить).

Рух.

Маїса. Товариші мужчини!.. Куди це ви? Не розходь-теся... Ми знаємо... Там одні баби повстали... Товариші!

Комісія розбігається.

5

Знов кладовище. Біля трибуни Пташиха й жінки. На трибуні делегатки жінвідділу, згорож із люлькою, міліціонер Серьожка. Вгорі напис: «Хулій Хурина — паша темнота і розумова вбогість — не світить йому свічок, не схиляйте червоних прапорів».

Міліціонер. Ой, гляди, Пташихо!.. Увірветься тер-пець у Совецької власті...

Сторож (*регоchettiься*). Ти кресни кожну, Серьожко!.. Це ж баба зібралася...

Перша. А ви вже, діду, третю загнали на той світ?

Сторож. Та я такий, що й тебе ще загоню! Дарма, що сивий.

Друга. Дарма, що сивий, а в голові ще й не орано...

Жінки. Оце так!.. Правда!.. Вже таке, що каятися час, а воно глузує.

Сторож. Не топчіть кавунів!.. Чуєте?

Делегатка. Товаришки жінчини!..

Пташиха. Мовчи!.. Свого закопала, а святого викопуєш?

Перша. Позаписувались шейми та й розкопують тепер усіх святих.

Друга. Еге ж... Риють увесь світ.

Делегатка. Товаришки жінчини!... Женвідділ для вас усіх...

Жінки. Мовчи, мовчи! Не слухайте, сестриці! Подався ним!..

Делегатка. Щоб не шити, щоб не прясти на чоловіків...

Пташиха. Годі!.. То хоч на одного пряла, а тепер для десяткох?

Третя. У новий шлюб пішла? Іч яка знесилена стала...

Сторож (*регоchettiься*). Ану, хто кого? Ану, чи совецькі чи церковні?

Друга. Зазнали волі!.. Годі!..

Пташиха. Женвідділ? Знаємо!.. Як був церковний шлюб, то був і чоловік мені люб, а як пішла реєстрація, то знайду із двадцять я... Оце усе їхнє повчення.

Сторож (*регоchettiься*). Церковні забивають! Ану, совецькі!

Міліціонер (*наміряючись кулаком*). Гражданка Пташиха!.. У мене совецьке правило — сто разів сказав, а на сто перший загилю — аж за Антантою гавкнеш...

Жінки. Ану, загили!.. Спробуй лише...

Пташиха. Бий!.. Та я за благочестиве тіло на хресті розіпнуся...

Жінки наступають. Гамір.

Сторож. Бий, Серьожко!.. Саме час!.. Лупи по задку — не одвічатимеш...

Входить Божий.

Божий (поважно, суворо). Що тут таке? Що за кагал зібрався?

Жінки спляють.

Серьожка. Товаришу Божий!.. З самого ранку повстали... Ніяк не роздавиш...

Делегатка. Товаришу Божий...

Божий. Цитьте!.. (До Пташихи). Ну кажи, чого ти хочеш? Яка така справа, що кричиш на весь еСеРеСеР?

Пташиха. Як собі хочете, товаришу виконком, а викопувати вчителеве тіло благочестиве не дозволимо...

Божий. То хто ж викопує? У кого ж тут лопати? Лопати, я питаю, в кого?

Жінки ніяково оглядаються. Тиша.

В голові у вас, громадянки, мабуть, жуки гудуть... Перш за все, коли б Радянській владі треба було викопати, то все одно викопали б... спираючись на пролетаріат і незможне селянство... А друге — ніхто не мислив викопувати вчителя. Ми тільки чествуємо його та й то лише сьогодні.. А завтра він лежатиме, як і лежав, а ми рушимо далі шляхом до соціалізму...

Пташиха. То чого ж нам за це не сказали? Та ми б і слова не мовили проти чествування...

Божий. До лікнепу вам треба, товаришки... До женвідділу... (До делегаток). Кепсько працює наш женвідділ... Так не можна працювати, товариші... А якби справді довелось викопувати? Я на бюро парткому отак і скажу...

7

Входить процесія жінок-делегаток. Маїса веде перед. Близько лунають співи: «За власть Советов» і «Вечор я стояла у ворот». Поміж жінками кілька чоловіків, Леп і Ямка.

Божий (до Ямки). А де ж члени виконкому, профбюро, парткому?

Ямка. Скоро придуть.

Леп. Вони ще збираються... Хтось провокацію сточив, що на кладовищі повстання.

Божий. Злякалися!.. А якби справді повстання зчинилося? А як доведеться на польську буржуазію йти, або

на Керзонів, і тоді позаду будуть? Так не можна... (*Дивиться на годинника*). Ну, я задніх не ждатиму... Хай не лякаються... (*Гучно*). Товариші!..

Процесія розташовується, із купки делегаток виносять вінки і кладуть на могилу.

Ж і н к и. Чествують!.. Чествують!.. Йй-бо, чествують...

П т а ш и х а (*голосно*). Що ж, сестриці Нумо й ми чествувати!.. Вони по-своєму, а ми по-своєму... Світить свічки!..

Жінки світять свічки.

Б о ж и й. Товариші!.. Тихо!..

Стає тихо.

Товариші!.. Саме тоді, як західна, так звана європейська, цивілізація й буржуазія в особі польської шляхти і румунських бояр нагнічує українську інтелігенцію, а пролетаріат та селянство й подавно, саме тоді, як навіть у нас на Україні, у дрібноміщанській Одесі, де море не може вимити гнилої ідеології, відбувається процес Юделісів і лікаря Гешеліна, наш виконком не тільки не нагнічує української і взагалі інтелігенції, а навпаки... як бачите, наш виконком вийшов сьогодні наперед за всіх і шукає навіть мертвої інтелігенції, подаючи приклад, як треба ставитися до старих спеців і взагалі до культури. Одшукавши могилу колишнього героя і вчителя Хулія Хурини, ми прийшли вшанувати пам'ять його, сподіваючись...

П т а ш и х а. І ми теж!.. Товариші!.. Ви по-своєму, а ми по-своєму... і давайте хоч раз гуртом і помиримся...

Б о ж и й (*побачивши свічки*). Що у вас, темно в очах, що позапалювали свічки? Зараз погасить!..

Дехто з жінок гасять.

Ось, товариші, ось зразок, як ми звикли до темноти і як ще нам важко загасити свічки старого життя, щоб засвітити нарешті над могилою старого спеца не свічки, а ясні ліхтарі соціалізму...

8

Вбігає редактор газети, швидко підходить до Божого, щось пошепки каже. У Божого міниться обличчя.

Б о ж и й (*хитнувшись*). Що?.. Не може бути цього!..

Редактор пошепки каже.

Божий (до всіх). Розходьтєся, товариші!.. (Хитаючись, іде з трибуни і хилитьсє на хрест).

Рух і гомін.

Редактор. Товариші!.. (Тиша). Ми не раз писали в своїй газеті... Ми завжди писали й пишемо, що Радянська влада, поборовши буржуазію і здобувши великих успіхів на полі будування нового життя, ніколи не криється і не ховає своїх помилок...

Божий (рвучко іде на трибуну). Слова не даю!.. Товариші!.. Радянська влада не помиляється — це раз... Помиляються поодинокі товариші, як оце зараз наш редактор — це два. Вшанування вчителя, взагалі учительства одкладається надалі і про це виконком словістить у свій час — це три... Пропоную розійтисє негайно...

Продєсія розходьтєся.

Голоси. Ходімо обідати. Крутьєть нашим братом, а до пуття не доведуть... Доведуть... А за свічки влучно сказав... А що трапилося?

Ямка (до редактора). Що трапилося?

Редактор. Буду просити ЦК, хай посилають в Росію... К бісу оцю Україну, і газету, і мову...

Ямка. Та що таке? Скажи...

Редактор. Якийсь ідіот з письменників написав роман «Хулїо Хуренїто» і я його читав... читав... А два ідіоти приїхали і закрутили так, що вийшло... Ти сам бачиш, що вийшло... Сьогодні тих ідіотів арештовано... А кінець ти ж знаєш... Кінець у ЦК... Ой, Україно, щоб тебе!..

Ямка. То чим же винна тут невістка?

Редактор. Яка невістка?

Ямка. Україна! Мова... Мовчати треба...

Редактор. Пізно!.. Я шкварнув таку передову в газеті... (Сїдає, похиливши голову).

Ямка. Ідіот ти!.. (Сїдає, звисивши голову).

Божий (безтямно). На фронтах був... Бандити ловили... А якесь Хулїло угробило... Вперше за всю революцію хитнувся... Ні!.. Напишу до ЦК, напишу... (Іде просто на глядачів). Продразв'юрстки 100 процентів — не знімали з посади? Бандитів 100 процентів — не знімали? На польському фронті — не знімали? Невже тепер, товариші з ЦК... Невже за Хулїлу скинете мене?

Ширма

ЗОНА́

П'ЕСА НА ТРИ ДІТ

ДІЛОВІ ОСОБИ

Радобужний Антп, Оверкович, завідаель державної установи.

Ніна Костівна, його дружина.

Кучка Оверк, Антипів батько.

Євгенія Костівна, Нінина сестра.

Кухман Антошка її чоловік, колишній офіцер.

Пуп Овдій, заступник Радобужного.

Брус Петро, комуніст із робітників.

Секретар партосередку.

Скйбка Іван, член бюро партосередку.

Клиина, делегатка жінвідділу і член бюро партосередку.

Шайба Терешко, безробітний робітник.

Векла, його жінка.

Клим, делегат із села.

Ірочка, машиністка державної установи.

Таня, покоївка у Радобужних.

Два робітники, їхні жінки, міліціонери, безпритульні діти,
заарештовані, публіка на бульварі.

ДІЯ ПЕРША

СЦЕНА 1

Квартира Радобужного. Вікна занавішені. Ранок.

1

Радобужний (*напіводягнутий лежить на канапі, біля нього столик з паперами і книжками, телефон. Він дзвонить*). Скажіть, товариш Пуп повернувся з села?.. Перекажіть йому, хай зараз прийде до мене! До Радобужного!.. Ні, на квартиру! Скажіть, що я занедужав! Такі (*Кладе трубку*).

2

Таня з ботиками.

Радобужний. Зараз до мене прийде з установи машиністка і потім товариш Пуп. Якщо другий хто прийде, то скажіть — немає вдома!

Таня (*кладе ботики біля канапи*). На службу підете?

Радобужний. Ні... Щось нездужається... Ви знов водили тата до церкви?

Таня мовчить.

Водили — питаю?

Таня мовчить.

На зло мені, чи так?

Таня. Вони просили.

Радобужний. А я не просив вас?.. Я... Не смійте цього робити. Востаннє кажу і наказую. Розумієш? Наказую. Це ж чортзна-що! Комуніста батько і технічна робітниця ходять до церкви...

Таня. Ми до вечірні ходили... Ніхто не бачив...

Радобужний. Бачили! І вночі побачать. (*Легенько пригортає її до себе*). Ну, скажи — на зло? Танюшо! Не треба цього робити! Мені ж болить!

Таня (*випрочуючись*). Вони просили!

Р а д о б у ж н и й (*передражнює*). Просили! Просили!..
(*Гніваючись*). Покличте батька! Ну?

Таня вийшла.

(*Підходить до других дверей, прочиняє, вслухається*).
Ніно! Ти спиш? (*Вертається і лягає*).

3

Входить сліпий Кучка.

— Кликав, Антипе?

Р а д о б у ж н и й. Сідайте, тату! (*Підсовує стільця*). Ви
вчора ходили до церкви?

Кучка. Ходив, сину... До вечірні ходив...

Р а д о б у ж н и й. Мабуть, Таня?

Кучка. Що?

Р а д о б у ж н и й. Намовила йти...

Кучка. Ні! Ні... Я сам... Я її попросив!

Р а д о б у ж н и й. Крадькома взялись ходити? По-
тайки?

Кучка. А так, сину! Так... Колись ти малим крадько-
ма бігав од мене, боявсь, а тепер, бач, я старий і темний
потайки бігаю од тебе...

Р а д о б у ж н и й. Я хоч бігав цигарки палити!..

Кучка. А я до вечірні. То чим гірша, сину, моя вечір-
ня од твоїх цигарок? Кому з цього шкода?

Р а д о б у ж н и й. Вам і мені. Комуніста батько і таке
чинить... Скажуть — син не навів на пуття, не розвіяв ре-
лігійного туману... А скільки я вам казав, доводив, вияс-
няв, і ви ж погоджувалися... Ви ж погоджувалися, тату?
Погоджувались, що бога нема!

Кучка. А так!

Р а д о б у ж н и й (*встає, зазираючи у свічадо*). Звали-
ли дуба трьохсотлітнього, та ще коріння з того дуба гли-
боко вросло у землю, у той ґрунт, що на ньому ми будую-
мо нове життя... соціалізм... Оце коріння, товариші, пере-
плутане, не увірвеш його зразу... Оце коріння — ви, тату,
і такі, як ви...

Кучка. Це так, сину. Так!

Р а д о б у ж н и й. А коли так, то чого ж ви, свідомий
цієї думки...

Кучка (*встає*). Антипе! Одведи мене!

Р а д о б у ж н и й. Додому?

Кучка. Додому, сину! На село. Занудивсь я отут в городі...

Радобужний. Киньте, кажу, дурниці!

Кучка. Пішки доставлюся. Щоб тільки вітрець подихнув на мене... Вітру, сину, отут не чую... Десь шумить угорі...

Радобужний. Не вітер вам потрібен, а церква...

Кучка. А так, сину, так!

Радобужний. Ходіть, тату, до клубу! Чуєте?

Кучка. Темний я! Не бачу вашої революції! В клубі цигарки палять і матюкаються... А в церкві, сину, тихо, і я тепер, немов оце бачу... свічки... сонце у вікнах...

Стукіт у двері.

Радобужний. Житимете тут! Ідіть і не вигадуйте дурниць!

Стукіт у двері. Кучка йде.

Другим разом поговоримо... (До дверей). Хвилинку! Я зараз!.. (Лягає).

4

Входять Ірочка.

Радобужний. А... Це ви, Ірочко? Ну що там в установі?

Ірочка. Ви занедужали, товаришу Радобужний?

Радобужний. Так! Трошки! (Переглядає газети, що взяв у Ірочки). Ну, що там? Читайте.

Ірочка. Вам наряд од парткому... Сьогодні о 12-й годині доповідь на зборах робітників асенізаційного обозу... Новий побут...

Радобужний (зітхає). Знайшли що читати. Тут і без асенізаційного голова болить! Далі!

Ірочка (читає). За пропозицією товариша Голого вам треба прибути сьогодні на нараду в справі боротьби з безпритульними собаками і розповсюдженням смороду з боку канави... Участь...

Радобужний. Коли?

Ірочка. Без чверті на першу.

Дзвонить телефон.

Радобужний. Алло! (До Ірочки). Далі.

Ірочка. Сьогодні о 10-й годині відбудеться...

Р а д о б у ж н и й (*у телефон*). Так! Пам'ятник? За три дні буде готовий! За три дні! Відкриття?.. Гарзд!

І р о ч к а (*читає*). Надзвичайне засідання підсекції розповсюдження ідей радянського аборту...

Р а д о б у ж н и й. І сьогодні намазалась?

І р о ч к а. Ні! Йй-бо, ні!

Р а д о б у ж н и й. Не божіться по-старорежимному!..

І р о ч к а. Вибачте!

Р а д о б у ж н и й. Не треба, Ірочко! Ви і без помади красуня!

Ірочка мнеться, кокетує.

Р а д о б у ж н и й. Вас запрошували сьогодні на вечірку?

І р о ч к а. Так!

Р а д о б у ж н и й. Прийдете?

І р о ч к а. Буду!

Р а д о б у ж н и й (*дивиться на неї. Пауза*). Це що?

І р о ч к а. Вам лист... (*Дає*).

Р а д о б у ж н и й. Лист? (*Оглядає*). Місцевий? (*Жартуючи*). Може, од вас? (*Дивиться на неї, потім бере за руку*). То приходьте ж на вечірку!..

5

Входять Пуп.

Р а д о б у ж н и й. Добре!.. Тільки, будь ласка, не мажтесь! Ідіть! (*До Пупа*). Бачиш — занедужав трошки!

Ірочка йде.

Сідай! Коли повернувся?

Пуп (*ходить*). Вночі!

Р а д о б у ж н и й. Мученик змички міста з селом! Ну, як на селі?

Пуп. Ет! Не питай!..

Р а д о б у ж н и й. Невже погано?

Пуп. А де у нас не погано? Куди не глянеш — життя коле очі!

Р а д о б у ж н и й (*нюхає повітря*). Еге!.. Знов одгониш самогоном й огірками! Невже й на селі пив?..

Пуп. На життя як глянеш — темне, не проглянеш! Темне, брудне, заплутане!.. От і п'ю...

Р а д о б у ж н и й. Так!.. Це ж з якої опери?

Пуп. З сьогочасної... Може, хочеш знати дійових осіб?

Р а д о б у ж н и й. Ану?

Пуп. Місто з вітринами й модами, сифілісом, горілкою, з старцями і товстозадим міщанством, з золотом і багном... Жере, п'є, корчиться, блює, співає... Це головна тепер дійова особа.

Р а д о б у ж н и й. Далі.

Пуп. Село, мов горила, волохате й дике, серце, повне гнилої землі і горішнього листя... Світить лампадка іконі, кігтявою рукою чухмариться і хреститься: «Господи помилуй!» — і точить ножа на город.

Р а д о б у ж н и й. Ще хто!

Пуп. Наш бюрократичний курник!

Р а д о б у ж н и й. Ого!..

Пуп. Що ого? Квокчемо, мостимось, обіщаємо всім висидіти з яйця соціалізм...

Р а д о б у ж н и й. Песимізм!

Пуп. Авжеж песимізм! Б'ємо у весільні бубни, а життя кричить: «Караул!» Електрифікація! Кого? Чого? Вошей? Солом'яних хаток? Гною?

Р а д о б у ж н и й. Гаразд, Пупе! Поговоримо про це на вечірці! А тепер ось що. Я не песиміст, а бач — захворів... Будь ласка! Заступи мене сьогодні... (Дає наряд). Наряд од парткому... Доповідь на зборах робітників асенізаційного обозу... новий побут...

Пуп. Наряд? Не хочу!

Р а д о б у ж н и й. От тобі й маєш. Чому?

Пуп. Ет! Не можу! Нудить!

Р а д о б у ж н и й. Чому не можеш?

Пуп. Побут! Асенізаційний обоз, а не побут!

Р а д о б у ж н и й. Чудовий початок! Вступ до доповіді!.. (Сміється). Товариші робітники! Старий побут — це уборні, ями, канави, сморід. Треба чистити!.. Комуністична партія не цурається і цієї справи!.. Ну, Пулику? Ти ж у нас поет і філософ...

Пуп. Не піду! Годі!..

Р а д о б у ж н и й. Я ж хворий!

Пуп. І я хворий!

Р а д о б у ж н и й. По тобі не видно!

Пуп. Хворий! На зоні захворів!

Р а д о б у ж н и й. Це що ж за хвороба?

Пуп. Зона? Це таке зілля, що як доспіє, то немов сажа сиплеться і темнить пшеницю.

Р а д о б у ж н и й. То ти ж не пшениця?

Пуп (не слухає). З о н а́. Сиплеться і темнить кожну зернину думки. Всі степи наші укрила.

Р а д о б у ж н и й. Ось воно що! (*Іронічно*). Ну от, до речі! І за зону у доповіді скажеш...

П у п. Ні! Годі за попа службу правити! Не можу!

Р а д о б у ж н и й. До чого ж тут піп?

П у п. Колись піп, бачивши лихо і злидні, казав: працюйте, моліться, віруйте і дійдете царства небесного! А тепер я: працюйте, віруйте, прийде-бо царство соціалізму! Фальш!

Р а д о б у ж н и й. Залиш філософію! Ми вже будуємо соціалізм! Ми будуємо новий побут!..

П у п (*уципливо*). У себе на квартирі? Так?

Р а д о б у ж н и й (*вставши*). Ти... Ви, товаришу Пупе, краще просліться! У вас од горілки затуманилась революційна перспектива!

П у п. Та йди сам і станови доповідь... з перспективою... (*Іде*).

Р а д о б у ж н и й. Стривай!.. Овдію!..

Пуп вийшов.

От же мерзотник! Життя ідеологія! Таню!

6

Н і н а К о с т і в н а (*виглядає напівгола зі спальні*).
Ти ще вдома?

7

Входить Т а н я.

Р а д о б у ж н и й. Я зараз іду! Маю читати доповідь! Таню! Дайте костюм! Чаю!

Пуп вертається.

П у п. Слухайте, Радобужний! До вас приходив делегат із села?

Р а д о б у ж н и й. Дайте мені спокій!

П у п. Сільце таке убоге, в ярку... Школу будують вже п'ятий рік і за браком дерева...

Р а д о б у ж н и й. Хай куплять!

П у п. Вони просили...

Р а д о б у ж н и й. Дайте мені спокій! Я хворий! І, будь ласка, делегатів не засилайте!

Пуп вийшов.

(*До Тани*). Тут на столі тези лежали?

Т а н я. Я не бачила.

Радобужний шукає, бере листа, розліплює і читає.

Вам який костюм?

Радобужний (читає). Що? (Вдивляється у лист).

Таня. Який костюм, питаю?

Радобужний (прочитавши листа, схоплюється, ходить, вдруге читає). Такий же міщанин, як і мій чоловік... (Іде до спальні, спиняється, ходить). Так! Ось воно що!

Таня. Я за костюм питаю!

Радобужний. Костюм? Вийдіть!

Таня йде. Пауза.

Так! (Кривиться). Не знав цього! (Ще раз перечитує листа, замислюється).

8

Ніна в сорочці, накрившись ковдрою:

— Поможи, будь ласка, ввіймати блоху! Замучила!..

Радобужний (дивиться на неї). Так! Не гадав я, що ти... Ніно... Ага! (Заспокоївшись). Блоху, кажеш? Блоху!..

Ніна. Ти... хворий, чи що?

Радобужний. Я сьогодні маю читати робітникам за новий побут... Хіба почати з блохи? Га? (Нервово сміється).

Ніна. Почни з блохи! Запевняю: робітники не засміють. Чим блоха гірша за твої панчохи?.. А я їх латаю! А рівність ваша де?

Радобужний. Блошина рівність?

Ніна. Хоч яку витворіть, товариші комуністи, для сім'ї!

Радобужний. Що ж поробиш! Я міщанин. Я не з заліза і вогню. Попроси дужого, міцного...

Ніна напружено і мовчки дивиться на нього.

І все ж таки я не міщанин! Драми не зніму! Не бійся!

Ніна. Я й не боюсь! Що ти маєш сказати?

Радобужний (читає листа). «Милий! Дужий! Міцний! Невже і ви, комуніст із заліза і вогню, з чистою робітницькою кров'ю, такий же міщанин, як мій чоловік та інші? Невже й ви не здатний сміливо переступити за межу міщанської моралі і створити дійсну вільну любов? Я так вірила і вірю вам, милий, єдино бажаний першовціте мій... Ніна...» Ти писала?

Ніна. Я...

Радобужний. Кому?

Ніна. Кому? (Дивиться на нього і на лист). Хіба не знаєш?

Радобужний. Скажи, кому?

Ніна. Не тобі.

Радобужний. Я знаю, що не мені.

Ніна. Скажи... Хто тобі дав цього листа?

Радобужний. Він!

Ніна. Він? (Випитуює очима). Хто... він?

Радобужний. Він! Дужий і міцний твій!.. Первоцвіт!

Ніна. Як так, то чому ж питаєш, кому я писала? (Іде у спальню).

Радобужний. Стривай!.. Мабуть, твій міцний і дужий превелика роззява, що загубив листа... Хтось знайшов і надіслав поштою... Скажи, кому, і я сам оддам.

Ніна (вириває листа). Це моя... особиста справа!

Радобужний. Вибач... Вона трошки й мене чіпає!.. Не бійсь, я драми не зніму.

Ніна. Я й не боюсь!

Радобужний. Невже це ти написала?

Ніна. Я!

Радобужний. Ніно! Невже це ти серйозно?

Ніна (іронічно). Ні... Це я так... шуткуючи.

Радобужний (зірвавшись із голосу). Скажи, кому цей лист?

Ніна. Радобужний! Не губи розуму!

Радобужний. Невже ти... крадькома?.. Яке ти маєш право писати отак?

Ніна. Право? Ти хотів, щоб я дозволу просила?

Радобужний. Я хотів би, щоб ти поважала мене і... Просто одверто сказала — кому лист?..

Ніна. Вибач! Я йду одягатись!.. (Вийшла у спальню).

Радобужний. Ніно! (Іде за нею).

Ніна. Вибач! (Зачиняє двері й запирає).

Радобужний. Ховаєшся? Одчини! (Грюкає). Одчини, бо... (одступає). Таразд. Коли так... таразд... (Ходить). Таню! Костюм!

Таня з костюмом.

Радобужний. Не цей! Скільки я вам казав, що коли я йду на завод, то щоб давали кепку, блузу...

Таня йде.

Не треба! Пізно! (Одягається).

Таня. Чай зараз буде!..

Радобужний. Не треба! (Одягнувшись, бере портфель і йде). Кучорту!..

10

Ніна.

Ніна (у телефон). Дайте, будь ласка, 7-53... 7-53 (До Тані). Таню! Теплої води на вмивання! Зараз!

Таня йде.

Алло... Це я... Так! Трапилась пригода... Мій лист до вас... Слухайте! Зараз приходьте, приїздіть негайно!.. Його нема! (Біжить у спальню). Таню! Води!

Таня несе воду.

11

Входить із кухні Кучка з цінком і горщиком, із сіней Шайба і Клим.

Шайба. Дозвольте увійти?

Кучка. Хто це?

Шайба. Тут товариш Радобужний живе?

Кучка. Тут. А ви ж хто?

Шайба (до Кліма). Заходьте, товаришу землячок! Натрапили!

Клим. Здрастуйте в хату!

Шайба. Оце я товаришонька одного завідав. Людина, можна сказати, протокольно прибилася пішки з села і ніяк доступитися не може...

Кучка (тремтить). А которий? Которий із села?.. Сідайте! Звідки? Не бачу, я темний на очі...

Клим. Це я поневіряюсь отут з обчеськими справами! Третій день отак...

Кучка. Сідайте! (Намацує Кліма). Давно не бачив свого чоловіка...

Ш а й б а. А ви, мабуть, родич товаришу Радобужному?

К у ч к а. Батько йому! Четвертий рік, як узяв мене до себе... Я теж із села... Хліб колись робив...

Ш а й б а (*штовхає Кліма*). Попросимо папашу, а папаша синові скаже...

К у ч к а (*до Шайби*). І ви з села?

Ш а й б а. Ні! Я так собі, можна сказати, протокольно і більш з об'єктивного боку...

К л и м. Хлопочуть, спасибі їм...

Ш а й б а. Я, папашо, безробітний, тутешній... П'ятий год отак... Нема роботи, то я склавши руки не сиджу... Де яка установа, де який клуб або аерокем чи там черга людей яка, я й собі заскочу... Приміром, у нас такі установи, що й без діла можна ходити...

К л и м. І без діла, і за ділом — однаково!

Ш а й б а. Приміром, тобі про зовнішню політику котрий з товаришів і акурат за Антанту розкаже, там за Леніна Ілліча говориться народові, що дуже за ним побивається, а суті, точки щодо повчення Ленінового не розуміє... Ну й поплачеш, трапляється, за ленінізмом, бо Ленін — він справді Ленін, і більш тобі нікотої гайки... Одне слово, жаль бере об'єктивно і протокольно, що помер такий чоловічок!

К у ч к а. То це ж ви?

Ш а й б а. Бачу, товариш землячок із села, можна сказати, одірвався бази і заплутався у бюрократизмі. Бо дракони сидять! Хоч і рубають їм голови, а замість зрубаної десять виростає...

К л и м. Школу обчество буде і вже стіни поставили, а на дерево не стягнемось...

Ш а й б а. Справа така, що протокольно вона в бюрократизмі, як квітка, засохне. Треба допомогти, папашо!..

К л и м. В економії Пісоцького...

К у ч к а. Знаю я цю економію!.. Хліб там колись родив... Жито...

Ш а й б а. В економії отій дерево і цегла...

К л и м. Дурно лежать... Розтаскують...

Ш а й б а. І треба, щоб об'єктивно синок ваш це дерево на школу дав, бо він завідатель цих економії...

К у ч к а. Я скажу...

К л и м. Просимо! Усім селом... І план у нас, ось я вам зараз...

Ш а й б а. Ми ще вчора були у вашого сінка в установі... Норовистий він. Не дозволяє...

Кучка. Не послухає він і мене...

Клим. Як не послухає?.. Ви ж батько?

Кучка. Ніколи він мене не слухав... Скажу що — сміється... На село мені... Важко отут...

Шайба. А ви з ним по-сурйозному! Скажіть, що, мовляв, діло сурйозне, і більш нікаторої гайки!..

Клим. То який же з вас батько, що він неслухняний у вас?

Кучка. Хіба сліпого послухає хто? Просив: одвези на село, щоб хоч вітрець подихнув на мене... Затомився!.. Вірите: вітру не чую!.. Десь шумить угорі!..

Шайба. Ні, так не можна!.. Ви йому сурйозно, розумієте? Протокольню!.. Школа, скажіть, стоїть, дерево лежить, а людина б'є ноги за 75 верстов...

12

Входять Брус:

— Добридень. Чи вдома Антип?

Кучка. А... Товариш Петя! Немає вдома! Ось до мене земляки прийшли. Із села, Петю.

Брус. А Ніна Костівна?

13

Ніна, згодом Таня.

Ніна (до Бруса). Пришов? У мене до вас... справа одна... (До Шайби й Кліма). Ви до товариша Радобужного?

Шайба. В точку попали! Землячки ваші, можна сказати...

Ніна. Які землячки?

Кучка. Чоловік із села... До Антипа...

Ніна. Товариша Радобужного нема! Прийдіть завтра. Краше в устанovu.

Шайба. Були там!

Ніна. Таню! Я просила заперати сінешні двері! Учора в сестри примус украдено...

Шайба (до Кліма). Ходімо, товаришу землячок... А вас, папашо, просимо...

Клим (до Кучки). Замовте слово. Прощавайте!..

Кучка. Я зараз... Я вийду з вами! Ось я (шукає горщика).

Шайба. Посудинку шукаєте? Ось вона (подає).

Кучка. Спасибі!.. Ну, як же там хліб?.. Чув, що жита добрі?.. Зелені та густі, кажуть... (*Шайба, Клим і Кучка йдуть*).

Ніна (*до Тани*). Чому ви не винесли за Оверком Петровичем?

Таня. Не дають. Кажуть, помру, і хай тоді мене вже вносять.

Ніна. Зараз же приберіть ліжко, повимітайте, помийте підлогу!

Таня пішла.

(*До Бруса*). Ну?

Брус. Що трапилось?

Ніна. Перш за все, як попав оцей лист до Антипа? (*Дає листа*).

Брус. Не знаю... Либонь, як гаманця в установі витягав... він і випав...

Ніна. Я так і знала... Господи!.. Гава ви.

Брус. Біс його знає, як це трапилось... А як він попав до Антипа?

Ніна. От тобі й маєш! Та я вас за це питаю?

Брус (*розгублено*). Не знаю.

Ніна (*нервово сміється*). Ще раз скажу — гава. Пригадуєте, зимою за городом ми бачили гаву?.. Отакий тепер у вас вигляд...

Брус. І він знає, що цей лист до мене?.. Я конверта порвав... Здається, в листі ім'я мого немає...

Ніна. Ха-ха-ха! Я так і знала!.. Не бійтесь. Вас ще не одкрито. Невже ви?.. (*Підходить ближче*). Милий. А мене відкрито, і я не боюся.

Брус (*глухо, нервово*). Не боюсь і я. Давно б уже сковирнув з дороги кого хочеш, та Антипа... Ти розумієш — не можу! Товариш! Разом у тюрмі сиділи... Не боюсь, а не можу... На душі буза і в голові буза...

Ніна. Сьогодні він допитувався. Ах, Брусе! Милий. Це ж ви замкнули мені уста ключиком кохання і носите його при собі.

Брус. От не знаю, що робити... За все життя вперше не знаю, що робити. Плутається... Буза.

Ніна. Буза?.. Пригадайте, я казала: як тільки радість покине вас — покиньте і ви мене... Щоб не було, як ви кажете, бузи... Ну?

Брус. Що?

Ніна. Розійдемося? Я не хочу бузи... І так багато цієї бузи в житті.

Кучка:

— Півні десь співають... І немов на дощ збирається. Не добереш в городі.

Брус. Півні? Так, Оверку Петровичу... Це правда. Півні...

Кучка. А сьогодні, товаришу Петю, жито мені снилося. Вам, городським, мабуть, воно ніколи не сниться?

Брус. Не траплялось...

Кучка. Таке густе та високе, немов аж дзвенить. *(Мацає, щоб сісти)*. Оце земляки приходили...

Ніна. Оверку Петровичу! Ви чай пили?

Кучка. Ні... Та й не хочу...

Ніна. То однесіть вашу посуду...

Кучка. Вибачте... Забув, що в руках...

Брус. Скажіть... Як у вас на селі, коли, приміром, товариш, сусіда, який покохає жінку свого товариша?

Кучка. Жінку? Було раз таке за мого віку!.. Було. Сокирою порубав жінку.

Брус. Хто порубав?

Ніна. Коханець? Так? *(Легенько торкається Бруса)*.

Кучка. Чоловік жінку.

Брус. То чому жінку, а не товариша? *(Тисне Ніні плече)*.

Кучка. Дітей у їх не було... З жиру... З баби почалося і на бабі скоїлося... *(Йде, Брус одчиняє йому двері)*. Спасибі, Петю... Я сам...

Пауз. Ніна нервово здригається.

Ніна. Ну? Милий?..

Брус. Я ось... скажу. Силу таку маю, що все оце... любов оцю, як дзеркало молотком!.. На скалочки!..

Ніна *(з глибоким видихом)*. А-а!.. Так ти? *(Переборюши себе)*. То бийте, милий! Краще розбийте!

Брус. Не можу.

Ніна. Ви ж кажете — маєте силу?

Брус. Маю і... не можу.

Ніна. Розбийте! На скалочки! Це буде краще! Оце й буде по-новому: не можна вільно — не треба зовсім!.. Гордо й прекрасно.

Брус. Не можу. Побачу отак тебе... Запах лише згадаю... *(Хапає її за руки)*. Я маю право! Всім скажу, що це не буза... Коли ж тепер побачимося? Га? Нінушко?

Н і н а. Сьогодні на вечірни. Ти ж маєш запрошення?

Б р у с. Як?

Н і н а. Щоб прийшов. Чуєш?

Б р у с. А він? Антип? Лист?

Н і н а. Як не прийдеш, Антип догадається, що лист цей тобі. Розумієш, гаво ти моя?

Б р у с. Ой, чому ти його жінка?

Н і н а. Власність? Так? Визнаєш власність?

Б р у с. Ет... к такій мамі! Скажу! Завтра увечері бюро, і там я... скажу привселюдно... (Цілує її). Отак блявкну з простоти... дайош, Антипе, жінку! От... (Цілує). Ех, баба ти! Запашна. Тепла. Солодка. Цілуєш, і в очах немов море соняшне. (Цілує).

СЦЕНА 2

1

Вечірка у Кухманів. Кухман, жінка, Радобужний, Ніна Костівна, Брус, Скибка. Гомін, сміх, балачки.

І р о ч к а (плескає в долоні). Товариші! Панове!

К у х м а н. Слово має майбутня radoдама.

І р о ч к а. Товариші! Я п'яна! (Регіт).

К у х м а н. Ірочко! Моя малютко! Так у поважній компанії не кажуть.

І р о ч к а. Панове, Ніна Костівна і товариш Брус зраджують вас! Вони змовляються втекти.

Є в г е н і я К о с т і в н а. Нічого подібного! Ніна й не думає...

К у х м а н. Малютко! Випийте і заанімійте!..

І р о ч к а (до Радобужного). Товаришу Антипе Оверковичу! Попереджаю. Сигналізую про небезпеку! (Дав йому на пальцях поцілунок).

К у х м а н (наливаючи вина). Товариші! Нам пора згадати, чого ми сюди зібрались. Я — колишній офіцер. Жертва революції, безробіття і взагалі жертва, та ніколи я не був ще жертвою вина... Язик мені завжди слухняний. Навіть тоді, як голова моя п'яна, він тверезий... Тому пропоную, щоб всі тости надалі виголошував я...

Г о л о с и. Просимо! (Оплески).

К у х м а н. Пропоную випити...

Б р у с. Треба Пупа заждати.

С к и б к а. Пупа я бачив, як йшов сюди. Він сидів з якимись дядьками в харчевні...

Радобужний. Пив?

Скибка. Випивали. Я кликав його...

Радобужний. Як пив, то прийде... Він тільки п'яний навідує друзів.

Кухман. Не турбуйтеся. П'ять пляшок стоять ще цілі про запас... Товариші! Сьогодні минуло тридцять п'ять років, як в одному селі, що до його тепер тільки партія лицем стала, у бідного селянина народився син... і нарекли його Антипом, себто Анти-типом...

Євгенія Костівна. Антошко! Не мели зайвини...

Кухман. Жено! Не перебивай!.. І ось ми бачимо, як із колишнього немовлятка Анти-типа вигнавсь цілий тип.

Ірочка *(пирснувши)*. Ой, не можу...

Євгенія Костівна. Антошко! Ти п'яний...

Кухман *(урочисто)*. Тип борця за комунізм товариш Антип...

Ірочка. Браво! Браво!

Кухман. Пропоную...

Всі кричать «ура». П'ють.

Євгенія Костівна. Любії гості! Сьогодні ще минуло десять років, як Антип Оверкович побрався з моєю сестрою Ніною... *(До Ніни)*. Пригадуеш, Ніночко, ту церковцю і вербочки під вікнами і як ми сміялися [з] по-па?.. Антипе Оверковичу! Пам'ятаєте?

Скибка. У-р-р-а! *(Галас)*.

Євгенія Костівна. Я не скінчила тоста...

Радобужний. І не треба, Женю. Не треба. Келих вже одпито.

Скибка. Гірко!

Радобужний. Так, Скирко. Келих вийшов гіркий.

Ніна. Антипе...

Радобужний. Та жаль, що після мене ще не один питиме з того келиха отруйного...

Брус. Що ти там бузиш, Антипе?

Ніна. Товариші! Радобужний має скласти іспита на борця за новий побут...

Скибка. Як це? Не розумію...

Кухман. Ніно! Тости виголошую я... Товариші! Пропоную тост за себе. *(Регіт)*. І з мене вийшов «тип».

Брус. Тип колишнього офіцера?

Кухман. Тип будівника соціалізму... *(Регіт)*. Не вірите? Коли ЧК попросила декого з колишніх офіцерів носити каміння, возити глину і копати канали, я перший пі-

шов... Я зрозумів, що те каміння для соціалізму (*регіт*), і я його носив шість місяців... Жінка моя носила те каміння у серці, мій папаша в печінках... Вип'ємо за носіїв каміння для соціалізму... (*Регіт. П'ють*).

Ірочка. Ви милий, Кухмане... Я вас поцілую...

Кухман. Малютко моя! Це дуже скромна нагорода... Я хочу більшої!..

Євгенія Костівна. Антошко! Стямся!..

Ніна веде Ірочку в другу кімнату,

за ними виходять Брус і Скибка.

Радобужний (*цілує Євгенію в руку*). Дякую, Женю...!

Євгенія Костівна. Я?.. Ні...

Кухман. Тон, жено, тон. Ювілянт мусить бути трошки смутний.

Радобужний. У вас прекрасно. Третю вечірку справляємо, і, здається, ще ніхто з чужих не довідався...

Кухман. І не довідається! Будьте певний! У мене й миші на конспірації знаються... Хо-хо...

Радобужний. Дякую!.. (*Хоче йти в другу кімнату*).

2

Входять Пуп, Шайба, Клим, усі троє випивши.

Пуп. Тут він. Заходьте, товариші!

Клим мнеться. Шайба став біля порога.

Заходьте! Заходьте!

Кухман. Хо-хо! Єгова і два анголи прийшли до дуба Маврикійського.

Пуп. Дозвольте познайомити. Селянин-делегат Клим і безробітний робітник Терентій Шайба... Ми до тебе, Антипе.

Шайба. Звиняйте, що ми нальотом отак і трохи випивши (*здоровкається*). Товаришок із села, землячок і людина протокольно од громади послана...

Кухман. Вітаємо...

Радобужний (*тихо до Пупа*). Навіщо привів?

Пуп. Не шепчи, як рак у торбі. Голосно питай!

Шайба (*до Радобужного*). А де ж ваш папаша?..

Клим. Звиняйте (*здоровкається*).

Пуп. Антипе! Вони ввіймали мене... Дядюшка пропонував хабара... Розумієш?

Клим. Та ні. То я так собі... з дурного розуму...

Пуп. Це ж справді бюрократизм, Радобужний! Третій день ходять...

Радобужний. Чого тобі треба?

Пуп. Не мені, а ось кому... Школу п'ятий рік будують.

Клим. Хоч на одробіток дайте нам, товаришу, дерева.

Радобужний. Овдію! Це неприпустиме од тебе втручання!

Пуп. Я питаю: дасиш дозвіл на дерево?

Радобужний. Не дам. Такої системи не визнаю! Сьогодні одне село, завтра друге пришле делегата, потім третє... Де ж принцип? Де критерій?

Пуп. Критерій?

Радобужний. Так!

Пуп. Принцип?

Радобужний. І плановий, об'єктивний підхід.

Пуп. Якого хочеш приклади принципа, тільки не бюрократичного...

Радобужний. Ти п'яний!

Пуп. П'яний, та не бюрократ!

Радобужний. За це я можу говорити лише в бюро партосередку (*іде*).

Пуп. Дасиш?

Радобужний. Товаришу Пупе! Я на вітер слів не кажу!

Клим. За нас і в газеті написано було... Ви, товаришу, або дайте, або скрутіть мені отут голову, щоб я не вертався.

Радобужний. Я сказав: удайтесь до Наросвіти.

Клим. Бо, їй-бо, вб'ють.

Шайба. Протокольно так не можна... Школа стоїть, дерево лежить, людина б'є ноги... Покажіть, землячок, ваші ноги! Хай подивляться з об'єктивного боку!

Клим. Печуть, вірите? Що набив, а що... (*Починає скидати чоботи*).

Євгенія Костівна. Товаришу! Що ви робите, товаришу?

Пуп. Не треба, дядьку.

Шайба. Ні. Хай голови хоч раз подивляться на трудові ноги... Щоб з боку ленінізми подивилися, а не так собі, крізь чоботи...

Пуп. Не треба, Шайбо! (*Наливає чарки*). Пийте, товариші!

Радобужний. Овдію!

Пуп. Пий, Шайбо! Дядьку Климе! Одвічний український дядько!

Кухман (*відтягає Радобужного*). Не заважайте, Антоне Оверковичу! Хо-хо! Дайте спокій Єгові й анголам (*вказує на стіл*). Я бачу, вони під оцим деревом скоро ляжуть...

Євгенія Костівна. Тож номера він викидає!

Кухман. Жено! Він тільки приводить, а викидатиму я... Хо-хо!

Радобужний і Євгенія Костівна йдуть у другу кімнату.

Жено! Заграй нам! (*Підходить до столу*). Не вагайтесь, товариші робітники і селяни. Все одно— всі ми у брами соціалізму під оцим столом упокоїмося... Пийте!

Клим. Трошки того дерева...

Кухман. Розумію і співчуваю.

Грає піаніно.

3

Скибка.

Кухман. Рекомендую. Теж будівники соціалізму... Ході. Хо-хо...

Скибка. У-р-р-а! (*Здоровкається*).

4

Вбігає Ірочка.

Ірочка (*хапає Скибку*). Беріть мене!

Скибка. Не вмію.

Ірочка (*крутить його*). Раз-два-три! Учїться!

Кухман. Учїтеся, брати мої, і чужого научайтесь, й свого не цурайтесь. Хо-хо...

Скибка. Дайош буржуазної культури! (*Вальсує з Ірочкою у другу кімнату*).

Шайба (*випивши*). Хто ж тут за хазяїна?

Кухман. Товаришу! Господарі тут ви... Оце ось тут вам вся влада належить. Хо-хо! Пийте, скільки влізе!

Клим. Ех, з досади... Налийте ще!

Шайба (*до Пуна*). Слухайте, товаришу. Невже діло наше...

Пуп. Пий, Шайбо!

Шайба. І доки питимем отак?

К у х м а н. Аж поки самі не перевернемось на дерево і взагалі... на матеріял... Хо-хо...

Пуп (*веде Шайбу й Кліма у другу кімнату*). Мовчи хоч ти, череп контрреволюції. Не бомкай, бо...

К у х м а н. Товаришу Єгова! Не гнівайтесь! Слово честі, в моєму черепі гадюки нема. (*Ідуть*).

Музика.

5

Ніна і Брус.

Брус. Я не можу. Буза! Нінушко! Я скажу!

Ніна. Тільки не зараз! Не тут, милий.

Брус. Мені здається, що він догадався. Знає. Не можу! Скажу. При всіх скажу!

Ніна. Благаю. Завтра, милий. Завтра!

Брус. Не все однаково: чи сьогодні, чи завтра?

Ніна. Не однаково. Завтра востаннє поїдьмо за город, у степ, на весь день. Одгуляємо останній день...

Брус. Чому останній? Нінушко! Чому останній?

Ніна. Дурнику мій! Останній тихий і соняшний день перед хмарами і бурями... Завтра, Брусє, я сама скажу, і ти скажеш... А сьогодні не буря, бешкет вийде... Він випивши, і ти... Не хочу, щоб при сестрі... Благаю, милий! Не треба. Ну?..

6

Входить Радобужний:

— Пуп у меланхолію вдався. Піди, Ніно, може, хоч ти його заспокоїш.

Ніна йде.

Брус. А я випив трошки і теж... буза в голові. Ти немов на мене сердися?

Радобужний. Я?

Брус. Так.

Радобужний (*сміється*). Не треба кисленьких сентиментів. Не треба бузи. Ти із робітників, так би мовити, з залізної когорти революції. Вип'ємо!

Брус. Давай, Антошо!

Радобужний (*наливає в чарки*). Сьогодні листа одержав...

Брус (*п'є*). Листа? Якого листа?

Радобужний (п'є). Жінчиного листа, тільки не мені...

Брус. Од Ніни?

Радобужний. У неї коханець... полюбовник завівся...

Брус (смокче з чарки). У Ніни?

Радобужний. Вона до нього написала...

Брус. Ну?

Радобужний. А він листа загубив...

Брус. Вип'ємо. Пий...

Радобужний. Отже, слухай.

Брус. Я слухаю... Цікаво... Кажі!

Радобужний. Листа, мабуть, хтось знайшов і поштою... мені.

Брус (п'є). Так.

Радобужний. Чом же не питаєш, хто полюбовник?

Брус. Не знаю... Скажи...

Радобужний. Не знаєш?

Брус (п'є, пауза). Буза! (Змагаючись). Ось що, Антипе... Я... (П'є). Полюбовник, кажеш? Цікаво! Я не знав за це.

Радобужний (п'є). І я не знав...

Брус. Не любиш ти її...

Радобужний. Що?.. А ти... за це знаєш? Вона сказала?

Брус. Хто?

Радобужний. Жінка. Ніна.

Брус. Ні, це я так... В домі відпочинку бузів усе з дівчатами?

Радобужний. Може, їй за це сказав?

Брус. Кому?

Радобужний. Моїй жінці! (П'є).

Брус. Не бузи, Антипе... Чуєш?

Радобужний. Ну, киньмо!.. Вип'ємо за комуністичну простоту, загартованість і за нашу дружбу... Ну? (Дивиться на Бруса).

Брус. Вип'ємо... А скажи... ти як?..

Радобужний. Що?

Брус. Ну... Зашкребло тебе? Болить?

Радобужний. Ти хочеш спитати, чи не ревную я?

Брус. Взагалі...

Радобужний. Ні... Тільки болить, що... обійшли мене, немов міщанина... Роги чіпляють. Навіщо?.. Вподобалаєш тобі моя жінка? Хочеш її? Любов у вас? Будь

ласка. Прийди і скажи одверто. Не трусися, не ховайся, як пес поза углами.

Б р у с (*рішуче*). Ет... Без бузи!.. Слухай, Антипе...

7

Євгенія Костівна, Кухман, потім Пуп, Шайба, Клим.

Євгенія Костівна. Це ж хуліганство! Безглуздя!

Кухман. Заспокойся, жено. Єгова просто п'яний!

Радобужний. Що трапилось?

Євгенія Костівна. Він повалив і потоптав мої квіти! Хотів бити піяніно.

Пуп. Геть болонок, квіточки, іконки! Протестую!

Євгенія Костівна (*истерично*). Хуліганство! Варварство!

Б р у с. Пупику! Не бузи хоч ти.

Євгенія Костівна. Мені оця квітка дорожча од всіх ваших революцій... Мені (*цілує квітку і плаче*) дорожче за все...

Кухман. Жено! Ти теж п'яна. Хо-хо...

Пуп. Брус!.. Протестую! Товстозаде міщанство квіткає тепер життя, в бінокль на нас дивиться і присуд свій виносить..

Б р у с. Підлишень та проспися.

Пуп. Підожди... Товстозаде міщанство, в голові сало, жере, плює і плодиться в республіках пролетаріату... Йому на послугах наш радянський чиновник, наш бюрократ і навіть наша антирелігійна пропаганда...

Радобужний іде в другу кімнату.

Б р у с (*затуляє йому рота*). Ти п'яний, Пупе.

Євгенія Костівна. Зробили з життя казарму! З культури — насіння з балалайкою!

Пуп. Товстозаде міщанство заплювало революцію! Був Жовтень. Був ранок. На обр'ях у мареві дзеркалилась комуна... А тепер? Квіточки, болонки, моди і поруч злидні, старці, купи гною? Зоня! Порожньо і сифілістично в степах республік. (*Сідає*).

Брус іде в другу кімнату.

Клим. Бачу, що з школою не вийде діла.

Шайба (*до Пупа*). Ходімо додому.

Пуп. Зажди, Шайбо!.. Товариші! Пора засновувати комуністичні монастирі і скити, щоб боронитися од зоні, щоб спокутувати гріхи...

Євгенія Костівна (*йдуци*). Давно пора.

Кухман. Геніяльна ідея! Хо-хо... Дозвольте спитати — монастирі? Окремо для жінок, окремо для чоловіків, чи мішані?

Пуп. Мовчи, черепе!

Шайба. Випили і гайда! Товаришу село! Беріть його під пахви... Товаришоньку...

Клим скидає свитину, простилає долі і лягає.

Ви ж це, землячок, що? Здрейфили?

Кухман. Хо-хо! У землячка хрущі над вишнями гудуть.

Пуп (*сідає до Кліма*). Правильно. (*Хочає Шайбу і валяє додолу*). Дядьку Климе!

Клим. Га?

Пуп. Нумо пісню! Нашу!

Клим. А не виведуть... з хати?

Кухман. Товариші! Ваша диктатура! (*Дає кожному по чарці вина*). А ми буржуазія, у вас на послугах.

Пуп. Черепе! Одійди! Ударю!

Клим (*до Кухмана*). А сукин же ти син, ваше благородіє, як я бачу!

Шайба. Протокольно — ми вже не люди, а свині! Ходімо додому, товаришочки, га? До мене ночувати, га?.. Будьмо свідомі...

Ідуть.

Кухман. Нарешті я бачу справжню змичку города з селом під партійним провідом. Ха-ха!

Біля дверей їх догнав старий.

Клим (*гірко*). Не вийшло наше діло.

8

Убігли Ніна і Радобужний.

Радобужний (*брутально*). Самка ти! (*Замірівся*).

Ніна. Не смійте!

Радобужний. Проститутка! (*Вхопив пляшку, щоб ударити*).

Ніна. Радобужний!.. Радобужний!.. Ви ж комуніст...

Старий (*голосно, грізно*). Господи! Виведи мене звідси, із мурів оцих, із закуту виведи...

Ш а й б а. По морді ляпаеш? Сукин ви син, протоколь-но й об'єктивно...

Пуп (*оставши*). Не бий її! Бий мене! (*Підставляє щоку*).

Радобужний ставить пляшку на стіл.

Пуп. Ой, багно ж, багно!.. (*До Шайби*). Удар мене, Шайбо...

Ш а й б а. Отямтесь, товаришок!.. Нас і так бито було, а тепер ще й самі себе?

Пуп. Не хочеш... Так, отже, коли так!.. (*Б'є себе по обличчі*). Р-раз! Два!

10

Кухман, Євгенія Костівна, Брус, потім Скибка й Ірочка.

Євгенія Костівна. Ніно! Він тебе ударив? Панове? Пуп ударив Ніну...

Ніна. Ні! Ні!..

Брус (*важко, не поспішаючи, підходить до Радобужного*). Ти...

Ніна (*стає між ними*). Заспокойтеся, товариші... Нічого тут не трапилось! Це Радобужний іспита складав... на борця за новий побут...

Ширма

ДІЯ ДРУГА

СЦЕНА I

Увечері в Шайбиній хатинці.

1

Векла. Отак з тої пори без роботи сидить... Та якби ж сидів? Бігає десь, гасає день по день... А прийде — жерти давай! Та ще гостей усяких, таких же чортів, як і сам, прости господи, наводить.

Клим. Я ж не знав, що таке у вас...

Векла. І сліпий побачить, як живемо!.. Нічого там! Не знав...

Клим (бере свою торбочку). Я б той... заплатив якого карбованця, коли ж вірите... витратився геть-чисто.

Векла. Не треба. Ідіть з богом і так. Бачте, до чого довели? За старого режиму ніколи в світі захожого чоловіка не вигнала б!

Клим (розгублено). То так!.. Ну, прощайте! Спасибі за квартиру...

Векла. Ходіть з богом!

Клим. Я вже другим разом прийду чи приїду, то завезу вам хоч з пуд борошенця! (Іде).

Векла. Може б, той... Ранком пішли? Дощ надворі. Переночуйте!

Клим. Ні! Діло мое не крутиться, і вітру підходящого нема... Проживемо і без школи! Аби хліб був...

2

Входять Шайба.

Шайба. Стоп, село! Куди?

Клим. Та той... у проходку трошки... Занудився в хаті...

Шайба. У проходку з торбою? (Дивиться на Веклу).

Векла. Хай чоловік іде. Доки ж йому отут мучиться?

Шайба. Стоп, землячок. (До Векли). Це ти, драконихо, бюрократизм свій закрутила?

Векла. Жерти самим нічого.

Клим. Правда! Чого мені сидіти? Прощайте!

Шайба. Сто-оп! (Притримує Кліма). І ви, землячок, влякалися драконихи?

Векла. Чом не приймають до себе мужиків комуністи? По сто, по двісті батують... Веди до їх... Сам йди до їх.

Шайба. Га-га-га! Ге-ге-ге! Загеркала, як та гуска, з гнізда вставши...

Векла. Шовкові панчохи купують, а старцеві й копійки не дадуть.

Шайба. Га-га-га! Помовчи!

Векла. Бідному класу проповіді читають, а самі жеруть, п'ють, бахурують?

Шайба. Помовчи! Ну й язичок!..

Векла. А як ми були у злиднях, то так і застрягли.

Ш а й б а. Протокольно тобі український язичок! (Клим іде). Куди, село? Школа буде наша! У мене такий характер, що раз узявся... (Ставить на стіл пляшку горілки). Ось! (До жінки). Бачиш? А оце бачиш? (Показує папірця). А оце? (Показує червінця). На!

В е к л а. Терешо! Невже Кирюша наш прислав?

Ш а й б а. Нікаторого Кирюші! Служби добивався. Завтра на роботу...

В е к л а. Та неже, Терешо?..

Ш а й б а. Тепер, Терешо?.. Протокольно новий завод одкривають! Сідайте, землячок! Веклушо! Дайош закусити!

Векла йде в комірчину. Шум автомобіля.

От як, товаришу село. Тепер і за вашу школу, без критики... Вип'ємо своєї трудової!

К л и м. Ну, вже як подивлюся на вас... Такий же ви чоловік!.. Що равнодушний до всіх, а що приятний... Таких ще не бачив...

3

Входять Брус і Ніна.

Б р у с. Можна до вас од дощу? (Вдивляється). А-а... Знайомі наші?..

Ш а й б а. Дивись!.. Можна. Заходьте...

Б р у с. Ми од дощу... Іздили до нового заводу, та машина пристала. (Струшує воду). Заходьте, Ніно Костівно!..

Ш а й б а. Сідайте!

Б р у с (до Кліма). Ага, делегат? У справі школи?

К л и м. Четвертий день отак, як бачите.

Ш а й б а. Треба допомогти землячкови!.. (До Ніни). Ваш чоловік цаца стає, мадамочко...

Б р у с. Миром поможемо. Я скажу на бюро партосередку. Ось що, товаришу... Можна у вас викрутити воду з одежі... і посушити...

Ш а й б а. А чому ж? І горілочка є... Риковочка, можна сказати.

Б р у с. Ніно... Ви скиньте дещо з себе.

Н і н а. Не треба непокоїти людей... І незручно...

Ш а й б а. Ми вийдемо в комірчину, мадамочко. Товаришу село! Ану, на хвилинку! Даймо дорогу жінчині...

Входить Векла, за нею вбігає дівчатко 5—6-ти років.

Ш а й б а. Веклушо, людей дощем прибило. Мадамочка так зовсім розмокрили.

Н і н а. Не турбуйтеся!

Ш а й б а. Принеси чистеньке покривало!

В е к л а. Покривало? Ти зду...

Ш а й б а. Неси, Веклушо, неси!.. Ти дамочка і вони мадамочка, обое, можна сказати, женського роду, і тут, протокольно, дош...

Н і н а. А, спасибі. Не треба!

Ш а й б а. Неси! Неси. *(Векла йде)*.

Н і н а. Яка гарненька дівчинка! *(Присідає до дівчатка)*. Милонько... *(До Шайби)*. Онучка?

Ш а й б а. Галя? Дитина... Протокольно — рідна дочка.

Н і н а *(здивовано)*. Дитина?.. Скільки ж вам год?

Ш а й б а. П'ятдесят з гаком!

Н і н а. А Галі?

Ш а й б а. П'ять з гаком!

5

Векла з покривалом.

Н і н а. Боже! А скільки ж вашій жінці?

Ш а й б а. Веклушо! Який тобі год? Тільки не бреши.

В е к л а. П'ятдесят узимку вийде.

Н і н а. І у вас ще діти?..

В е к л а. У мене їх восьмеро, а це дев'ята...

Ш а й б а. Вишкребок! *(Пестить Галю, ляпає долонею жінку)*. Вона у мене, можна сказати, як англійська фабрика! З повною нагрузкою працювала. На всі 100 процентів.

Н і н а. Дев'ятеро? Як же ви з ними?..

В е к л а. З ними нічого, а от без них... Повиростали, порозлазились, а серце болить.

Ш а й б а. Це протокольно так!.. Була ціла копиця, можна сказати, а тепер... Танька одна на втіху зосталася... Ну, ходімо! *(Бере зі столу пляшку)*. Сушіться!.. Тю... А горілку забрав. *(Кладе пляшку на стіл)*.

Клим, Векла, дівчатко і Шайба виходять.

Н і н а. Брусе! Які вони симпатичні, теплі...

Б р у с. Не бузять. Просто живуть... Роздягнися, Ніно, а то застудишся.

Н і н а (запинає себе покривалом). На! Держи!

Б р у с. Не треба. Сюди ніхто не ввійде!

Н і н а. Держи, будь ласка, і не дивись. (Скидає плаття і викручує воду). Не дивись. (Цілує). Я мокра і не хочу, щоб ти бачив мене таку...

Б р у с (заглядає). Давай я... крутну!

Н і н а. Не треба, милий!

Б р у с. Крутну тебе! Висушу! Га?

Н і н а. Брусику! Не треба тут!

Б р у с. П'яний я од тебе! І все чую співи якісь... Як на паску колись.

Н і н а (виходить). Ну от... Я не така вже мокра й слизька. (Кидається до вікна). А дощ? Чуєш, Брусе? Чуєш (спиняє Бруса, напружено вслухається). Дощ! Це ж він гнався за нами степом? А тепер під вікном, чуєш? Немов сотнями пальчиків стукотить тихенько, боязко, а ось... затарабанив нахабно, весело. (Жагуче цілує Бруса). Співають дерева. Чуєш? (Одгортає Бруса). Під вікнами хлюпотить... немов там діти... кашку їдять, плямкають і разом плачуть...

Б р у с (сміючись, цілує її). Дурна ти, Нінушко!

Н і н а. Зроби з мене бабу, Брусе!.. Щоб я плодила дітей, годувала, няньчила, жито жала... Щоб була, як оця Веклуша... З Радобужним жила — три аборти!.. Вишкребла!..

Б р у с. Не згадуй!

Н і н а. А знаєш?.. То він візником їхав за нами! Він десь тут... Чує моє серце!..

Б р у с. Не вигадуй.

Н і н а. Милий, їдьмо на село! В степах житимем! Я все, все робитиму. Бабою твоєю буду.

Б р у с. Ніно! Я з робітників...

Н і н а. На село. Подалі в глуш. Щоб він не знав, де ми... Я почувую...

Б р у с. Що?

Н і н а. Що Радобужний здуріє без мого тіла... Розумієш? Без мого тіла! Він кинеється на мене! На тебе! Боюся! (Тулиться до нього).

Б р у с. Сьогодні на бюро партосередку... Там свої хлопці сидять...

Н і н а. Що? Що?

Б р у с. За директивою парткому треба на село когось послати, на роботу.

Н і н а. Милій!

Б р у с. Думка є Радобужного відрядити... Він із селян і, крім того, забюрократився...

Н і н а. А як же твоя мрія?

Б р у с. Яка мрія?

Н і н а. Щоб на село з тобою?

Б р у с. Ну от! Мрія! Вигадала якусь мрію... Буза!

Н і н а. Милій, не можна без мрій жити. Не можна, Брусе!.. Знаєш, мені часто ввижається...

Б р у с. Ідеології в тебе нема...

Н і н а. Немов мене замкнули...

Б р у с. Це я?

Н і н а. Ні... До тебе було замкнуто... Сиділа я біля вікна, аж поки не побачила, що вже заходить вечір мого життя, і мрії мої, як пташки восени, співають прощальних пісень... Милій! Спасибі, що прийшов... Двері одчинено! На село...

Б р у с. Буза... Я тебе до заводу на роботу...

Н і н а. До заводу?

Б р у с. До верстату... Ти здорова... Га, Нінушко?

Н і н а. На село краще... Там степи, небо, квіти...

Б р у с. (*цілує*). До заводу! Там всі твої буржуазні звички, як пилюку здує.

Н і н а. І надіну я червону хустку?!

Б р у с. (*трясе її*). І будеш бабою мені, і в жінвідділі верещатимеш...

6

Входить Радобужний:

— Можна?.. (*Глухо*). Я од дощу... Дивлюсь — автомобіль...

Пауза.

Н і н а. Ти хіба бачив Бруса, що не здоровкаєшся?

Р а д о б у ж н и й. Здрастуй! Ти... мабуть, із заводу?

Б р у с. Ось що, Антипе! Годі бузи!.. Я... (*Зірвавшись із голосу*). Я оце їздив на завод! Вподобався тобі новий завод?

Р а д о б у ж н и й. Не доїхав. Доц перебив дорозу!..

Входить візник:

— Гражданине! Одпустіть мене, бога ради. Півдня конячина моя не ївши...

Р а д о б у ж н и й. Я зараз! Перестане дощ...

Б р у с. Одпусти його, Антипе! Хочеш — разом автомобілем? Тобі теж на бюро треба?

Р а д о б у ж н и й (до візника). Я зараз, голубчику... Я доплатю. П'ять хвилинок.

Візник йде.

Н і н а (голосно, нервово). Товариші комуністи! У кого ви навчились оцих церемоній і дипломатичних викрутаків? Де ж ваша прямота?

Р а д о б у ж н и й. Ти це про що?

Н і н а. Ти бачиш! Ти знаєш!..

Б р у с. Ось що, Антипе!.. Щоб не було бузи... Розумієш? Я покохав твою жінку. Я з нею... розумієш?

Радобужний сідає.

Пауза.

Н і н а. Коли ви обидва не можете просто сказати, то дозвольте мені. Слухай, Радобужний. Листа писала я йому. Я люблю Бруса, і це почуття глибоке й серйозне... Боролася, та не переборола... Сьогодні я залишаю тебе і переїжджаю до готелю. От і все!

Б р у с. Так!.. Що там... Так! Ми комуністи, і полова проблема для нас не складна штука!.. Без бузи! Я її, вона мене, і це не буза... Конкретно! Що там казати? Дайош Ніну, і квит!

Р а д о б у ж н и й. Що ж, коли так, то...

Б р у с. Так, Антишо!.. Бузив я, знаєш... Книжок накупив, у Леніна шукав, чи нема якої про такий случай тези...

Р а д о б у ж н и й. Тези?

Б р у с. Про оце саме... коли покохаєш чужу жінку.

Р а д о б у ж н и й (штучно сміється). Ну? І знайшов.. Тезу?

Б р у с. Не смійся! Така чортівня в голові закрутилася...

Р а д о б у ж н и й. Що ж... коли ти і вона... і це серйозно? Хе! Не стану я ж тебе на герць звати.

Б р у с. Не дряпає тебе? Скажи?

Р а д о б у ж н и й. Поговорити нам треба.

Б р у с. Давай, Антипе! Обговоримо все і, знаєш, до парткому... Ій-бо!

Р а д о б у ж н и й. Даваймо й так. Ми комуністи. (До Ніни). Залиште нас.

Н і н а. В центрі подій я... Коли обговорювати, то всім, без фракції.

Р а д о б у ж н и й. Я прошу... Вийдіть...

Н і н а. Радобужний, з мене почалося і на мені хай кінчається.

Р а д о б у ж н и й. Залиште нас.

Н і н а. Радобужний! Не губи розуму.

Б р у с. Ти... не бузи... Коли ти комуніст...

Р а д о б у ж н и й. А ти ж думав хто? Не бійся. З лінії не зійду. Коли вона з тобою, потім з другим, з третім...

Н і н а. Не смій так казати.

Б р у с. Ти... ось що... Ти так не кажи, чуєш?

Р а д о б у ж н и й. Брехня! Ідеалістичні казочки! Нема любові! Що таке глибоко, серйозно? Що? (До Ніни). Тобі мало мене? Набридло? То так і кажи, а не чіпляй до половой жаги твоєї троянд і лілей!.. Без фігового листочка, будь ласка...

Н і н а. Розквітались і тобі були троянди... та ти... порвав і затоптав...

Р а д о б у ж н и й. Міщанські забобони! Гамсуновщина! (Декламує). Любов! Любов — це вітрець, що шелестить пелюстками троянд і тоді втихає. Ха-ха! І є ще такі дурні, що вірять, немов навколо полового органа та можуть вирости троянди!

Н і н а. Отак... отак ти брудом залив і загасив мою любов!.. То чого ж ти гонишся за мною? Чого ловиш? Допитуєш?

Р а д о б у ж н и й. Я? Будь ласка!..

Н і н а. Любов — це піна похоті, лише одна фізіологічна потреба! Огидно! Не можу! Згадай лише, яких ти снів мені розказував! Сни ненаситного звіра!.. Згадай, як, нажершись мого тіла, ти радив... Карла Маркса читати...

Р а д о б у ж н и й. Будь ласка! Хай троянди, хай глибоко... це твій особистий смак... (До Бруса). Будь ласка, кажу... Я бачу — у нас осінь з нею. Пусткою віє і миші шурхотять... Це краще, Брусе, що так вийшло... Я знайду формулу. Я знайду тезу. Ого! Я не міщанин!..

Б р у с. Невже не можна без бузи? Антишо! Ніно!..

Н і н а. Слова лише нові, а все... точнісінько таке, як і було...

Б р у с. Знов у голові дим... Антипе! Ходімо до КК: бу-
за виходить!

Р а д о б у ж н и й. Не треба! Це справа наша, інтимна!

Ніна йде до дверей.

Б р у с. Ніно! Ти куди?

Н і н а. Нічого, нічого мені не треба!..

Б р у с (одводить її до столу). Ніно!.. Ми розплутає-
мось.

Н і н а. Не треба... Мені байдуже все тепер... (Сідає і
безтямно дивиться у вікно).

Б р у с (до Радобужного, вибухає гнівом). Вийди!
Чуєш?

Р а д о б у ж н и й (напружившись). Що?

8

Входить шофер, потім візник.

Ш о ф е р. Можна їхати.

Б р у с. Ага... Оце добре... Ніно!

В і з н и к. Гражданине! Може б, ви пересіли на авто-
мобіль? Щось моя коняка, мабуть, запалилась...

Р а д о б у ж н и й. Вези!.. Скоріш тепер вези у город!
(Йде з візником).

Н і н а (до шофера). Дош?

Ш о ф е р. Переста..

Б р у с. Зараз на бюро... Ще встигну!

9

Ш а й б а, потім Клим і Векла.

Ш а й б а. Обсохли?

Н і н а. Спасибі! Ніколи не забуду вас і хати вашої...
Станція, Брусє! Рушаймо далі!

Б р у с. Рушаймо! Я зараз, Ніно... (Дістає гаманця. Шо-
фер йде).

Ш а й б а. Ні-ні!.. Нікаторої гайки. Хатою не торгую...
От коли можете, допоможіть людині, можна сказати,
землячкові з школою виплутатись.

Б р у с. Може, що й зроблю.

Ш а й б а. Справді? (До Кліма). Чуєш, село?

В е к л а. Вже з хати? А я самовара настановила.

Н і н а. Спасибі вам!

Б р у с. Мені зараз на бюро треба... (Ніна цілує Веклу).

Ш а й б а. Так ви ж не забудьте!

Б р у с. Гаразд! Гаразд! Скажу бюрові.

Ш а й б а. Сьогодні?

Б р у с. Сьогодні, мабуть, не вдасться.

Ш а й б а. А ви постарайтесь! (*Виряджаючи Бруса і Ніну, штовхає Кліма*). Ключуло, землячок!

Всі виходять. Пауза. Чути шум мотора і Шайбин голос: «Отам канав! Держіть ліву руку!».

10

Векла, Клим і Шайба.

К л и м. Що ж це він... з жінкою председателя?

В е к л а. Хіба це не його жінка?

Ш а й б а. Ви, землячок, за жінку. (*Шукає шапку*). Тут ось діло з школою, можна сказати, протокольно закрутилося! Побіжу!

В е к л а. Куди?

Ш а й б а. На їхні збори.

В е к л а. Та куди тебе бенеря несе? Темно вже!

Ш а й б а. Землячок! Крути машину! На всю ходу! (*Біжить*).

Клим метушаться, шукає шапку і, не знайшовши, біжить так.

СЦЕНА 2

Бюро партосередку. Секретар партосередку, Скибка, Килина.

1

Секретар. Нема?

Килина. І духу не чути!

Секретар. На восьму пішло, знаєте...

Килина. Ой, треба хлопцям хвоста накрутити!

Скибка. Дощ!..

Килина. А для нас не дощ?.. Де чувано, щоб бюро годину цілу ждало?

Скибка. Прийдуть!.. Пупа я бачив удень.

Секретар. Давайте тим часом без них!..

Килина. Ой, щось тхне у нашому партосередку... Треба, товариші, за хвіст декого та на оцей дощ!..

Скибка. Ти, Килино, наївна дитина! Все тобі давай у пору та щоб без запізнення було...

Килина. Тільки так!

Скибка. Чудійка ти. Ми тільки свого часу революцію зняли, а скінчимо її з великим запізненням... Така вже наша вдача!..

Килина. Годі виправдуватись. Чула й за тебе, як десь голу дівчину оглядав...

Скибка. З медичною метою, Килино! Давай і тебе огляну...

Килина. Я тебе як огляну!

Секретар. Давай-но, знаєте, тим часом спроектуюмо остаточно. Значить, отак: Радобужного на село. Пупа на його місце...

Килина. Все ж таки краще Бруса на завідателя.

Секретар. Казав йому! Просив, знаєте... Надріз одмовився... Аж зблід з лица...

Килина. Ну, тоді Пупа.

Скибка. Товариші! Послухайте мене, досвідченого знавця і скептика.

Секретар. Ну?

Скибка. Найкраща політика у таких справах — щоб партком був задоволений і вівці були цілі.

Килина. Оце так. Нічого сказати... Оце лінія.

Скибка. Найпростіша лінія. Пупа на село, Бруса про запас, Радобужного лишити на посаді завідателя. Мотиви: Пупові однаково, Брусові однаково, наркому наряд виконано.

Секретар. Гостро заперечую...

Килина. І я. Дай слова!..

Секретар. Зажди... Пуп на селі пропаде, загине, знаєте... Крім того, що вклоняється скляним богам, він взагалі захитався, і щось непевне з ним робиться... Його треба доглядати...

Килина. А як на вичистку, то тут треба чистити...

Секретар. Зажди, Килино, з вичисткою... Пуп заплутався, знаєте, і йому треба пораду дати, врятувати його, знаєте... З нього ще користь для партії буде. Він щирий, чесний...

Скибка. З Пупа одна лише користь буде: трапиться дискусія, почнеться вичистка елементів, і, щоб врятуватися, можна буде виставити, для одводу, Пупа. От і вся з нього користь.

Килина. Неправда! Пуп не такий. Радобужного на вичистку. Годиться вже й тепер...

Секретар (до Скибки). Як так важити Пупа, то хіба можна його на село? Це ж велика, знаєте, партійна справа...

Скибка. Ет... Ти ще зелений і віриш лозунгам. Скажи по ширості, коли хоч раз і хоч одна організація послала на село путящого робітника?.. Не можна ж так...

Килина. От бач, Договорився. Та чи чувано таке...

Скибка. Мовчу. Мовчу. Робіть, як знаєте... Ну, пошлемо Радобужного. Гаразд. І ви гадаєте, що він діло зробить, що він працюватиме?

Килина. Заставлять.

Скибка. Силою тепер не можна, Килино. Це ж не політика. Це ж не 18-й і 19-й роки, коли мріяли, захоплювались, заставляли...

2

Входить Пуп.

Секретар. Ага. Прийшов. Сідай.

Килина. Плутаєшся, Пуп'яночку?.. Пху... Ти знов?..

Пуп. Пива випив.

Килина. Ой Пупе... Одріжемо.

Пуп. А ти, Килино, хіба не випивала?

Килина. Коли то було? Ще на фабриці за старого режиму! А тепер не такі часи! Пошабашувала!

Пуп. Ото ж, мабуть, обпилася. А я починаю...

Секретар. От що, Пупе, знаєте... Тут, розумієте, така справа. Радобужного ми на село, а тебе на його місце...

Килина. Тільки щоб горілки і в рот не брав... Без горілки ти золотко!

Пуп. Посилайте мене на село!

Секретар. Думали й так! Сім раз міряли, знаєте... Ти заступник Радобужного, на справах знаєшся, і все таке-сяке...

Пуп. Не можу!

Секретар. Крім того, широко кажучи, ідеологія у тебе... філософія, чарочки, і все таке-сяке... А тут, у городі, знаєте, вплив пролетарської ідеології...

Пуп. Хотів би я, щоб ти і бюро наше показали мені оту пролетарську ідеологію наочно, у повсякденному житті, в побуті...

Килина. Лишенько моє!.. Та ти хіба не читав...

Пуп. Конкретних прикладів не бачу! Або як папуги за книжкою вигукують, або азійську зненависть до галстука і хустки на втирання носа за пролетарську ідеологію сприймають.

Секретар. Ти... знаєте, Пупе...

Пуп! Годі! Парфюмерія у нас, а не ідеологія! Навіть кожний робітник міщанином став...

Килина. Еге! Заплутався?

Пуп. Може, й так. Розплутайте!

Секретар. Ти ж оце що, Пупе?

Килина. До КаКі захотілося? Там розплутають!

Пуп. Не лякай, Килино! Найзліша контрольна комісія не в парткомі, а ось де сидить (показує собі на голову). Працює вдень і вночі і кров'ю серця пише протокола...

Секретар. Товаришу! Я призиваю і вас і вашу контрольну комісію до порядку...

Пуп. Вибачте. Чого вам од мене треба?

Секретар. Ти носиш партквиток?

Пуп. Партквиток?

Килина. Еге ж. Чи, може, загубив?

Пуп. Партквиток. То знайте, що я із партквитка вже виріс.

Скибка. Може, не потрібен тобі?

Секретар. Може, повернеш?

Пуп. Можу й повернути, коли це відповідь на мої болючі запитання...

Пауза.

Секретар. Пупе! В чому справа?.. Ти хворий, знаєте, чи п'яний... Яка у тебе лінія? Лінії я не бачу, знаєте...

Скибка. Жодної лінії.

Пуп. А так! Я без лінії! Та я хоч протестую, а ви...

Секретар. Що?

Скибка. Що?

Килина. Кажі, що?

Пуп. Нічого... Щасливі ви. Товстокожі! Мабуть, співатимете весільних про соціалізм пісень і тоді, як відбуватиметься похорон.

Килина. Бач! Тонкокожий знайшовся!..

Секретар. Зажди, Килино! (До Пупа). Як тебе розуміти, скажи?..

Пуп. Не хочу на завідателя і заступником не буду! Боролися, кров лили, а вилили що? Бюрократичного сло-

на, що топче стопудовими ногами ниву революції, трощить гарячу думку, жує і ковтає всяку надію...

Скибка. Ось воно що! Переродження партії?

Пуп. Не вкладаються такі мислі в партквиток? Га?

Секретар. Не вкладаються.

Пуп. Скажете, що це не мислі, а дикі коні, які пасуться в степах рідимої анархії?

Секретар. Скажемо!

Килина. І з партії викинемо!

Пуп. Я хоч щирій, а ви... *(Йде)*.

Килина. І ми щирі, коли треба діло робити...

Секретар. Товаришу Пупе... До порядку...

Пуп вийшов. Пауза.

Та-ак, знаєте...

Килина. Зробити йому капут.

Секретар. Перекажиться... А жаль, знаєте... Чесний, сукин кіт, не лукавий.

Скибка. Нашкодить він нам такою чесністю...

Килина. Хіба справді на село послати?

Секретар. Не можна. Од горілки згорить. Наглядати за ним треба, знаєте.

Килина. Ну, то як же розв'яжемо справу?

Скибка. Зробимо так, як я казав...

Секретар. Гостро заперечую. Краще хай партком пришле на завідателя...

3

Входить Брус.

Секретар *(показавши йому на годинника, хитає головою)*.

Килина. Добрий член партосередку!

Брус. Ху-х... Коли ж дощ!.. Ну, як із селом?

4

Входить Радобужний.

Килина. І ти через дощ?

Радобужний. Хіба що надзвичайне, що в неділю кличете?

Секретар. Справа, знаєте, складненька.

Пауза.

Килина (до секретаря). Блявкай! Чого мовчиш?

Секретар. От що, знаєте, товаришу Радобужний! Тобі треба їхати на село!

Радобужний. Як це?.. Пуп у нас їздить у підшефних справах!

Секретар. Тут, знаєте, підшефні справи збоку, розумієте.

Радобужний. Не розумію.

Килина. На село поїдеш... На роботу...

Радобужний. Як? А установка?.. Я буду пам'ятника...

Килина. Другого дають. А пам'ятника і без тебе добудують. Аби гроші були.

Секретар. На село треба од нашого партосередку! Партком наказав... Думали, гадали, знаєте... Найкращий кандидат — ти. Сам із селян, добре розвинений.

Радобужний. За що?

Секретар. Як за що?

Радобужний (глянувши на Бруса). За що, питаю, мене? Кара за віщо?..

Секретар. Ти диви! Та не кара, чудій ти. Хіба не знаєш недавньої директиви партії? Найкращих треба...

Радобужний. Знаю! Це за мій, так би мовити, бюрократизм?

Секретар. Та що ти, Радобужний, знаєте, вигадуєш?..

Килина. А як за бюрократизм, то що? Хіба не забюрократився, скажеш?

Секретар. Товаришко Килино... До порядку.

Радобужний. Село я знаю. Так... На селі родився й зріс, і грамотний і досвідчений я партієць, знаю. Тільки скажіть мені — за що?

Секретар. Ну, що ти йому, знаєте...

Килина. А з партії хочеш, щоб кишнули?

Секретар. Килино! Чорт...

Радобужний. Із партії?

Килина. Так!

Секретар. Килино, мовчи!..

Радобужний (до Килини). Ти давно в партії, що берешся мене кишкнути?

Килина. Я робітниця! Пролетарка!

Радобужний. Біла кістка? Так?.. Молода ще! Поповоюй, як я... Попосиди по тюрмах! А Перекоп ти бачи-

ла? *(Виймає квитка, кладе на стіл, зверху кладе револьвера)*. Не так легко! Не так легко мене кишкнути!

Секретар. Радобужний! Ти ж не дитина і не на сцені!

Радобужний. Ось хто *(показує на револьвера)* мене зможе викреслити з партії.

Скибка. Та ніхто й не думав. Антипе! Схаменись!

Радобужний. Ти не думаєш, та є такі, що думають...

Секретар. Диви ти на нього! І цей здурів!

Радобужний. Хай бюрократ! Хай я одмітний од усіх! Так... Бо я вірний чиновник, солдат, машина! Та кокетувати з робітниками, підлизуватися, як це роблять наші кар'єристи або гнилі Пупи, не буду...

Секретар. Ти диви! Немов його гедзь укусив!

Радобужний. Знаю, за що мене маєте. І коли я питаю за що, то не відхиляйтеся одвертої відповіді...

Килина. І за бюрократизм! Щоб вітром на селі розвіяло! От!..

Секретар. Товаришко Килино!

Килина. Прислугу позаводили! Банкети справляють! В кабінет до нього й не доступишся!

Секретар. Килино!

Брус. Килино, не бузи! Товариші!

5

Входить Шайба:

— Можна? *(Його не помічають. Витикається Клим. Шайба махає рукою, щоб той увійшов. Той входить)*.

Килина. Посадили їх на посади, а вони закам'яніли. Правду Пуп казав: каменюками вросли і мохом поросли.

Скибка. Знайшла авторитет в особі Пупа.

Радобужний. Так. Я камінь. Я давлю. Та тільки з такого каміння можна вибудувати фундамент для мостів до соціалізму... І коли я обростаю болотяним мохом, то це певний закон будівництва... Мною настилають і брукують дно...

Секретар *(б'є кулаком по столу)*. Слова не даю! Хто ми? Члени партії чи сяке-таке, знаєте?

Радобужний. Болить і мені. *(До Килини)*. Сідай на моє місце і побачиш. Масам треба мільонів, а дають сотні карбованців і тебе на жертву... Хай роздирають...

Ти громовідхильник народного гніву, і тебе за це ганьбить пролетарська Килина.

Скибка. Слухай, Антипе! Хіба ми цього не знаємо?

Радобужний. Ти знаєш, а є такі, що не знають... Замість суворої голої формули життя — на трояндах кохаються або бряжчать пролетарським походженням... Святі й безгрішні!

Брус. Я їду на село! Пиши!

Секретар. Третій. І в тебе, Брусє, є власна теорія?

Брус. Я без бузи. Пиши!

Секретар (*виразно*). Брусє!

Брус. По своїй волі їду, і квит! Маю право!

Секретар. Не пустимо!

Брус. Партком пустить! До ЦК вдамся! Пиши!

Килина. Ти справді, Брусє?

Брус. Бочечко ти моя! Справді. Голосуй.

Килина. Молодець! (*До секретаря*). Пиши. Я за Бруса.

Скибка. І я за Бруса!

Секретар (*кидає папери*). Заперечую! (*Побачивши Шайбу*). Ви хто? Ви як сюди попали?

Пауза. Всі дивляться на Шайбу.

Шайба. Партія, товаришочки, велика. З усіх боків зайти можна.

Секретар. Вийдіть зараз!

Шайба. Тільки я без всякої шкоди зайшов до партії, і це протокольно.

Секретар. Вийдіть, кажу! Тут секретна нарада.

Брус. Не займай. Це наш старичок. Нехай. Пиши. Я їду.

Шайба. На село?

Брус. На село. Школу будувати.

Скибка. Шабаш! Вузол розплутано. Пиши.

Секретар (*збирає папери і йде*). Як хочете, а я не погоджуюсь...

Килина. Погодишся. (*До Шайби*). Що, Терешку, прийняли на службу?

Шайба. Протокольно. Спасибі, що поклопоталася.

Скибка. А де ж ваш землячок?

Килина. Шайба і Скибка, балакаючи, йдуть.

Радобужний. Брусє, ти справді на село?

Б р у с. Без бузи.

Р а д о б у ж н и й. З доброї волі?

Б р у с. Так.

Р а д о б у ж н и й. А Ніна... теж з тобою?

Б р у с. Не знаю. Ага! *(Гукає)*. Товариші! На хвилинку! Маю справу...

Р а д о б у ж н и й. Ти що?

Б р у с. Хочу сказати всім за оцю чортівню. Хай народ розсудить нас!

Р а д о б у ж н и й. Не треба, Брусел.. Не треба! Це наша особиста справа, і ми її розв'язали... Я її остаточно, віриш, остаточно розв'язав... Я навіть радий, що вона з тобою, а не з кимсь другим...

Б р у с. Хворі в тебе очі, Антипе. От що!

Р а д о б у ж н и й. Я всю ніч не спав. І теж шукав те-зи... Не сподівався, щоб так мене закутило... Знаєш — немов подвоївся... Не віриш?

Б р у с. Буза у тебе. Бачу!

Р а д о б у ж н и й. Ось почуваю, оце я і поруч мене хтось другий... Теж я, розумієш? Як у дзеркалі. Яюсь м-зок димом взявся. Я знаю: ревність це, та я поборю її... Не може бути у нас, у комуністів, ревності... Ти зрозумій, Брусел... Це ж іспит на нову людину.

Б р у с. Ніна правду казала?

Р а д о б у ж н и й. Вона? Так. Тільки чому мені, а не тобі довелося складати цього іспита?

Б р у с. Я б склав!

Р а д о б у ж н и й. А як ні?

Б р у с. Жили собі перетяв би...

Р а д о б у ж н и й. Так?.. Чи так питаю? Собі жили?

Б р у с. *(щиро)*. Антипе... Давай по-простому. Ти? Коли шкребе — я одкинуся од Ніни...

Р а д о б у ж н и й. Ні... Ні... *(Подумавши)*. А справді... Попробуй. *(Подивившись на Бруса)*. Ні... Ти от скажи... Тільки по-простому.

Б р у с. Ну?

Р а д о б у ж н и й. Ти з моєю жінкою спав?

Пауза.

Б р у с. Спав.

Р а д о б у ж н и й *(машинально підходить до столу, бере квитка і револьвер)*. Коли? *(Крутить в руці револьвер, кладе на стіл)*.

Б р у с. Не треба за це...

Р а д о б у ж н и й (зрушено). Ні, по-простому... Одвер-
то. Коли почав?

Б р у с (бере револьвер і машинально крутить). Од
різдва.

Р а д о б у ж н и й (водить рукою по столу, пригадує).
Так... Ну як?

Б р у с. Що? (Кладе револьвер).

Р а д о б у ж н и й. Як вона? Вподобалась?..

Б р у с (важко хапає револьвер і крутить у руці). Не
бузи! Чуеш?

Р а д о б у ж н и й. Це я так... Шуткуючи...

Б р у с (крутить револьвер). Скривило? Не можеш?
Так знай! Спав на заході! Аж пищала! (Кладе револьвер
і одходить від столу).

Радобужний хапає револьвера і дивиться, потім кинув оком на
Бруса.

І любить вона, і я... Всім скажу, всім! Виведу... Братва!
Це моя жінка!

Р а д о б у ж н и й (кладе револьвера на стіл, наближа-
ється до Бруса). Аж пищала? І зі мною вона... теж...

Б р у с (весь напружившись). Що? Брешеш?

Р а д о б у ж н и й. Хочеш, скажу, — коли?

Б р у с (зводить руку). Не бузи...

Р а д о б у ж н и й (хапає револьвера). Ти...

Вертаються Шайба і Клим.

Ш а й б а (до Бруса). Товаришу! А я оце з землячком.
Ви ж обіщали...

Р а д о б у ж н и й (бере квитка, ховає револьвера і
мовчки йде).

Б р у с. Ага! Це за школу? Прийдіть другим разом!
Я візьмуся! Я поможу. Слово честі, школа буде. При-
йдіть завтра. (Вийшов).

Пауза.

К л и м. Ну, то як тепер?

Ш а й б а (ударив шапкою об підлогу). От же не везе!
Ну, протокольню, тобі не везе!

Ш н р и а

ДІЯ ТРЕТЯ

СЦЕНА I

Бульвар. Запнутий покривалом пам'ятник. Навколо скиби граніту, різний будівельний матеріал, казан. Кілька робітників кінчають роботу. Біля пам'ятника Радобужний і архітектор позують перед фотографом.

1

Радобужний. Одну фотокартку для музею революції!

Фотограф. Гарзд! Будь ласка, голову трошечки Отак...

Радобужний. З надписом. А в газету нашу можна?

Фотограф. Не виїде! Краще до столичного журналу.

Радобужний. До журналу окремо, а в газету щоб був знімок...

Фотограф. Добре! Попробую-с... Знімаю! Готово!..

Радобужний (до архітектора). Ну, завтра о другій годині відкриття... Щоб попробирали зранку оце все і щоб жовтим піском посипали! Трибуну теж! Отут!

Архітектор, потираючи руки, вклоняється.

(До робітників). Ну, шабаш! Завтра вранці приходьте, товариші! (До архітектора). А скажіть, товаришу архітекторе... Можна буде отут... розбити невеличкого палядника для могил героїв труда тощо... (Веде архітектора за пам'ятник і показує місце. Стали й обмірковують).

Робітники розходяться.

Робітник. Герої! І мертвим собі готують перші місця. (Йде).

Поблизу музика Грають «Антракт» із опери «Кармен».

2

Кухман, Євгенія Костівна, Ірочка.

Кухман (дивиться на пам'ятник). Хо-хо! Ри-ка-пи взялися будувати іропланти і мінументи... (До жінки). Так ти радиш, Женю?

Євгенія Костівна. Поступай хоч на конторщика!

Кухман. Якби ж до тресту або в банк, а то ж подумай— конторщиком до редакції пролетарської та ще й зукраїнізованої газети!..

Євгенія Костівна. Дурнику ти. Це тимчасово... Антипові і так важко було влаштувати тобі цю посаду. Він сказав, що надалі можна буде... Хай тільки причепиться...

Кухман. Ну добре... Почну з газети!

Євгенія Костівна (*побачила Радобужного*). Он і Радобужний! Ви йдіть! Я маю до його справу. (*Йде до Радобужного*).

Ірочка. Газета — це непогано. Крім того, ви ж колись до революції писали вірші?..

Кухман. Писав, малютко! Шовечора приходили до мене у власну квартиру муза з лірою...

Ірочка. Попробуйте тепер!

Кухман. Хо-хо! Не можу!

Ірочка. Чому?

Кухман. І ліра, і муза кинули ходити, як тільки Рика-пи конфіскували у мене власну квартиру.

Йдуть і сідають на лавці. Радобужний, попрощавшись з архітектором, підходить до Євгенії Костівни. Архітектор йде. Проходить публіка.

Євгенія Костівна. Я була у вас! Сказали, що ви тут!..

Радобужний. Однесли листа?

Євгенія Костівна. Так! (*Стають перед пам'ятником*).

Радобужний. Ну? (*Сідає на граніт*).

Євгенія Костівна. Я маю сказати вам за все. Ніна ще в готелі і до Бруса не переїздила.

Радобужний (*встає і сідає*). Листа вона читала?

Євгенія Костівна. Читала...

Радобужний. Ну? Переказала що?

Євгенія Костівна. На листа нічого не сказала... Я говорила з нею, Антипе Оверковичу.

Радобужний. Це мене не цікавить... Скажіть, будь ласка, вона не збирається... в дорогу?

Євгенія Костівна. Не знаю! Нічого не казала...

Радобужний. Гарзд. Дякую... (*Встає*).

Євгенія Костівна. Антипе Оверковичу, я гадаю, що Ніна повернеться до вас! Я її переконаю...

Радобужний. Не треба!.. То я так написав: чи потрібні їй гроші... Не треба нічого, Євгеніє Костівно! До побачення... (Іде).

Євгенія Костівна. Антипе Оверковичу, коли так, то... візьміть вашого листа. (Дає йому листа).

Радобужний. Повернула?

Євгенія Костівна. Так.

Радобужний. А читала?

Євгенія Костівна. Ні! Простіть!.. Я не хотіла вас...

Радобужний іде, до Євгенії Костівни підходить Кухман. Алеєю за пам'ятником два міліціонери ведуть юрбу всякого безпритульного люду: вусатого чоловіка, парубка, дідка, двох дівчат, троє безпритульних дітей. Позаду, простягнувши руки з шматком хліба і плямаючи, йде сліпа дівчина, світиться голе тіло. Назустріч йде Пуп. Публіка поминає процесію і стає.

Кухман. А знаєш, Женю? По-дурному ми панькаємося з Радобужним.

Євгенія Костівна. Ах, залиш...

Кухман. Нінка і геть розумніша за нас. Хвалю. Вона жіночим своїм серцем відчула, що Радобужному скоро амба вийде... Похитнувся на сферах і взагалі на вичистку пряде!.. От Нінушка завчасно і пригорнула до себе Брусал..

Євгенія Костівна. Нічого подібного. Вона просто закохалася ним...

Кухман. Це так, жено... Та хоч яке чисте кохання буває, а все ж, таки квітам його потрібна матеріальна тичинка... Це у женщин на другому плані немовби, а все-таки вони інстинктивно і цю тичинку відчувають...

Євгенія Костівна. Що ти маєш на думці?

Кухман. Я маю на думці, що коли б ти закохалася з усіх твоїх жіночих сил Брусом, я б дуже був радий і благословив би вас...

Євгенія Костівна. Дурень!

Кухман. Поки ти не закохалась — я дурень. Хо-хо... Слухай, жено... А Брус кращий нам зять буде. Пролетарського походження, з робітників... Хороша партія для Ніни, га?

Підходить Ірочка.

Євгенія Костівна. Пізно надумав.

Пуп теж стає і пильнує цієї картини.

Євгенія Костівна. Пху! Ну й душком ударило!
Кухман. Кисло-солоним... Пролетарським... Хо-хо...

Ірочка. Що це? Кого це ведуть?

Кухман *(театрально)*. Це, малютко... пролетаріат ведуть до соціалізму. Хо-хо!

Якийсь панок *(оглянувшись на Кухмана, скалить золоті зуби)*. Гостро! Дотепно!

Кухман театрально вклоняється.

Але небезпечно! *(Сміється і вклоняється Кухманові)*.

Пуп, сіпнувшись, кинувся було до Кухмана, тоді раптом спинився, морщиться.

Міліціонер *(підштовхуючи сліпу)*. Ану ти, роззяво! Не відставай!

Публіка сміється.

Пуп *(прожогом кидається до міліціонера)*. Візьми її! Веди її! Хіба не бачиш: сліпа?

Міліціонер. Обережно, громадянин!

Пуп. Чи ти сам сліпий?

Міліціонер. Це ви, мабуть, сліпий, що не видите конвою? Забороняється!..

Пуп *(вдирається поміж юрби до сліпої дівчини і тиче їй гроші)*. На! Візьми...

Дівчина перелякана.

Міліціонер. Заарештую! *(Сюрчить у свисток)*.

Троє безпритульних дітей кидаються урозтіч. Другий міліціонер гониться, перший скоріш веде арештованих далі.

Публіка *(сміх)*. Тю-гу! Лови! Лови!..

Євгенія Костівна. Другої дороги не знайшли для рештантів... Йолопи!

Голос. Далеко їм ще до поліції... Та як вела...

Пуп *(до публіки)*. Гей, ви!.. Свинва міщанська! Другої революції захотіли? Геть! *(Підійшов до панка)*.

Панок. Вибачте! В чому річ?

Пуп *(тремтить)*. Геть, кажу! З очей гетьте!

Рух. Кухман тягне жінку й Ірочку, панок тікає, публіка швидко розходитьсся.

Голоси. П'яний!

— Комуніст!

— Хуліганство!

Пуп. Розплодились поганці! Як гниди, вкрили нещасну голову диктатора! *(Йде до пам'ятника і сідає на граніт)*. Голову диктатора! *(Щось шепче, жестикулює)*.

Музика.

4

Двоє робітників з жінками йдуть, обнявшись, повз Пула. Стають.

Перша жінка. Ха-ха-ха! Ще що видумай!

Другий робітник. Йй-бо, Ваню! Шусть на жінки! На півгодини!..

Друга *(регочеться)*. Ти здурів, Степане...

Перший робітник. Для різнообразія?..

Другий робітник. Так, Ваню! Щоб без розврату! Бери мою, а я твою!.. На один раз, і більше щоб ні-ні-ні...

Перший робітник *(пригортає жінку другого)*. Дайош! Бери мою!

Перша жінка *(до чоловіка)*. Ванічко... А бити не будеш? З ревнощів?

Перший робітник. Дурна ти... Тут по-друзьки, по-хорошому... Випили, погуляли, помінялись, і шабаш!

Другий робітник. Без розврату... *(Помінявшись жінками, розходяться)*. Ваню! Іване Івановичу!

Перший робітник *(стає)*. Що? Передумав?

Другий робітник. Один разик, і більш щоб ні-ні-ні... Без розврату! Розумієш?

Перший робітник. Р-розумію. *(Розходяться)*.

Бринить жіночий сміх. Світається ліхтарі. Музика.

Пуп *(побачивши прохожого, зривається з граніту, без-тямно підходить)*. Га?

Прохожий *(спинившись)*. Що? Вам огню?

Пуп. Запаскудили життя!

Прохожий тікає.

Зона! Зоною все взялося... *(Йде, озираячись на свою тінь)*.

Ніна і Брус.

Ніна. Невже завтра?.. Милій...

Брус. Ледве впросив... Секретар парткому хлопець без бузи... Тепер на село. По-воєнному — раз-два!..

Ніна. Три! *(Цілує його)*.

Брус. Божевільна! Тут же люди...

Ніна. Завтра, милій, завтра... цілуватиму тебе цілу дорогу... Щоб бачили усі — люди, степ, могили, хмарки, жайворонки...

Брус. А може, зайдемо до нього? Мовляв, прощай, Антипе, і не сердься?.. Без бузи...

Ніна. Ні-ні...

Брус. Він заспокоївся... Навіть перший привітався... Просив зайти, щоб випити... Казав — трошки сумно йому...

Ніна. Ні... Ні!.. Не треба. Не вір... Я два листи одержала, а сьогодні третього одіслала, не читавши.. Він і мене просив, щоб прийшла до нього...

Брус. Ну?

Ніна. Писав, що він нічогосінько не має проти, що не треба ховатися...

Брус. То правда...

Ніна. Ні!.. Натякнув, що добре було б, якби я жила при ньому, навіть кохаючись з тобою, що такий експеримент послужив би на розвиток нового побуту, нових взаємовідносин поміж людиною і жінкою...

Брус думає.

Ніна. Та я не вірю!.. Не треба, милій... І поїдемо, щоб він не знав. Ходімо у наш куточок, я розкажу тобі свій сон...

Брус. Ну от... Сон!

Ніна. Сон, Брус. Кошмарний сон... Ти уяви собі — ніч і якісь діряві двері... каганець тліє, а мене обіймає і давить щось невідоме... Ти розумієш? Жах якийсь!.. І жду я, що ось-ось у двері хтось увійде... Я хочу заперти і не можу... *(Тягне Бруса, тулиться до нього)*. Не бачу, де засув... Каганець гасне, і темно... тоді я у дірки бачу темне, аж чорне небо... *(Йдуть)*.

Музика.

Клим і Шайба об руку з жінкою, на грудях квітка. Лускаючи насіння, підходять до пам'ятника. Стають.

Шайба. Оце він! Бачите?

Векла. І зробили. Опудало якесь...

Шайба. Сама ти опудало! Дивись баньками, а не...

Векла. Накрито його, чи що?

Шайба. Авжеж накрито. Розкумекала тепер?

Векла. Від дощу, чи що?

Шайба. Ну й дурна ж! Ну, протокольно, дурна! Та хіба пам'ятники бояться дощу?

Векла. Чого сердишся? Ну, розкажи дурній!

Шайба. Завтра посходиться народ, промови скажуть товариші, що так і так і отак, мовляв, треба розуміти пам'ятника, о! Аж тоді відкриють...

Векла. А я думала, що привезуть його або завтра привселюдно зроблять.

Шайба (лускає насіння, до Кліма). Чуєте, товаришу землячок? Ну, протокольно ж, іще темно у голові у жінщини!..

Клим (підійшовши, мацає пам'ятник). З каменю якогось чи...

Шайба. Залізобетон! Ми помремо, наші діти повмирають, а він стоятиме, і нікаторої гайки.

Клим. Та невже?..

Шайба. Протокольно!

Клим (помацавши, захоплено). Ах і матеріял! От якби хату з такого матеріялу або школу! (Стукотить кулаком). Га? До страшного б. суду стояла?

Шайба. Сто страшних судів перестоїть! (Лускає насіння).

Клим. Це правда... Ах і матеріял же, сучого сина!..

Пуп л'яний, без кашкета.

Пуп (голосно). Гей, хто ще чує? Час настав знімати другу революцію! Товариші!..

Шайба (до Кліма). Ведіть, товаришу село, жінку... Веклушо! (Підбігає до Пупа). Здрастуйте, товаришок! Маю щось сказати...

Пуп. Шайбо! Час настав! Чуеш? Погубили революцію!

Векла. Не зачіпайтеся, Терешко!

Шайба свариться на неї і показує Климові, щоб той вів жінку. Клима і Векла йдуть.

Пуп. Шайбо! Бачив вітрини на головній вулиці?

Шайба. А хай їм біс... Ходімо...

Пуп. Стривай! На вітрині жіночі головки з воску бачив?

Шайба. А хай їм трясця...

Пуп. Скажи — бачив?

Шайба. Бачив! Бачив! *(Тягне Пуна)*.

Пуп. Треба замість воскових живих нарубати і настромляти на манікени... і освітити червоною електрикою... і щоб кров капала. От яких вітрин нам треба! Пусти...

Шайба. Ось ходімо, товаришу...

Пуп. Куди?

Шайба. На хвилиночку... Отак по дорозі... Протокольно, маю щось сказати... *(Веде Пуна за куці)*.

Потроху гаснуть ліхтарі. Музика.

8

Повз пам'ятник йде людина в чорному, стає, дивиться, рушає далі. Хо́да нешвидка, напружена.

9

Повертаються Пуп і Шайба.

Шайба *(вигирає ніг)*. Товаришу!.. Ходімо...

Пуп. Легійони... Легійони наступають!..

Шайба. Ніхто не наступає. Ходімо додому, га?

Пуп. Легійони нових міщан. Шайбо! Пора!..

Шайба. Пора додому...

Пуп. Навіть наші фортеці, фабрики й заводи зоною укрилися і, оперезані міщанською піною... хитаються...

Шайба. Це ти хитаєшся... Протокольно, п'яний!..

Пуп. Я вже, Шайбо, розхитався... Зневірився... Так! Постривай! Покажи мені будуччину... Відслони чорну ширму, щоб я хоч на хвилинку побачив майбутнє...

Шайба. Ну що ти з ним поробиш? Дивись — ніч.

Пуп. Бачу... Це для мене заходить ніч, і, може, вічна вона буде... Одспівали мої білії лебеді-мрії, на вечірній зорі їх не чути... Дай цигарку, Шайбо... *(Шайба дає)*.

Жовтневі папіроси. Охо-хо! Оце, здається, все, що зосталося од Жовтня...

Ш а й б а. Життя наше скрипить, це протокольно... Та нема ще такої мазі, щоб не рипіло воно...

П у п. А буде така мазь?

Ш а й б а. Буде!

П у п. Коли?

Ш а й б а. Як заводів набудуємо.

П у п. Брешеш!

Ш а й б а. Тоді сфабрикуємо таку мазь, що тільки де заскрипить життя — раз! І поїхали, як по маслу...

П у п. Ти хитрий, Шайбо! Ти хохол!

Ш а й б а. Попосидів би ти на сухарях, то такої не співав би...

П у п. Що?

Ш а й б а. Нічого. Це я так...

П у п. Тут справа не в сухарях... Справа тут, Шайбо, що ми позасихали або салом пообростали!.. Заказенили, геть-чисто заказенили усе... *(Кричить)*. Протестую!

Ш а й б а. Ходімо додому... Дивись, уже місяць зійшов...

П у п. Ага... Місяць? Підожди!.. Ось я... Полізу до нього. *(Дереться по драбині на пам'ятника)*.

Ш а й б а. Протокольно здурів... Товаришок! Пупе! *(Тягне Пупа)*.

П у п. Пу-сти!..

Ш а й б а. Побачить міліція, їй-бо, протокола напише.

П у п. *(виліз на пам'ятника)*. Плюю! Більше за партію не напише... Протоколом лякаєш? А знаєш, що життя наше «сплошной» протокол!..

Ш а й б а. Ну, будьте свідомі. Подивіться на себе з об'єктивного боку...

П у п. Народився хто — слухали, ухвалили. Помер — слухали, ухвалили... Землетрус в Японії — слухали, ухвалили... Покохав хто — слухали... Протестую!..

Ш а й б а. Я йду по міліцію... *(Пішов)*.

П у п. *(скидає піджак, до місяця)*. А, лисий? Здоров, лисий! Світиш? Кому? Землі? Не треба, дурний ти мрійнику, срібнолобий ідеалісте! Так, так... Нікому ти, ідеалісте, не потрібний, хіба на кладовищах... Колись хоч на кохання потрібен був, а тепер, ідеалісте лисий, для кохання потрібен не ти, а кредитовий білет, презерватив, аліменти й аборт...

Ш а й б а. *(вернувшись)*. Ти злізеш?

П у п. Товариші!

Ш а й б а. Здурів... *(Біжить)*.

Пуп. Товаришу бульваре! Товариші дерева, куші, стовпи, ліхтарі! Христос — мрія! Його не було, нема й не буде... Одні попи... І соціалізм — хвора мрія потомленого людства! Нема й не буде!.. Одні попи! І вас, товариші дерева, заплюють... А тебе, лисий, за ідеалізм... із соняшної системи вишпурнуть!..

Постріл і жіночий крик. Музика й оплески.

10

Постать Радобужного гониться за Ніною. Біля пам'ятника Ніна падає, стає навколішки і борониться руками.

Н і н а. Спасіть! Боже!.. Не треба!

Радобужний стріляє в Ніну. Ніна падає мертвою.

Пуп. Бий! Мене бий! *(Зірвавшись з пам'ятника, держиться за покривало й odkриває пам'ятник)*.

Монумент Леніна. Пуп і Радобужний, побачивши одкритого монумента, стали. Радобужний кидає револьвера і біжить.

Музика. Оплески.

Пуп, мов божевільний, дивиться на монумент, тоді на забиту Ніну.

Піднімає револьвера і, стогнучи, біжить.

Музика. Оплески.

СЦЕНА 2

Бюро партосередку. Секретар, Скибка, Кухман.

1

Секретар *(біля телефону)*. Так. Відомо. Пуп застрелився? Знаємо. Зараз відбудеться бюро... Як це сталося, знаєте, не знаємо... Підозру маємо... *(Кладе трубку)*.

Скибка. Хто?

Секретар. Ну тепер держись, пролетаріате! Трухнуть так, що, як горіхи, знаєте, розкотимось...

Скибка. Хто дзвонив?

Секретар. Хто? З парткому! З КК... Вже натякнули, що, мовляв, куди бюро дивилося... *(До Кухмана)*. То ви кажете, що Пуп їх застрелив?

Кухман. Гадаю, так: або Пуп, або одне одного ляснуло...

Секретар. То як же це — і Пуп, і одне одного?..

Кухман. Одного разу мені здавалося, що товариш Пуп був закоханий Ніною, себто жінкою товариша Радобужного і ото почав пити. Потім покійниця бовкнула не так давно моїй дружині: боюсь, каже, що з дитиною буду, а він, себто товариш Брус, тікає на село... Так за це все я й прийшов сказати партії... Вважаю-бо за святий обов'язок, і таке інше...

Секретар. Не вірю на Пупа! Хоча, знаєте, підозрювати можна... Він удосвіта застрелився?

Кухман. Товариш Пуп? Як я чув: о шостій ранку, точно. З бравнінга.

Секретар. Ху-х! Двох партійців як не було! А як не Пуп, то хто ж кого вбив?

Кухман. За це й Мартин Задека не скаже. Велика таємниця комуністичного кохання!.. Знає ніч та Ленін...

Секретар (до Кухмана). Спасибі...

Кухман. Може, партії треба знати мою особисту щодо проблеми шлюбу думку?

Секретар. Це нас не цікавить. Йдіть.

Кухман (виструнчившись, по-воєнному). Слухаю!

Секретар (до Скибки). Ну що? Як на твою думку?

Скибка. На мою думку? Знаєш, може, цей чудій і правду сказав...

Секретар. Себто?

Скибка. Одного разу, не так давно, на вечірці, Радобужний, випивши... намірився вдарити жінку, а Пуп підскочив та: «Не бий її,— кричить,— Радобужний!..»

Секретар. Радобужний намірився вдарити?

Скибка. Так! Тоді Пуп звернув на себе мою увагу... Може, справді закохався, затаївся, запиячив?..

Секретар. Ні... Радобужного треба сюди... Не вірю я на Пупа.

2

Входить Клинина.

— Лист! При Пупі листа знайшли. Ось він!

Секретар. Який? Кому?

Клинина Бюрові. Нам... (Дає секретареві листа).

Скибка. Читай.

Секретар тихо читає.

Скибка. Читай вголос! (Зачиняє двері).

К и л и н а. У міліції видрала... Копію... Сама ще не читала...

Секретар (читає). «Товариші... Пишу вдосвіта. Співають півні... Колись ще юнаком, читаючи вночі заборонені книжки, висиджував до ранку. У вікна билася червона зоря і співали отак півні... Вийшов з мене мрійник, ідеаліст і, як бачили, неврастеник... Чи писати до вас? Коротко. Хтось ходить за дверима... Життя зажахало мене і покололо гострими списами так, що я почав гнити... Зневірився. Чи справді скрізь паскудство, неправда і моральне гниття, чи, може, мозок мій загнивсь — оце питання різало мене щоденно. І от сьогодні власна моя контрольна комісія вирок написала: у партії не можеш zostаватися і поза партією не виживеш... Кінчаю життя, п'яний і хворий... Біля пам'ятника бачив паскудство і гостро відчув, що я мушу вбити те паскудство, або... І от кінчаю... Годі! Співають півні... Бажаю вам бадьорого червоного ранку, якщо ви не попи і зрозумієте, як я у вікна майбутнього вдивлявся...» (Прочитавши). Та-ак, знаєте...

Пауза.

К и л и н а. Жаль хлопця!

Скибка. Навіщо він написав таке?.. І тут накрутив. Я б на його місці коротко і конкретно... (Боляче кривиться). Півні!.. Зоря!.. Вікна!.. Немов не знаємо, не відчуваємо...

Телефон.

Секретар (слухає). Бюро! Ні, не було... Після відкриття... Гаразд.

Скибка. Хто?

Секретар. Із парткому. Питають Радобужного... Після відкриття пам'ятника наше бюро мусить прийти до КК на засідання... Питають, чи не знаємо, хто вбив Бруса...

К и л и н а. Хто ж другий, як не Радобужний?

Скибка. А ти звідки знаєш?

К и л и н а. Почуваю...

Скибка. Обережніше з почуванням, Кирино... Дай листа... (Читає). «Біля пам'ятника бачив паскудство і гостро відчув, що я мушу вбити... те паскудство, або...» Яке паскудство?

Секретар. А хто його знає? Хіба мало паскудства?

С к и б к а. Далі. *(Читає)*. «Якщо ви не попи і зрозумієте...» Певна річ, що був приступ злості, гніву, і хто знає, може, й ляснув під гарячу руку щасливу пару коханців... *(Пауза)*. Я і на Радобужного важу, та фактів нема... Обережніше з почуваннями...

3

Ш а й б а і К л и м.

Ш а й б а *(до Кліма)*. Заждіть у коридорі, землячок. Можна?

К и л и н а. Терешко! Ти, кажуть, був на бульварі? Може, бачив, може, чув... Хто вбив Бруса?

Ш а й б а. Перший прибіг!.. Шукав міліцію... Товариш Брус ще харчав!..

С е к р е т а р. Ну?

Ш а й б а. Протокольнo, не можна сказати. Товариша Пупа треба спитати...
К и л и н а. Пуп застрелився!

Ш а й б а. Що?.. Це... Протокольнo?..

С к и б к а. Протокольнo... Вже написали...

С е к р е т а р. А Пуп хіба бачив?

Ш а й б а. Він саме тоді... А нехай тобі... нашморка достав... *(Немов сякає носа, втирається)*. Виліз на пам'ятника...

С е к р е т а р. Як виліз? Чого?

Ш а й б а. Найшло таке на нього. Меланхолія ударила в голову.

С е к р е т а р. Ну?

Ш а й б а. Повернувся я, ну, протокольнo, за три хвилини... Дивлюсь — Ілліча одкрито, Брус харчить і дамочка Ніна лежать...

С к и б к а. А Пуп?

Ш а й б а. А Пупа нема!

С е к р е т а р. Невже Пуп?

Ш а й б а. Хто його знає... Може, й не він. П'яний і злий був, протокольнo.

4

В х о д и т ь Р а д о б у ж н и й. Р у х.

Р а д о б у ж н и й. Чули новину? Мене розпитують, немовби я це зробив... *(Пауза)*. Поспішити треба з слідством... Ховати треба. Сонце, а вони... лежать. *(Сідає)*.

К и л и н а. Трое мертвих зразу...

Р а д о б у ж н и й. Що? Чого ви навшпиньках немов ходите?

К и л и н а (*підходить до Радобужного*). Хто їх убив?..

Р а д о б у ж н и й. А я знаю? (*З натиском*). Пуп убив. А може, й я... (*Рух*). Так. Може, й я... Не знаю!..

С е к р е т а р. Ти вчора де був?

Р а д о б у ж н и й. Був за городом, біля різниць... Саме тоді місяць зійшов... Ви знаєте, я немов передчував... Нестерпимо блищала калюжа біля різниць, нестерпимо... І чомусь згадав їх... Побачив навіть отак, на одну мить... Правда, чудно?

К и л и н а. А чого ти був за городом?

Р а д о б у ж н и й. Чого? Чого? Чого вам треба од мене? Яке ви маєте право думати, що я...

С е к р е т а р. Ніхто нічого не думає...

Р а д о б у ж н и й. За городом, біля різниці, я міг їх убити... Мені здавалося, що вони... там... цілувалися і стогнали... Не знаю, в уяві це було — наяву... Я міг кинути-ся на їх... там...

С е к р е т а р. А ти все пам'ятаєш?

Р а д о б у ж н и й. Що?

С е к р е т а р. Де був, коли прийшов додому?..

Р а д о б у ж н и й (*морщиться, напружено думає*). Так. Все. Калюжі, місяць у воді, шосе... Два хлопці просили вогню... Я хотів дати сірника, та забув дома... Прийшов додому, і сірники лежали на столі...

С е к р е т а р. Потім?

Р а д о б у ж н и й (*збентежено*). Що потім?.. Ти думаєш? (*З утомою*). Потім прийшли з міліції й сказали, що їх убито... (*Витягає з кишені сірники*). Ось і ті сірники...

С к и б к а. Годі. Що ми? ДПУ? Прокуратура? Інквізиція?

С е к р е т а р. Наш обов'язок спитати...

Дзвонить телефон.

Радобужний, здригнувшись, дивиться на телефон.

С к и б к а. Наш обов'язок спитати, та не розпитувати... Убив — ні? От і все...

К и л и н а (*до Радобужного*). Ти убив, скажи?

С е к р е т а р (*у телефон*). Зараз (*кладає трубку*). Товариші! Мене кличуть до парткому.

Входять Таня, веде Кучку.

Таня. Тут партосередок? (Побачивши Радобужного, стала).

Секретар. Вам чого?.. Зараз у нас засідання...

Кучка. Тут партія, товариші?

Килина. Тут...

Кучка. І Антип тут?

Таня. Тут.

Кучка. Я — Антипів батько, Кучка-Радобужний... Я прийшов, товариші...

Радобужний. Тату!..

Кучка. Я прийшов до партії, товариші... звиніть — сліпий, не бачу... (Мацає цінком). Денікінці викололи очі за сина... за оцього сина, що лучче б я його тоді виказав...

Радобужний. Таню! Одведіть батька додому...

Кучка. Товариші партія! Хтось убив товарища Петю і невістку... Не можу вдома всидіти — чую їхні голоси і немов повз мене ходять... Антипе!.. Скажи при партії!.. Признайся: ти?

Радобужний. Що?

Кучка. Ти? Скажи при партії — і я повірю. Ти чи не ти?

Радобужний. Я!.. (Рух). Не знаю тільки, де... Калюжі і місяць пам'ятаю... у воді... В уяві я їх убивав багато разів...

Кучка. Таню... Одведи мене... Товариші партія! Судіть його, та не судіть мене, батька... Таню, веди...

Таня виводить Кучку.

Килина (до Радобужного). За що ж ти Бруса і жінку? За віщо? Ну, впіймав... ну, завів би до району чи парткому... А за віщо ж було вбивати?

Радобужний. Мені холодно і... спати хочеться...

Дзвонить телефон.

Секретар (до Радобужного). Ти ось що... Ти йди до парткому. Товаришу Скибка! Ти б, може, провів? І скажеш за все...

Скибка й Радобужний ідуть. Клим, пропустивши їх, входить.

Клим.

— Здрастуйте, товариші. Будь ласка, кінчайте мое діло, бо вже не можу більше ждати...

Секретар (*тре собі лоба, перегортає папери*). Та-ак, знаєте... Трое в один день... Партстаж. 17-го, 18-го і 19-го... Підкотили воза партії...

Клим (*до Шайби*). Буду йти... Бачу: не вийде діло.

Близько чути музику. Тяжко сапаючи, гуркотять повз вікна якісь машини. Пауза. Шайба йде до вікна, глянув і став.

Секретар. На відкриття, мабуть? Колона?

Шайба. Трактори везуть. Це з станції...

Клим. Невже? (*Глянув у вікно*). Раз, два, три, шість... десять... (*До всіх*). Подивіться! (*Захоплено*). Десятьштук, та які! Аж земля гуде!..

Шайба ходить.

Килина (*бадьоро*). І він осміхається...

Секретар. Хто?

Килина. Ілліч! Ленін! (*Показує на портрет*). Ось подивіться... Сміється.

Шайба (*глянув на портрет*). Протокольно, старик сміється з нас!.. Мовляв, розкисли, сучі діти... А за повчання забули, щоб без нікаторої гайки й меланхолії?

Секретар (*махнувши рукою, немов мух із себе зігнав*). Упало троє, встануть, знаєте, десять... А зонú і все таке-сяке, знаєте, оцими тракторами знищимо... Гайда до парткому! (*Збираються*).

Килина. Правильно. Хоч живими, хоч помрем, а своє візьмемо...

Шайба (*до секретаря, кинувши картуза*). Вписуюсь у партію!

Килина. Терешко!

Шайба. Протокольно, вписуюсь! (*До Кліма*). І дерево на школу видеру! Протокольно, землячок, видеру!..

Ширма

ЗАКУТ

П'ЄСА НА 4 ДІТ

ДІЯ ПЕРША

1

У кабінеті Радобужного до білого дня світила електрика. Сам він одягнутий спав на канапі. Із рук випала розгорнута книжка.

2

Увійшла Таня (домашня робітниця) з віником. Побачила, що Радобужний спить, підійшла і кілька хвилин дивилась на сонного, жадібно і разом зневірливо. Тоді напружено-м'яким рухом підняла книжку. Прочтала тихо, одними губами по складах: іс-го-рія пар-ті-ї. Поклала на столик. Погасила електрику. Вийшла.

3

На столику голосно, аж прикро, задзвонив телефон. Радобужний прокинувся, утомлено взяв трубку:

— Слухаю. Радобужний. А-а, це ви... Здрастуйте! Чого так рано задзвонили? Двадцять на десяту. Що ви кажете! *(Подивився на годинника)*. А мені здалося... Ні, на службу я, мабуть, не прийду. Занедужав. *(Рухнувся)*. Новини? Які? Ага! Приходьте, приходьте. Жду! *(поклав трубку. Гукнув)*. Таню! Пантохлі!

4

Поки Таня, нагнувшись, діставала їх під канапою, Радобужний зорив за її торсом і ногами. Озуваючи пантохлі, оберся на Таню:

— Мені щось нездужається, Таню.

Таня *(випросталась)*. На службу підете?

Радобужний. Ні. Зараз до мене прийде мій секретар Кухман — впустіть. А більш нікого! Кажіть, нема вдома. Ніна Костівна встала?

Таня. Ще сплять.

Радобужний пригорнув Таню до себе. Вона м'яко вирвалась. Тоді він:

— Ви знов водили тата до церкви?

Таня похнюпилась.

Водили, питаю?

Таня мовчала.

На зло мені, чи так?

Таня. Вони просили.

Радобужний. А я не просив вас? Я?.. Не смійте цього робити! Востанне кажу й приказую. Чуєш? Приказую!.. Це ж чорт зна що! Комуніста батько й домашня робітниця ходять до церкви. Та ти знаєш, яку шкоду ти мені цим робиш?

Таня. Ми до вечірні ходили. Ніхто не бачив.

Радобужний. І вночі побачать! (Знов пригорнув Таню). Ну скажи — на зло? Га?.. Таню! Не треба цього робити... Це ж міщанство, забобони, несвідомість, темрява. Мені ж болить.

Таня (випручалась). Вони просили.

Радобужний (передражнив). Просили, просили!.. (Розсердився). Покличте сюди батька. Ну!

Таня пішла. Радобужний підійшов до других дверей. Неголосно, на випит погукав:

— Ніно, ти спиш?

Заспокоєний, вернувся й ліг.

5

Помацки увійшов сліпий батько:

— Кликав, Андрію?

Радобужний. Сідайте, тату. (Підсунув стільця). Ви вчора ходили до церкви?

Старий. Ходив, сину. До вечірні ходив.

Радобужний. Мабуть, Таня?

Старий (звів брови). Що?

Радобужний. Намовила йти?

Старий. Ні, ні! Я сам. Я її просив.

Радобужний (крекнув). Крадькома взялись ходити! Потайки! (Закурив).

Старий. А так, сину, так. Колись ти малим крадькома бігав од мене, пам'ятаєш, цигарки палити, а тепер, бач, я змалився, старий і темний, потайки бігаю од тебе...

Радобужний. Так то ж цигарки, а це церква, по-півська служба, вечірня.

Старий. То чим гірша, сину, моя вечірня од твоїх цигарок? Кому з цього шкода?

Радобужний. Вам, а найбільш мені! Ось що, тату! Скоро має відбутися чистка партії. Ви знаєте, що то є чистка партії? Ні? Так знайте: одним махом мене ви-пхають із партії і позбавлять служби, як тільки довідаються, що ви, мій батько, ходите до церкви.

Старий (*затривоживсь*). Ото господи! За що? Не ти ж, Андрію, ходиш!

Радобужний. Скажуть, син комуніст, а й досі не навів батька на пуття, не розвіяв релігійного туману. А скільки я вам казав, доводив, виясняв, і ви ж погоджувались, тату? Погоджувались, що бога нема?

Старий (*покірливо*). А так.

Радобужний. А коли так, то чого ж ви, свідомий цієї думки...

Старий (*устан*). Андрію! Одвези мене!

Радобужний. Знов своєї?

Старий. Додому, сину! На село! Занудився я тут у городі...

Радобужний. Киньте, кажу, вигадки!

Старий. Сам доставлюся. Щоб тільки вітрець подихнув на мене. Вітру, сину, отут у вас не чую. Десь шумить вгорі.

Радобужний. Не вітер вам потрібен, а церква. Ходіть краще до клубу. Скільки раз просив, казав... Чуєте?

Старий. Темний я. Не бачу вашого клубу, який він є. А ще й до того цигарки там палять, кричать, штовхаються, лаються. А в церкві, сину, тихо. І люди немов другі стають — смирнішають, добрішають. І свічки я там (*рукою показав*) немов отак бачу, і співають там хороше. Одвези, Андрію! А то я справді не вдержусь та, диви, і гайну ще раз з дурного розуму до церкви, а на тобі це соїться. Бо бач, яка строга ваша партія...

6

Увійшла Т а н я, Радобужний увірвав промову:

— Житимете тут!

Т а н я. Товариш Кухман прийшли.

Радобужний (*до батька*). Ідіть і не вигадуйте дурниць.

Коли старий вийшов, Радобужний взяв Таню за руку:

— Таню! Ти не сердься, люба, що останнім часом я до тебе ставився ну... Трошки не уважно. Не було часу, знаєш. Клопоти обсіли...

Таня. Навпаки,— випивши, ви дуже був уважний...

Радобужний. А ти не сердься, Таню! Завтра, ні, навіть сьогодні я візьмусь за твою освіту. Хочеш — навчу тебе політграмоти, до вечірньої школи оддам, хочеш? (*Пригорнув*).

Таня (*покірливо*). Пустіть!

Радобужний. Тільки не треба водити тата до церкви.

Таня. Там же товариш Кухман * ждуть.

Радобужний (*ліг*). Преси.

Увійшов Кухман:

— Серйозно занедужали, Андрію Оверковичу?

Радобужний. Які новини, скажіть? Сідайте.

Кухман. Уже призначено.

Радобужний. Трійцю?

Кухман. Так.

Радобужний (*сів*). Кого персонально?

Кухман. Прізвищ не знаю. Один з комсенаторів, видно, старий. Навідали наше партбюро.

Радобужний. Ну?

Кухман. Ну, як водиться, трійця на всі сто пролетарська. Очі у них пролетарські, руки, голос — все пролетарське. Навіть сякаються по-пролетарському.

Радобужний. Коли почнуть?

Кухман. Кажуть,— за тиждень. Та не це головні новини.

Радобужний. Ану?

Кухман. Учора в партійних вищих кулуарах, коли зайшла інтимна про вичистку мова, точніше, кого саме, приміром, у вас годилось би вичистити, то в числі інших, правда, обережненько, але було названо й вас...

Радобужний (*за портсигар*). Он як!

Кухман. Так!

* У рукописі помилково — Кесель. (*Приміт. упорядника*).

Р а д о б у ж н и й. Хто назвав?

К у х м а н. Перша — Қилина-делегатка.

Р а д о б у ж н и й. Це та? Видвиженка з тютюнової?

К у х м а н. На жаль, вона, тьотя Қилина.

Р а д о б у ж н и й. Мотиви?

К у х м а н. Звичайні про такий случай, штамповані й трафаретні: бюрократи і тощо. Але було сказано й таке: тонкоштучний кар'єрист...

Р а д о б у ж н и й. Хто сказав?

К у х м а н. Брус.

Р а д о б у ж н и й (*аж устав*). Брус?

К у х м а н. На превеликий жаль, він — Петро Брус. Натякнув, між іншим, і на те, що немовби зміщанились ви, Андрію Оверковичу, в'яжетеся з чужими елементами, словом, одбилися комуністичного гурту.

Р а д о б у ж н и й. Фантазія у його буйна, поетична — знаю! Недаром же пише українські вірші та робкорить по газетах... Ще кого пошили в кандидати на вичистку?

К у х м а н. Нашого скульптора, Овчара.

Р а д о б у ж н и й. Ну, того варто. За п'янство?

К у х м а н. Так. Хоча Қилина, бач, заступилась за нього. Мовляв: хоч щиросердий, думок своїх не хова і, крім того, пам'ятника буде.

Р а д о б у ж н и й. Пам'ятника будую я. Він тільки скульптор. Ну, а ще кого?

К у х м а н (*усміхнувся*). Вам мало?

Р а д о б у ж н и й (*перемігся*). Це я за інерцією. Все?

К у х м а н. Все! Хоча ні... Трошки не забув. Ще одна новина. Вам наряд од райкому — доповідь про соціалістичне змагання.

Р а д о б у ж н и й. Де?

К у х м а н. На зборах робітників асенізаційного обозу, чи що. Сьогодні о десятій. Ось!

Р а д о б у ж н и й (*прочитав*). На зборах робітників-комунальників.

К у х м а н. Хо-хо! У мене дотепніше вийшло.

Р а д о б у ж н и й. Цинік ви і скептик! Постривайте, ось скоро буде чистка вашому братові...

К у х м а н. Ну?

Р а д о б у ж н и й (*загадково усміхнувся*). Вичистять вас.

К у х м а н. Хто?

Р а д о б у ж н и й (*витримано, холодно, спокійно*). Наприклад, Брус.

Кухман (*перемігся*). Так. Які ж мотиви?

Радобужний. Недавно він сказав про вас, що ви поточений геть-чисто скепсисом, по суті — зневірений службовець.

Кухман (*прикривсь сміхом*). Помилка! Я, наприклад, ще вірю, що всіх тих не вичистять, кого давно вже слід було б вичистити. Хо-хо! Можна йти?

9

Десь у сінях знявся гомін. Тиняв голос сперечався з чоловічим:

— Нема вдома!

— Неправда! Він удома, а ви не винна...

— Ой боже! Та куди ж ви?

— Куди? Вперед на бюрократизм!

Кухман (*вслухався*). Здається, Овчар?

Радобужний (*з досадою*). Він п'яний.

10

Овчар (*з дверей*). У старій буржуазії краще водилось: просто й одверто казали: «Барін не прінімає».

Радобужний. І стара буржуазія ніколи не вдиралась до хворої людини.

Овчар (*підійшов. Подивився п'яно*). До хворої?.. Де ж прикмети? Чому я не бачу прикмет: ліків, термометра, рецептів? (*Подививсь на столик. Попалася книжка. Прочитав заголовок*). Історія партії... Це ж що? Визначаєте собі діагноза, чи просто зубрите перед чисткою?

Радобужний (*стримано*). Ви в якій до мене справі?

Овчар. Без жодної справи. Я так собі прийшов, випив і прийшов. А то ще можна й так: прийти і випити. Може, вип'ємо, га? Перед чисткою?

Кухман. Ви ж були кинули?

Радобужний. Партією присягався.

Овчар. Так. А перед чисткою почав. Хочу-бо появитися на комісію таким, яким я є і був. Без фальші, в натуральному стані, не то що ви... аноніми і псевдоніми.

Кухман. А скажіть, вам ще не ввижаються в такому натуральному стані всякі волохаті істоти: бісики, пацюки, миші й тощо?

Овчар. Ще й як!

Кухман. Серйозно?

О в ч а р. Пресерйозно! Отакі-о пацюки у городі! Новітні міщани! Хвостаті! Політикани в політиці, неуки в науках, інтригани в мистецтвах.

К у х м а н *(до Радобужного)*. Цікаві галюцинації!

О в ч а р. Хіба мало горил, волохатих, диких? Особливо на селі. Хоча ні... Там живуть наші дядьки. Серця їхні повмі землі та торішнього листа. Дехто світить лампадика, кігтявою рукою хреститься і чухмариться: господи помилуй! — і вже гострить ножа на город...

Р а д о б у ж н и й. Песимізм!

О в ч а р. А що таке оптимізм? Ваш! Биття у мажорні бубни попереду катафалка з покійним сімнадцятим роком?

Р а д о б у ж н и й. Годі галюцинацій! Кажіть, чого прийшли?

О в ч а р. Чую в голосі гнів... Гаразд! Я прийшов у справі пам'ятника. Коли ви додасте ще матеріалу на п'єдестал? Третій тиждень колядую по вашій установі.

Р а д о б у ж н и й. І по вашій... Сьогодні ви одержите весь матеріал. З умовою: не пити — раз! Щоб за тиждень, ні, за п'ять днів максимум пам'ятник був готовий — два! Чуєте?

О в ч а р. Ой, не вірю!

Р а д о б у ж н и й *(записав у блокнот)*. За п'ять днів, себто першого має бути відкриття пам'ятника в сквері! *(До Овчара)*. Все!

О в ч а р. Щоб до чистки встигнуть? Тепер вірю!

Р а д о б у ж н и й. Так! До чистки! Щоб не довелось добудовувати пам'ятника з другим скульптором.

О в ч а р. І щоб безпечніш було потім будувати бюрократизм.

Р а д о б у ж н и й. Соціалізм, товаришу!

О в ч а р *(жестом на гардини, прикраси й тощо)*. У власному закуті?

Радобужний спалахнув. Рвучко встав, Кухман став між ними. Заспокоїв жестом:

— Ну-ну! *(Підштовхуючи, повів Овчара)*. Ходімо краще додому, товаришу обличчителю!

Радобужний заходив по кабінеті. Кілька хвилин ходив мовчки. тоді:

— Он як!.. Бюрократ і кар'єрист! Тонкоштучний кар'єрист! Заміщанився!.. Одбився партійного гурту! (*Згадав, що треба йти на доповідь. Гукнув*). Таню!

Увійшла Т а н я. Радобужний замислився і знов:

— Я бюрократ і кар'єрист... (*Несамовито*). А ти хто? Ти?

Т а н я (*здивовано, тихо*). Я?

Р а д о б у ж н и й (*в запалі гніву не помічаючи навіть Тані*). Я одинадцятий рік у партії! Воював! Страждав! Денікінці за мене батькові очі викололи! Хату спалили! (*Прикро-зневажливо*). А ти? Хто ти, питаю?

Т а н я (*болісно, тихо*). Я ваша прислуга...

Р а д о б у ж н и й (*в запалі*). Мене із партії? Ну, ще побачимо, хто кого! Побачимо! (*Гукнув*). Таню! Побачимо! (*Гукнув ще*). Таню!

Т а н я (*здивовано*). Я ж прийшла!

Р а д о б у ж н и й (*отямившись*). Ага... Чого так довго? Таню! Дайте... Дайте другий костюм і чаю... (*Знову набігає хвиля запалу*). Побачимо!.. (*До Тані*). Я зараз йду. Маю читати доповідь... Побачимо, хто кого!..

Т а н я. Вам який костюм?

Р а д о б у ж н и й (*не почув*). Але як це зробити?

Т а н я. Я за костюм питаю!

Р а д о б у ж н и й. Так, костюм... і чаю.

Таня вийшла.

Із спальні вийшла, напнувшись ковдрою, Ні н а (жінка):

— Ти ще вдома?

Р а д о б у ж н и й. Зараз іду!

Ні н а. На хвилинку! Я вчора спитала у старенького, скільки йому років. Так ти знаєш? Сьогодні йому виходить сімдесят п'ять років, сімдесят п'ять, — ти розумієш? Так же не можна! Я пропоную справити йому ювілей.

Р а д о б у ж н и й (*про своє*). Так. Але як це зробити?

Ні н а. Дуже просто: купити кілька пляшок вина, печива в цукерні, садовини ріжної, покликати знайомих твоїх товаришів, привітати тата... Та ти хворий, чи що?

Р а д о б у ж н и й. Так! Я зараз іду доповідь казати. Будь ласка, купи печива, садовими... А вино навіщо?

Н і н а. Ну та як же іменини та щоб без вина?

Р а д о б у ж н и й. Які іменини?

Н і н а. Татові ж! Диви! Та хіба ти не чув, про що я допіру казала?

Р а д о б у ж н и й. Жодних іменин! Не треба!

Н і н а. Чому?

Р а д о б у ж н и й. А тому, що за тиждень... Та тому, що це лишок старого побуту, міщанський звичай, непотрібна річ!

Н і н а. Як тобі не соромно? Як твої та мої іменини справляли, то нічого, а як до татових, то вже й старий побут і тощо.

Р а д о б у ж н и й. Жодних іменин! До речі, на твої іменини у нас Брус був?

Н і н а (*у неї перебився голос. Зіщулилась, убгалась у ковдру*). Брус?.. був... (*Виправилась*). А що?

Р а д о б у ж н и й. З того часу він перестав до нас заходити. Скажи, чого?

Н і н а зам'ялась. Нелюбо, але допитливо й трісожливо поглянула на чоловіка.

Р а д о б у ж н и й (*з натиском*). Скажи!

Н і н а. Не знаю. Чудне запитання.

Р а д о б у ж н и й. А я знаю!..

Н і н а (*напружено*). Ну?

Р а д о б у ж н и й. Того, що він вважає іменини за першу ознаку міщанства, а мене з того часу за стопроцентного міщанина. Будь певна, що вдруге вже до нас на іменини не прийде. Навпаки, він скористає ті іменини, як зброю проти мене.

Н і н а (*заспокоївшись. Голос став нормальний, упевнений*). Все це дурниці. Ти помиляешся. Я, наприклад, маю на думці покликати його сьогодні на татів ювілей і певна, що він прийде. Та тато ж його симпатія.

Р а д о б у ж н и й. Ніно! Аби не образити тебе — кажу: ти просто зелена наївність. За тиждень до чистки партії та щоб Брус прийшов на якісь татові іменини?

Н і н а. Ось побачиш, прийде.

Р а д о б у ж н и й. Може, ще й горілку питиме?

Н і н а. Вин'є.

Р а д о б у ж н и й (*махнув рукою*). Бачу, наївність є лише верхне вбрання дурості. (*Взяв наряд, надів капелюха*).

Таня назустріч:

— Чай зараз буде.

Радобужний. Не треба. Пізно. (Пішов).

Ніна (плеснула в долоні). Таню! Ми справляєм ювілей старому! Сьогодні! Зготуємо селянських, ти розумієш, селянських закусок,— у Жені Кухман є ціла сулія прекрасної, витриманої — ха-ха! — ідеологічно витриманої міцної наливки. Я куплю вина й ласощів. Запросимо Женю, Кухмана, Ірочку, товариша Бруса. Таню!.. Теплої води на вмивання! Я зараз одягаюсь і сама йду скупуватись. Сама й гостей покличу. Всіх! (До себе із щасливим посміхом). І його. (Побігла в спальню). Таню, води!

Таня пішла по воду.

Дослухаючись до чогось, ловлячи кожний звук, до сівешніх дверей побрів старий, ціпком намацуючи дорогу. Бурмотів:

— Здається, вітер, та хіба ж дочеєш у цих хатах?..

Тільки що відчинив двері, аж із сівешніх дверей:

— Дозвольте увійти?

Старий став:

— Хто це?

— Тут товариш Радобужний живе?

— Тут. А ви ж хто будете?

Перший (до другого). Заходьте, товаришу село! Натрапили!

Другий. Здрастуйте в хату!

Перший. Оце я товариша одного завів. Чоловік, можна сказати, протокольно прибився пішки із села і ніяк доступитися не може...

Старий (затремтів). А которий? Которий із села? Сідайте! Звідки? Не бачу я, темний на очі...

Другий. Це я поневіряюсь тут з обчеськими справами. Третій день отак!

Старий (намацав його). Сідайте! Давно не бачив свого чоловіка.

Перший (до старого). А ви, мабуть, родич товаришу Радобужному?

Старий. Батько йому. Другий рік, як узяв мене до себе. Я теж із села. Хліб колись, як ще був видющий, робив.

Перший підштохнув тихенько другого:

— Попросимо папашу, а папаша синові скаже...

Старий (до першого). І ви, може, з села?

Перший. Ні! Я так собі, можна сказати, протоколь-но і більш з об'єктивного боку...

Другий. Хлопочуть, спасибі їм...

Перший. Я, папашо, безробітний, тутешній робітник. Другий рік отак. Немає роботи, то я склавши рук не сиджу. Де яка установа, де який клуб або аеродем, чи там черга людей яка, я їй собі заскочу. Там послухаю, а там і сам мовлю слово, чи полаю кого слід. Бо у нас народ, скажу! Леніна Ілліча до кожного слова тулить, а суті, точки ленінізму, щоб до діла Ільковича прикладати — не розуміє. Бо Ленін тобі не хунт насіння задля ба-лачок, а Ленін! Розумій його і ленінізму його в ділах своїх, от!..

Старий. То це ж ви?..

Перший. Бачу — товариш мужичок із села, можна сказати, одірвався бази і заплутавсь в бюрократизмі. Бо дракони сидять по установах. Хоч і рубають їм голови, а замість зрубаної десять вироста.

Другий. Школу обчество буде і вже стіни вивели, а на дерево не стягнемось...

Перший. Справа така, що, протоколь-но, вона в бю-рократизмі, як квітка, засохне! Треба допомогти, папашо! Треба, щоб синок ваш за це діло взявся!..

Старий. Я скажу...

Другий. Просимо! Усім селом! І план у нас, ось я вам зараз...

Перший. Ми ще вчора були у вашого синка в уста-нові. Норовистий він трохи.

Старий. Не послухає він і мене...

Другий. Як не послухає? Ви ж батько?

Старий. Не послухає! Просив — одвези на село, щоб хоч вітрець подихнув на мене... Затомився, вірите, вітру не чую. Десь шумить угорі.

Перший. Ні, так не можна!.. Ви йому серйозно про школу, розумієте? Школа, скажіть, стоїть, дерево лежить, а село б'є ноги за сімдесят п'ять верстов... Та що це таке, скажіть?

18

Увійшов Брус:

— Добридень! Чи вдома товариш Андрій?

Старий (*зрадив*). А... Товариш Брус! Товариш Брус прийшов... Що це вас, мабуть, вже із півроку не видно й не чути?.. Немає вдома... А до нас ось земляки прийшли... Із села, товаришу Петре!

Брус. А Ніна Костівна?

19

На дверях з'явилась Ніна.

Ніна (*до Бруса*). Ви? (*Помітивши, що він не один. До першого й до другого*). Ви до товариша Радобужного?

Перший. В точку попали! Земляки ваші, можна сказати.

Ніна. Які земляки?

Старий. Чоловік із села!.. До Андрія.

Ніна. Товариша Радобужного немає... Прийдіть завтра! Краще в установу!

Перший. Були там.

Ніна. Згодом прийдіть!.. Хоча він вдома не приймає... В установу! Таню, вийдіть за товаришами та зачиніть.

Старий. Я вийду за ними!.. Ось я!.. (*Шукаючи ціпка*).

Перший. Ціпочка шукаете?.. Ось він!

Старий. Спасибі!

Другий. Прощайте!

Старий (*пішов за ними*). Ну, як там хліб?.. Чув, що жита добрі? Зелені та густі, кажуть? (*І дверей не зачинив*).

Ніна взялась зачиняти двері в сіни, в столову, в спальню, а тоді до Бруса:

— Про вовка помовка, а вовк у хату. Допіру говорила в Радобужним... По-дурному я боялася. Навпаки, вам, вовчику, треба ходити до нас. Не щодня, звичайно, а так, на тиждень раз чи два. Сьогодні ви обов'язково маєте прийти, на ювілей... (Зачинивши двері). Ну, здрастуйте, милий!

Б р у с (привітавсь. Глухуватим голосом). От що...

Ніна (сяючи очима). Ну-у?

Б р у с. Я прийшов сказати ось про що...

Ніна (в тон, з гумором). Що беручи на увагу міжнародний та внутрішній стан СРСР, а також останні директиви Комінтерну...

Б р у с (нахмурився, серйозно). Ось про що: за тиждень починається перевірка в партії.

Ніна (жартівливо). І тому ви пропонуєте припинити на цей тиждень наше кохання, не ходити гулять, не бачитися, а навпаки,— нагнати на себе піст, читати Марксів «Труд і капітал» і каються, каються, так?

Б р у с. Ні, я пропоную не крити далі нашого кохання, не ховатися з ним, немов з чимось краденим, а об'явити і поставити його на легальний і громадський стан. Точніше: сказати про все Радобужному, а я скажу бюрові партячейки.

Ніна (серйозно). Не треба тепер цього робити, Брусе!

Б р у с. Треба!

Ніна. Не треба, милий!

Б р у с. Треба нарешті розв'язати стару задачу з трикутником просто, чітко, по-більшовицькому.

Ніна. Згодом вона сама розв'яжеться просто, зрозуміло і, коли хочете, по-більшовицькому.

Б р у с. Буде пізно! Треба тепер!

Ніна. Чому тепер?

Б р у с. Тому що я хочу прийти на перевірку без жодного темного кутка навіть в особистому житті. Всі вікна і двері розчинені! Всі мислі й почуття на видноті! Будь жаска — перевіряйте!

Ніна. Так і зробіть! А щодо кохання, то не забувайте, що воно й моє. А я хочу перевіряти його сама. Перевірте і ви його, Брусе, самі кілька раз перевіртеся, і тоді

вже, як глибоко впевнитесь, що воно, як неп у вас, всерйоз і надовго...

Б р у с. Я вже упевнився! Моя любов не неп!

Н і н а. Он бач!

Б р у с. Моя любов... це друга для мене революція. Особиста.

Н і н а. Ще гірше!

Б р у с. Чому?

Н і н а. А тому що... Між іншим, це правда, що молоді революціонери більше люблять революцію, коли вона захищена?

Б р у с. То есери любили так її та анархісти, а я хоч і молодий, проте більшовик. Ніно! Без жартів! З трикутника треба вийти! На простір!

Н і н а. Не тепер.

Б р у с. А коли? Коли ж?

Н і н а. Трохи згодом. Послі.

Б р у с. Чому послі?

Н і н а. А тоді скажу.

Б р у с. Ніно! Ти знаєш, як я ставлюсь до Радобужного як до партійця? Я мушу сказати про це на перевірці...

Н і н а. Без тебе вилучать! Не треба!

Б р у с. Я не зможу сказати, аж поки не перестану красти тебе у його!

Ніна поцілувала його.

Ну от... Виходить, знов буза. Що ж робити?

Н і н а. Що? Та хоч раз поцілуйте!

Брус обняв її.

21

Вернувсь Радобужний й. Завмер на порозі.

Б р у с (*цілуючи Ніну*). Ой! Якби ж отак сказати... Радобужний, я люблю Ніну...

Н і н а. Ой, якби ж то — а я люблю Бруса, Радобужний, сказати!

Непомічений Радобужний навшпиньках вийшов в столову.

Н і н а (*почувши скрип, одкинулась*). Тут десь Таня, іди і жди мене. внизу... Я зараз вийду... Підемо скупуватись. (*Побігла в спальню*).

Брус пішов.

Увійшов Радобужний:

— Мовчок, Радобужний! Поки що мовчок!.. І це буде золотий мовчок! (*Гукнув*). Таню!

Таня й Ніна на дверях. Ніна вхопилась за одвірки:

— Ти?

Радобужний (*з докором*). Друга б сказала!..

Ніна (*через силу*). Що?

Радобужний. Нагадала бі!.. (*До Тані*). Скільки я вам казав, що коли йду з доповіддю або на завод, то щоб давали кепку, блузу... Ху-х! Довелось з півдороги вернутись. (*Одяг блузу, надів кепку*). Прекрасно! (*До жінки*). Коли вже так хочеться, то кажи!..

Ніна (*померкла*). Про що?

Радобужний. Скільки тобі треба грошей на ювілей...

Ніна (*ожила*). У мене ще є.

Радобужний. Ще краще! Справляй! (*Пішов*).

ДІЯ ДРУГА

1

У Радобужних відбувалась вечірка. Кухман підпоював жінок вином. Одна дівчина, видно, уп'яніла, плеснула в долоні:

— Товариші!

Кухман. Тихо! Слово має майбутня «великосоветская» дама.

Дівчина. Товариші! Я п'яна! (*Засміялась і сіла*).

Кухман. Хо-хо! Перша щира промова, що я чую за останні два роки нашого громадського життя. (*До дівчини*). Але, Іронько, моя малютко! Тепер щирих промов не кажуть. (*На сторону Бруса*). Тепер навіть п'ють нещиро. (*На сторону Радобужного*). А коли й щиро, то мовчки.

Радобужний (*стеживши непомітно за Брусом, показав на невипиту чарку*). А ві як, Брусе, щиро, чи?..

Брус (*повернувся до нього. Допив*). Мовчки й щиро.

Кухманова жінка. А любите як?

Р а д о б у ж н и й. Теж мовчки, нишком любить... (Коли ж Брус допитливо глянув, додав)... випити...

К у х м а н о в а ж і н к а. Та ні! Я за любов, за кохання спитала.

Р а д о б у ж н и й. А-а!.. За любов не знаю. За любов нехай він сам скаже. (Засміявся з робленим гумором, чокнувся Брусової чарки). Ну, будьмо!

Вихопилась І р о ч к а, зареготалась:

— Я знаю! Я скажу!.. Товариші! Ніна Костівна і товариш Брус зраджують нас. Вони змовляються... втекти.

К у х м а н о в а ж і н к а. Ані подобинки!

К у х м а н. Товариш малютко! У вас, як ув Овчара, почались галюцинації. Мій вам рецепт: випийте і занімійте.

І р о ч к а (послала на сторону Радобужного пальчиками поцілунок). Попереджаю мого Андре!.. Мого зава! Сигналізую небезпеку... от!

К у х м а н. Товариші! Я колишньої партії есерів бомбометальник і словометальник, себто бомбист і пропагандист, тому язик мій...

К у х м а н о в а ж і н к а. Ворог твій...

К у х м а н. Навпаки — друг мій і руки завжди мені слухняні, навіть тоді, коли голова моя і ноги п'яні — вони тверезі й слухняні. Отож пропоную, щоб надалі всі тости виголошував я...

Звичайно, оплески, голоси:

— Просимо!

К у х м а н. Перше, пропоную тост за себе!

Сміх.

І р о ч к а. Браво! Браво!

К у х м а н. Хоча б з тих міркувань, що за себе людина п'є завжди шире, а я хочу сьогодні пити шире. Так-от. Товариші й товаришки. Скоро вийде сорок років, як в одному містечку, що до його жодна ще влада не поверталась, та, мабуть, і не повернеться передом, у злиденного каменяра Кухмана народився син Антип, себто я...

І р о ч к а. Браво! Браво! Біс!

К у х м а н. На превеликий жаль, малютко, я цього номера повторити не можу, навіть коли б ви погодились стати мені за матір. Інше діло зробити це без додатка «ся», себто народити. Будь ласка, ще можу...

К у х м а н о в а ж і н к а. Антишко! Не мели зайвини!

К у х м а н. Так-от. Батько мій був каменяр, і весь рід

наш каменярський. Батько мій носив каміння на спині, жінка моя носить каміння на пальцях, я його ношу, здається, в печінках. І взагалі, ми всі отут каменярі, бо Андрій Оверкович носить каміння на серці, товариш Брус, наприклад, за пазухою... Отже, вип'ємо, товариші, за носіїв каміння: кожен за себе, щоб пилося щиро!

Кухманова жінка. Антишко, ти п'яний!

Ірочка. Ви милий, милий, Кухмане! Я вас поцілую! Бо я теж ношу каміння отут. *(Показала собі на груди)*... Ось...

Кухман. Малютко моя. Я все-таки не вірю, щоб вони у вас були такі тверді...

Кухманова жінка. Антишко, стямся!

Кухман. ...як у Бруса. В чім річ?

Ніна. Краще вип'ємо, товариші, ще раз за здоров'я нашого старенького і сивенького ювілянта. Я думаю, що товариш Кухман сказав нам про каміння в алегоричній формі. Каміння — це наші прожиті роки, і кожен їх носить, де йому зручніше. *(До Кухмана)*. Адже ж тільки так вас треба розуміти? Правда?

Кухман. Ви питаєте про ввічливість? Відповідаю: тільки так!

Ніна. Ну от, бачите, товариші, про каміння було сказано навіть не щиро, а ради ввічливості. А мені дозвольте обернути цю звичайність на ширість... Вип'ємо, товариші, ще раз за здоров'я нашого старенького й сивенького ювілянта. От він сидить поруч з нами, край свого життя. Роки у його на серці, роки на спині, на лобі в зморшках, роки-каміння несе наш старенький на захід життя. Привітаймо ж його хоч теплим словом, хоч раз усі гуртом, щоб не казав він, що у нас у городі твердо людям жити. Привітаймо словом, коли ми не здатні ще на той мінімум у побуті, що зветься — увага і пошана до людини!..

Кухман. Вітаю словом і горілки чаркою! Проте з роками нічого не вдієш, майн фатере! Це вага, яку треба нести...

Старий. А не скинеш, хоч би й хотів, правду кажете. Хіба що в труну, та й то як сам на них ляжеш. Спасибі, невістко, за добрее слово, і вам усім, і тобі, сину, що прихилив мою старість і темність — у доброті живу. У доброті! І сни добрі сняться. Сьогодні, наприклад, жито приснилося (вам, городським, мабуть, воно ніколи не сниться), таке густе та високе, немов аж дзвенить, а вітер хвилю так і гонить... Вітер! От вітру у вас не чути...

Н і н а (*поцілувавши старого*). Я б вам його нагнала сюди, якби моя сила, я б його купила, якби ж його продавали...

К у х м а н. Купіть вентилятора.

Б р у с (*стає*). Так! Вентилятора сюди треба.

Глянули одне на одного — Радобужний, Кухман, Брус.

Н і н а. Товариші! Прошу до піаніно!

Пішла в другу кімнату. За нею всі, крім старого.

2

Увійшла Т а н я. Взялась прибирати з столу. Старий до неї:

— І про мене згадали тут,— невістка, спасибі їй... Словом теплим привітала, Таню. А от про тебе й забули, навіть не почастивали. Хотів був нагадати, та не наваживсь...

Т а н я. Про мене вночі згадають.

С т а р и й (*намацав пляшку. Налив чарку*). На, Таню, випий хоч з моїх рук. Спасибі тобі, доню, що турбуєшся мною, за ласку спасибі, за тиху вечірню... (*Налив і собі*). Пошли тобі, боже, тихого щастя за це, чоловіка до пари, люб'язного, тихого...

Т а н я. Чоловіка вже послав. Тихого... Як іде вночі до мене, то ніхто не чує.

С т а р и й (*звів сліпі очі*). Як це?.. Справді маєш, Таню?

Т а н я. Вже скоро рік буде, як маю.

С т а р и й. Гай-гай! А не признавалась! Я б поздоровив тебе. Хороший чоловік попався? Тихий?

Т а н я. Та ви ж його добре знаєте.

С т а р и й. Я?.. Та хто ж він? Нікого я тут не знаю. Хіба хто з села?

Т а н я. Ха-ха... Я ж ваша друга невістка.

У старого розплескалась чарка.

Тихий він у вас! А тихо з ним жмти як! І любимось тихо — ліжко під нами не скрипне, навіть пошепки слова не мовимо. Мишей боїмось — таке у нас тихее щастя... (*Вислизнула тарілка з рук. Упала. Розбилась. Таня пішла на кухню*).

С т а р и й (*аж затрусивсь*). Таню! Як же воно сталося!.. Таню! (*Дослухавсь, що її нема, сів і замисливсь тяж-*

жо. Заграло піаніно. Старий устав і, натикаючись на стільці, пішов без дороги). Господи! Виведи мене звідси!.. Господи! Покажи мені дорогу... Хоч до труни, тільки виведи!.. Таню! (Пішов до неї).

3

Увійшли п'яний Овчар, Шайба, Клим (випивши).

Овчар. Вдома! Заходьте, товариші!.. (Побачив, що Клим мнеться, а Шайба став у порога). Заходьте! Заходьте!

4

Із дверей виглянув Кухман:

— Хо-хо! Песимізм до нас прийшов. (Увійшовши, до Овчара). Майте на увазі: нас тут нема і цих чарок — це все галюцинація.

Овчар. Дозвольте познайомити! Демонстрація: селянин-делегат Клим, безробітний робітник Терентій Шайба і я.

Шайба. Звиняйте, що ми нальотом отак і трошки випивши. (Поздоровкався). Товариш із села, землячок і людина, протокольно, од громади послана...

Кухман. Вітаємо!

5

Увійшли Радобужний і Брус. Згодом Кухманова.

Клим (до Радобужного). Звиняйте, що ми невчасно до вас. Ми не хотіли, та ось вони, спасибі їм, привели...

Радобужний (тихо до Овчара). Навіщо?

Овчар. На демонстрацію, кажу! Протестувати!

Радобужний. Навіщо ця комедія?

Овчар. Ні, це трагедія! Школу третій рік будують!

Радобужний. Не знаю!

Овчар. Не можуть стягтися на дерево!

Клим. Хоч на одробіток дайте нам, товариші, дерева!

Радобужний. Таке будівництво я вважаю за шкідливе. Ми склали загального для всієї округи плану — яку і де будувати школу, коли, з якого матеріалу. Цього плану розглянули десять комісій, кожна цифру, кожне число обсмоктали, ухвалив Окрпланком, ствердив Окрвиконком. І раптом я мушу зняти з цього плану частину коштів, щоб дати на дерево тій невідомій школі, що її хтось

десь там почав будувати, а в нікого не спитавшись, без плану, не додержуючись навіть, я певний, елементарних санітарно-технологічних вимог, з вікнами, наприклад, на північ...

О в ч а р. Краще з вікнами на північ, ніж зовсім без вікон!

Р а д о б у ж н и й. Ви що — хочете, щоб я на терези плановості та поклав випадкову просьбу, щоб через те похилив врівноважену стрілку в бік стихійності?.. А ніза-що! (*Вийшов у другу кімнату*).

К л и м. За нас і в газеті написано було... (*По паузі*). Ви, товариші, або дайте, або скрутіть мені отут голову, щоб я не вертався.

К у х м а н. Закрутити можна, але скрутити — це кварний злочин.

К л и м. Бо, їй-бо, вб'ють.

Ш а й б а. Ні! Як вдатися до ленінізму, то так не можна. Стрілка хай стоїть, та й людинка ж не на те, щоб кругом ходити. Третій рік б'є ноги! Якби ви бачили, які у села ноги...

К л и м. Печуть, вірите. Що набив, а що... (*Взявся скидати чоботи*).

К у х м а н о в а. Товаришу! Що ви робите, товаришу!

О в ч а р. Скидай!

Б р у с. Ногами не переконують, не треба! Краще ми зробимо так: приходьте завтра до нашої шефської комісії, може, що й надумаємо.

О в ч а р. Ну, тоді не треба. А щодо ніг, то ними у нас переконують. Жіночими, наприклад, ого! Що й які! Вип'ємо! (*Налив чарки*). Пийте, Шайбо! Дядьку, ви!.. Хм, дядько. Одвічний український дядько. Мені здається, що прийде соціалізм — і ти все ж таки будеш дядько. Га? Пий!

Б р у с (*одвіз Овчара*). Товаришу Овчаре! Вам не треба більш пити...

О в ч а р. Поміж нас, здається, нема того, хто б про це сказав на перевірці...

Б р у с. Ми п'ємо, не ховаючись.

О в ч а р. Та ні! Про вашу партсвідомість нікому буде сказати, про ваше доброповодження. (*Перекривив Брус*). Приходьте до шефської комісії, вам не треба більше пити!.. (*Спалахнув*). Не вірю я в щирість людського доброповодження взагалі!

Кухман. І я, поточений скепсисом, по суті, зневірний службовець, теж не вірю.

Брус. Будь ласка! Але навіщо робити з себе п'яного в квадраті? (Вийшов).

6

У другій кімнаті заграли на піаніно. Ірочка, вчепившись в Радобужного, вершала:

— Фокстрот!

Радобужний. Не вмю.

Ірочка. Учїться! Раз-два! (Покрутила його через кімнату).

7

Кухман. Хо-хо! Учїться, брати мої, і чужого научайтесь, і свого не цурайтесь.

Клим. Як же це? П'ємо — і без хазяїна. Без господаря.

Кухман. Товаришу! Господарі тут ви! Аж ось тут вам вся влада належить. Пийте, скільки влізе!

Шайба. А підійдімо до його ще раз та попросимо, га? Товаришу село! Ану спробуємо ще раз!

Пішли. Кухман за ними.

8

Овчар (допивши вино). Задача: щоб збудувати одну школу, треба три роки, без дерева. Скільки треба часу й дерева, щоб збудувати соціалізм? (Вийшов).

9

Прибрів старий, бурмочучи:

— Гріх, який гріх! Ну, полюбив другу, одкинься од першої, а то ж з двома... Через закон божий як через тин перелазити від одної до другої...

10

Увійшли Брус і Ніна. Старого не помітили.

Брус. Ні, не можу! Скажу! Одкриюсь!

Ніна. Тільки не зараз і не тут...

Брус. Не хочу більше красти тебе в Радобужного!

Н і н а. Знов голос власності чую!

Б р у с. Не власності, а настирливої свідомості! Навіщо це «подпольє», коли всі подполья зруйновано!

Н і н а. Не всі, Брусе! Зосталися ще ті, що в людині! Глибокі й темні. Живуть там сумніви, побоювання, сліпі почуття...

Б р у с. Значить, не вірите?

Н і н а. Вірю й люблю.

Б р у с. То які ще можуть бути сумніви й побоювання?

Н і н а. Боюся, наприклад, що коли відкриється — Радобужний помститься.

Б р у с. Хай мститься! Я не боюся!

Н і н а. А знаєте як? Милій! Він оберне вашу щирість на зброю проти вас же під час чистки...

Б р у с. Навпаки, він з моєї нещирості зможе зробити таку зброю.

Н і н а. Щирість і одвертість в наш час якості небезпечні, Брусе: з них часто шиють, до них пришивають ріжкі ухили.

Б р у с. І ними ж б'ють тих, хто таке робить, Ніно! Радобужний непереможний в темній грі, він мастак в політиканстві, в інтригах, але в одкрытому бою він безсилий.

Н і н а. Ні, ні! Не треба цього робити. Принаймні, до чистки. Не треба!

Б р у с. Треба! До чистки! А то я все оце, і любов, як дзеркало,— молотком... На скалочки! Маю силу!

Н і н а (з глибоким видихом). А-а! (Перейоглася). Ну от... Другий голос з «подполья» почула... Так бийте, милій! Краще розбийте!

Б р у с. Не можу!

Н і н а. Ви ж кажете — маєте силу.

Б р у с. Маю і... не можу! Люблю оті.. Не можу! (Взяв її за руки).

Тихо, непомітно вийшов старий.

11

Н і н а. От я й боюся...

Б р у с. Мого почуття?

Н і н а. Двох запитань у наших анкетах: одного — про роки, другого — про соціальне походження. Боюсь я, що моїх шість старшеньких, та що з дрібною інтелігенцією — вагою все це сяде на ваші двадцять сім, на ваше робітниче походження...

Б р у с. Ніно!

Увійшов Радобужний.

— Овчар у меланхолію вдався. Піди, Ніно, може, хоч ти його заспокоїш...

Ніна вийшла.

(До Бруса). Маю з вами поговорити. Можна?

Брус. Будь ласка.

Радобужний (налив чарки). Сьогодні до мене дійшли чутки, що ви... Перше, вип'ємо!

Брус. Нема охоти.

Радобужний. Дійшли чутки, що нібито ви... Ну та вип'ємо! Щоб наша розмова щирішою була!

Брус випив.

Ну от!.. Дійшли чутки, що ви... (Випив сам.) Що нібито ви десь в кулуарах партійних, коли зайшла мова про чистку, точніше — кого саме, приміром, годилось би вичистити з нашої ячейки, назвали мене. Я не надаю, звичайно, цим чуткам серйозного значення, але вважаю за свій товариський обов'язок...

Брус. Перепитати мене.

Радобужний. Так! Гадаю, що це просто непорозуміння, або ж наклеп... на вас.

Брус. Чутки трохи перебільшені. Я не за вилучення вас з партії (то компетенція комісії), я казав і казатиму за ваше партійне виродження.

Радобужний (одпив з чарки). Факти і доводи!

Брус. Ви забюрократились...

Радобужний. Факти!

Брус. Вижили з апарату всіх тих, хто був розумніший од вас, мав свою незалежну думку, більші здібності, ширшу ініціативу...

Радобужний. Так. Тих, хто мали свою, незалежну од партії, думку, я вижив.

Брус. Обсадились облесниками, підлизами, похлібцями, потакачами.

Радобужний. Не знаю! Але я знаю, що всі вони члени профспілки, а дехто то й члени нашої партії.

Брус. За партійців я не кажу, бо ви ж нашого гурту майже одбилися.

Радобужний. Зв'язок був і є!

Брус. Коли за зв'язок вважати Кухмана.

Р а д о б у ж н и й. Кухман — мій секретар. Все це не факти, шановний товаришу Брусє!

Б р у с. Але про все це я казатиму... Од вас бюрократизмом тхне навіть в родинному житті. Батько вас боїть-ся, сумує і нудить життям. Домашня робітниця ходить, як хвора. Увійдеш — то затишний закуток ніби, приди-вишся,— закут глухий, закутень, тулик.

Р а д о б у ж н и й. А про жінку ні слова! Про Ніну чо-мусь не сказали, як то їй у мене живеться, га?

Б р у с. Погано.

Р а д о б у ж н и й. Нічого подібного! Полюбовника має. У неї коханець завівся. І знаєте-хто?

Б р у с (глухо). Знаю.

Р а д о б у ж н и й. То чого ж ви про це не сказали ме-ні? А це, по-моєму, єдиний буде факт, що на його звер-нуть увагу. Решта великого матеріалу — це химери, ви-гадки, продукт ревнощів та конспіративного кохання... Навіщо роги? Вам вподобалась моя жінка? Захотілось її? Любов у вас? Будь ласка. Прийдіть і скажіть одверто! По-більшовицькому! Одверто і щиро!

13

Увійшли Овчар, Кухман, жінка, Шайба, Клим.

К у х м а н о в а. Це ж хуліганство! Безглуздя!

К у х м а н. Заспокойся, жено! Пророк просто п'яний.

К у х м а н о в а (до Радобужного). Він поваляв і по-топтав квіти. Хотів бити піаніно.

О в ч а р. Бачу, замість квітів соціалізму посіяли ми звичайні собі квіти звичайного міщанського буття. (Крик-нув, тупнув ногою). Протесту-ю!

К у х м а н о в а. Хуліганство! Варварство!

О в ч а р. Так! Хуліганство, варварство, міщанські квіт-нички, папірчані прапорці та голі лозунги на стінах — оце ж наш побут! Вибачте, іще: розбите піаніно в комсо-мольському клубі — і ціле, повнозвучне в міщанському закуті. Протесту-ю!

Б р у с. Овчаре, не бузить!

О в ч а р. Я бузю, ти бузиш, він бузить. Ми бузимо, ви бузите, вони бузять. Поїхали в Крим до татар відпочива-ти, стали пити бузу і зробили з того епохальне слово. Я бузю, ти бузиш, він бузить. Протесту-ю!

Б р у с. Підіть лишень та проспійся!

О в ч а р. Протестую! Міщанство квітчає життя, в лорнет на епоху дивиться і присуд свій виносить.

Б р у с (*затулив йому рота*). Воно й на голову сяде, коли будете так пити.

К л и м. Бачу, що з школою не вийде діла.

О в ч а р. Щоб збудувати одну школу, треба три роки, без дерева. Скільки треба часу та дерева, щоб збудувать соціалізм? А скільки ще треба випити горілки?

Б р у с. Ходімо додому!

Ш а й б а. Випили — й гайда! Товаришу село! Беріть його під пахви... Товаришу!

Клим скинув світину, прослав долі й ліг.

В и ж ц е, землячок, що? Невже здреффили?

К у х м а н. Хо-хо! У землячка хрущі над вишнями гудуть.

К л и м. Де б тут лягти? А то ж не повірите, як наморився. І діло не виходить.

О в ч а р. Лягай, дядьку, долі на своїй долі!

Ш а й б а. Ні, так не можна. У нас тепер є де лягти й де сісти, хоч і безробітні ми. Ходімо додому, товаришу село! Будьмо свідомі! (*Повів Кліма, Брус з Овчарем попереду*).

К у х м а н. Нарешті я бачу справжню змичку города з селом під партійним проводом. Хо-хо!

Біля дверей догнав їх старий.

С т а р и й. Здрастуйте!

Ш а й б а (*з дверей*). Здрастуйте, папашо, і зараз прощайте.

К л и м (*гірко*). Не вийшло наше діло.

Ш а й б а. Поки що не протокольно.

К л и м. Не крутиться і вітру ходового нема.

С т а р и й. А нема, вітру нема! Десь немов шумить угорі... Стривайте! Ось постривайте!.. Хоч скажіть мені, де ви спинились, у кого?.. Може б, я той... Прийшов до вас побалакати.

К л и м. Та ось у них, спасибі, а де саме, з якого краю — не скажу. Місто велике, сам іще блудю.

Ш а й б а. Край города, на Пролетарській вулиці, в будинку № 97.

Пішли.

С т а р и й (*одійшов, шепчучи*). На Пролетарській вулиці, в будинку № 97.

Ірочка, танцюючи сама фокстрота, вцепилась за Кухмана*:

— Кухмане, милий! Я хочу...

Кухман. Води?

Ірочка. Дитинки хочу!

Кухманова. Антишка! Додому! (*Повела чоловіка*).

Кухман (*з дверей*). Малютко, співчуваю, але...

Кухманова. Антишко!

Ірочка. Дитинку жду! А скажеш кому — не вірять, бояться. Думають, про аліменти клопочусь. А я от, їй-богу, дитиноньки хочу... (*Потанцювала далі*).

Убігла Ніна. За нею Радобужний.

— Скільки живеш з ним, скажи!

Ніна. Залиште мене! Ви сьогодні огидний!

Радобужний. Скоро ти станеш як плювальниця!
Для всіх!

Ніна. У вас я була за плювальницю!

Радобужний. Самка ти! (*Замірівся*).

Ніна. Не смійте!

Радобужний. Проститутка! (*Вхопив пляшку, щоб ударити*).

Ніна. Радобужний!.. Радобужний!.. Ви ж комуніст...

Старий (*голосно, грізно*). Господи! Виведи мене звідси, із мурів цих, із закуту виведи...

Ніна вийшла в спальню, заперлася.

Радобужний (*закурив*). Ідіть спати, тату! (*Вийшов*).

Старий постояв трохи. Прислухався до його кроків. Тоді намацав свого ціпка і помацки пішов до вхідних дверей, шепочучи:

— Виведи, боже! Покажи мені дорогу, рабу твоєму темному й грішному... Хоч на Пролетарську вулицю, до будинку № 97... (*Вийшов і сходами посунув униз*).

Танцюючи, знов наблизилась самотна Ірочка:

— Бо скучно одній! Ой скучно!

* У рукописі помилково Кесея.

ДІЯ ТРЕТЯ

1

Увечері в Шайбиній квартирі жінка виживала гостя (Клима):

— Отак з тої пори без роботи сидить. Та якби ж сидів! Бігає десь, гасає день на день. А прийде — жерти давай. Та й ще гостей усяких, таких же злиднів, як і сам, прости господи, наводить...

К л и м. Я ж не знав, що таке у вас...

Ж і н к а. І сліпий побачив би, як живемо.

К л и м (за свою торбу). Я б той... заплатив того карбованця, коли ж, вірите, витратився геть-чисто.

Ж і н к а. Не треба! Йдіть з богом і так. Бачте, до чого довели? За старого режиму ніколи в світі захожого чоловіка не вигнала б...

К л и м (розгублено). То так. Ну, прощайте! Спасибі за квартиру!

І жінці ніяково стало:

— Може б, той... ранком пішли. Дощ надворі. Переночуйте ще раз.

К л и м. Ні! Діло моє не крутиться і вітру підходящого нема. Проживем і без школи. Аби хліб був.

2

Увійшов Ш а й б а:

— Стоп, село! Куди?

— Та той... у проходку зібрався. Занудився в хаті.

— У проходку з торбою (Подивився на жінку).

Ж і н к а. Хай чоловік іде. Доки ж йому отут мучиться.

Ш а й б а. Стоп, землячок! (До жінки). Це ти, драконихо, бюрократизм свій закрутила?

Ж і н к а. Жерти самим нічого!

К л и м. Правда! Чого мені сидіти? Прощайте!

Ш а й б а. Сто-оп! (Придержав Клима). І ви, землячок, злякалися драконихи?

Ж і н к а. Чом не приймають до себе мужиків комуністи! По сто, по двісті батують. Веди до них. Сам йди до них.

Ш а й б а. Га-га-га! Ге-ге-ге! Загеготала, як та гуска, з гнізда вставши.

Жінка. Шовкові панчохи купують, а старцеві й копійки не дадуть!

Шайба. Гел-гел-гел! Та шовкові міцніші, от і купують.

Жінка. Бідному класу проповіді читають, а самі по проповідях живуть? Живуть, питаю?

Шайба. Помовчи! Ну й язичок!

Жінка. А як ми були в злиднях, то так і застрягли.

Шайба. Протокольно тобі український язичок. *(Завернує Кліма)*. Куди, село? Школа буде наша! У мене такий характер, що раз узявся — ні кроку назад, тільки вперед... *(Поставив на стіл пляшку горілки)*. Ось! *(До жінки)*. Бачиш? А оце бачиш? *(Подав їй червінця)*. На!

Жінка. Терешо! Невже?

Шайба. Служби добився. Завтра на роботу.

Жінка. Та невже, Терешо?

Шайба. Тепер Терешо!.. Новий завод одкриваємо. Сідайте, землячок! Веклушо! А подай нам чого-небудь на зуб...

Векла пішла у чулан:

Тепер за вашу школу обома руками візьмемось... Ну, вип'ємо своєї, трудової!

Клим. Ну, вже як подивлюся на вас!.. Такий же ви чоловік! Що рівнодушний до всякого діла, а що приятний!.. Таких ще не бачив.

Шайба. Те-е. У нас тут вся пролетарська вулиця з подобних індивідумів складається.

Постукало в двері.

Заходьте без стуку, коли свій. Двері одчинені!

3

Увійшли Брус і Ніна:

— Можна?

Шайба. Свої... Можна! Заходьте!

Ніна. Вибачте, у вас часом не було сьогодні нашого старого?

Шайба. Папаші?

Брус. Десь пішов з дому — й нема.

Шайба. Папаша?

Н і н а. Цілий день шукаємо. Мені сказали, що він пивався вашої адреси, дак ми оце й прийшли: може, думаем, до вас побрів... Не було?

Ш а й б а. Не було... (До Кліма). Може, як мене не було вдома, приходив?

К л и м. Не було... Та чи не рушили вони часом додому, на село?

Н і н а. Ви думаете? (До Бруса). Треба найняти авто і поїхати по дорозі... (До Кліма). Може, ви знаєте, де й тая дорога, що до його села?

К л и м. Та вона ж одна — та, що й до нашого. Ми ж земляки з ним, можна сказати, од нашого села до їхнього і п'яти не буде...

Н і н а. Брусе, милий! Мерщій по авто, попросимо показати дорозу і негайно навздогін за старим...

Б р у с. Гаразд! Зараз рушимо! Тільки наперед вам треба хоч трохи воду з одежі викрутити. Скиньте дещо з себе.

Н і н а. Не треба непокоїти людей... І незручно.

Ш а й б а. Ми вийдемо в чулан, мадамочко. Товаришу село! Ану на хвилинку!.. Даймо дорозу жінчині!

4

Увійшла Векла з закускою. За нею дівчатко 5-6 років.

Ш а й б а. Веклушо! Людей дощем прибило. Мадамочка, як річка...

Н і н а. Не турбуйтеся!

Ш а й б а. Принеси чистеньке покривало.

В е к л а. Покривало? Ти зду...

Ш а й б а. Неси, Веклушо, неси! Ти дамочка і вони мадамочка, обидві, можна сказати, женського роду, а тут протокольно дощ...

Н і н а. А спасибі! Не треба!

Ш а й б а. Неси! Неси!

Векла вийшла.

5

Н і н а:

— Яка гарненька дівчинка! (Присіла до дівчатка). Милонька! (До Шайби). Онучка?

Ш а й б а. Галя?.. Дитина! Протокольно, рідна дочка,

Н і н а. Дитина? Скільки ж вам год?

Ш а й б а. П'ятдесят п'ять з гаком.

Н і н а. А Галі?

Ш а й б а. П'ять з гаком.

6

Увійшла Векла з покривалом.

Н і н а. Ой леле! А скільки ж вашій дружині?

Ш а й б а. Веклушо! Який тобі год? Тільки не бреші!

В е к л а. П'ятдесят узимку вийде.

Н і н а. І у вас ще діти?

В е к л а. У мене їх восьмеро, а це дев'ята...

Ш а й б а. Вишкребок! (Погладив Галю, ляпнув долоною жінку). Що-що, а любов у нас з досягненням, з продукцією...

Н і н а. Дев'ятеро! Як же ви з ними?..

В е к л а. З ними нічого, а от без них... Повиростали, порозлазились, а серце болить.

Ш а й б а. Це, протокольно, так. Була ціла комуна, а тепер... Танька одна на втіху зосталася... Ну, ходімо! (Узяв пляшку). Сушіться... Тю! Сушіться, а горілку забрав... (Поставив).

Клим, Векла, дівчатко і Шайба делікатно вийшли.

7

Н і н а:

— Які вони симпатичні, теплі! А любов у них, Брусел! Тут просто пахне любов'ю дужою, родючою, радісною.

Б р у с. Мені б знання та культури, і я б обов'язково написав нову книгу про любов. Назвав би її... Роздягніть-ся, Ніно, та викрутіть воду!

Н і н а. Це така назва? (Запнула себе покривалом). Нател! Подержте!

Б р у с. Не смійтеся, Ніно! Назвав би її...

Н і н а. Новою поемою про кохання. Автор — більшовик. От була б сенсація — на всю Європу...

Б р у с (серйозно). «Класи й любов», або «Класове в коханні» назвав би. Ми творимо новий побут, не маючи своєї класової філософії й поезії кохання, навпаки, несвідомо чи свідомо культивуємо поезію й філософію кохання од буржуазії... Ех! Дайте я... крутну!

Н і н а. Спасибі, милий! Я сама... Та не дивіться — я ще мокра!

Б р у с. Крутну вас! Висушу!

Н і н а. Брусику! Не треба тут... Краще кажіть далі про класову любов.

Б р у с. Не смійтесь! Аристократія виплекала свою любов між безділлям і ліжком, буржуазія між рахівницею і пляшкою вина, в інтелігенції любов — хвора проблема, і лише пролетаріат вирощує її між боротьбою і працею, дужу, родючу й радісну.

Н і н а. А ми де її вирощуєм?

Б р у с. Хто ми?

Н і н а. Радобужний, я, ви...

Б р у с. Радобужний між установним кріслом і власним закутом, а ми... ми поки що, на жаль, плутаємось між закутом і подполлем. Плутаємось, а за нами стежить Радобужний. І сьогодні: ми шукаємо старого, він — не так його, як нас... От що вийшло, Ніно, з нашою конспірацією...

Н і н а (*Щоб перебити мову*). Ну от... я й суха! (*Одяглась і до вікна*). А дощ! Чуєте, Брусе? Це ж він і в ступу там, де зараз бредє, спотикаючись, тікає од нашого закута, од нашого побуту, тікає старий і самотний сліпий чоловік. Тікає... А знаєте, Брусе, я вже сама така, щоб втекти, бодай і на село... Милий! Ідьмо на село! В степах житимем. Я все, все робитиму! За жінку вам буду, такою, як... Веклуша.

Б р у с. Оце вже не пропозиція, Ніно, а вигук із староінтелігентського роману вісімдесятих — дев'яностих років.

Н і н а. На село! Подалі в глуш! Щоб він не знав, де й ми. А то я почуваю... Боюся...

Б р у с. Знов побоювання?

Н і н а. Що Радобужний здуріє без мого тіла... Розумієте? Без мого тіла. Він кинеється на мене, на вас... боюся!

Б р у с. З Радобужними треба боротися, воювати, а не тікати од них.

Н і н а. З Радобужними важко боротися, бо вони й зло уміють робити, спираючись на тези й цитати про добро. Вони в панцирах із тез та цитат. Вони неуразні.

Б р у с. По своїх закутах вони тії панцирі скидають. А крім того, нема ще такого панцира, що його не пробити словом більшовицької критики. Ніно! Сьогодні ти переїздиш до мене.

Н і н а. Брусе, це не вихід із закута. Це не ті двері...

Б р у с (*твердо*). Сьогодні ти переїздиш, а завтра ти підеш шукати роботи...

Н і н а. Куди?

Б р у с. Я тобі допоможу одчинити двері до фабрики, до роботи. А там — всі твої буржуазні звички, як пиляку, вітром звіє, вітром од пасів, металевим духом од машин.

Н і н а (в тон йому, сміючись). І надіну я червону хустку!..

Б р у с. І будеш товаришем і дружиною мені, ще й у жінвідділі верещатимеш. (Ляснув її долонею). От!

Н і н а. А дощ! Під вікном!.. Чуеш? Немов сотнями пальчиків дитячих стукотить тихенько, боязко, а ось... затарабанив, веселе дитяче крещендо. (Жагуче поцілувавши Бруса). Співають дерева! Чуеш? (Одгорнула Бруса). А ось захлюпотіло — немов там знову діти... кашку їдять, плямкають і разом плачуть... Діти... Аж трое вишкребла я, Брусе. Звелів...

8

Увійшов Радобужний:

— Можна? Од дощу?.. (Немов несподівано здивався). Вибачте! І повірте, що коли б я знав, що ви тут, я б ні-защо не зайшов.

Н і н а. Вибачте й нам! Проте б ми зайшли сюди й тоді, коли б знали, що ви тут.

Р а д о б у ж н и й. Тепер. Ну а тиждень-два назад зайшли б, знаючи, що я тут?

Н і н а. Не зайшли б.

Р а д о б у ж н и й. Ха-ха! Тоді ще нищечком можна було заходити.

Н і н а. Ні! Тоді ще батько од вас не тікав. Ми старенького тепер шукаємо — от і зайшли сюди. А ви кого?..

Б р у с. Ось що! Давайте нарешті поговоримо без дипломатичних викрутасів, просто й одверто. Радобужний! Я покохав Ніну.

Р а д о б у ж н и й. Про це я вже знаю.

Б р у с. Почуття моє до неї глибоке й серйозне...

Р а д о б у ж н и й. Не вірю! З серйозним до чужої жінки почуттям, тим паче до жінки товариша-комуніста серйозний комуніст не криється і од партії не ховається.

Н і н а. Радобужний! Винна я. Це я замкнула Брусові уста, я заборонила йому вчасно легалізувати наше кохання! Я!

Р а д о б у ж н и й (до Ніни). Ага!.. Виходить, що у вас це почуття не глибоке й не серйозне. Виходить — вам просто закортіло побавитись трішечки з другим?..

Ніна. Я покохала Бруса глибоко й серйозно. Я довго боролася з цим почуттям і не поборолася...

Радобужний. Брехня! Ідеалістична казочка: глибоко, серйозно, боролась... Що таке глибоко, серйозно? Що? Тобі мало мене? Набридло? То так і кажи, а не чіпляй до голої снаги своєї троянд і лілей! Не закривай її фіговим листям.

Ніна. Розквіталися і вам були троянди, та ви... заплювали їх, затоптали...

Радобужний. Міщанська мелодекламація все ціл Гамсуновщина!.. (Задекламував). Любов!.. Любов це вітрець, що шелестить пелюстками троянд і тоді втихає. Ха-ха! І є такі йолопи, що вірять, ніби навколо полового органу та можуть вирости троянди!

Ніна. Отак... отаким ви брудом залили і загасили мою до вас любов. Ви казали: любов — це піна похоті, лише одна фізіологічна потреба. І, нажершись мого тіла, ви радили... Карла Маркса читати.

Радобужний (до Бруса). А за себе ні слова! За себе! Як зо мною спала, га?

Ніна (прикрилась рукою). Який цинізм! Радобужний, що з вами?

Радобужний (як хворий. До Бруса). А скажіть, як вона з вами?.. Ви от скажіть!.. По ширості!

Брус. Радобужний! Не губіть розуму! Я з Ніною ще не жив.

Радобужний. Ні?..

Брус. Чого ви сюди прийшли? Чого вам іще треба? Чого ви хочете од мене, од Ніни?

Радобужний. Чого я хочу?.. (По паузі). Чого я хочу?..

Брус. Ви хворий?

Радобужний. Я всю ніч не спав. Я цілу ніч не спав. Не сподівався, щоб так мене закрутило і било з розгону, щоб так мене било о гострі, неможливо гострі питання... Я, знаєте,— немов подвоївся! Ось почуваю, оце я і поруч мене хтось другий... Теж я, розумієте? Як у дзеркалі і мозок немов димом узявся... Проте я ці питання розв'язав, остаточно... Брус! Це наші особисті справи, і ми їх розв'яжемо самі, так? Я навіть радий, що Ніна з вами, а не з кимсь другим. І не може бути у нас, у комуністів, ревності, так? Ревність — чуття власницьке, індивідуалістичне, так? Ну от... Коли й ви... і вона... і це серйозно... Хе! Не стану ж я вас на герць звати, так?

Будь ласка! Хай троянди, хай глибоко — це особистий смак. Будь ласка, кажу! Все одно, Брусе, у нас осінь з нею. Пусткою віє і миші шурхотять. Миші...

Б р у с. Що ви хочете сказати? Що ви пропонуєте?

Р а д о б у ж н и й. Осінь! Вона хоче втекти од осені... Будь ласка!.. Я пропоную: розв'язати цю справу тихо й мирно. Я розведусь з Ніною, оформимо розвід у загсі — і все. Живіть і кохайтесь, глибоко, серйозно, з трояндами, без них, як хочете! Під час перевірки про це ні слова і взагалі ні слова, ні ви про мене, ні я про вас. Згоджуєтесь?

Брус думав. Мовчав.

Р а д о б у ж н и й. Згоджуєтесь?

Брус наблизився до Радобужного. Раптом повернувся, одійшов.

Р а д о б у ж н и й. Ну?

Б р у с. Ні.

Р а д о б у ж н и й. Ні?

Б р у с. Ви пропонуєте відкуп.

Р а д о б у ж н и й. Я пропоную поставити крапку, перегорнути цю нашу з помилками сторінку, щоб кожний почав свою нову, по-новому, без помилок писати. Без помилок!

Б р у с. На це я пристаю...

Р а д о б у ж н и й. Так?

Б р у с. Лише з умовою: перегорнути цю нашу з помилками сторінку на перевірці нашої ячейки.

Р а д о б у ж н и й. Ви хочете одняти у мене не тільки Ніну, а й партію? Ви?.. Ви хочете одняти у мене все? Ви? Так знайте: до партії мене прибито міцно: десятьма гвіздками-роками. А жінку, можливо, й однімете, але поза партією. Чуєте? Поза партією.

Б р у с. Ніно! Дош перестав.

Н і н а (утомно). Перестав?

Б р у с. Я одчиняю вам двері.

Н і н а. Спасибі, милий! (Пішла за Брусом).

Р а д о б у ж н и й (сам). З умовою: перечитати цю сторінку публічно, на перевірці... (Вибухнув гнівом, несамо-вито). Хто ж ти нарешті, що пропонуєш мені ці умови?..

Увійшла Т а н я і знов Радобужний у запалі гніву, не помічаючи Т а н і, кричав і питав:

— Хто ти?

Таня стала.

Одчиняєш тепер голосно двері, а раніш?

Т а н я (*тихо*). Чужі двері — от і голосно вийшло.

Р а д о б у ж н и й. А раніш як, питаю? Нищечком?

Т а н я. Так! Нищечком!..

Р а д о б у ж н и й. Півроку нищечком, тихенько?

Т а н я. Більше! Рік скоро...

Р а д о б у ж н и й. Півроку нищечком одчиняти двері, нищечком красти любов. Шашелем точити, непомітно руйнувати і нарешті зруйнувати родинне свого ж товариша-комуніста життя, так?

Т а н я. А моє життя?

Р а д о б у ж н и й. Після цього ще позивати мене на партійний суд?

Т а н я (*голосно, з гнівом*). А позову!

Р а д о б у ж н и й. Ти?

Т а н я. Я.

Р а д о б у ж н и й (*очувшись*). Це ти, Таню? Ху-х. Мені показалось. Знайшла тата?

Т а н я (*тихо*). Ні.

Р а д о б у ж н и й. Мабуть, погано шукала?

Т а н я. Вибігала все місто...

Р а д о б у ж н и й. Може, й ти скажеш, що він утік?..

Т а н я. А так! Вони втекли.

Р а д о б у ж н и й. Од мене, й ти скажеш?

Т а н я. Од вас, од двох невісток, од нашої закути!

Р а д о б у ж н и й (*як од електрики*). Навіщо ти сказала, ідіотко? Навіщо?.. (*По паузі. Тихо*). Навіщо, Таню? Танюню, навіщо?..

Т а н я. Стала боятися, що раптом помру... од тихого щастя, й ніхто й не знатиме, од чого. Ще подумують, що душею наложила. От і сказала.

Р а д о б у ж н и й. Ніна теж знає?

Т а н я. Ні. Бо коли їй сказати, то ще не повірять. А ви ж не посвідчите, так? Навпаки — скажете, що наклеп...

Р а д о б у ж н и й. Ось що, Таню! Сьогодні Ніна Костівна пішла од мене... Теж утекла! До Бруса! Вже рік, як вона йому за полюбовницю стала. Каже — півроку, та я

знаю, що рік. Ще з моїх іменин почали. Отож і прийшов я до тебе після того вночі...

Т а н я. Сердешненький! З горя!.. А од мене до неї як? Теж з горя?

Р а д о б у ж н и й. Таню! За це на мене жде тепер горе. Воно вже почалось, а таке ж, як море. Пий його — не вип'єш. Мабуть, і не переплинеш. Лише стара революційна звичка боротися гонить мене шукати човна...

Т а н я. Ви хочете, щоб я вам за човна стала?

Р а д о б у ж н и й. Ні! Я хочу, щоб не одному пливти. Горе у тата — зате у його щіпочок, е на що спертися. У Ніни Костівни Брус тепер опора. У мене ж нікого, Таню. *(Поцілував їй руку)*. Нікого. Всі повтікають! Знаю — лишусь я один, запльований, самотній... бюрократ...

Т а н я *(покірливо)*. Я не втечу.

10

Увійшов помацки старий:

— Будьте ласкаві, скажіть, чи туди я потрапив — у будинок дев'яносто сьомий, Пролетарської вулиці?

11

Ш а й б а *(з дверей)*:

— Заходьте, папашо! Сюди!

С т а р и й *(зрадив)*. Де видющому верства, там темному десять,— цілий день прошукав, аж з півночі. Де Пролетарська, питаю? Ідїть, кажуть, прямо, а тоді повернете, ще раз повернете, та й ще раз. Хіба ж то темному видно, де прямо, а де повернути, де тая Пролетарська?.. А таки добився! Набрів! *(Піднесено)*. Здрастуйте! Та й з дощем вас святим! З вітром! Мабуть, од вас тут і степ недалеко?..

Р а д о б у ж н и й. Я вас шукаю, тату. Додому ходіте!

Аж хитнувся старий. Простогнав:

— А-а...

Таня піддержала.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

1

Увечері пізно в сквері біля накритого покривалом пам'ятника фотографувався Радобужний. Кухман помагав. Остеронь стояв Овчар.

Фотограф (до Кухмана). Запалюйте магній! Раз, два...

Кухман. Три! (Запалив).

Фотограф. Готово!

Радобужний (Кухманові). Одну фотокартку для музею революції.

Кухман. Гарзд.

Радобужний. І щоб завтра ж був відбиток в газеті!

Фотограф. А якщо не встигну?

Радобужний. Обов'язково!

Овчар. Бо завтра увечері почнеться перевірка.

Радобужний. Чи не від того ви й фотографуватись одмовилися?.. Завтра о другій годині відбудеться відкриття! В газеті буде стаття! Отже, фотокартка не для перевірки!

Фотограф пішов.

2

Поблизу десь заграла музика. Овчар пішов алеєю кругом пам'ятника. Радобужний до Кухмана:

— Не верталася?

Кухман. Жду!

Радобужний (по паузі). У партбюро дізнавався — заяви на мене від Бруса нема.

Кухман. Я ж вам казав... Хо-хо! Ви й мені не вірите!..

Радобужний. У комісії?

Кухман. Нема! Брус мовчить! (Побачивши ще віддала жінку). Жено-о!

3

Підійшла жінка. Кухман показав на Радобужного:

— Андрій Оверкович жде.

Кухманова. Ніна ще в готелі і до Бруса переїде лише після чистки.

Р а д о б у ж н и й. Листа віддали?

К у х м а н о в а. На жаль, відповіді не дала.

Р а д о б у ж н и й. А гроші?

К у х м а н о в а. Повернула. (*Оддала Радобужному гроші*).

Р а д о б у ж н и й. Гарзд! Дякую! (*Пішов алеєю кругом пам'ятника*).

К у х м а н. Ніна і геть розумніша за нас. Хвалю! Вона жіночим своїм серцем відчула, що Радобужному скоро амба вийде— похитнувся на сферах і взагалі на вичистку пряде. От Нінушка завчасно й пригорнула Бруса.

К у х м а н о в а. Ані подобинки! Воша просто закохалася ним.

К у х м а н. Припустімо! Та хоч яке чисте кохання буває, а все ж таки квітам його потрібна матеріальна тичина. Розумна жінка інстинктом цю тичину чує.

К у х м а н о в а. Що ти маєш на думці?

К у х м а н. Я маю на думці, що коли б ти закохалася з усіх твоїх сил Брусом, я б дуже був радий і благословив би вас...

К у х м а н о в а. Дурень!

К у х м а н. Поки ти не закохалась — я дурень. Хо-хо. (*Пішли алеєю кругом пам'ятника*).

4

К л и м і Ш а й б а об руку з жінкою, на грудях квітка. Лускаючи насіння, підійшли до пам'ятника. Стали.

Ш а й б а. Оце він. Бачите?

В е к л а. І зробили ж... Опудало якесь.

Ш а й б а. Сама ти опудало! Дивись баньками, а не...

В е к л а. Накрито його чи ні?

Ш а й б а. Авжеж, накрито. Розкумекала тепер?

В е к л а. Від дощу, чи що?

Ш а й б а. Ну й дурна ж! Ну, протокольно, дурна! Та хіба пам'ятники бояться дощу?

В е к л а. Чого сердишся? Ну розкажи дурній!

Ш а й б а. Завтра посходиться народ, промови скажуть товариші, що так і отак, мовляв, треба розуміти пам'ятника, о. А тоді одкриють...

В е к л а. А я думала, що привезуть його або завтра привселюдно зроблять...

Ш а й б а (*до Кліма*). Чуєте, товаришу село? Ну протокольно, що темно в голові у жінки. Ой, треба, Век-

лушо, щоб ти частіш на люди виходила, треба просвіщатися, а не сидіти вдома. Бо тоді, скажу, жінчина стане як жінчина, коли знатиме, де який пам'ятник, клуб, аеродром, чи музей стоїть та як його треба розуміти...

К л и м (*помацав пам'ятника*). З каменю якогось чи...

Ш а й б а. Залізобетон! Ми помремо, наші діти повмирають, а він стоятиме, і нікаторої гайки.

К л и м. Та невже?

Ш а й б а. Протокольно!

К л и м (*помацав ще. Захоплений*). Ах і матер'ял! От якби хату з такого матер'ялу!

Ш а й б а. Збудуємо!

К л и м (*постукав кулаком*). Га? До страшного суду вистоїть?

Ш а й б а. Сто страшних судів перестоїть!

К л и м. Це правда... Ах і матер'ял же, сучого сина...

Пішли були алеєю.

5

Н і в а і Б р у с навздогін:

— Товариші! Постривайте!

— На хвилинку!

Н і в а (*догнавши Веклу, Шайбу і Кліма*). Ми оце у вас були... Не застали... Здрастуйте. (*Поцілувалась з Веклою*). Про школу дещо маємо сказати. Брус!

Б р у с. Та радісного ще мало...

Н і в а. Проте...

Б р у с. Діло закрутилося. Сьогодні наша шефська комісія ухвалила запропонувати ячейці та місцевкомові со-купно, загальними силами й коштами, добудувати вашу школу...

Ш а й б а. Чуєте, товаришу село?

Б р у с. Правда, місцевком поки що на цю пропозицію не пристав, навіть одмовляється, та, я думаю,— переконаємо!

Ш а й б а. Треба переконати, хоч нехай тут усі коми упоперек стануть! Кожна школа — це ж верства по путі до соціалізму, і це протокольно, а село б'є ноги за сімдесят п'ять верстов і сидить на тім же місті, бо без школи — ви тільки подумайте!

Пішли алеєю. Заграла музика.

Тією ж алеєю. але з другого боку, наблизились Радобужний і Кухман.

Кухман. Сьогодні шефська комісія під проводом Бруса ухвалила добудувати тую школу загальними силами й коштами ячейки та місцевкому. На цих двох колесах Брус надумав випередити вас на дорозі до соціалізму. Я поки що загальмував заднє колесо, себто — місцевком. Як прикажете чинити далі? Гальмувати чи нехай їде?

Радобужний. Нехай їде. Нехай випереджає!..

Кухман. Але він вас переїде!..

Радобужний. Так!.. Переїхати мене він може... Тоді ось що! Загальмуйте!.. Ні, не треба! Коли є можливість добудувати школу в такий спосіб, нехай... Хоча ні! Загальмуйте!.. *(Подумавши)*. Загальмуйте до чистильної комісії. Лише! А там нехай їде!.. *(Ще подумавши)*. Там далі він мене не переїде... А то нехай і переїде... Мені важко, Кухмане, немов мене вже переїхали... Ви розумієте? Чого так темно в сквері?

Пішли алеєю.

7

Овчар п'яний сам.

— Завтра чистка. Завтра мене мають чистити, себто вичистять з мене партію, чи то мене з партії. Але скажіть, гей ви, мої примари, сопутники мої! Що таке чистка? Та не хором! Стійте! По одному! Ну?.. Чистка є своєрідний медичний огляд, кажеш ти, довгоухий? Гарзд. Ну, а ти що скажеш, куций? Чистка є лікування. Ну, а ти, волохатий? Чистка — хірургічна операція. Ха-ха! Виходить, по-вашому, що партія якась химерна поліклініка, лікарня, з якої спорадично, за браком місць виганяють частину хворих? Протестую! А втім, геть медичні терміни! Подайте філософських... *(Пішов алеєю, озирнувшись на свою тінь)*.

8

Брус і Ніна:

— Перевірку, чистку, Ніно, треба розуміти ширше й глибше. Це одна з форм невпинного у партії прагнення революційного класового добору. Чужоїдейних геть усіх!

Н і н а. Наприклад, Овчара куди?

Б р у с. Ідейно-хворих на лікування, кривоідейних на операцію. Партія не лікарня, не польовий шпиталь і на прапорі у неї не червоний хрест.

Н і н а. А Радобужного?

Б р у с. Із закута — на світло! А далі видно буде...

Н і н а. Ну, а вас?

Б р у с. Обов'язково на перевірку! На участку боротьби за новий побут у мене справи вийшли негаразд. Проте я критичних теорійок проти чистки вигадувати не стану. Навпаки! Вважаю чистку за свій партійний іспит і за революційний перед пролетаріатом звіт.

Н і н а. Я одержала від Радобужного листа...

Б р у с. Ну?

Н і н а. Читаю вам фрагмента. *(Тихо наблизилась до ліхтаря. Прочитала)*. ...Інтимно й щиро пишу... Ага, ось. Можливо, що й вас привабить, як Бруса, ідея перевірки, чистки. Раджу не вірити. Перевірка, чистка, як і суд, інституція неудоконалена. Випадковість грає першу роллю. Вирок здебільшого залежить від особистого настрою членів перевірної трійці, од їхніх шлунків, навіть од того, наприклад, як їм спалося з жінками, який настрій у жінок і яка буде погода...

Б р у с. Це коли в комісіях сидітимуть Радобужні. Але там керують ті, у кого тонкий класовий нюх, далекосяжне око, досвід і знання революційної педагогіки, Ніно. *(Пішли)*.

9

Радобужний і Кухман:

— Важко, Кухмане! Не сплю! Я думав, ревності — це просто блохи, але це теж якісь скажені коти. Щоночі їх більше навколо мене — ви розумієте?.. Якби ви знали!.. Я вже втретє убиваю жінку й Бруса... В уяві, звичайно. Учора, наприклад, був за городом, біля різниць. Саме тоді місяць зійшов і нестерпно блищали калюжі. І раптом мені почулося, що вони... цілуються і стогнуть... Я кинувся на їх... Га, Кухмане?

К у х м а н. Не раджу. Од безсоння ж та ревності є ліки — на кожну ніч свіженьку жінчину, і тоді всі ваші скажені коти обернуться на мартовських. *(Пішли)*.

Овчар, за ним Шайба, далі Клим і Векла.

Овчар. Протестую!

Шайба (до Кліма). Ведіть, товаришу село, жінку, а я тим часом проведу товариша інтелігента. Бачте, блудить?.. (Догнав Овчара). Здрастуйте, товаришу... Маю щось сказати...

Клим і Векла пішли.

Овчар. Шайбо! Що таке чистка?

Шайба. Ходімо, товаришу!

Овчар. Куди?

Шайба. Отак просто по дорозі. Протокольно, маю щось сказати. (Повів було Овчара).

Овчар (став. Уперся). Шайбо! Що таке чистка?

Шайба. По-моєму, чистка — це збільшення на руках у партії трудових музолів.

Овчар. І зменшення мізкових?

Шайба (подумавши). По-моєму, ні! Стинають лише ті музолі, котрі на ногах у партії, бо вони болящі і заважають у поході до соціалізму, по-моєму.

Овчар. А зменшення мізкових?

Шайба. Ну що ж! Которі хоч і головні, а заважають правильно думати, то їх треба зчистити, по-моєму.

Овчар. А по-моєму, чистка — це обшукування, обиск душі, після якого застаються брудні сліди од чобіт, га?

Шайба. Трапляється й таке, коли в душі темно і бруду багато.

Овчар. А знаєте — це відповідь!.. (По паузі). Коли в душі темно і бруду багато, то треба чиститися. Чиститися! Гей, моя власна контрольна комісія! Що скажеш тепер ти? Починай! Я далі сам себе дурити себто виправдовувати не можу! (Поліз по драбині на пам'ятник). Засідання власної контрольної комісії вважаю одкритим.

Шайба. Ходімо зо мною! Бо пізно ж... Дивіться, вже місяць зійшов.

Овчар (скинув піджака. До місяця). А, лисий! Здоров, лисий! Скоро й тебе вичистять із соняшної системи. Бо нікому ти тепер не потрібний в епоху електрики й пролетарських революцій, старий мрійнику, срібнолобий ідеалісте! Нікому! Хіба що на кладовищах та на кону для декорації...

Шайба. Упадете ж! Товаришу!

О в ч а р. Я вже упав! Розбився, розпився, розпався!
Ш а й б а. Побачить міліція — їй-бо, протокола напише.

О в ч а р. Більше за власну контрольну комісію не напише...

Ш а й б а. Ну будьте свідомі. Подивіться на себе з об'єктивного боку.

О в ч а р. Життя наше — сплошної протокол... Слово має голова власної контрольної комісії.

Ш а й б а. Готовий! По візника і в лікарню! *(Побіг).*

11

О в ч а р *(сам)*. Слово має голова... *(На другий голос)*. Ім'я, по батькові, прізвище? *(Звичайним голосом)*. Овчар Трохим Іванович. *(Одмінюючи голоса)*. Рік народження? — 1896-й. Ваше соціальне походження? — Алкоголік-інтелігент. Професія, тільки без жартів? — Мрії, потім песимізм, без жартів. Додаткова? — Скульптор. Освіта? — Здається, модна — незакінчена і недостатня. Партстаж? — Роками вийшов, на зріст малий — з двадцятого. Партнавантаження? — Для партії зайва вага. Додаткові відомості? — Зневірився, розпився, од колективу одбився, зайшов у закут, заснядів і розпався... Все!.. *(По паузі)*. Товариші дерева, бульваре, місяцю! Слухайте постанову власної контрольної комісії... Слухали — схвалили... Га? Що?.. *(Дослухаючись, немов до внутрішніх голосів)*. Стямся. Припини цю комедію... *(Подумавши)*. Гм... Висновок трошки несподіваний, театральний. Гаразд! Відповідаю теж трошки несподіванно і театралью: коли щирість вмирає, — бере гору театральність... Хай живе! *(Вийняв браунінга і вистрелив собі в скроню. Падаючи, руками заплутався в покривалі. Стяг його з пам'ятника)*. Появилось Ленінове обличчя, погруддя. Очі примружені, трошки іронічні; Ленінові очі всміхалися.

12

Вернувся Ш а й б а. Глянув — зрозумів. Подивився на одкритий пам'ятник. Розвів руками:

— Звиняй, Ільковичу... Звичайно, пролетарій такого б не вдіав...

Другого дня комісія від КК провадила перевірку. Закінчуючи вступне слово, голова сказав:

— Партквитка і браунінга видають не на те, щоб член партії робив із партквитка мішеню, із себе трупа. Стріляючи в себе, член партії цим доводить і переконує всіх, що він має лише одну здібність — стріляти і влучати на відстані кількох міліметрів, та й то у власний лоб. Проте, стріляючи в себе, член партії цим самим стріляє в партію і в революцію, себто робить вчинок антигромадський, антиреволюційний. Отак ми кваліфікуємо самогубство члена партії взагалі. Трохи іншого надаємо значення, коли член партії стріляє в себе під час партійної перевірки, або ж після неї, за дверима партії. Коли на запитання, хто ти і що зробив для революції, член партії відповідає пострілом, цим він доводить, що він або нічогосінько не зробив, або робив шкоду. Чи не є він до певної міри тінню, чи не повторює рухів провокатора, що теж на запитання партії пришиває до землі свого язика кулею? Нарешті, коли вилучений член партії замість апелювати на неправдивість і можливі під час перевірки помилки комісії забиває собі в голову кулю, цим він сам ставить точку після протоколу комісії. До якої категорії партійних самогубців треба причислити Овчара, подумайте і обміркуйте самі. А нам дозвольте приступити до чергової виклички і перевірки живих і дієвих сил нашої партії. (*Подивився у реєстрик*). Товариш Брус!

Брус встав.

Ваш біографічний і революційний маршрут?

Брус. Біографічний маршрут почав я року 1901-го. До п'ятого креслив його босоніж у квадратному дворі, на околиці міста, де жив мій батько, робітник-гарбар. Після сьомого до дванадцятого крутився маршрут мій між домом, початковою школою й вулицею. На дванадцятому році повів у найми. З тої пори покреслився він від дому кустаря-гарбаря на цегельню, знов до гарбарні аж до 1919-го. В той рік почав революційний маршрут: за комсомолом в Червону Армію, там за патронною двуколкою аж до Перекопу, потому до редакції військової газети і до нашої установи. Член партії від 1921-го. Все.

Голова. Що скаже бюро ячейки?

Голос з бюро. Активний. Крім основної роботи, редагує стінгазету, голова шефської комісії, робкор.

Голос. Навантажений, як молодий верблюд.

Голова. Хто має запитання? Одводи?

Виступив Кухман:

— Дозвольте?

Голова. Будь ласка.

Кухман (прочитав). До перевірної комісії. Од службовців і робітників нашої установи. Заява. Недавно член партії т. Брус, будучи на розмові у завідателя нашої установи т. Радобужного, висловився так, що нібито товариш Радобужний вижив з установи всіх розумніших за його, ініціативних співробітників і обсадився облесниками, похлібцями, підлизами, потакачами. Яко члени профспілки ми висловлюємо з приводу цього наш протест і питаємо: чи може бути в радянській системі така установа взагалі і чи може казати таке про службовців член партії? (Подає заяву).

Голова (до Бруса). Говорив таке?

Брус. Казав, але не про всіх. Будь ласка, почисліть, скільки там підписів?

Голова. Шість.

Брус. Їх авторів я й мав на думці.

Радобужний. Маю запитання! Чому товариш Брус, рисувавши перед нами свого біографічного маршрута, не довів його до моєї квартири, а в революційному не показав, як він боровся за новий побут? Адже ж півроку товариш Брус кохався нищечком од мене, потай од усіх з моєю дружиною. Чому за цей романтичний, побутовий маршрут ні слова не сказав товариш Брус?

Голова (до Бруса). Погано. Чому не сказав?..

Брус. Покохав — це факт. Не сказав, бо знав, що за це скаже товариш Радобужний, хоча він і пропонував мені завчора помирну. А от що про це я раніше не сказав — це моя провина.

Голова. Ще хто має що сказати на товариша Бруса?.. Нема?.. Товариш Радобужний! Ваші маршрути!

Радобужний. Народився року 1895-го, на селі, батько незаможник-селянин, жив завжди у злиднях, їздив і орав лише своїми батьківськими... Мій маршрут — хата, поле, трохи школи, був за пастушка... потім... за писарчука. Пішов до міста шукати кращої долі. Найшов її — в сінях земської управи. Був за кур'ера, потім земським почтарем. Склав іспита на «частного поверенного», одружився. Революційний маршрут: партія есерів — вісімнадцятий рік, тюрма (півроку), комуністична партія — дев'ятнадцятий рік, сім місяців подполья. Денікінці спалили хату, викололи батькові очі. Тату, скажіть, за що вам викололи денікінці очі?

Старий (покірливо). Ти ж знаєш, сину... Навіщо його згадувати...

Радобужний. Скажіть.

Старий. Ну, за тебе... Переховував тебе, а вони за цей викололи, й хату спалили.

Голос. А довго ви переховували і де?

Старий. Та щось місяців з п'ять, а то й шість буде. На горіщі, в клуні, в копах, на баштані. Було того ховання та поневіряння...

Радобужний (перебив). Викололи очі!.. Від 1920-го — завідатель підвідділу, від 1923-го — завідатель установи.

Голова. Хто має щось сказати про товариша Радобужного?

Брус. Що Радобужному на розмові казав, те ж скажу і комісії, з додатком. Коротко. Формулою. Радобужний є квадратний корінь з двох партіксів плюс з одного бюрократичного ігрека плюс з трьох міщанських зетів. Числову, реальну вагу цих невідомих я визначив точно в своїй заяві, за винятком двох партіксів. Певен, що комісія визначить їх більш точно, взявши на увагу такі дані...

Голова. Як маршрут з горіща через копи на баштан? Гаразд! Не хвилюйтесь, товаришу Брусе! Ще хто має сказати?

Десь позаду озвався непримітний Шайба:

— Я ось. (Вийшов наперед).

Радобужний (зірко). Як це ви сюди попали?

Шайба. А так, як і ви. Партія велика — з усіх боків зайти можна. Та тільки я без всякої шкоди зайшов до партії, і це протокольно. Крім того, й не сам. Товаришу село! Ану вилазьте!.. Ось що, товариші. Скажу небагато, бо ще не вмію багато сказати. Куди веде нас ленінський маршрут? До школи, до соціалізму і так далі? Так? — Так! Товариш село ходить цим маршрутом три роки, б'є ноги, а товариш Радобужний ну ніяк не хоче підійти цим маршрутом до села, дарма що добре знає дорогу. А от товариш Брус зразу підійшов.

Клим (висунувсь з-за спин). По-шефському, спасибі їм. Завтра купуємо дерево на школу.

Шайба. Все!

Голова (до Радобужного). Скажіть, товаришу Радобужний, ви з своєю дружиною у злагоді жили? Любили? Поважали?

Р а д о б у ж н и й. Так!

Довго не наважувавсь, нарешті підвівся старий. Голосно:

— Товариші партія! У вас є програма, а у мене старий бог, та й простіть мене! (*Повернувся до сина*). Сину! Навіщо ти кажеш, що в злагоді жив і любив, коли ти... од неї перелазив до другої, до Тані ось... Через закон, як через тин, перелазив. Ну, перелазив, з ким не буває. Та навіть неправду казати, коли усі тут правду кажуть! Товариш Брус он признався, про тебе так грамотно, так хороше сказав... Полагодьтесь, помиріться якось!.. А ще я хотів просити вас, товариші партія, не вилучайте Андрія за мене, за те, що, бува, не вдержусь та часом і гайну з дурного розуму до церкви... Бо, бачте, старий я. На село б мені. На селі хочу померти, а то у вас тут, либонь, і кладовища камінні.

Г о л о в а. Товаришу Радобужний. Дозвольте поки що одібрати у вас партквитка. Підкреслюю: поки що... А вам, товаришу Брусе, доведеться нам усім колективом вписати догану... А товариша Овчара, хоч і мертвий він,— дозвольте нам, товариші, викреслити з партії...

Ш а й б а. Ось що... Подумав я оце... Запишіть там мене у кандидати до партії. Протокольно кажу.

Г о л о в а. Після перевірки — будь ласка!

ВІСНИЙ
БУНТ

П'ЄСА НА ДВІ ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ

Ромен
Байдух
Майка
Тиміш Гай, або просто Гайка
Дівчина з околиці
Трохимович, майстер
Тарасович, воротар
Іванович, робітник
Молодий робітник
Канторник Улас Панасович
Машиністка Антоніна Олексіївна
Куркуль Мартюк
Придуркуватий Савко Нитик
Руда Шапка
Громадянин Довгі Вуса у підтяжках
Голоси: сумовитий з другого поверху
жіночий — десь з ліжка
сусідчин. спросоння
Собачник
Квартирний хазяїн
Секретар в оргрозподілі ЦК
Секретар зборів у колгоспі
Два сільські комсомольці
Чужоземна делегація — троє з Рура, двоє з Гамбурга,
один з Парижа і жінщина з Манчестера
Вартові на кордоні — лівий та правий

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА ПЕРША

На сходах комуніверситету. Рух. Окремо трн. Один з них піднесено:

—...сходи і двері в життя. Друзі! А момент історичний, от право. Його так собі не вирвеш з календаря життя. Ти, я бачу, Байдуше, на це посміхаєшся. Дак знай — колись майбутній пролетарський, певніш — соціалістичної ери поет обов'язково напише про цей момент цілу поему, драму навіть, щоб можна було й на театрі виставляти, і почне її, смійся, Байдуше, почне її, от побачиш, Майко, обов'язково почне її так: у двадцяті роки великого революційного століття, в часи першої героїчної п'ятирічки, десь на Україні, на сходах комуністичного університету буяв могутній рух, о! Сто сімдесят пар чоловічих чобіт, з них понад сто за соціальним походженням робітничих, тридцять сільських, двадцять сім інших та плюс чотирнадцять та шість та одинадцять пар відповідних до тієї ж анкети жіночо-дівочих черевиків виносили з комуністичного університету по закінченню його відповідну кількість озброєних марксо-ленінською зброєю борців-комунарів та комунарів...

Б а й д у х (*другові під тон*). Плюс одного симпатичного, але, на жаль, недобитого романтика.

М а й к а. Ромена. Дотепна характеристика!

Р о м е н. Мінус одного не менш симпатичного, але, на жаль, ще недобитого скептика Байдуха.

М а й к а. Bravo! Ще краще!

Б а й д у х. І плюс — мінус дуже симпатичну, але, на жаль (*моргнув Роменові*)...

Р о м е н. На жаль, середню між ними...

Б а й д у х. Себто ні се, ні те...

Р о м е н. Здається, жіночого роду істоту Майку.

Б а й д у х. Прекрасна характеристика!

Р о м е н (*другові під тон*). Прекрасна характеристика!

М а й к а. Здається, характеристика. Але початок майбутньої драматичної поеми, її, так би мовити, урочисту епічність зламано. Та й чи стануть на цих репліках читати або ж дивитися далі майбутні глядачі, коли на самому початку їм уже оголошено характеристики дійових осіб?.. Який інтерес!

Б а й д у х. Наївні будуть люди. У нас написані характеристики частенько не відповідають дійсності.

Р о м е н. О! Не скептик?.. Ні, Майко, майбутній поет-драматург мусить зразу відчутти соціальним своїм носом, що скептицизм зовсім не типово було нашій епосі явище, і тому він ніколи не дасть першої репліки нашому симпатичному Байдухові...

М а й к а. Ну, це все жарти, товариші! Киньмо! Прекрасне було слово від ЦК.

Р о м е н. Так писатиме далі наш майбутній поет-драматург і цим сам покаже він глядачам, що вся попередня сцена, то були просто собі жарти трьох друзів, бо в часи першої героїчної п'ятирічки люди, скінчивши комуніверситети, по-дитячому також уміли й сміятись. А показавши все це, почне драматичну поему свою першою серйозною реплікою й обов'язково так: прекрасне було слово від ЦК КП(б)У, говорила двом своїм сусідам, найближчим друзям, молода ще... Як по-твоєму, Байдуше, правдивіш — молода ще, чи — ще не стара Майка?

Б а й д у х. По-моєму, ще не досить молода.

Р о м е н. Говорить ще не досить молода, зате з досить сірими очима комунарка Майка. Та на це той, що його названо було в жарт скептиком, відповів. Твоя друга репліка, Байдуше. Повтори, що ти сказав у двадцяті роки минулого двадцятого століття, в часи першої героїчної п'ятилітки, на сходах комуніверситету на репліку Майки: прекрасне слово було від ЦК!

Б а й д у х (*замурмотів якоїсь сумовито-іронічної*). Тім-тірі-рі-льом.

Р о м е н. Ну?

Б а й д у х. Ти питаєш про це так, ніби тобі хочеться по цьому сказати: а мені, уявіть, не сподобалось. Будь ласка — мені теж це слово сподобалось.

Р о м е н. А мені без жартів слово сподобалось. «Ви переозброїлись і озброїлись в таку зброю, що при ній ви вже не можете поступитися, ані схитнутися навіть на йоту, навіть перед найсильнішим, найозброєнішим ворогом. Навіть у хмарні осінні дні ви повинні бачити далеко й

ясно, найдальшу мету нашу так же ясно, як і найближчу». Так! Ми переозброїлись. А я навіть більше, друзі. Я вдруге на світ народився, от право! Що хочете, те й робіть собі після цього, а я вдруге, знову й по-новому починаю жити! От без жартів кажу: тринадцять років тому, весною сімнадцятого я також виходив у світ на боротьбу за соціалізм. Але тоді я виходив у світ з перекинутим відбитком його в моїй голові. Я йшов і дивився на світ крізь голубий туман ідеалізму. Через те іноді калюжа здавалась мені за море і навпаки. Нині я йду...

Б а й д у х. І море здається за калюжу і навпаки.

Р о м е н. А нині я йду і світ бачу, Майко, таким, як він є — з базисом, надбудовами, не знаю тільки, навіщо з Хомою Байдухом — складний, великий світ явищ і речей, світ протиріч і боротьби...

М а й к а. ...класової перш за все.

Р о м е н. Бачу в одвічному русі і в часі, бачу далеко й ясно, бо маю в руках ліхтар лєнінізму, а до всіх таємниць ключик марксизму...

М а й к а. А добре сказано, Байдуше, га? Маєм в руках ліхтарі лєнінізму і до всіх таємниць буржуазних ключики марксизму.

Б а й д у х. Круть, верть — під черепочком смерть.

М а й к а. Вас іст дас?

Б а й д у х. Таємниця.

М а й к а. А не дурниця?

Б а й д у х. Ти ж не любиш поезії в політиці.

М а й к а. Але люблю політику в поезії.

Р о м е н. Як гвіздком прибила комунарка того, кого в жарт було названо скептиком, писатиме далі майбутній соціалістичної ери поет-драматург.

Б а й д у х. Хоч образ людини з ключем і ліхтарем, додасть він од себе, з політичного боку є дуже невдалим, бо нагадує більш Діогена, апостола Петра, а то й просто нічного татя-одмичкаря, ніж, скажімо, марксиста-войовника.

М а й к а. Помстився.

Р о м е н. А так! Ми були й одмичкарями. Коли нас буржуазія не допускала до секретів науки вдень, ми, як таті, підкрадалися до них уночі. Без ключа, з каганцем у руках догризались, одкривали зубами. Дипломатські ковані скрині та сейфи довелось одімкнути багнетами і навіть уночі, не спитавшись господарів. Так! Ми й одмичкарі, коли треба. Але нині ми йдемо — ми з комуніверси-

тетів виходимо, от! Діогени шукали людини удень, з ліхтарем не знаходили, ми маси знайшли, за нами йдуть мільйони. Апостолопетрів райські ключі у сінях панських іржаві висять. І навіть на брукт не годяться, ми ж одчинеємо брами в майбутнє, от. Ми новий, східній клас. (До Байдуха). Та з приводу цього скинь ти хоч раз сірі окуляри скепсису, чорте! Перестань тірлілікати. Засмійся! Ну хоч крикни!

Б а й д у х. Що?

Р о м е н. Що? Ну, наприклад, ми скінчили комуніверситет — ура!

Б а й д у х. Ура-а!

Р о м е н. Ще раз!

Б а й д у х. Ура-а!

Р о м е н. Нарешті. Вітаю. Ну, а тепер, друзі, в життя!

Б а й д у х. Перед тим, як йти в життя, я б радив зайти до оргрозподілу ЦК, бо без папірця од нього навряд чи нас до справжнього життя пустять.

Р о м е н. Ну от. Він знову своєї.

М а й к а. Сьогодні до ЦК вже пізно. Не встигнемо.

Р о м е н. То чому б нам, коли так, не зробити зараз на дозвіллі романтичну подорож трьох друзів? Га? Після трьох років роботи?

М а й к а. Насправді! Я б оце теж пішла десь відпочити. Але куди?

Р о м е н. Я поведу! Я покажу!

Ідуть.

КАРТИНА ДРУГА

На околицях міста. Досвіт.

М а й к а. Читала й на кону бачила студентські банкетти. Чомусь уявлялося, що на них справді весело, легко, приємно. А спробувала — бе! Димно, крикло, брудно, погано, скрізь недокурки, недогризки, а найпоганше те, що й мислі, й слова у питців схожі на недогризки, недокурки. Якась суцільна словочихавка. Та ще й завів десь на околицю, далеко від дому. Висновок — твердий: йдучи з пивної, залишаю, друзі, в ній і рештки роменової романтики. А пиво! гірке ж, ну як...

Б а й д у х. Товаришко жєнщино! Романтика — так, це хвороба. Але ти лаєш і ліки за те, що вони гіркі.

М а й к а. Ти вважаєш пиво за ліки? Ще гірше!

Р о м е н. А я пропоную, друзі, не додому!

М а й к а. То куди ще?

Р о м е н (*жест на схід*). Отак просто. (*Жест навколо*).

Й відчуйте ж ви справжню романтику!

Б а й д у х. Тім-тірі-рі-льом...

М а й к а (*підносить годинника*). На п'яту пішло!

Р о м е н (*піднесено-жартівливо ніби*). Саме її, найзначнішу у сутках годину відчуйте! П'яту, о друзі, коли бліднуть зорі на небі, уста закоханих на землі...

Б а й д у х. А повз них гуркотять асенізаційні бочки харківського комунгоспу...

Р о м е н. Коли за статистикою найбільш помирає на землі людей, ви знаєте? Карають засуджених, вішають революціонерів, в кабінетах рішаються найзначніші питання воєн, на тайних нарадах — час революцій, повстань...

Б а й д у х. Двірники метуть вулиці, бредуть і мочаться п'яниці...

Р о м е н. Годину боротьби найдужчої смерті, найстрашнішої неминучості з потомленим, сонним безпорадним людським життям і разом годину найсильнішого кохання, найніжнішої інтимності, геніальних думок і дивної тиші.

Б а й д у х. Яка ж твоя після цього буде думка? Пропозиція?

Р о м е н. Пропоную зустріти цю годину не вдома, не в постелі, а тут ось, на межі вчорашнього й завтрашнього. Пропоную пройти її, друзі, з відкритими очима!

Б а й д у х. Ну це ще, хвала богам, не так геніально. Я думав, він запропонує й нам померти або когось повісити чи повстання зняти.

Р о м е н. Зморозив Байдух, а Майка засміялась, — писатиме далі майбутній поет-драматург. Але той, кого в жарт було названо романтиком, ще з дужчим запалом і, навіть скинувши кепку...

Б а й д у х. Воскликнув!

Р о м е н. Так! Люблю цю годину! За те, що вона не така, як двадцять три інші, — межова, досвітня! Я певен; що саме в цю годину Бетховен скінчив дев'яту симфонію...

М а й к а. Ой!

Р о м е н. Маркс дописав «Капітал». Майка його визубрила.

М а й к а. А Ромен насилу згадав.

Р о м е н. Фауст уперше поцілував Гретхен. Якась пер-
вісна, глибинна, чиста. Ну от надзвичайна!

М а й к а. Що за незвичайний естетизм!

Б а й д у х. Людини з ліхтарем ленінізму, з ключиком
марксизму. Тім-тірі-рі-льом.

Р о м е н. Розумію іронію, але хто з нас на ходилицях
зараз? Хто більш фальшивий, нещирий? Ідуть удосвіта
три комуністи, бачать ранню зорю. Кругом, як мачти,—
риштування п'ятирічника. Вони скінчили комуніверситет.
Не мачти, звичайно, а комуністи. Пора року — весна,
бруньки як зелений дощ, а зоря, ну гляньте,— як вікно в
прекрасне майбутнє, до якого хочеться підійти й гукнути
отак просто й радісно: добридень!

М а й к а. Кому?

Р о м е н. Всьому світові! Майбутньому! Одному з них
хочеться, двоє ж ховають чомусь це прекрасне чуття, за-
ганяють в підвали свого я. Ще б пак! Хіба ж личить, мов-
ляв, поважному комуністові така поведінка — думати
вголос про якісь дурниці, про надзвичайність п'ятої годи-
ни, наприклад, про синтез смерті, кохання, про весняні
бруньки і разом про п'ятирічник? Це ж романтика! Або
уявляти, що зоря — вікно, гукати комусь там добридень,
радіти, сміятися. Комуніст — це ж о! (*Жартуючи, удає
надто серйозного й поважного комуніста*). Думає лише
про п'ятирічку. Очі в його отакі, обличчя камінне, голос
холодний, чоботи сурйозні. Та звідки це, хто заводить
таку форму? Комуніст — це ж прообраз, початок майбут-
ньої соняшної людини, зануди ви! Навіщо ж ховаєте сміх
за халяви, а чуття в портфель? Ви в масках! Скиньте їх
к бісу! Майко! Гукай же добридень!

М а й к а. Гукати всьому світові — це значить добри-
день і Болдвинам і Пілсудському — класовому ворогові,
так? Це привіт не революційний. Примиренство. Не
можу.

Б а й д у х (*до збитого Ромена*). Ну?.. Ти зараз похо-
жий на того анекдотичного дядька, що, упавши сонний з
полиці од розбиття поїзда, сказав: от гепнувся, аж маши-
на стала.

Р о м е н. Майко! Спасибі! За коректив од марксизму!
Але ти, користуючись з того, що Маркс покійний, застав-
ляеш старого говорити надто елементарні дитячі речі. Та
суть вся в тім, що коли ми гукаєм в майбутнє добридень,
то в Болдвиних темніє в голові й починає заходити сонце.
Це перше. Друге, скажи мені, моя мила, середнього роду

істота, є в тебе почуття? Чи просто конгломерат корективів, цитат, марксо-ленінських формул, і тільки — скажи?

М а й к а. Не знаю, але, здається, класова чуйність є.

Р о м е н. Цілий день борюся я за радість, а ви поруч ніби на кладовище йдете, зануди. Так от вам назло, на досаду, піду зараз знайду собі товариша, до того ще й дівчину, хорошу таку, з ясними очима.

М а й к а. Років з сорок.

Р о м е н. Молоду.

М а й к а. Та ти ж уже немолодий.

Р о м е н. Зате я сьогодні молодший, ніж буду завтра.

Б а й д у х. О п'ятій годині такі дівчата вже не працюють. Сплять.

Р о м е н. Беру на увагу твій досвід, але я не поміж них собі друга шукатиму. А от просто отак. Підйду ось до воріт цього будинку (*і підходить*), постукаю (*стукотить*), пройду всю околицю й питатимусь, просто й голосно: деь тут має бути хороша собі, ясні очі дівчина? Я її шукаю!

Б а й д у х. І опинишся в районі.

Ромен стукає. Гавкають собаки.

М а й к а. Та ти справді п'яний, чи що?

Р о м е н. П'яним шукають дівчат візники.

М а й к а. Це вже неподібність! Цинізм.

Р о м е н. Навпаки. Циніки, розпутники та й наші моральники шукають дівчат уночі, нищечком та обзираці, я — на зорі, в зоряному настрої просто собі питаюся дороги до хорошої дівчини й бажаного друга, — відповів той, кого в жарт було названо романтиком. А відповівши ще раз, постукав у двері першого, що попавсь на очі будинку. І не встигла ойкнути Майка, як ті двері зарипіли, і от виходить до них громадянин — Довгі Вуса, у підтяжках: «Добрідень!»

Д о в г і В у с а. Чого вам треба?

Р о м е н. Тут деь, скажіть, живе, має жити хороша дівчина?

В у с а (*підозріло*). Дамочка, ви хотіли спитати?

Р о м е н. Ні, дівчина. Хороша така. В неї ясні очі.

В у с а. Проходьте далі, а то...

Б а й д у х. Тім-тірі-рі-льом...

Р о м е н. Буркнули підозріло Вуса й зайшли за двері. Але це не спинило того, кого в жарт було названо романтиком. Тут деь живе, скажи мені, околице...

Б а й д у х. Контрольна комісія.

Ромен. Нічого подібного. Тут десь мусить жити хороша собі...

Вуса (з-за дверей). Гм... А скажіть, чого, наприклад, чого ви постукали в ці двері, а не в другі ось, наприклад?

Ромен. Я постукаю й туди, в усі двері, аж поки не скажуть мені, де тут живе хороша така собі дівчина.

Чоловічий (трохи сумовитий голос з другого поверху). Таких женщин і дівчат тепер вже, здається, нема.

Жіночий (десь з ліжка). Що-о?

Чоловічий. Я сказав, голубонько, здається.

Сусідчин (спросоння). Як таких нема? Як нема? А Голубових Настя? Хіба не водить за собою щовечора купи хлопців?

Гавкають собаки.

Собачник. Хто тут і кого шукає?

Ромен. Я, наприклад! Хорошу дівчину!

Собачник (обурено). Дак при чому ж тут сердешні тварини?

Ромен. Себто?

Собачник. Що ви їх бунтуєте? (До квартирного хазяїна. Запобігливо). Собачки, чую: гав-гав, гав-гав. А в Юнки ще й цуценятка.

Квартхазяїн. Все одно рішу. Всіх ваших собак! Не дають спати! Не дають жити!

Собачник. Дак при чому ж тут, проаналізуйте, коли ж їх бунтують?

Квартхазяїн. Справжні котрі, мисливські собаки, ніколи по-дурному не гавкають. А ваші дрантя! Покручі!

Собачник (наче йому всадили ножа в серце). Юнка?.. Медалістка!.. Першокласний сеттер!.. З Лондона приїздили! З Нижнього! Та Юнка на весь Есесер сеттер, а ви ідіють!

Квартхазяїн. Все одно рішу!

Тим часом сумовитий зійшов наниз.

Сумовитий (До Ромена). Ви ніби трохи симпатичний. Хто ви такий?

Ромен. Я? Ну як би вам сказати. Я просто собі чоловік, що просто собі шукає на землі хорошої дівчини.

Сумовитий. Співчуваю, але не розумію.

Вуса. Гм... А скажіть, це ви і вчора уночі отут у постаті хорошого чоловіка під вікнами ходили?

Ромен. Ні! Я зовсім не той, на кого ви думаете! Бач-

те, ми йшли оце,— я й мої друзі. Ми скінчили одну трудну, але прекрасну й велику науку. Запевняю, що коли б ви її скінчили, коли б хоч трохи збагнули, то зрозуміли б мою й свою радість. Та ще, подивіться,— весна, зоря над соціалістичним риштуванням! Мені хочеться співати, танцювати, а мої друзі ескортують мене, як покійника. Дак я їм: піду, кажу, пошукаю кращого собі товариша і на досаду їм хорошу, ясні очі, дівчину.

За вікном чоловічий голос: «Мамусю! Які у вашої Мотроньки очі?»

Ж і н о ч и й. Ідійот!

Г о л о с (зітхнувши). Тридцятий же минає.

Р о м е н. Оце я й шукаю. Але я представник нового чуття. Я не можу так шукати,— так, як шукав і шукає жінщин старий клас, розумієте? Ми не повинні більш засилати сватів ані полювати на дівчат по бульварах, на вулицях вночі. Геть і ширмочки міщанської моралі, за якими тхне більш закутом, клопами, ніж пахне етикою чи просто гігієною. Старими дорогами я не можу йти, питаюся, шукаю нової. Просто й радісно: десь тут має жити хороша собі, ясні очі, дівчина? Ви тепер розумієте?

С у м о в и т и й. Розумію. Негайно ляжте і не ворухіться хвилини з п'ять! Перестане!

Р о м е н. Себто?

С у м о в и т и й. З особистої практики: раз горілка ударила в голову, негайно, де б ви не були, лягайте і не ворухіться хвилини з п'ять. Другі там радять, знаєте, нашатирий спирт, або два пальці,— ні-ні, ляжте і не ворухіться хвилини з п'ять, і все це ударення перестане.

Б а й д у х. Тім-тірі-рі-льом...

Р о м е н. А я теж з особистої практики: коли темрява ще криє ваш розум, сприймання й свідомість — поменше лежить і більш ворухіться! Більш ворухіться ви тут на околиці! На околиці вашого буття. Околице, околице, та невже в тебе справді немає хорошої дівчини, що ти не можеш показати до неї дорогу, а показуєш тільки до Голубової Насті? Поети, поети! Особливо комсомольські. Невже ви не знайшли за десять років революції, що ви не списали жодного прекрасного, яскравого образу нової пролетарської жінчини? Чому на кону ми бачимо актрис більш в ролі жінок своїх чоловіків, ніж в ролі жінок нового класу? Невже нема у нас дівчат поетичніших за Джульетту, вірніших за Елоїзу, привабливіших за Тетяну? Мають бути. Навіть у тебе, околице. Їх треба зна-

йти і показати всьому світові. А шукаючи, не треба, зрозумійте ж ви, громадянине Вуса, ховатися з природним нашим почуттям, не з якимось недугом, з прекрасним почуттям, як з тайною хворобою.

Дівчина (з балкона з книжкою. Сердито). Ну та й що ви з ним носитесь, як сліпий з кобзою?

Ромен. А я вас бачу. Добридень!

Дівчина. Та й я бачу, хто ви такий.

Ромен. А хто я, по-вашому?

Дівчина. Безробітний артист посередробмису.

Байдух. Тім-тірі-рі-льом...

Ромен. А я просто почтальйон з листом од власного серця до бажаної хорошої дівчини.

Дівчина. Ви скоро скінчите цю вашу декламацію?

Ромен. Аж коли знайду її з отакими, як у вас, ясними очима.

Дівчина. Ви часом не Малахій Стаканчик, що так шукаєте? До речі, й він, здається, був почтальйоном.

Ромен. Ого! То ви знаєтесь на нашій літературі?

Дівчина. Не зовсім вона наша, але знаю. Про голу-бомрійне малахіяństwo знаю.

Вуса. Ага-а!.. То знайте ж, що я й завтра не поїду в командировку. От-с!

Ромен. А хіба тепер хороша дівчина — це голуба мрія? Ії, по-вашому, нема?

Дівчина. Якої ви шукаєте, — мабуть, нема.

Ромен. Хорошої!

Дівчина. Що значить по-вашому — хороша? Мабуть, та, що не спить вночі, читає романи, зітхає на зорі та нюхає квіти або...

Ромен. Ні! Та, що вдосвіта рано, здається читає (придивляється), вивчає «сопротивление материалов».

Дівчина. Дак не заважайте!

Ромен. Спалахнула, пішла й зачинилась, — писатиме далі майбутній поет-драматург. Але то справді була хороша дівчина, у неї справді були ясні очі, вона справді удосвіта вчила «сопротивление материалов», і це справді була романтика, — закінчить він розділ і поставить крапку. Романтика, друзі!

Байдух. Од якої, я чую, зазнала горя собака Юнка.

Скавчить собака. Зловісний голос: «Все одно рішу!»

І я певен, Вуса сьогодні битимуть жінку. Тім-тірі-рі-льом...

М а й к а. Трамвай! Скоріше! Досить цієї справді мелодекламації.

Сідають у трамвай. Ромен оглядається. На балконі прочинились трішки двері. Голубіють очі. Дзень-дзень. Ромен посилає рукою широкий привіт.

КАРТИНА ТРЕТЯ

1

В оргрозподілі ЦК. Секретар Він підписує паперя. Дзвонить телефон.

С е к р е т а р *(не перестаючи писати, лівою бере трубку)*. Оргрозподіл ЦК. Слухаю. Про відрядження на заводи? Сьогодні посилаємо цілу партію. Кажу — цілу...

Дзвонить другий телефон.

(не кидаючи першої трубки, прикладає другу до другого вуха). Так! Засідання! Уже відбувається...

2

Входять Майка, Ромен, Байдух.

М а й к а *(до секретаря)*. Ми на призначення...

С е к р е т а р *(з телефонними трубками навхрест, головою показує на двері, щоб увійшли)*. Зайдіть! *(В першу трубку)*. Хвилинку... *(В другу)*. Ні, ні! Це я не вам. Сьогодні посилаємо цілу...

Дзвоник з кабінету.

Зараз! Вибачте, не вам... Посилаємо цілу партію. Так!.. *(Кладе трубку і йде з паперами в кабінет)*.

3

З коридора прочиняються двері — чоловіча голова:

— Тут, скажіть, оргрозподіл ЦК? Гм... Нікого ще нема, чи що? *(Входить, в провінціальній куртці. Підходить до зава дверей. Навишпінках одходить)*. Гм... *(Безпорадно повів очима)*.

Телефон дзвонить удруге.

(Бере трубку). Слухаю! Так, це оргрозподіл ЦК партії, тільки ви, будь ласка, тихіш. Ні, ні, засідання нема, я сам

тут... Так, зрозумів, але я не Вайсберг. Я просто так собі, партієць. Ну просто відряджений до ЦК з периферії. З периферії, кажу. З пе-ри-фе-рії... Ви питаєте, чого я взяв трубку? Нікого нема, от і взяв... Та чого ж ти лаєшся, барашко? Я ж з ввічливості взяв... Як мое прізвище? А ти хто такий, що питаєшся мого прізвища? *(Почувши відповідь, раптом кидає трубку і навшпиньках одскакує)*. Гм... Оце, мабуть, знов напорвся.

4

Входять Майка, Ромен, Байдух.

Ромен *(ще з порога)*. Кого я бачу? Тиміш Гай? Тимоко! Тимошику! З двадцять другого ж... Га! От несподівана зустріч... І прекрасна! — Так писатиме майбутній... *(зворушений, Майці і Байдухові — на чоловічка в провінціальной куртці)*. Тиміш! Гай!

Чоловічок, теж страшенно зворушений, одводить Ромена од дверей.

Ромен. З двадцять другого року не бачились. Теж романтик! Старий романтик! Навіть прізвище собі прибрав романтичне, ще сімнадцятого — Гай!

Чоловічок. Уже не Гай — а Гайка тепер. Переробили чорти на Гайку.

Ромен. Дев'ятнадцятого на фронті одбив сам на Дніпрі пароплав у білих. Ми, одступаючи, з лівого берега, затопили. А білі вийняли, одремонтували, — вже дивимось — парує. Майно. Далі дивимось — жене вдосвіта до нас. Паніка. Стріляй! Підожди, не стріляй, кричить. Дивимось — Гай на капітанському містку.

Майка. Так?

Ромен. Пішов сам на вивідки і пригнав.

Гайка. А, та на які там вивідки! Просто, признаться, здизертирував на той берег. Хотів ще раз попрощатись з однією, між нами тільки кажучи, жіночою особою...

Ромен. Не романтик?.. Але не дійшов. Дивиться — пароплав стоїть і парує.

Гайка. Та катер! Команди чоловіка з п'ять.

Ромен. Пробують машину. Він на катер. Бабах капітана в воду! Красні! — кричить, — оддай кінці!

Гайка. А машиніст не з їхніх був. Лука Чеченя. До речі, знаєш? Помер, сердега, той рік. Од трагічної смерті, як казав над ямою наш промовець Заїка Іван, — з'їв сім порцій мороженого і помер.

Р о м е н. А Заїка ще й досі промови любить виголошувати?

Г а й к а. Ого! Його оце недавно побили. Зайшов десь на похорони, з попом ховали, і закрутив, кажуть, годин на три антирелігійну промову.

Р о м е н. Чудесний Іван Заїка! Пам'ятаєш, як він на різдво удосвіта з пам'ятника говорив антирелігійну промову, аж поки не стяг його начальник міліції Іванов. До речі, де він тепер?

Г а й к а. За директора торфокопалень. А Іванова другого — того виключили. За троцькізм.

Р о м е н. А де Піщаниця Максим?

Г а й к а. Літа десь на аеро.

Р о м е н. Бляу Архип?

Г а й к а. Заїхав десь аж на Камчатку.

Р о м е н. У нього ж п'ятеро малечі!

Г а й к а. Тепер уже восьмеро. На Камчатці, каже, спасибі скажуть. Розсердився і поїхав.

Р о м е н. Так Чеченя помер... І Бонця, мабуть? Той же без правої легені.

Г а й к а. Ні! Бонця каже, що на зло буржуазії помре аж у Північних Американських Соціалістичних Радянських Сполучених Штатах.

Р о м е н. Прекрасно! А як Ракша?

Г а й к а. Ракшу забили куркулі. На перших хлібозаготівлях.

Р о м е н. А де тепер той, як його? Він у нас за военкома був?

Г а й к а. Котрий це? Тоді ж їх аж троє змінилось.

Р о м е н. Він з кравців сам. Кривенький. Все брав участь в роботі драмгуртка, гопака виконував.

Г а й к а. А-а, Зумензум! Він тепер за директора вівчарського радгоспу. Найкращі вівці! Чабанів обшив у френчі.

Р о м е н. А драмгурток є?

Г а й к а. Обов'язково.

Р о м е н. І гопака садить?

Г а й к а. Мабуть, садить.

Р о м е н. Чудесно. Ну, а ти як?

Г а й к а. Я?

Р о м е н. Як сюди попав?

Г а й к а. Як попався. Та безневинно майже. Ти ж знаєш, як я люблю дитство?

Р о м е н. Ти? Дитство?

Г а й к а. Ну, дітей.

Р о м е н. А ти хіба одружився?

Г а й к а. Та ні! Раз трапилось — захворів, навіть мало не помер. Прекрасно. От я, видужуючи, трішки випив — лікарі приписали. Це свої (на Майку й Байдуха) хлоп'ята?

Р о м е н. На всі сто!

Г а й к а. І чогось згадалось мені детство. Вийшов на вулицю, дивлюсь — тьотя дитячий садок веде. І тут, я думаю, трапилось зо мною щось причинне: захотілось теж маленьким стати. Підійшов до виховательки, аж плачу та прошу повести й мене в лавах. Ну, а вона, барашка, до міліціонера: товаришу міліціонер! І так далі й тому подібне.

Р о м е н. Ну!

Г а й к а. Викликали до КК, інтересуються, звичайно, як це мені захотілось маленьким стати. Я розсердився. А хто б з вас, товариші, питаю, не захотів би тепер хлопчиком стати, тільки ж починається життя!

Р о м е н. Ну? Не романтик?

Г а й к а. Ну, а голова КК ще більший романтик: їдь, каже, та спитай про це ЦК.

5

Одчиняються зава двері.

Г о л о с С е к р е т а р я. Хто ще до товариша Вайсберга?

Р о м е н. Твоя черга.

Г а й к а. Ні, ні! Будь ласка! Я ще пожду. Мені треба на одного товариша ще ждати... Ну а ти як сюди попав?

Р о м е н. Скінчив комуніверситет. По призначення з товаришами ось... Усіх трьох на завод. (*Романтично тисне Гайці руку*). Чи побачимось ще?

М а й к а. На все добре, товаришу Гаю!..

Г а й к а. Гайка, товаришко... товаришко...

М а й к а. Просто Майка.

Г а й к а. Товаришко просто Майка!

М а й к а. Може, хочете теж на завод, то просіться!

Р о м е н. А справді, Гайко!

Г а й к а (*аж рвонувся*). Та от... товариша жду. Може, там внизу його зустрінете, то наженіть!

М а й к а. А який він із себе?

Г а й к а. Ні! Ви його не знаєте. *(Коли ж Байдух, Ромен і Майка вийшли)*. Бо я його й сам не знаю. *(Підходить до дверей)*. Ні! Таки у мене, мабуть, справді міокардит серця...

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

1

Біля заводської брами. Воротар впускає першу зміну.
Підходить Ромен.

Робітник, молодий. Наша газета вже вийшла? Не бачили, Тарасовичу?

Воротар. Наша газета ще чай п'є.

Робітник, старий. Здоров, Тарасовичу!

Воротар. Здоров, Івановичу! *(До другого)*. Як там твій бабський цех, Трохимовичу? Кажуть, хтось втулив тобі замість деталі дитинчатко?

Трохимович. А що це сьогодні вже під тобою пісочок, Тарасовичу?

Воротар. Проходь, проходь, старий султани! Хіба не бачиш, що це я каміння розтер на посту молодечими ногами?

Конторник. А скільки чобіт? І не висовують?

Воротар. А я й так поперед усього заводу стою. Куди ще висовуватись?

Ромен. Прекрасна відповідь! Рука за це, товаришу!

Воротар. Нема за що давати. Краще ви дайте мені вашу... перепустку. *(Прочитав подане)*. Призначення. Бо, бачиш, тепер кожне нам руку дає, всяке у пролетарьят проскользнути хоче. А ви заходьте!

Ромен. Я ще пожду на своїх товаришів.

2

Підходить дівчина з околиці. Побачила Ромена.
З несподіванки:

— О!

Ромен. О! Ви!

Дівчина. Ні! Ні! *(Хоче пройти)*.

Ромен *(заступає дорогу)*. Та як же ні, коли це ви, досвітній привид.

Дівчина. Ні! Я не привид.

Ромен. Мій з сопротівленням матеріалів і ясними очима привид! Ви тут?

Дівчина. А ви й тут мелодекламуєте?

Ромен. Якби я ще вмів співати, грати, якби мав музичний інструмент, ну скрипку, піаніно або що, я б оце зараз і заграв отут.

Дівчина. Так би отут і заграли б?

Ромен. Так би й заграв!

Дівчина. Отут на вулиці?

Ромен. Отут на вулиці.

Дівчина. На піаніно?

Ромен. Отут на піаніно!

Дівчина. Ха-ха-ха!

Ромен. На вулиці, хочете — на кладовищі, а то й просто серед степу — ще смішніше. Уявіть — серед голого степу, на двадцять кілометрів не видно житла — я поставив би піаніно і заграв. Отак степ, отак могили, уявіть собі, далекий обрій, хмари, так — піаніно, й я граю.

Дівчина. Гавам?

Ромен. Молодому класові, що буде й збудує на голих степах соціалізм, — симфонічний привіт. Друге — пісню нашим надзвичайним дням. Вони дають нам більше, ніж ми навіть мріяли. Я, наприклад, мріяв побачити яснооку дівчину вдосвіта, а бачу і вдень. Удосвіта бачив з сопро­т­ів­ле­ні­єм — удень...

Гудок.

Дівчина. Сама я гава! Я вас більше не слухаю.
(Пішла).

3

Підходять Байдук і Майка.

Ромен. Але дівчина з околиці вже слухала. Навіть усміхнулась двічі на ці трохи незвичайні, чудернацькі, дивовижні, проте ширі й безпосередні слова того, кого в жарт було названо романтиком, — писатиме далі майбутній поет-драматург. Бачили? Та дівчина з сопро­т­ів­ле­ні­єм! Переко­ну­є­ш­ся тепер, Майко, що таке справжня романтика?

Майка. Дивлячись яка і де.

Ромен. Ага! Вже йдеш на компроміс?

Байдук. Знайшов романтику! Тепер дівчат з таким «сопро­т­ів­ле­ні­єм», хоч греблю гати.

Ромен. Закрийся, скептику. Ідуть удосвіта три кому­ні­сти, бачать ранню зорю, дівчину з сопро­т­ів­ле­ні­єм ма­те­рі­алов. Кругом як мачти — риштування п'ятирічника! Пора року — весна. Майко! Кричи добридень!

М а й к а. Добридень, товаришу Гайко!

Махаючи руками, підбігає Г а й к а.

Р о м е н. Тиміші!.. Ура!

Б а й д у х. Ну, як?

Г а й к а. Ху-х! Усе гаразд, за винятком двох моментів: спитали, скільки мені справді років?— Сказав. На завод підете? — А він не з проривом, перепитую.— А коли з проривом, то що?— Риба ж, кажу, шукає, де глибше... А далі як?— питають. Бачу — напоровся. А комуніст, кажу, де глибший прорив. І написали — на завод (*жест на браму*), де найглибший прорив...

КАРТИНА П'ЯТА

1

У заводі в цехкутку. М а й к а. Телефон. Біжать каси.
Тисячоголова шумова оркестра.

М а й к а (*в телефон*). Не буду критися, товаришу Власов, становище ще не виправлено. Ще в'язнемо в прориві. Так. Скільки виконали? За вчорашній день сорок процентів завдання, якщо на сьогоднішній спробі тракторів який не загальмується — я й це беру на увагу. Працює дві бригади. Авжеж мало — наша провина. Беремось. Запроваджуємо. Що? Чому нема сводки?

Т р о х и м о в и ч (*до робітника*). Зробив дядя, на себе глядя (*кидає деталь у брак*).

Р о б і т н и к. Ні, це я на вас дивився, Трохимовичу!

Т р о х и м о в и ч. Криво дивився. Дивись простіше, по-нашому, по-робочому, і не на мене, а на деталь, звичайної Ока з неї не спускай, голубе! (*До другого*). Деталь, як жінка, — зради не терпить, не так подивився — вона вже й скривилась. На! підя вибачся й ще раз поглядь її!

М а й к а (*в телефон*). Я й не кажу, що це головні. Дошукуємось, вивчаємо далі. Доручили Гайці. Які зміни в робсилі? Пішло сімнадцять. І прийшло сімнадцять.

К о н т о р н и к. Пішло сімнадцять робітників-мужчин, — прислали ще дівчаток, хе-хе...

М а й к а (*у телефон*). Які перспективи? (*Подумавши, гвердо, переконливо*). Прорив зліквідуємо, хоч нехай там що...

Поруч конторка. Конторник. Машиністка.

Конторник (*схопившись*). Сводка... Сводка... Як по-українському сводка. Антоніно Олексіївно! Не знаєте? А скажіть, хто-небудь знає? Запевняю, ніхто в світі не знає. Напишу: заразомка. Отже, заразомка за вчорашній день: сфабриковано два трактори, що становить 40 % програми. Не виконано 60 %.

Майка (*в телефон*). Скільки браку?.. Аж страшно казати! 27 %!

Конторник (*пише*). Браку — 27 %.

Майка (*в телефон*). Причини?.. Я вже казала...

З другого боку Трохимович приймає деталі. Біля нього купа браку.

Конторник. Як на картинці — відповіді б: тільки мальовані, дійсних, реальних нема. А які у вас перспективи, Антоніно Олексіївно? У мене вони сходяться в цій конторці. Далі не йдуть. За конторника! Всеньке життя за конторника! До гробу.

Машиністка. Тихше. Ради бога, тихше, Уласе Панасовичу!

Конторник. Бога нема! Ради чого другого, скажіть. Ради позики, наприклад. Ви думаете писатися в позикку, наприклад?

Машиністка. Не знаю.

Конторник. А я знаю. Сьогодні останній день.

Майка (*в телефон*). З позикою теж негарзд. 37 % недобору.

Машиністка. 37 % — можна сміливо не писатися!..

За верстатом дівчина з околиці. Молодий робітник:

— 37 % недобору, кажуть?

Дівчина. Так.

Робітник. Доручено було, здається, Роменові. Невже не справиться? Комвишовець? Га?

Дівчина. Побачимо.

Робітник. 100 000 за планом. За зустрічним 130.
В цеху 1307 душ люду. Та я б уже давно зібрав!

Дівчина метнула оком на дамський годинник.

Робітник. Півгодини лишилося. Але сьогодні останній день. Не добре!

5

У цехуток заходить Байдух. Майка до нього:

— Ну, як там наші справи складаються?

Байдух. Складаються, та тільки не рухаються. (Тихо). Із семи тракторів жодний не пішов.

Майка. Та що ти!

Байдух. Факт.

Майка. Причини?

Байдух. Тім-тірі-рі-льом...

Майка. Що каже Іванович?

Байдух. Тичеться. Руки трусяться. Блідий, як екран. І, як екран, мовчить.

Майка рвонулась. Побігла.

Байдух (пішов услід, муркочучи). Трім-тірі-рі-льом.

6

Конторник. Машиністка.

Конторник. Людині, щоб жити, потрібно 2500—3000 калорій, пише наука. Рубнер визначив точніше, Антоніно Олексійовно. Він пише: людині, що важить 80 кіл, потрібно 2283 калорії. Але таких в СРСР, я думаю, тепер мало. Це старобуржуазна вага. Я, наприклад, важу 60 кіл. Ви скільки важите?

Машиністка. Здається, 50.

Конторник. Ефемерна вага. Трохи й вам потрібно найсти щодня на 1670 калорій. Фойт вирахував такий пересічний фізіологічний мінімум: на день треба 118 грамів білків, 56 жирів, 500 вуглеводів... Ви розумієте?

Машиністка. Я розумію. Але суть ваги не в цьому. Навіщо, скажіть, на театрі так глузливо виставляють на посміх машиністку? Що погане ми зробили письменникам? Їх передруковуємо, революцію стенографуємо. А на сцені ми дурні і смішні. Я радо оддала б ще п'ять чи де-

сять кіл з себе, щоб тільки не заставляли робітників сміятися з мене...

Конторник. Ви ідеалістка, Антоніно Олексіївно. Слухайте...

7

До дівчини з околиці підходить Ромен. Утомлено:

— У який прохід не зайдеш, до кого не підійдеш — скрізь чуєш скарги, скарги й скарги. Що скаже на це дівчина з околиці?

Дівчина. А вас хіба послано збирати скарги?

Ромен. Ні, позику. Так, коли ж, бачте, на скарги ми чіпляємо мертві скриньки, по гроші ж посилаємо живих людей...

Дівчина. І багато назбирали, коли так?

Ромен. Аж важко нести.

Дівчина. Це позики?

Ромен. Ні, скарги...

Дівчина. Жаль... А я думала...

Ромен. Ви думали — не буде жодної скарги?

Дівчина. Я думала й собі поскаржитись...

Ромен. Справді?

Дівчина. Та вже, мабуть, про це вам нагули в вуха...

Ромен. А саме?

Дівчина. Скажіть, що у нас прорванка, як яма, кажуть, і настрій, як на цвинтарі, що сім тракторів сьогодні на спробу не пішли; тому причин багато, знаю, але чого недобір у нас на позику, питають?

Ромен. Теж причин багато.

Дівчина. А саме?

Ромен. Скарги: дорожнеча, брак продуктів, діти без молока, черги замучили.

Дівчина. Ні! В ливарному таких скарг не менше. Проте там вже зібрано сто сорок тисяч — 110%! У нас сто тисяч за планом. А з зустрічним — 130. Поділіть на 1307 душ люду — цифри ж реальні? Можна зібрати? — питають...

Ромен. Що ще скаже моя дівчина з околиці?

Дівчина. Я вже вписалася в позику. Але коли такий недобір, я вдруге впишуся місячним заробітком. І думаю, що не одна я.

Ромен (*напівжартома*). Ви будете «героїня позики займа» — «занімательная» героїня будете. Вас посадять на червону дошку...

Дівчина. Ні! Ви мене не зрозуміли. Нас, кажуть, таких багато! Ви тільки погано нас слухаєте — недочуваєтесь... Невже на оце ось ухо, що до нас,— уже недочуваєтесь. Га?

Ромен. Ні. Предобре чую! Кожну вашу нотку, але...

Дівчина. Що?

Ромен. Щось не дуже йметься віри, що це ентузіазм.

Дівчина. Ну от... Хоч іди тепер та в скриньку скаржся. Хіба ж я казала, що це все ентузіазм? Навпаки!..

Ромен. Ми більш втомлені, самообдурені, неврастєніки ми більше, ніж ентузіасти...

Дівчина. І ви оце таке кажете?

Ромен. Кажу.

Дівчина. Ви?

Ромен. Я.

Дівчина. Про себе!.. Бо ми ще не такі — жити починаємо, і нам, може, хочеться й ентузіазму, завзяття, дякую, дужої й з найдужчим любові, от.

Ромен. А найдужчий, по-вашому, хто?

Дівчина. Хто йде попереду всіх, звичайно. Без недобору.

Ромен. Бути завжди попереду всіх і скрізь — це значить десь погано щось робити або просто дурити.

Дівчина. А як навпаки — просто добре робити і не дурити?

Ромен (до Трохимовича). Скажіть, Трохимовичу, чи можна бути завжди попереду всіх?

Трохимович. Швидко йти — доженеш лихо, іти тихо — тебе дожене лихо.

Ромен (до дівчини). Ось життєва мудрість! Чуєте?

Дівчина. То краще розігнатися, щоб перескочити!

8

Біжить Гайка. Чує балачки.

Гайка. Перескочиш, то ще вскочиш або напорешся. А краще так: гнати, догнати й перегнати. Га? (*Обдивившись купки браку, до Трохимовича*). Ростуть могилки?

Трохимович. Ростуть, як на цвинтарі.

Гайка. Горбастий цвинтар у молодого лікаря, а ти ж, Трохимовичу...

Трохимович. Що я? Що?.. Я сорок років у цьому заводі, двадцять три на цьому місці вистояв, а такого ще не бачив, такого ще не було, щоб біля мене цвинтар ко-

лався, щоб мене закопували! Мене тут. Івановича он там, біля мертвих тракторів — усіх старих друзів.

Д і в ч и н а. Хто ж це робить, Трохимовичу? Хто закопує?

Г а й к а. Так питання ставити не можна. Хто! По суті, ніхто Трохимовича не закопує.

Р о м е н. А може, й закопує!

Г а й к а. Хто?

Ромен мовчить.

Т р о х и м о в и ч. Я казав — я й відповім. Не треба адвоката. Відповім, що той копає, хто завів тут, біля металу, де мужчина зроду, звіку (показує на дівчат і жінок за верстатами) ось цей молочний ряд. Баби копають і мене закопують.

Г а й к а. Не закопають.

Т р о х и м о в и ч. У брак оцей закопають!..

Г а й к а. Не закопають, аж поки не навчиш ти їх, старий, кувати, стругати, шліфувати цей метал так, як мужчини кують, як сам ти його шліфуєш. А вже як вивчатися...

Т р о х и м о в и ч. Хто? Баби?

Г а й к а. Були колись баби, — тепер товаришки жінки. Вивчатися! Візьмуть гору!..

Т р о х и м о в и ч. Бабам звід не знімать, хоч і догори лежать.

Г а й к а. А як устануть, то, може, й неба достануть. Вивчатися, от тоді побачиш. А як вивчатися — закопають. З плачем і квітами, а закопають. (*Біжить далі*).

До Трохимовича підходить дівчина з околиці з деталлю.

Т р о х и м о в и ч. Спекла баба буця — не їстиме ні кнця, ні цюця. Деталь називається. Та деталь, як дитя, — до неї з любов'ю треба! З любов'ю!

Д і в ч и н а. Я ж з любов'ю, Трохимовичу! І думала, що...

Т р о х и м о в и ч (*в крик*). Що думала? Що?

Д і в ч и н а. Що вже трошки виходить.

Т р о х и м о в и ч. Ти вже думала, що виходить?

Д і в ч и н а. Я думала — трошки...

Т р о х и м о в и ч. Та йди ти! (*Затямився, зтишився*). Йди ти к верстату. (*Оддає їй деталь*). Це вам не «взагалі та тому подібне», а деталь, річ у машині, як у Венери кость — ідеальна!

Ромен (до дівчини). Ну, от бачте — ви й з любов'ю, з ентузіазмом, а проте й деталі з вашого програму не вийшло...

Дівчина. Хто попереду всіх, хто найдужчий — це ж таки романтика дівоча була, е і, мабуть, буде — і ми цьому не винні. Закон! Природний, кажуть, добір. Добір! Можливо, в мене був недобір. Ідіть. Через вас я, може, й деталь зіпсувала. (Кидає деталь. Одвертається).

Ромен, помітно схвильований, рвучко відходить.

Трохимович (підходить до дівчини, піднімає деталь). От думала, а не подумала хоч трошки, чого ж її не кинуто в брак? На, дороби!.. Тут ось, бачиш, заїди лишилися? З любов'ю треба! З любов'ю!..

9

У конторці.

Конторник. Любов, ентузіазм, змагання — це все ідеалізм. Щоб догнати й перегнати, потрібні калорії. Бодай фізіологічний мінімум, наприклад, хліба 400 г. — 809 калорій, крупи 100 г. — 326,2 калорій, м'ясо-риби 130 — приблизно 213 калорій, картоплі — 69,2 калорій, цукру — 26,3 калорій, кухлик молока — 142,4 калорій. Разом (цок-цок на рахівниці) 1629,8 калорій потрібно мені, щоб я животів...

Машиністка. На нас дивляться! Почують! Замовчіть!

До них підходить **Ромен**.

Ромен. Ну, як ви живете тут, товариші?

Конторник. Не солодко, справді, бо немає цукру, проте не гірко, бо немає й перцю.

Ромен. Але у відповіді його занадто. А крім цього перцю ви ще думаете що-небудь дати — не мені, звичайно, а в позику індустріалізації?

Конторник. З мене все списали, весь належний мені цукор, думаю. Другий місяць не одержую ж. Це значить, 29,9 калорій щодня з мене геть. Хліба дають 300 грам, недодають 202 калорії, м'ясо-риби не дають — геть 213 калорій. Отже, з мене, так би мовити, щодня позичається на індустріалізацію — 444,9 калорій. 444,9 калорій я оддаю з мого фізіологічного мінімуму.

Ромен. Ах, яка калорійна політсвідомість!

Конторник. Це з мого боку просто відданість, думаю!

Ромен. Чим ви доведете, що це відданість?

Конторник. А тим, що я і досі ще не вмер.

Ромен мовчки одходить.

10

Майка (з другого боку). З одного боку це ніби й відданість, а з другого це просто шахрайство.

Конторник. Доведіть!

Майка. Крім хліба, цукру, ви ще маєте щомісяця певну суму карбованців на калорії. Покладіть на вашу рахівницю ще мінімум дефіцитного краму — одіж, взуття, додайте ліки, літній відпочинок, п'ятий вихідний день, безплатну школу, клуб, бібліотеку, ваші прекрасні права і можливості, складіть це і в сумі побачите, що ви ще не скоро, відданим нам чи не відданим — не знаю, але не скоро ще вмерете.

Конторник. Але це все мінімум, убогість.

Дзвонить телефон.

Майка (од телефону). Коли порівняти з нашим минулим, — це здобуток. Але ми боремось... Альо!.. Боремось за світовий максимум. Так, цехпартбюро!.. Од нас відрядити трьох на село? От цього ми вже не можемо! Не можемо, товаришу Власов! Ти ж сам знаєш, яка у нас прорванка, скільки браку! Нові контингенти робітників, а ми не то що технічно, — політично їх не охопили як слід. Нас мало. Треті сутки з цеху не виходимо. Допіру ось з спроби — із семи готових тракторів жодний не пішов... Голова обертом!.. Що?..

Телефон (різко). Становище таке, що за тиждень ми будемо без хліба. Негайно відряджайте трьох! Все!

Майка (напружено міркує). Трьох... Кого ж? Одного треба сильного, це так. Байдуха? Ні! Пробайдужить. Кого ж? У бюро нас сім. Сім. (Згадалось про трактори). Сім! І жодний не пішов... І сьогодні сьоме — до декади два дні, треба ще шість тракторів. Шість і цих сім... Сім! Ах не про це... Кого? Сім, сім...

Біжить розгублений робітник:

— Один зрушив...

М а й к а. Любий! Правда?..

Р о б і т н и к. Але Івановича... попав під колесо! Оступився!

Рух.

Куди? Стійте на своїх місцях! Машини ж кругом!.. Крім того, під час бою з коней не злазять, хоч хто і впаде!

Проносять на носилках Івановича. Видно сиву голову, червоні краплини на скронях. Підходить Трохимович. Подививсь, теж сивий, суворий:

— Де шапка? Де його шапка?

Хтось подав шапку. Трохимович обережно ніжно зтрушує з неї порошинки, кладе в голови Івановичу і йде на своє місце.

М а й к а, провівши носилки з Івановичем, кличе очима до себе Ромена, Гайку, молодого робітника, дівчину. Підходить Байдух.

М а й к а. Треба порадитись, товариші, хто з нас поїде зараз на село. Наряд од парткому — негайно відрядити трьох на хлібозаготівлі й перевибори Ради.

Б а й д у х. У нас уже прорив.

Г а й к а. Очевидно, не одні ми такі молодці. Очевидно, і там хтось прорвався.

Б а й д у х. Проривників до проривників?

Г а й к а. Іноді клин клином виганяють.

Р о м е н. Я... я пропоную відкинути зараз геть це питання з селом, а обговорити, негайно розв'язати, як нам далі бути тут ось!.. У нас справді бракує людям калорій, ростуть цвинтарі, цілі піраміди браку. У нас людські жертви. Допіру загинув старий робітник, а ми, не провівши його навіть до порога цеху, вже забули про його, говоримо про якийсь там наряд на село!.. Зачерствіли ми, як казенні сухарі, чи що таке робиться?

Г а й к а. Які ж твої конкретні пропозиції? Одкинути директиву парткому, не їхати на село, щоб у нас справді

стався брак на калорії? Спинити завод, рушити за Івановичем, бігти всім цехом за каретою скорої допомоги, чи посипати голови попелом і пекти, ятрити собі болячки гіркими промовами?

Р о м е н. Ні! Переглянути треба нашу лінію, методи, темпи!

М а й к а. Це значить — ревізія генеральної лінії?

Р о м е н. А хоч би й так.

Г а й к а. Іванович пострадав зовсім не од лінії темпів, а навпаки. Від здохлого трактора. В нашій роботі ще нема ні лінії, ні темпів. А хто з цього хоче зробити роман Чернишевського «Что делать?», то хоч ви тут круть-верть, чи верть-круть, а треба негайно запровадити ударництво соцзмагання, боротись треба з прогулами, з браком, і треба зараз же їхати на село. Інакше, їй-богу, напоремося, братця! Пропозиція ж моя така: на село послати Ромена...

М о л о д и й. Я поїду. Можна?

Г а й к а. Тобі не можна. Ти за Ромена добереш тут позику.

Р о м е н. Я на село не поїду!

Д і в ч и н а. Поїду я! Можна?

Г а й к а. Тут залишаться Майка і Байдух... На село поїде Ромен. Нехай *(на дівчину)* вона і я. Є ще пропозиції? Нема? Заперечення? Нема!

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА ШОСТА

1

Село. Р о м е н у хаті біля віконця.

Р о м е н. Село! Село на нашій Україні сливе таке, як і було — село! Такі ж хатки і ті ж млинки, хіба що менш їх стало — млинів та церков. Правда, не ремонтвана — антирелігійний прогрес. Але сільбуд ще довш не мазаний, брудний, обшарпаний! Село! До найближчої лікарні тринадцять кілометрів, в кооперативі, крім трьох пар чобіт, правда, як брали хліб, то привезли дещо мануфактури на принаду! — горілки та пудри, нічого більш нема, — так говорив біля віконця той, кого в жарт було

названо романтиком,— писатиме далі майбутній поет-драматург. На це йому дівчина з околиці, що з доручення Гайки прислухаючись ніби (це слово акцентує двозначно), писала звіт про закінчення хлібозаготівель, про стопроцентове виконання завдання, відповіла... Що тоді відповіла йому дівчина з околиці, товаришко?..

Д і в ч и н а (не збагнувши, до чого те «ніби» — до «прислухаючись» чи «писала»). Мені важко на це вам відповідати.

Р о м е н. Важко? Чому?

Д і в ч и н а. Ви ніби мене не розумієте — а я вперше на селі. Я його мало знаю. Але бачу, що ви пропустили, не бачите головне— он колгосп край села — соціалістичний острів на зеленому морі ланів з нашими тракторами, радіом, машинами. Бачили алтечку? А бібліотеку?

Р о м е н. Так-так... Я справді забув про колгосп край села, за убогенький колгосп з нашими здохлими тракторами, з катаральним радіом і з мрією сто сорока членів про три пари чобіт, що в кооперативі.

Д і в ч и н а. Ви дивитесь зараз на нього крізь маленьке і темне селянське віконце. До того ж й, здається, дощить.

Р о м е н. Так. На душі в мене мжичка. Але щодо віконця обмеженості, то сам я хоч і син містечкового шкраба, проте бачив і бачу село навіть в це віконце краще й далше, ніж незаможницький Гайка там. До речі, сваритися про це мені з ним чи ні?

Д і в ч и н а. Про що?

Р о м е н. Ніби не знаєте? Про політику на селі, про методи в хлібозаготівлях?

Д і в ч и н а. Це значить з партією? Не треба!

Р о м е н. Он як! Ви вже за Гайку? Ви вважаєте його методи за партійні?

Д і в ч и н а. Ви бачите краще й далше, це так. Але Гайка — ще й глибше.

Р о м е н. Вам уже подобається, як він докопується до ям з хлібом? Як шукає і трусить?

Д і в ч и н а. А вам що? Уже не подобається, що Гайка з незаможниками одкопали сім ям кулацького хліба? Понад 3 000 пудів хліба? Що він лежав там два роки? І прів? А в декого сіяти було нічого? І черги?..

Р о м е н. Мені не подобається, що на той рік хліб закопають ще глибше. Так глибоко, що навіть Гайка його не побачить і не докопається. Хліб треба купувати, а не

копати, моя дівчино з околиці! Отож — свариться мені про це з Гайкою, чи ні?

Дівчина. Ми й купуємо. Не треба!

Ромен. Ви кажете не треба, і я кажу — не треба, а на вулиці, дивіться, їде дядько...

Дівчина. Що він везе?

Ромен. Віники?

Дівчина. Так багато? Певно, продавати?

Ромен. Авжеж! Щоб купити хоч трошки собі хліба. Віники. Конячка ледве тягне ноги. Старі колеса, як п'яні, хитаються. Но-но! До соціалізму... Трр-гов! Поламався!

Дівчина. А чого ж то в його, дивіться, під віниками уже три мішки муки?

Ромен. Парубок ударив дівчину.

Дівчина. Де?.. Не може цього бути! А-а... Та як він поспів! Слухайте! Та тут же наш комсомол є...

Ромен. Перед сільрадою якийсь жахливий пам'ятничок десятиріччя революції — ледве впізнати Ілліча, і «древонасаження», які не ростуть і ніколи, мабуть, не виростуть, обламані, засохлі. Пробіг на вулицю на лозині верхи тутешній ідіотик. Сміється.

Дівчина *(пригнічена, але суперечить. Крізь сльози)*. А он колгоспники з червоним йдуть. На перевибори.

Ромен. Проходить сільський ідеолог вождь Мартюк, якого боїться навіть наш Гайка. Очевидно, теж на перевибори, бо поспіша. В кожушку, але босий, бо чобіт, каже, за Радянської влади не до купишся. Сваритися мені з моєю партією чи ні? Дівчина мовчить. Біжить Гайка. Він глибше бачить. Однак він нічого цього не бачить. Помінає. Біжить.

2

Гайка *(з порога. За ним два сільські комсомольці)*. Ой, пити! Або краще не треба, бо доведеться виливати, а не маю часу, вибач, Неонилко, за натуралізм!.. Ти ось що, Ромене, і ти, Нилко! Зараз ідіть на збори, бо вже дядьки позбиралися, ждуть. І починайте перевибори.

Дівчина. Без вас?

Гайка. Почніть, а то ця куркульня підбурить — розійдуться. А я незабаром, за півгодини максимум, приженусь. Допіру дізнався про деякі таємниці Мартюкові. Та які! Обов'язково треба докопатися і на перевиборах викрити. Здається, ми його озуюмо! Озуюмо, Нилко! Але ще треба перевірити, розумієте? Ідіть, починайте, а я зараз!..

(На комсомольців). Педаль, хлопці! (Біжить, вертається). Попереджаю, Ромене, на перевиборах можуть вчинити нам опір, то ти гляди, щоб не напоровся!.. Цифрами крий! Не зрадять, Нилко! Гляди! (До хлопців). Педальмо! (Біжить).

Дівчина. Ходімо, Ромене!

Ромен. Скажіть, хто кого більше дуритиме зараз на перевиборах, ми селян чи селяни нас?

Дівчина. Очевидно, ви обдурите зараз і селян, і партію, Ромене, і мене...

Ромен. Цього вимагають од мене, та я ще не можу. Я ще сам себе не обдурив.

Дівчина. Що вам сталося, Ромене? Од чого цей настрій? Ці — ах! хворизми? Хто одняв у вас, вийняв з очей сонце і сколотив таку каламуть, ви подивіться (підносить йому люстерко), ну не сердьтесь, а скажіть, ви справді вважаєте, що ми перебрали в хлібозаготівлях? Треба було менше, так? І шукати не треба було? Скажіть? Бо мені самій було важко, як почали копати... Кажіть, я вас буду слухати! Мені хочеться вас слухати... Ну?

Ромен. Мені приснився сю ніч сон. Ніби я йду через вашу околицю. Шукаю вас. Вас нема. Іду далі. Степ в приємках, нема йому краю. На обрії місяць-недобір.

Дівчина. Який?

Ромен. Місяць-недобір. Це значить неповний, щербатий. Іду-йду, хоч і знаю, що степові не буде краю. Самодин. Раптом бачу — місяць кришиться, падає. Темно. Якась катастрофа в світі. А я йду, хоч і знаю, що я ніколи й нікуди не прийду...

Дівчина. А мені приснилось... Тільки коротко. Ніби кругом риштування, будівлі і зоряний ранок. Ви десь на риштуваннях високо-високо. Злазите. Я вас жду. Питаю: втомився? — Ні. Струшуєте з себе вапно. І чомусь падають зорі. Потім берете мене за руки. Отак... (Бере Роме-на за руки).

Ромен. Я вас ні, а ви мене, дівчино з околиці, дурите...

Дівчина. Ні! (Стоять, одне одного очима випитуючи).

Ромен. Ой, дурите!

Дівчина. Ой, ні!

Ромен. Ніби випитуєте.

Дівчина. Ні! Я просто допитуюсь. Я ж комсомолка. І така недосвідчена.

Ромен. А далі що?

Дівчина. Далі? Це яка я потім буду?

Ромен. Ні. Уві сні, що далі було?

Дівчина. Берете за руки й ведете...

Ромен. Ходімо! *(Рвучко йде. Дівчина за ним).*

КАРТИНА СЬОМА

1

Ромен на трибуні. Осторожь Дівчина. Ромен кінчає промову:

— ...лопи вас сотні років дурили, що ось станеться чудо: позначиться небо, з'явиться міся, оновиться земля, і навіть мертві повстають. Сотні років ви ждали, вірили в чудо, і за сотні років не трапилось жодного чуда. Ми кажемо: соціалізм — це буде щасливе для всіх життя на землі, але це не чудо. Це діло, дуже важке діло, за яке нам треба ще довго боротися, щоб його вибороти, і до якого треба додати мільйонів трудящих, мозолястих рук, щоб його зробити. Соціалізм треба збудувати. Ми його будуємо і збудуємо на базі суцільної колективізації й ліквідації куркульні як класу. Наріжні камені вже покладено. Уже муруємо: на Дніпрі — Дніпрельстан, в Харкові — тракторобуд, на селі колгоспи, машинно-тракторні станції. Незабаром іде вже той час, коли ми по-новому переоремо всю нашу землю, проаеропланимо дороги в небі між заводом в городі й колгоспом на селі, розваляємо старі українські млинки, поставимо машини, освітимо електрикою наше життя й не буде більше хитатися вулицею старий возик на хворих колесах і біля хорошого пам'ятника Ленінові ростиме сад соціалізму. А щоб час цей наблизити, щоб на все це здобутися, обирайте, товариші, до вашої Ради сьогодні найбільш годящих людей, найкращих колгоспників, незаможників, середняків і не допускайте, женіть од влади всіх наших класових ворогів, явних та тайних.

Голос. А можна мені зійти на вашу трибуну?

Ромен. Будь ласка, товаришу Мартюк! Ви ж, здається, не ворог наш...

Мартюк. Ні, тільки я босий, можна? *(Зійшовши на приступці, старанно витирає ноги, а зійшовши на трибуну, дає кілька оплесків Ромену).* Спасибі!.. Що не кажіть, громадянство, а таки товариші з города нам дуже допома-

гають працювати: то придуть шефи у труби заграють, то промову котрий скаже, як говориться, ділом і словом. От і зараз товариші нам допомогли: хліб забрали, а нам промову сказали, а в промові й правда є. Бо таки справді попи нас, християн, одурили. Першим християнам сказали, що прийде Христос незабаром, в скорому часі, другим і третім — через тисячу літ, а вже нашим дітям і батькам, — що прийде, а коли — то «сіє незвісно». Боюся тільки, щоб так само у вас не вийшло з кооперативними чоботами, як у них — з Христом. Будуть чоботи, а коли — «сіє незвісно». Ну, це не в приклад, а так собі. Бо товариш оратор таку промову сказав, що мені нічого не залишилось, хіба що казочку на здогад, що жив собі чоловік Яшка, порвана сермяжка, так і досі живе: пояс мотузяний, брилик капустияний, на спині латочка, чи хороша моя казочка?

Г о л о с и (сміх). Погана!

— Хороша!

М а р т ю к. І ви кажете — погана, хороша. І я кажу — погана, хороша: сірі бички мав, до соціалізму запрягав. А тепер — гай тпру до ярма! Обернувся та й нема. Чи є охота далі слухати, чи нема?

Г о л о с и. Є!

— Нема!

М а р т ю к. Ви кажете — є, нема. І я кажу — є, нема. Коза за корову править, тараня дуже рідка риба...

Д і в ч и н а (до Ромена). Це говорить наш класовий ворог!

М а р т ю к. Ви кажете — це говорить наш класовий ворог, і я кажу — це говорить наш класовий ворог, так давайте обирати до ради. Я, наприклад, пристаю на думку товариша доповідника вибрати на голову ради найбільш підходящого для партії чоловіка.

Г о л о с. Кого?

М а р т ю к. Наприклад, Нитика Саву.

Р о м е н. Хто він?

М а р т ю к. Хто?.. Савко! А йди покажися! Іди, дурнику, не бійся, тобі за це кеті дадуть.

На трибуну в супроводі реготу й протестів вибігає придуркуватий. Верхи на лозині. Сміється. Дівчяну наче вітром змело — кудись метнулась. На трибуну ще сходить чоловічок у рудій шапці.

Ч о л о в і ч о к (до Ромена). Товаришу пресідатель! Ол імені колгоспників та незаможників кажу: хоч Савка і з

бідного класу, але пропонуємо ідейота на трибуну не пускати.

Секретар (*пошепки до Ромена*). Чуєте, товаришу, що колгоспники кажуть? Товаришу! Товаришу, як вас!..

Але Ромен — як паралізований.

2

На трибуну як вітром виносить Га й к у. Але на трибуні він цок-цок, мірний крок, голос діловитий, спокійний. Остеронь стає дівчина і два комсомольці, один з клунком.

Га й ка (*показавши на Савку*). Кандидат?

Мар т ю к. Так.

Га й ка. Чий?

Р у д а Ш а п к а. Мартюків.

Сміх.

Мар т ю к. Обчеський.

Га й ка (*до зборів, показавши на Мартюка*). Каже, що ваш, обчеський! Невже розумнішого з-поміж себе не знайшли?

Пауза.

Ми б, може, погодилися і на такого з вас, коли ж з практики знаємо — партія і робітничий клас знає про це. Я уже вам казав, що де на голову сільради придуркуватий ідейотик вийде, там за ним завжди розумний класовий ворог стоїть. Не віримо? (*Показавши на Савку й Мартюка*). Факт.

Мар т ю к. Голий і босий стоїть.

Га й ка. Чого босий?

Мар т ю к. Вам видніше згори. Поясніте — чого — ви нам, темним!

Га й ка (*до комсомольця*). Гаразд, покажіть, що ви там знайшли.

Комсомолець (*дістає з клунка чоботи, ботинки, ще чоботи на кожі, до Мартюка*). Ваші, дядьку?

Мартюк — як паралізований.

Га й ка. Навіщо ж ото босому ходити? Навіщо ховати?! І пшеницю?

Мар т ю к (*похитнувся*). Вирили?

Га й ка. Ні ще. Але виріємо. Обов'язково! А чобіт одну пару можна, я думаю, можна й вернути. На! Озуйся! Та не ходи босий.

Г о л о с и. А не ходи босий! Не хочеш? Чи не бачиш? Оце називається сам вже (на Мартюка) в ідіотське положення зайшов.

Р у д а Ш а п к а. Товаришу Гайко! Я вже давно прошу слова. Ще в вашого ось товариша, од імені колгоспного сектора та незаможників: хоч Савка і з бідного класу, але ми запропонували вашому товаришеві ідіюта на трибуну не пускати, а він сам до такого положенія дійшов, що пустив...

Г а й к а (дає чоботи Савці). Нехай будуть його кандидатіві.

Савка хапає і біжить з трибуни.

Р у д а Ш а п к а. Це перше. А друге — ми пропонуємо наших кандидатів: Набийвоза, Святокума, Кирноса, Ходиря...

КАРТИНА ВОСЬМА

1

На зборах цехпартбюро. Ніч.

М а й к а. ...прилюдне засідання цехпартбюро. На порядку денному, ви самі знаєте, яке питання...

М о л о д и й. Те ж саме.

Г а й к а. Як болящий зуб. Ромен.

Р о м е н. Який болить від копирсання поганих зуболікарів.

Б а й д у х. Значить, на порядку денному безпорядок...

М о л о д и й. Що його завдає вам у нашій роботі Ромен, ти хочеш сказати? Так, безпорядок, смута, розрух. На порядку денному боротьба з опортунізмом.

Б а й д у х. Трім-тірі-рі-льом...

Майка стукотить на молодого.

Р о м е н. А, може, з сліпою диктатурою цехпартбюро?

М а й к а. Учора Ромен закинув нам, що партбюро, мовляв, фальсифікує бажання, настрої й думки робітників...

Р о м е н. Спокійно, витримано вела далі допит Майка. Так! Фальсифікуете! Не побоявся вдруге сказати той, кого в жарт було названо — писатиме далі...

М а й к а. Ми запросили на сьогоднішнє партбюро позапартійних товаришів робітників.

Ромен. Значить, це моя перемога.

Гайка. Щоб при них і разом з ними перемогти твою демагогію.

Молодий. І опортунізм!

Ромен. Будь ласка! Перемагайте! Тільки не до ранку, як учора.

Молодий. Ти вже боїшся ранку? П'ятої години, Ромене?

Ромен. Ви надто довжите ніч. Коротше!

Майка. Навпаки. Через тебе і задля тебе ми вже другу ніч перетворюємо на день. Отже, товариші, на порядку денному — питання Ромена і Роменові. Коротко. Останнім часом товариш Ромен припустився як член партії кількох помилок. Почалося із заяв: якщо ми маємо план, а до нього зустрічний, це означає, що ніякого плану в нас нема, у нашому ентузіазмі більше істерії, аніж натхнення...

Ромен. Оказенили його...

Майка. Наші у справах хлібозаготівель відрядження на село — це фуражирські наскоки, експедиції по хліб та за куницею у землю древлянську і таке інше. Тому на практиці — наслідок: недобір займу на 37 %, а коли призначили іншого товариша, зібрали 111 %, недобір і хліба на селі, але тільки на тій ділянці, якою видав Ромен, страх копнути кулацькі ями; і, нарешті, здача Мартюкові. Так-от: чи визнаєш ти, Ромене, оці помилки?

Ромен. Ні!

Молодий. Ні? Та ви... ви ж проти наших навіть недостатніх темпів, ви проти запровадження ударництва, соцмагання, ви проти ентузіазму, раз називаєте все це істерією, наркотизмом, а ударників — соцкокаїністами?..

Ромен. Удар — це напружена акція. За ним обов'язково мусить бути реакція. Для виробництва, тим більше машинового, ця система не годиться.

Молодий. Ну а коли у нас в цеху була весь час реакція; може бути за нею хоч раз напружена акція?

Ромен. Однаково це дає тимчасовий дешевий ефект. Ми більше фабрикуємо ентузіазму, ніж потрібніших нам речей і машин.

Гайка. Що не слово, то пишна троянда, що не вислів, то цілий Лассаль. А я люблю...

Ромен. Детство?

Гайка. Детство і цифри. Бо тільки діти і цифри кажуть правду. Наприклад, місяць тому виконували 40 %

програми; запровадивши ударництво, — маємо 67 %. Браку було 27 %, тепер — 17 %. Коли мені не віриш, спитай ось в товариша конторника.

К о н т о р н и к (цок на рахівниці, цок). Так. Але браку ви применшили. Не 17 %, а 17,4 %.

Р о м е н. Я теж за темпи і за цифри, але я за ритм. Одним словом, я за те, щоб не перекручували стрілок на годиннику, як це іноді роблять нетерплячі діти, хоча б їм і хотілось дочасно доскочити соціалізму.

Г а й к а. На жаль, ти її крутиш назад. Скажи, на селі ти мені доводив, що наш план хлібозаготівельний нереальний, перебільшений, економічно для селян не справедливий, мало не грабійницький?

Р о м е н. Так! (До конторника). Будь ласка! На селі 317 господарств, кожне має пересічно п'ять гектарів землі, а з гектара вродило пересічно 46 пудів. Скільки це виходить?

К о н т о р н и к (цок-цок). 72910 пудів.

Р о м е н. На насіння треба 7925 пудів, на харчі в розрахунку пуд на місяць людині — 19020 пудів; коням, худобі, свиням — мінімум 14400 пудів, скільки виходить?

К о н т о р н и к. 41345 пудів.

Р о м е н. Ми взяли 25740 пудів. Скільки лишилося?

К о н т о р н и к. 5355 пудів.

Р о м е н. А ми що дали? За 25740 пудів? Кілька пар чобіт у кооператив на показ, горілку та пудру?

Г а й к а. На селі 317 господарств, в кожному пересічно по п'ять їдців, дали по сім метрів на їдця мануфактури — скільки це (до конторника) виходить?

К о н т о р н и к (цок-цок). 10095 метрів.

Г а й к а. Трошки применшили-с, товаришу, 11095 метрів. По 25 копійок за метр — це?..

К о н т о р н и к. На 2773,75 карбованців.

Г а й к а. Два трактори колгоспові на 1700 карбованців, одну молотарку 2000 карбованців, сто сім бункерів та іншого реманенту селу на 7700, кредитів ріжних, насінньових позик на 13102 карбованці. Разом це виходить?

К о н т о р н и к. 27175 карбованців.

Г а й к а. На 27175 карбованців ми дали селу машин та краму, на 32175 село нам хлібом. Ми недодали на 5000 карбованців. Думаю, що додамо гасом, сіллю, ліками, підручниками.

Р о м е н. А поки що в кооперативі, крім трьох пар чобіт, горілки та пудри, нічого нема.

М а й к а. Значить, треба додати, треба настачити всього? Так?

Р о м е н. Це мій висновок.

М а й к а. Дуже радію, що твій. Значить, нам треба більше машин, чобіт, ріжного краму? Значить, треба збільшити темпи? Значить, нам треба гнати і перегнати? А ти що пропонуєш, що? Щоб настачити чобіт селу, треба припинити виробничі темпи в городі? Так? Ти сам, Ромене, затримуєш стрілку, а щоб не спізнитися на поїзд, пропонуєш спинити годинника.

М о л о д и й. І це опортунізм! І ми пропонуємо вам визнати ці помилки!

Г а й к а. А справді! Ромене? Ну, напоровся ж, друже, на опортунізм! Визнай це! Скажи!

Р о м е н. Ні!

Г а й к а. Ні?

Р о м е н. З дійсності можна бути невдоволеним, з двох сторін дивлячись на неї,— зі сторони вчорашнього дня — це опортунізм, зі сторони завтрашнього — це революційна критика.

М а й к а. Але з твоєї сторони це не критика, і навіть не опортунізм. Це вже політична кривина! Цілий горб на твоєму думанні!

Р о м е н. Можливо, я з горбом. Але навіщо ви робите з мене двогорбого верблюда? Чи не на те часом, щоб переїхати пустиню вашого думання?

М а й к а. Ні! Ми хочемо, щоб ти не дійшов горбатим до могили, Ромене. Ще раз. Питання руба. Невже ти вважаєш за реבקритику заперечення, по суті, самої ідеї зустрічного плану, протиставлення бойовій методі, нашій ударності й соцзмаганню якогось твого ритму, що дає на практиці одні лише недобори, боротьбі за хліб — якесь колядування під вікнами в куркуля? Можна це вважати за критику, чи це є цілком одмітні, хибні, горбаті висловлювання, ціла системка, певний політичний ухил?

Р о м е н. Що на це скаже старий і мудрий наш Трохимович? Де у нас горби на думанні й практиці? Оті машини, що біля вас?

Т р о х и м о в и ч. Як сказати по ширості, то горби є й на моєму думанні. Бо критикував, та й буду — за те, що баб на завод напустили, поставили до металу, де мужчина зроду-звіку. Бо мені оті 17 % браку — 17 ножів у серце. Критикував. З Гайкою ось критикувались. Трохи матом не обкрились. І за хліб, і за черги критикувались, і за

селянина. І буду! Але те, що каже товариш Ромен, це не критика, не самокритика, і навіть не мат. Це вірно товаришка Майка сказала, — крутий їдрий ухил.

Р о м е н. Ви не зрозуміли мене, Трохимовичу. Недавно я йшов повз похоронне бюро. На вітрині — дивлюся — гроби, а над ними гасло: хай живе соціалістичне змагання! На стрічці. Зайшов, щоб вилаяти, — на стіні червоночорна дошка — соцзмагання. На гроби! Ви думали, коли таке писали, питаю? За директивою, кажуть. Ти, звичайно, скажеш, що це випадковість, Майко!

М а й к а. А ти, певно, що це символ, цілий образ!

Р о м е н. Так. Це образ нашого думання. Наше думання! Задирективлене, запротоколене шкутильгає на штампах, як на милицях, трафаретом підпираючись, з торбою насмиканих цитат співає канонів... За директивою всього не зрозумієш, Трохимовичу. Треба й самому думати...

Т р о х и м о в и ч. А я так і думаю. То знайшовся дурень, що почепив таке гасло на гроби, а дай вам, розумному, то ви всю програму революції втопите, а всю практику ухилом пустите в гроби.

Р о м е н. І тут у мене ухил. Ну що ж... Сидіти в межах знайденої істини — це значить не рухатись вперед. Ухил — це все ж таки здвиг...

М а й к а. От, товариші: де б дати відповідь — Ромен жонглює парадоксами. Ухил — це здвиг, з дійсності можна бути невдоволеним, з двох сторін дивлячись на неї... Що це таке? Поза чи позиція?

Р о м е н. Позиція.

М а й к а. Так що це за позиція — зі сторони дивлячись на дійсність? Зі сторони! Ми її учасники й будівничі. Ми не можемо стати осторонь сьогоднішнього — ми будуємо і боремось. За кожную хвилину часу, за кожний кілограм збіжжя, за кожную деталь, а Ромен малює нас каліками. Одступаючи, класовий ворог чіпляється за кожную скибину землі, грудку вугілля, окреме дерево. Підставити голу бритву — він за неї вхопиться. А Ромен дає йому трибуну. У Ромена, бачте, настрої. У Ромена недобори. Шепіт за рогом, сичання закутніх і ворожих сил — Ромен посилює його. Ромен стає за гучномовця. Дак що це, справді: невдоволення зі сторони завтрашнього чи... Ну, що це, скажи?

Р о м е н. Що на це скажеш, скептику?

Б а й д у х. Кайся!

Р о м е н. Чому?

Б а й д у х. А хоча б тому, що далі провадимо ми соціалістичне будівництво, то більшає тих, що на помилках каються. Напевно, коли закінчимо, то покаємось всі.

М а й к а. Ви всі такі покаєтесь, це певно.

Р о м е н. Каюсь! Усвідомлюю і визнаю — грішний. Але бунт грішної думки приборкати не можу. Вона б'є крилами наші зоряні плани і клює, ви кажете, нашу першу соціалістичну в'язь. Але ж в них є червоточинь. Так завжди було і буде, що навіть на зорі нових епох співають шпаки вічного бунту. Тому для нас зараз ересі християнства цікавіші за вселенські собори, га?

М а й к а. Ромен тікає од наших запитань в історію, на християнські небеса.

Р о м е н. Навпаки! Падаю! Не хочу далі бути ідеологічно-витриманим анголом. Робіть з мене контрреволюційного сатану — я закликаю: хай живе неспокій думки, вічний бунт!

М а й к а. За три дні у нас загальні збори партосередку. Дозвольте, товариші, поставити там питання про подальше перебування Ромена з таким бунтом в партії. Є заперечення? Байдуше, ти як?

Б а й д у х. Я за те, щоб Ромен покався, звичайно. І щоб на це йому дати довший час.

М а й к а. Є ще заперечення? Нема? Дозвольте закрити наші збори!

Всі виходять. Лишається Ромен.

Р о м е н. Невже я лишився сам? Один?

До нього підходить машиністка. В екстазі.
Молитовно бере його руку:

— Я теж самітна. Я така ж самітна. І теж під червоними зорями самітна. Але я не про це, ні, ні!.. Я зараз хочу вам сказати... ні, я нічого не буду казати; слова надто грубі, щоб переказати про моє до вас чуття. Про моє зараз захоплення — ви герой. Ви сказали їм про те, про що мені так неясно, але довго, довго думалось, самітній. Ах, коли б можна було — я пішла б за вами тінню. Я буду вам за вашу тінь, можна?

Р о м е н. Скажіть, чого весь час мовчала дівчина з околиці?

М а ш и н і с т к а. Дівчина з околиці? Яка це дівчина?

Р о м е н. Сиділа тут і весь час мовчала. Мій досвітній привид. Може, справді, тільки привид, а в дійсності — її

нема? Тоді, може, й ви тільки привид? Га? Чого ви тут? Що ви тут робили? Ви щось ніби писали?

М а ш и н і с т к а. Я стенографувала ваші слова.

Р о м е н. Стенографували? Ні. Я не хочу, щоб ви йшли за мною, навіть тінню. Чуєте? Ви чуєте? Чи ви справді привид, чорт вас нехай... Гетьте!

Машиністка пішла. В очах екстаз і сльози.

І як це я не зкметив, що вона стенографувала. Краще б справді була привид. І дівчина з околиці, краще було б, якби була тільки моїм привидом.

2

Вертається Майка:

— Ромене!

Р о м е н. Спасибі, Майко!

М а й к а. Я прийшла до тебе ще як до друга...

Р о м е н. Коли стенографістка вийшла — вірю!

М а й к а. А вона що — хіба стенографувала?

Р о м е н. А ти хіба не знаєш? Мої слова!

М а й к а. Маєш адептку. Я такого розказу не давала. Я прийшла... Пам'ятаєш наш вихід з комуніверситету, твої заяви на сходах, прекрасні слова.

Р о м е н. Після вечора запитань ще вечір спогадів, чи що?

М а й к а. Прекрасні слова: ви переозброїлись і озброїлись в таку зброю, що при ній ви вже не можете поступитися ані схитнутися навіть на йоту, навіть перед найсильнішим, найозброєнішим класовим...

Р о м е н. Ти прийшла про це нагадати. Спасибі, моя дружбо! Але і в цій ролі ти мене не «покаєш». Не вкляниш!

М а й к а. Ти даєш мені ролі, Ромене, знаючи, що я грати взагалі нездарна, особливо дружбу. Навіть просту таку, нехитру, як була моя з тобою.

Р о м е н. Вибач, Майко, цим словом я тебе скривдив. Визнаю і каюсь. Без іронії кажу. Ти справді проста і нехитра, як схема. І доброчесна, як схема. Теж без іронії. Я боюсь навіть, що і в драматичній майбутній поемі ти вийдеш схемою. Бо ти надто вже доброчесна. Ти, наприклад, дочка почесного робітника і мовчиш про це. А зараз, хто навіть по сусідству жив колись з робітником, кричить про це в трамваї, скрізь на весь СРСР. Ти нікому

ше, жодного разу не розповіла, як за тобою ще комсомолою гналися білі, як ти перепливали річку з подружкою, як вас догнали... Про такі моменти зараз кожний кричить аж з шкури лізе, а ти все мовчиш, моя скромносте. Взагалі ти тип, якого нема в дійсності і якому навіть на кону не вірять словом. Ти не житець на цьому світі. І як не спиняеш мене, все одно і сама скоро підеш за мною — вигризуть!

М а й к а. Ромене! Скажи, як другові: невже так скоро ти погасив, розбив ліхтар ленінізму, невже загубив ключик марксизму?

Р о м е н. Геть і ти! Гетьте! (*Біжить*).

3

Входить **Г а й к а**:

— Ну, як?

М а й к а. Не хоче й слухати.

Г а й к а. Та-ак. А мені оце знов чомусь згадалось детство. Певніш, не детство, а ті часи, коли я з ним в одній червоній сотні, а згодом в одному марксистському гуртку першого ступеня: капітал гризли. Він у кожушку і в кльоші, я в дамській хутровій шапці — романтики були! Правда, я Маркса тоді прокуняв (після роботи, уночі вчилися), але він, Ромен, він його гриз... Так оце я думаю, а що, як справді він не так вже й помиляється? Га, Майко?

М а й к а. Ти це справді, Гайко?

Г а й к а. Справді. Вчора я з ним дискутував. А він показує мені на чергу по хліб і питає: коли до Жовтня кричали в чергах — «Хліба!» і йшли з червоним прапором — це була революція. А коли тепер крикнуть — «хліба!» і підуть з червоним прапором, то що це буде?

М а й к а. Ти сказав...

Г а й к а. Я нічого не сказав. Але після цього я почав думати.

М а й к а. Ти тільки почав думати?

Г а й к а. Я почав думати, чи не напоролися ми, Майко?

М а й к а. Давай подумаємо разом! Перевіримось! Зараз давай. Чого черги?

Г а й к а. Ет!.. Залиш!

М а й к а. Ні, не залишу! Коли ти про це тільки почав думати. Чого черги?

Г а й к а. Людей багато.

М а й к а. Без жартів, Гайко, чого черги?

Г а й к а. Ну, хліба мало, хіба не знаєш?

М а й к а. Чого мало?

Г а й к а (розсердившись). Село не продає! Чого не продає? Мартюк за нашу ціну не дає, ховає, середняк хитається, у незаможника в самого не вистачає, п'ять на п'ять — двадцять п'ять раз думав, знаю!

М а й к а. А як Ромен каже? Я питаю, як Ромен каже?

Г а й к а. У Мартюка нема, село бідне, вигибає.

М а й к а. Тепер питання — як дістати хліба?

Г а й к а. У Мартюка взяти. Не даватиме — довбні дати. У середняка — по-друзькому купити. Незаможникові — допомогти, не приставай, знаю.

М а й к а. А що Ромен пропонує, знаєш?

Г а й к а. У Мартюка силою не брати, ціну на хліб розв'язати, вільний базар дати.

М а й к а. Що далі? — кажемо ми.

Г а й к а. Що де оре одноосібна сошка, там хліба трошки. Треба, крім неї, радгоспним, колгоспним трактором, машинами. А щоб їх нафабрикувати, треба, не гаючись, реконструювати всю нашу промисловість: металічну, хімічну, машиноробну. Яких машин нема — за кордоном купити й робити і щоб це все накрутити, вчасно пустити, то потрібен єдиний ключ: темп, ударний темп молота — невже ти думаєш, що я цього не знаю, Майко?

М а й к а. Що пропонує Ромен?

Г а й к а. Шляшок на індивідуальний плужок, очевидно, бо за колгосп, радгосп говорить неохотно. За ключ у нього — повільний ритм плужка, — бачу, чую, знаю все це! Але як краще й легше досягти мети, Майко? Щоб не запоротися — от де заковика!

М а й к а. Ходімо за Роменом. Його шляшком, як ти кажеш. Це має бути що? Раз у кулака силою не взяти, ціну на хліб розв'язати...

Г а й к а. То він її вгору зразу пожене...

М а й к а. А щоб робітник спромігся купити?

Г а й к а. Треба й нам зарплату вгору погнати!..

М а й к а. А це значить?

Г а й к а. Треба й ціни на продукцію, на крам підняти...

М а й к а. А кулак — він класовий ворог наш, свої знов нажене... Хто кого тоді пережене? Хто кого? (З болем). І вийде знову: чого черги? — Хліба мало. Чого мало? — Село не продає. Чого не продає? — Кулак не дає. І вийде, що долю соціалізму кулак рішатиме — так?

Г а й к а (*аж розсердився на себе*). Та так його перетак, Майко, так! І годі!

М а й к а. Подумай ще раз!

Г а й к а. Геть його як клас.

М а й к а. Тричі! Сім раз подумай!

Г а й к а. І Ромена геть!

М а й к а (*крізь сльози і посміх*). А я вже подумала, що ти, Гайко, справді...

Г а й к а. Що справді?

М а й к а (*з тривогою і любов'ю йому в очі*). Напорюся...

Г а й к а. Майко!.. Я... (*Зворушений бере її за руки. Шукає найкращого слова*).

М а й к а. Ну що?

Г а й к а. З тобою я ніколи, барашко, не напорюся! Ніколи!

М а й к а. Так?

Г а й к а. Ніколи!

М а й к а. То й я з тобою! Ніколи!

Зворушені вкрай, дивляться одне одному в очі.
І раптом цілуються. Просто й міцно. Надпоривно.

Г а й к а (*надпоривно махнувши рукою*). Хіба що на любов, Майко!

М а й к а. На яку любов?

Г а й к а (*ще раз махнувши рукою*). Таки напорюся! (*Біжить*).

КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

1

Ромен за містом. Один:

— Глинища. Смітники. Собаки тягають падло. Куди це я зайшов. Ба! Я ж на прогулянці, а це край міста. Он цвинтар і поле. Заходить сонце. Воно грізно-червоне і страшне. Між ним і мною пролетів якийсь птах і тінь боляче ударила в голову. О, який великий, жакливий розлад в світі! Вічний розлад у світі! Так заговорив той, кого в жарт було названо романтиком, — писатиме далі майбутній поет-драматург. Вже тиждень чи не більше, як його всі відступились, обминаючи ногами, одбігають очима й з мільйона слів, що іноді просто кидають в повітря, йому — жодного. І разом з тим невидимо стежать,

мацають очима, ловлять кожний рух мій, кожне слово. Яка увага і яка самотність! — писатиме! А яка ж самотність глуха і темна! І світ, як опрічна камера, і я на ньому, як ув'язнений за суворою ізоляцією. Бунтуй тепер. Бунтуй, людино, вічно — все одно... північ, південь, захід, схід це, дивися, — стіни, а сонце — це лише очко в світовій камері! Самотність!.. Хіба що викликати хоч в уяві дівчину з околиці та поговорити з нею. Що вона скаже в уяві — дівчина з околиці? Потому Байдуха. В уяві... Добри вечір, дівчино з околиці, хоч в уяві!

2

Дівчина з околиці. В руці пучок квітів:

— Добри вечір, Ромене!

Ромен. Як це ви не побоялися до мене в уяві ще виїти. Та ще й в уяві? Не в колективі?

Дівчина. Сьогодні в мене вихіддень. Була за містом. Уже додому верталась трамваем. Дивлюсь — ви на глинищах. Що ви тут робите?

Ромен. Я? Іду й думаю.

Дівчина. Про що?

Ромен. Про самотність перших протестантів. Про птицю, що пролетіла між сонцем і мною. Про подібність світу з камерою, і сонця з очком тощо.

Дівчина. А я оце ходила цілий день... просто за сонцем.

Ромен. Та що ви? І теж сама? Не в колективі? Інтересно. Що ж ви бачили?

Дівчина. Маніфестацію бачила, весілля на автомобілях, похорон, дітей з квітами, дівчину з щасливими очима, квіти на степу і вітра. За парком. Та якого! Поперекидав гусям їхніх маленьких гусеняток. Крику було. Потому бачила — сліпий просить милостині. Пробігають піонери з карнавками, пропонують значки на якусь там користь. Озивається сліпий: приколить і мені! Прикололи. Дає гроші. Якась крамарка як взялась його за це лаяти. А він щасливий: а я хіба не громадянин СРСР? Як це прекрасно! І яка взагалі прекрасна річ життя, товаришу Ромене!

Ромен. Один розв'язує питання, що таке життя, а сам не живе, а другий живе і ніколи не завдасть собі питання, що таке життя?

Дівчина. Хм... Що ж ви думаєте робити далі, наткнувшись на таку okazію?

Ромен. Далі? Я піду далі.

Дівчина. Куди ще далі? Ви й так уже зайшли, дивіться куди!

Ромен. Я на смузі змички города з селом, дивіться! Скільки писали, говорили, шефствували, а на смузі цій, дивіться, ті ж глинища і ями, канави, цвинтарі, що й раніш були.

Дівчина. І жодних змін? Нічого нового?

Ромен. Можливо, я сьогодні, як одинокий запитальний знак.

Дівчина. А знаєте, де стоять он ті семиповерхові будинки, отой скверик, або новобудова заводу?

Ромен. Як і ті он, що далі — на поганій нашій земній кулі.

Дівчина. На вчорашніх глинищах, от! Цілий яроч вже засипано! Не вірите? Я ж сама з околиці — знаю! І скоро засипемо, забудуємо всі ці глинища, канави, цвинтарі й тюрми, всю цю страшну смугу, що її викопав старий клас між городом і селом.

Ромен. А бачите — он-он над тими ж будинками місяць? Місяць-недобір? Мій сон, дивіться, справджується, значить, ваш — ні... Пам'ятаєте мій? Я ніби йду. А тепер я справді йду. Сам-один і знаю, що дорозі моїй не буде краю.

Дівчина. Пам'ятаю. Тільки ж вийшло навпаки: тоді ви у сні мене шукали, сьогодні я цілий день шукала вас.

Ромен. Шукали?

Дівчина. Так.

Ромен. А це було шукання, чи пошук?

Дівчина. Ромене, ви хворий. Вам треба відпочити.

Ромен. Де?

Дівчина. Де? Ну хоча б у мене. Просто — ляжете собі, заснете, відпочинете. У мене вам буде тихо й спокійно, хочете? Будильника я сплню. Потім напущу в кімнату сонця. Ви встанете, і всі ці настрої, глинища одійдуть, як сон. А потім на завод, до товаришів, удвох — здрастуйте!

Ромен. Це Майчина вам інструкція?

Дівчина. Товаришу Ромене!

Ромен. Тоді за що ж така добрість і увага?.. За анкету? Анкета ж моя не конфета. Інтелігент навіть за соціальним походженням. Іней на скронях. Безкар'єрний, на

партмежі стоящий романтик. А в часи жорстокої, що тепер, матеріальності, даром добрості не чинять. За що ви? Хіба за ухил?

Д і в ч и н а. Можливо, це просто моя помилка. Романтична. Бо я теж романтична.

Р о м е н. Ви?

Д і в ч и н а. Я.

Р о м е н. Хо-хо!..

Д і в ч и н а. Не хо-хо, а... З'явіть собі, сидить удосвіта дівчина і де б повторювати на свіжу голову «сопротивление материалов» — буде якийсь повітряний, більше, — якийсь сонячний химерний цех, з величезними скляними просвітами, під скляним дахом, з ластівками, квітниками, трохи не з вербами. А головне — з музикою. Уявіть — стоять робітники за верстатами, а навкруги музика. Отакий цех буде, а в дійсності ще доброї деталі зробити не може. Такої, щоб Трохимович не бурчав. Зорі на небі з сорому ховаються, небо червоніє, а вона буде. Цілі ж банди запитальних знаків з такими о кривулями — шаблонами, не бачить, буде.

Р о м е н. Нарешті!

Д і в ч и н а. Книжка з рук бу-бух. Заснула. Аж тут приходять на околицю чоловічок і, сміючись, починає ту околицю трясти, як грушу. Люди лаються, собаки гавкають, а він собі сміється та трясє. І враження спросоння таке, що захоче той чоловічок, то з неба зорь натрусить, як золотих груш. Або справді — візьме на плечі піаніно, вийде на степ і почне грати. Пам'ятаєте? Я й подумала, що на заводі, в роботі, в нашому колективі ви справді заграєте. Будете найдужчий.

Р о м е н. А вийшло?

Д і в ч и н а. Навпаки.

Р о м е н. Коли довелось потрясти партоколицю, щоб зтрусити з неї червоточінь, то вийшло?

Д і в ч и н а. Навпаки. Ви трохи не витрусили з наших рук регулятори. В роботі вийшло так, коли всі націлились на далеку мету, коли треба влучно попасти, ви давай усіх штовхати, трясти...

Р о м е н. Через мене ви псуєте деталі, звичайно. І сонячний цех не збудуєте, так?

Д і в ч и н а. А проте я на глинища не втечу і знаком питальним не стану. І хоч нехай там що, а деталь я таки зроблю. А щодо сонячного цеху, то наша дійсність сильніша за романтику навіть. Читали про Дніпрельстан?

Р о м е н. Ах, як це ідеологічно-витримано сказано! За це вам репертком обов'язково поставить літеру А. Ну а мені він поставить літеру З — заборонено. Але краще перейти через всю абетку од А до Я, ніж сидіти й повторювати одне А.

Д і в ч и н а. Мені важко це слухати.

Р о м е н. Я думаю.

Д і в ч и н а. Бо мені здається, що хто досяг літери З, той справді вийшов за межі партквитка.

Р о м е н. З партквитка я виріс.

Д і в ч и н а. Той обов'язково дійде, переступить і через радянський кордон... Ромене, ви з фронту відступили, втекли бачите куди? На смітники. Справді, котитесь, як місяць той за кладовище. Мені чогось так важко. Мені плакати хочеться, як маленькій.

Р о м е н. Заграти вам?

Д і в ч и н а. Не грайте більше, бунтарику, на дуду, нехай я своє лихо забуду, бо зараз я, як та дівчинка маленька, що несла кухлик дорогий. Несла і впустила. Кухлик розбився.

Р о м е н. Дівчинка заплакала і стала просити боженьку стулити їй кухлик.

Д і в ч и н а (*струсила сльози*). Ні! Побігла до матері й каже: Мамо! Дай міцніший кухлик, бо цей розбився... (*Струснула головою і пішла*).

Р о м е н. І дівчина з околиці пішла, — писатиме далі майбутній. Кинула квіти, струсила сльози, тріпонула головою й пішла далі непереможно молода. Хороша дівчина! — бунтарику! Може, справді — не грай більше, бунтарику, на дуду, зійди з кону! Не впирайся! Не спинайся! Не бунтуй!.. Ні тріпону й я ще головою! Не здамся! Доведу, хто правий з нас! Доведу, хоч доведеться, може, доведстися й кордону... Перейти кордон, подумай, брр... Бо хто ти справді? Хто? Початок бунту, чи кінець? Великий промежінь між двома днями, чи тарганова щілина між двома епохами? Хуте-нуте, як пишно я висловлююсь! Ніби й справді я герой Шекспірів, а не якогось там з наших, наприклад, Кулішів. І все ж таки: йти далі назад, стати, чи повернути вперед?.. Ось іде Байдух! В уяві йде чи ні, не знаю. Але куди мені йти, я в нього не питаю. Здоров, скептику!

Б а й д у х. Здоров, романтику!

Р о м е н. Куди це ти йдеш?

Б а й д у х. А ти куди?

Р о м е н. А, бач, ішов і став. Скажи, Байдуше, коли піду далі, отак просто, буду йти без краю, то, як ти думаєш, куди я прийду?

Б а й д у х. Туди, звідки прийшов. Світ, як тобі відомо з географії, круглий, як дурень. І навіть той, хто його обходить кругом, не завжди стає розумнішим.

Р о м е н. Уявляю становище того, хто сидить на одному місці.

Б а й д у х. Уяви собі — таких нема. Бо всі ми рухаємось. Навіть ідіоти, і ті вміють продвигатися. Один, кажуть, Діоген, довго сидів у бочці, проте й він не був ідіотом.

Р о м е н. За твоєю круглою теорією виходить, що коли я вийшов із партії, то й повернуся в партію?

Б а й д у х. Коли обійдеш світ кругом, то напевно, тільки з другого боку.

Р о м е н. А скажи, Байдуше, чого ти з такими думками сидиш в партії?

Б а й д у х. А того й сиджу, що знаю, що кращої не знайду, хоч і весь світ обійду, а в гіршу переходити не хочу.

Р о м е н. Ти ж скептик! Ти ж не віриш в наше будівництво, в соціалізм. У роботі стоїш осторонь. Ти ж просто відсиджуєшся чи то пак — одстоюєшся.

Б а й д у х. Нічого подібного! Я, наприклад, вірю, що ми соціалізм збудуємо. А що він вийде не такий, як думали і про який мріяли, то в діалектику я теж вірю. І що, який не вийде, однаково — колись його послідками буде світ палити свої печі так, як ми зараз палимо свої послідами кам'яного віку — і в це я вірю. Отже, як бачиш, я тричі в соціалізм вірю.

Р о м е н. Ну, з такою вірою, я думаю, ти теж уже вийшов за межі партквитка.

Б а й д у х. Але ще партквиток не вийшов за межі моєї кишені.

Р о м е н. Навіть я б тебе вигнав за це зараз з партії. Негайно!

Б а й д у х. Ну що ж — і в це я вірю. Навіть більше — вірю, що мене й вигонять скоро. Обов'язково!

Р о м е н. Мені допіру сказали, що хто вийшов за межі партквитка, той обов'язково дійде, переступить і радянський кордон!

Б а й д у х. Коли він не спиниться за партквитком, коли піде далі, то це буде так.

Р о м е н. Ти думаєш піти далі?

Б а й д у х. Не думаю. А ти?

Р о м е н. Я піду далі, мій скептику.

Б а й д у х. Піти далі, романтику, це значить піти вже проти всього класу.

Р о м е н. Савонаролу спалив його клас.

Б а й д у х. Але Савонаролу за його ідеї зараз спалили б і ми!

Р о м е н. Дуже жаль, що за всю історію не спалено жодного скептика. Але од наших огнищ колись запалиться, загориться і скепсис. Хай живе вічний бунт! (Пішов).

Б а й д у х. Трім-тірі-рі-льом... Я в цей бунт не вірю. Але піду й собі. Просто цікаво, що з нього вийде.

КАРТИНА ДЕСЯТА

1

У клубі.

Плакати німецькою, англійською французькою мовами: «Привіт дорогим гостям!» тощо. Збираються робітники. Вони допіру з роботи. Поспішають: «Хто приїхав? Кого тут зустрічати?»

Г о л о с. Заходьте, заходьте, товариші!

М о л о д и й р о б і т н и к. Чужоземну робітничу делегацію зустріти треба. Німецьких, англійських, французьких товаришів. Читали про це в сьогоднішній газеті, Тарасовичу? Про склад делегації?

Т а р а с о в и ч. Ще як пив чай, то прочитав.

М о л о д и й. А про наш цех прочитали?

Т а р а с о в и ч. Про ваш бабський цех мало інтересуюся.

М о л о д и й. Дарма, сьогодні наш цех виконав програму на всі 100 процентів.

Т а р а с о в и ч. На діти, чи на трактори?

М о л о д и й. На трактори, браку менш за норму. Та й на діти не буде. Хіба що ви там щось стулите. (Побіг).

Т а р а с о в и ч (зачеплений). Хм-хм-хм!... Побачим, що далі у нас вийде...

Молодий (на ходу). 200 процентів!

Тарасович. І побачим, що ви стулите. У мене таких, як ви, аж п'ятеро. Побачимо, що в тебе буде...

Молодий (віддалік, вже не чуючи). 200 процентів!

2

Входить Трохимович.

Тарасович (до Трохимовича). Невже цьому правда, що твої амазонки на 100 процентів сьогодні вигнались?

Трохимович (мовчки переждавши кількох дівчат). Факт!

Тарасович. А браку скільки?

Трохимович (одводять набік Тарасовича, виймає з бокової кишені пальта якусь річ, показує). Бачив коли?

Тарасович. Хм...

Трохимович. Можна на виставку?

Тарасович (роздивився). Хм — так.

Трохимович. Сама добилась. Без мене вже — себто без жодної інструкції... (Ховає деталь у бокову кишеню в пальті).

Тарасович. Чого ж ти такий після цього, ніби двоїстий?

Трохимович. Недавно ж я на них гримав. І на партію — за молочний ряд тощо. Думав, що закопають. Та Гайка сказав: не закопають, аж поки не навчиш. А як вичуться, — закопають. З плачем і квітами, а закопають. Дак я оце вийшов із заводу та й подумав: чи повернути зараз на кладовище, чи зайти в кооператив, купити ще одну деталь та з радості добре пообідати?

3

Біжить Гайка:

— Товариші! Приїхали! Ідуть сюди! Німецькі, англійські, французькі товариші! Троє з Рура, двоє з Гамбурга, один з Парижа і жінчина з Манчестера, не забувай!

Тарасович. Гут-гаг, генесе! Знаємо вже!

Гайка. Щоб не напоролися. А ви б ближче до трибуни, Трохимовичу, привіт гостям дати од старої робітничої гвардії.

Трохимович. Нехай вже молодші вітають. Та й утомився я...

Гайка. На хвилиночку! Тарасовичу! Ближче!

М а й к а з делегацією.

М а й к а (з трибуни). Є пропозиція.

Гостям перекладають кожному його мовою.

на президію обрати всіх наших гостей, од робітників нашого заводу — товаришів Гайку, Трохимовича, Тарасовича.

Оплески.

До президії підштовхують Тарасовича.

Товариші! Я думаю, порядок у нас буде такий: спочатку ми коротеньку складемо гостям рапортівку про наші труднощі й боротьбу, про наші хиби й досягнення, і зараз у завод, щоб товариші все це реально відчули й побачили. Нема заперечень? Так ось — наш завод, товариші, вже старенький. Ще в старого хазяїна кашляв. Під час громадянської війни од бурі й вітрів, без їжі й пиття був зовсім заслаб. Але ми його підвели. Стогнав він, кахикав, що ми йому реконструкцію трошки натемпили — і пішов. Тепер про наші труднощі кілька слів...

Р о м е н (десь ззаду. Голосно). А можна мені кілька слів гостям сказати? (Виходить наперед).

М а й к а. Про що?

Р о м е н. Ну що за цензорський перепит! Просто хочеться на цій міжнародній зустрічі про дещо сказати. Можна?

М а й к а. Про дещо не варто. Ти конкретніше — ти краще про труднощі та про хиби наші скажи — з твоєї спеціальності. Увага, товариші! Товариш Ромен скаже про наші труднощі й хиби.

Р о м е н. Товариші гості! У нас на зустрічах звикли такі промови казати, що за ними часто, як за лісом, ви нічого не побачите. Отож дозвольте прорубати мені перед вами дві-три просіки. Ви приїхали подивитися на наш будований соціалізм. Віддалеки це така прекрасна би річ і все ніби робиться рівно, але зблизу ви, придивившись, побачите жахливі нерівності.

Г о с т і (закивали головами). О, ми бачимо. І це дуже добре. У вас робітник. О! І хто працює — стоїть високо, хто не працює — низько. Це дуже хороша нерівність. У нас навпаки — робітник стоїть дуже низько, і це нехороша нерівність. У вас учора 40 процентів, сьогодні сто

процентів — це хороша нерівність, у нас навпаки — нехороша. О, ми дуже бачимо. Хороші нерівності.

М а й к а. Та погано, бачте, що дехто в нас на них спотикається.

Р о м е н (*істерично*). Аби ж дехто! Ціла країна! Спотикається. Учора було мило — сьогодні не стало. Мила нема! Без мила будуємо соціалізм. Доля жінки, правда, змінилась — то була прикута до печі, тепер до черги в це-ер-ках.

Г і с т ь. Was ist das — tsche-ret?

Р о м е н. Черги!

Д р у г и й. Que ce que sèst tze-er-ca?

Р о м е н. Це-ер-ка. Бракує всього! Мало! Тісно! Дорого! Все у нас дороге, крім людського життя. Атрофуються вищі почуття: згорів робітник — цех працював, привезли махорку — збігся весь цех. Далі кілька слів про наші досягнення. Коротко. Вони у нас великі й високі, але їх, по суті, нема. Це парадокс, але це так. Наші досягнення — це великі споруди, вони — як єгипетські піраміди, але користі з них, як з єгипетських пірамід. Я скінчив.

М а й к а. Він скінчив. Більшого за свої єгипетські піраміди, я думаю, він уже не скаже. Він своє скінчив. Ну, а ми своє продовжимо.

Т р о х и м о в и ч. Дозвольте мені слово, бо я... Я не можу на таку річ собі промовчати. Мило справді, товариші, було, раз не стало. То ми подумали: чи спочатку білі руки, чи чорний метал? Подумали міцно й ухвалили: буде метал, буде й мило, буде чорний, буде з чого й вимитися, не буде — не буде й свого мила. І про чоботи невдоволення у нас було. То ми теж зважили — чоботи важуща річ, але в одних чоботах до соціалізму не дійдеш. Потрібні машини, трактори. То скоро в нас, товариші, буде більше тракторів, ніж у вашої буржуазії чобіт, я думаю. Далі про смерть Івановича. Нам партія наказала під час бою з коней не злазити, бо справді, коли злізеш, — то вже трудно буде вилізти. А що про женське питання, то я вже не можу равнодушно про це говорити. Немає змін! Та в мене он цілий бабський цех працює, а мене старим султаном дразнять! Я на партію, товариші, гримав за молочний ряд і тощо. (*До перекладачів*) Тільки ви про молочний якось м'якіше товаришам перекладіть, хоч додайте — він у нас не такий вже й м'який. Я гримав, це була моя помилка, бо вийшла, перекладіть...

Та що там перекладати! Вийшло ось що, подивіться, геноси і камради! (*Виймає з бокової кишені якусь металічну річ. Подає гостям на розгляд*).

Гості. O! Das ist ein Detail!

Трохимович. Так! Але скажіть, яка деталь?

Гості. Prachtvoll gemachtes Detail!

Трохимович. Вже чую — не те кажете!

Гості. O, ja! Prima Ausführung! De premiere gnabitel!

Трохимович. Не вгадаєте. Женська деталь!

Гості. Comment!

Трохимович. Женська. Сам не вірив, що зробить Нилка. А вийшло, хоч зараз у Нью-Йорк на виставку. Як дитя, котре акуратне, так?! І сама добилась. Без мене вже, себто без жодної інструкції. Но за тебе (*до Ромена*) соромно й боляче... Де б допомагати, а ти скиглиш — піраміди. І хоч говориш ти з таким виглядом, ніби у тебе справді є щось вище за наше, якась ідея, якийсь мисленний секрет, насправді там горбата могила. Отож і по нашій дорозі горби та могили, цілі єгипетські піраміди з шкідливих слів наvertsаеш. Пішов би ти од нас краще геть! Не заважав би!

Майка. Ну, а про наші хиби та помилки я вже на заводі.

Ромен виходить, за ним Байдух.

Гість-Робітник. О, ми тепер ще раз чуємо і бачимо, як старий робітник у вас високо стоїть. Дуже високо. Але ми теж хочемо його підняти. Геносе! Камраде! Піднімайт Трохимовиття! Носіть його!

Гості підносять Трохимовича на руках, а потім підкидають його.

Трохимович (*раптом на руках*). Ой! (*Хапається рукою за груди*). Ой, стривайте! Не треба! Серце!

Його обережно становлять на землю.

Гайка. Товариші! Ми забули, що Трохимович у нас в лігах. І можна так напоротися..

Трохимович. Нічого, нічого... вже мені краще. Ведіть товаришів, мені вже краще.

Гайка, показавши Майці, щоб та вела делегацію, застається коло Трохимовича. Самі.

Гайка. Може, лікаря, Трохимовичу, га?

Трохимович. Ху-х! *(Виймає з пазухи пляшку горілки)*. Будь ти тричі проклята. По дорозі купив до обіду й забув, а як підкинули — чую — от-от випаде. Мировий же скандал, думаю. Осоромлю завод на весь світ... Так я на серце... Ху-х. Оце був би напоровся на весь світ. А все через деталь оту. Парадно, думалось, пообідати, з жінкою. Де б її тепер *(на пляшку)* подіти?

Гайка. В кишеню.

Трохимович. Ні!

Гайка. Пообідати ж парадно треба?

Трохимович. Другу куплю, а цю... К лихій годині. *(Іде викидати пляшку)*.

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

Ромен і Байдух ідуть. Видно кордон.

Байдух. От і кордон.

Ромен. Тихо! Невже це справді?

Байдух. Справді.

Ромен. Фізично?

Байдух. Фізично чи духовно — мала різниця.

Ромен. Так скоро?

Байдух. Після промови на зустрічі, я думаю, сам кордон побіг до нас.

Ромен. Невже ми дійшли його?

Байдух. Факт. Досягли. Маємо, так би мовити, перше фактичне досягнення. От тільки погано, що мене на кашель бере, мабуть, продуло в хатинці, де ми ночували.

Ромен. Прекрасна хатинка була.

Байдух. Уже й прекрасна!

Ромен. Остання ж хатинка. І чудесна господиня!

Байдух. П'ятдесят чотири ж роки!

Ромен. А яка енергія! В личаках, в червоній хустці — членка сільсовету. Шістнадцяти років вийшла заміж. Чоловік пив і бив. Конем волочили жінок — таке було право. А тепер світу побачила. За цю власть душу свою віддам, як нам дали рівних прав, — чув?

Байдух. Це ж до чого ти?

Ромен. А до того, що чому я не такий? Чому я почувую себе зараз таким нікчемним і старим?

Байдух. Себто?

Ромен. Ще й тридцяти п'яти нема. Я кудись іду. Куди? Мені чомусь бринить старовинний вальсик. Чого?

Згадується повітовий народом, куди я юнаком ще бігав на шкільні танцвечірки. Народом і годинник на стіні. З якої речі? Правда, я танцював там з дівчатами до зорі, правда, дівчатка завжди на годинник поглядали, а ми гукали — ще рано! Та що з цього? Що ми вже своє одтанцювали? Так? Дак чого ця жінка ще танцює, а я ні? Чого вона бринить сміхом, а я ні? Якийсь присмерк в очах. Фанера у вікнах. Десь човгає старий сторож-час. Годинник показує за чверть дванадцятої ночі. Мені сумно.

Б а й д у х. Який сумний вічний бунт!

Р о м е н. Скажи, Байдуше, ми зараз переходимо кордон. Чи відходимо взагалі за кордон життя?

Б а й д у х. Я бачу, що твій бунт уже мертвіший за мій скепсис.

Р о м е н. Ми відходимо за кордон історії.

Б а й д у х. Допіру тільки вплутались в цю історію.

Р о м е н. Ми відходимо. Але я ще крикну. (*Сливе пошепки*). Я ще крикну Майкам та Гайкам з кордону, що... Що може мій сумнів що-небудь та важить же у великому русі, га? Я крикну.

Байдух чхає. Ромен здригається.

Б а й д у х. Ні! Ти вже, бачу, не крикнеш.

Р о м е н. Так, Байдуше. Я вже не крикну. Я вже не можу крикнути.

Б а й д у х. І не треба. Хто б не переходив, будь з якої сторони кордон завжди переходять тихо. Ходімо!

Р о м е н. Куди?

Б а й д у х. От тобі й маєш. Та куди ж? За кордон!

Пауза.

Ну?

Р о м е н. Перейти. Переступити. Утекти туди, щоб завтра тікати назад — чи варто?

Б а й д у х. Сказано непогано. Але я вже не знаю, хто з нас романтик, а хто скептик.

Р о м е н. Ні! Я не перейду!..

Б а й д у х. Вас іст дас? Перелам?

Р о м е н. Так!

Б а й д у х. Так скоро?

Р о м е н. Після промови на зустрічі, з'яви собі, сюди довела мене інерція вперта.

Б а й д у х. Значить, зараз ще має бути сцена каяття? Ну, пожалій хоч майбутню публіку.

Р о м е н. Годі нам мучити сучасну. Чи ти хочеш далі грати роль опозиційного скептика? Ясно всім, що ми вже банкрути.

Б а й д у х. Виходить, що мене до цієї межі приводить наш романтизм?

Р о м е н. Не всякий. До цієї межі привів мене мій дрібнобуржуазний романтизм.

Б а й д у х. Пам'ятаєш свою першу промову на сходах? І мої репліки? Ти перший почав цю, як ти її називав тоді,— драматичну поему. Але треба, я думаю, зараз назвати її більш точно. Трагедія чи комедія це — визнач!

Р о м е н. Це просто діалоги про крах ідей, кажу ж, дрібнобуржуазного бунтарика.

Б а й д у х. Почав перший свою роль, довів майже до межі, і на тобі — не хочеш кінчати.

Р о м е н. Я її кінчаю, слухай. Я не хочу далі грати роль гучномовця од закутних, ворожих революції, сил. Я не хочу посилювати їхній шепіт і сичання. Я не хочу бути дисонансом, дудкою в індустріальній симфонії молодого класу. Я хочу повернутися до моєї першої й останньої партії.

Б а й д у х. Не затягуй каяття! Тобі справді, може, лишилося п'ятнадцять хвилин, старий ти нікчемнику!

Р о м е н. Я хочу повернутися до партії, яка ще довго буде молодою, дужою, бойовою!

Б а й д у х. Але вічно такою не буде!

Р о м е н. А як стане старою, то нехай цілує її майбутнє щасливе людство в сиве почесне волосся, знаю — косметики на її обличчі не буде!

Б а й д у х. Аміни!

Р о м е н. Я скінчив.

Б а й д у х. Ти повернувся, а не скінчив. Доведеться, мабуть, мені ці діалоги скінчати. *(Виходить за кордон).*

Л і в и й В а р т о в и й. Хто йде?

Б а й д у х. Свій!

П р а в и й В а р т о в и й. Kto idzie?

Б а й д у х *(завагався)*. Невже ж і цьому треба сказати, що свій? *(Одна мить, іде далі. Але не через кордон, а між вартовими. Не просто, а зигзагами).*

Вистріл з лівого — трах! Вистріл з правого — тах!

Луна з лівого — ах! Луна з правого — ах!

Байдух падає мертвий. Ромен біжить назад.

КАРТИНА ДВНАДЦЯТА

Біля заводської брами. Воротар. Підходить Ромен:

— Я вернувся, Тарасовичу! Здрастуйте!

Воротар. А хто ж ви такий, що вернувся?

Ромен. Я?.. Хіба ви вже мене забули? Я той, що бунтувався тут у вас, знімав вічний бунт. Але я вернувся.

Воротар. Що ж ви тепер робитимете у нас?

Ромен. Буду за робітника.

Воротар. А це ж у вас вийде?

Ромен. А що?

Воротар. Інтелігенція з нашого брата-пролетаріата виходить, а от чи вийде пролетаріат з інтелігенції, от що? Перепустку маєте?

Ромен. Ні. Подзвоніть і скажіть, що я вернувся.

Воротар *(у телефон)*. Тут прийшов до воріт... *(До Ромена)*. Як вас на прізвище?

Ромен. Ромен.

Воротар. Прийшов до воріт Ромен, каже, що він вернувся. Просить пропустити. Яка буде директива? Значить, впустити чи ні? Я питаюсь, пропустити чи ні?

Ширма

**ЛЕГЕНДА
ПРО
ЛЕНИНА**

ДРАМАТИЧНИЙ ЕПОД

Місіонерська школа в Китаї. Учитель, він же і пастор,
проказує китайцям.

П а с т о р. І коли народився Христос, була ніч... Гм...
зоряна ніч...

Китайцата, ставши рядком перед учителем, голосно вигукують.

Школярі. Була, була ніч... ніч... зоряна, зоряна...
(А самі, за звичкою китайських школярів, махають ру-
ками й підскакують то на лівій, то на правій нозі, аж
кіски маятниками).

П а с т о р. Пастухи ночували в полі біля череди...

Школярі. Біля, біля.. череди... у полі, у полі...

Входить хлопчик Джан. Школярі так і вкрили його криком.

Школярі. Джан! Джан!

— Він спізнився!

— Ловив драконів дорогою!..

(Раптом замовкають, тільки лунає тоненький тривожний
голос дівчинки).

Хой. Ой, Джане, поспіши до сера закаблуками впе-
ред...

Джан підходить до вчителя й земно вклоняється. Пастор б'є його
буковою палицею.

П а с т о р. Раптом небо засяяло, і хор ангелів...

Школярі. Небо, небо... ангелів... ангелів...

П а с т о р. Устань, Джане... Дівчинко Хой, скажи, що
таке ангел?

Мовчанка.

Хой. Ангел...

П а с т о р. Я вчора казав... Ну?

Х о й. Ангел, сер...— дракон...

П а с т о р. Я тобі цього не казав... Я казав... що ангел не дракон... Драконів нема... Драконів вигадала темна китайська голова... Скажи, Джане, ти,— хто створив ангелів?

Д ж а н. Сер, ви про це не казали...

П а с т о р. А як ти думаєш?

Д ж а н. Я думаю, сер, що їх зробив англійський король.

П а с т о р. Що-о?!

Джан, відчувши, що сказав щось не до ладу, виправився.

Д ж а н. Його величність, добрий англійський король.

П а с т о р. Що-о?! Хто? Хто сказав тобі таку дурницю?.. Хто вкинув тобі в голову таку... комуністичну ідею?.. (Тягне Джана до бамбукової палиці).

Д ж а н. Ви сказали, сер...

П а с т о р. Що-о? Я?!

Д ж а н. Ви сказали, сер, що його величність...

П а с т о р. Ну?

Д ж а н. ...Добрий англійський король все робить для бідних.

П а с т о р. Ну...

Д ж а н. Ви сказали — подумай... Я подумав так, що й ангелів зробив добрий наш король... для бідних...

П а с т о р. А я бачу, ти, хлопчику, занадто розумний... Ти такий розумний, що коли всі китайці такі будуть, то у його величності короля англійського не стане рушниць і гармат... Стань отут... навколішки... Нагнись. (Б'є тричі палицею). Ангелів створив... бог... бог... бог... Кажіть усі!

Ш к о л я р і. Ангелів, ангелів... створив, створив... бог... бог...

П а с т о р (пише крейдою на дошці). Бога бійся, короля шануй... Візьміть олівці й пишіть: бога бійся, короля шануй... Пишіть, аж поки я вернусь. (Виходить).

Ш к о л я р і (до Джана). Чому ти спізнився?

— Чи їв ти вже?

— Мабуть, просив на пристані по харчевнях рису?..

Д ж а н. Це нічого, що спізнився, я й завтра спізнюся, о!..

Ш к о л я р і. Ти й завтра спізнишся?

Д ж а н. Це нічого, що... палиця... Це нічого, що захворів мій сліпий татко... Це нічого, що в нас нема рису... Зате я знаю щось, а ви не знаєте, о!.. Ні ти, Лі, ні ти, Хой, ні ти, Гецзи, ніхто з вас не знає, о... А я вже знаю, о...

Ш к о л я р і. Що?

— Ану що?

Д ж а н. Я знаю таке, що його сер боїться, і всі сери, і... навіть англійський король боїться...

Ш к о л я р і. Джане, скажи!..

— Ну, скажи!..

— Я тобі дам рису — скажи!..

— А я вареників із свининою...

Д ж а н. Я знаю таке, що скоро я, і мій татко, і всі бідні їстимуть вареники з свининою і навіть па-ба-сянь-цай їстимуть...

Велике здивування.

Ш к о л я р і. Па-ба-сянь-цай! Всі їстимуть па-ба-сянь-цай?!

— Вісім коштовних страв?!

Д ж а н. Так! Па-ба-сянь-цай! Боби з імбиром, квасолію з імбиром, сочевницю з імбиром. Все так зробить Ленін... Я знаю вже про Леніна, о!..

Ш к о л я р і. Про Леніна?

— Що таке, Джане, про Леніна?

Д ж а н. Що таке про Леніна? Далеко там, от там... за великою стіною, на вихорі літає Ленін... По всіх країнах...

Ш к о л я р і. Даос...

— Чарівник...

Д ж а н. Ні-ні... Даоси — шахраї... Даоси напускають на очі туману, а Ленін багато знає і про всіх бідних знає... У тітки Лунь сухоти — він знає, кривому Сюеві сер вибив три зуби — він знає. І за мене знає, і за тебе, Хой, і за тебе, Лі, знає... о... Ленін. Він тільки за бідних. Скоро, скоро він прилетить до нас.

Ш к о л я р і. А король англійський?

— А солдати на машинах, Джане?

Д ж а н. Ленін... він такий, от такий, і король його боїться, і всі сери, бо він сяде на вихор, і ніхто йому нічого... Хоч нехай вони на машинах, йому це нічого. Бідним він дає яку хоч роботу... Він як каже, то слова обертаються на зірки червоні і так ясно сяють бідним...

Школярі. А це правда, Джане?

— Хто тобі казав?

Джане. Є листи й книжки від Леніна... Кулі на пристані читали... Скоро... Скоро він прилетить до нас на вихорі, як на коні, й тоді ми проженемо всіх серів і нашого зі школи, і я навіть ударю нашого тричі... Ні... Один раз, оцією палицею...

Школярі. Тричі, Джане?..

— Тричі, Джане?..

Хтось. П'ять-сім...

Школярі. Ша! Сер іде.

— Сер.

Рух і гиша. Входить пастор.

Пастор. Всякий благочестивець боїться бога і шанує короля... Гм... Не боїться бога і короля хто, скажи мені, Хой?

Хой. Ленін, сер.

Учитель аж присів.

Школярі. Ленін!.. Ленін!

Екран: ЛЕНІН ЖИВЕ В СЕРЦЯХ ПРИГНОБЛЕНИХ УСЬОГО СВІТУ!

КОЛОНИ

СЦЕНИ

Бенгалія. Рисові плантації. Наймити індуси проводять пасивний страйк. Опівдні. Ішвар дивиться на сонце.

К а й л а ш. Не забувай, Ішваре, що бабу Баркер дивиться на сонце частіше за нас... бо воно тепер палить на попід золоті його рахунки... Ого-го! Хай не поспішає сонце! Хай пече й палить... щоб жовкли й сохли хазяйські плантації, щоб плакали вони стиглим зерном на гарячу землю...

І ш в а р. Чи спалить, Кайлаше?

К а й л а ш. Дуже ймовірно.

І ш в а р. Чи не краще додати до сонця полум'я нашого гніву, Кайлаше... Га?

К а й л а ш. Гніву?

І ш в а р. Так, любий... Бо сонце не спалить оцих голябарів. (*Показує на житниці*). Бо сонце не спалить золотих рупій у сталевій касі, а гнів наш, Кайлаше, полум'я гніву інколи палить дужче за сонце...

К а й л а ш. Нізащо... Не треба, Ішваре, навіть думати про це... Інакше погубимо справу...

З-поміж наймитів витикається якийсь миршавенький дідок.

Д і д о к. Чи правильно я зрозумів тебе, шановний...

К а й л а ш. Я слухаю нашого гостя...

Д і д о к. Чи правдиво я зрозумів, що він (*показує на Ішвара*) хоче підбити тебе і всіх на страйк?

І ш в а р. Ми вже страйкуємо.

Д і д о к. Страйкуете?.. І ти думаєш, це змінить закон життя?..

І ш в а р. Хто ти такий?.. Хто тебе прислав до нас?..

К а й л а ш. Ш-ш-ш... Обережніш, Ішваре. Він же наш гість.

Д і д о к. Я сам прийшов... Я не ворог вам і нікому не ворог. Я тільки хотів нагадати про мудрість...

К а й л а ш. Про яку це мудрість?

Д і д о к. Вона одна на світі, мій сину. Це мудрість смиренного серця. Як дощова вода тече згори вниз, так і вода мудрості тече од смиренного серця...

К а й л а ш. І стає болотом...

Д і д о к. Не перебивай мене на слові, шановний...

К а й л а ш. Я слухаю старого...

Д і д о к. Так-от... Запитання мудрості: якщо писаря замкнено в тюрму, то скажи мені: коли вийде строк і його випустять, чи стане він витрачати весь час на те, щоб танцювати і радіти з приводу свого визволення, чи знову стане писати, як писав?

К а й л а ш. Це ж до чого?

Д і д о к. А до того, що отак і ви, визволившись із неволі хазяйської, скажіть, чи будете веселитися весь час, чи знову станете до роботи як наймити?.. (Спитав і одійшов).

Усі похмуро замислились.

І ш в а р. Отак і там буде, на півночі, у далекій великій країні... Приходили до робітників їхні браміни і казали, ну, точнісінько так казали: «Визволившись із неволі, чи будете веселитися весь час, чи знову станете до роботи як наймити?..» І не знали робітники, що відповісти мудрим брамінам... (Після паузи). Та прийшов Ленін...

Рух і гомін.

Г о л о с и. О, Ленін...

— Знаємо, Ленін...

— Чули ми, Ленін...

І ш в а р. І сказав робітникам: «Визволившись з тюрми, ви не будете, звичайно, танцювати все життя, ви станете знов до роботи, але ви вже не будете горювати і плакати...»

Рух.

Г о л о с и. Мудро сказав Ленін...

— Добре сказав Ленін... (Співають).

Як схилиться над водою повний ущерть,
Наше буде життя — англійців смерть.

Топитимем їх коло хат у каналах,
У прокляті горла застромим орало,
Зітнемо голови і кинем у клоаки,
Одрубаємо руки — і з'їдять їх собаки.

І ш в а р (*під час пісні*). І робітники там прогнали брамінів та радж... І плантаторів прогнали... І знай, старий, що вони змінили закони життя, що скоро у них дощова вода потече знизу нагору...

Пісня захоплює всіх. Під час співу наближається господар плантації Баркер і офіцер.

Б а р к е р (*зачувши слова пісні*). Го-го... Ви чуєте, містер Скотт? Ви чуєте? Вони зітнуть нам голови, ви чуєте? Поганий індус збирається обрізати нам руки. (*Підходить ближче. За ним офіцер. Пісня уривається*). Ви чуєте? Нам роти замажуть калом... Калом — ви чуєте?.. Поганий індус збирається замазати рота благородному англійцеві калом... Проте не бійтеся, містер Скотт, це просто хор індійських жаб.... Хіба не бачите: у них жабині горлянки і животи?.. Ось... ось... ось... Покажи горлянку! Не хочеш? (*Дратує наймитів, тикаючи стеком у кожного. Помітивши, що Ішвар від дотику спалахнув гнівом*). Може, удариш мене?

К а й л а ш (*застережливо*). Ішваре!

Б а р к е р. А-а, не хочеш? Цебто — не можеш... Ватажок не велить... (*Помітивши дідка*). Ти вже тут? Молодець... Містер Скотт, він уже тут...

О ф і ц е р (*теж помітивши дідка*). А-а-а... прекрасно, прекрасно...

Б а р к е р. І ви думаєте, містер Скотт, що вони справді можуть перетворити хоч одне слово з пісні на діло?.. Нічого подібного... Вони нікчемні страхополохи... Знов кажу — жаби. Го-го! Ану, в болото, ану!..

Дідок, вклоняючись, подає Баркерові листа.

Лист... є лист. (*Читає*). Містер Скотт, прошу вашої уваги. (*Читає голосно*). «До падлюки Баркера від комітету паліїв...»

О ф і ц е р. О!?

Б а р к е р. «Коли ти, англійська падлюко, протягом трьох днів не задовольниш наших вимог, перше: щоб права індуса на нашій землі були не тільки рівні, ба на-

вільніші за права англійця...» Ви розумієте, містер Скотт?

Офіцер. О-о!

Баркер. «Друге: щоб було скасовано кару бамбуками для всіх індусів-наймитів і встановлено на три місяці для англійців; третє: щоб нам платили за роботу стільки, скільки ми захочемо. Коли протягом трьох днів цих вимог не буде задоволено, всі твої плантації, голябарі, майно, будинки підуть з димом.

Комітет паліїв на плантації Баркера, 27 липня». А сьогодні перше серпня, містер Скотт, і треба сподіватись, що злодії...

Кайлаш. Такого комітету у нас нема, бабу Баркер. Таких вимог ніхто з нас не писав і не напише. Наші вимоги всім відомі: щоб права індусів були нарівні з правами англійців, щоб скасовано було кару бамбуками... щоб заробіток був справедливий, а не такий...

Баркер. Ось лист вашого комітету, собаки...

Кайлаш. Це не наш лист. Це провокація...

Баркер. Ну! (Цілиться з револьвера).

Затемнення.

Екран: МІЖНАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ ЖИВЕ В УСЬОМУ СВІТІ!

Служка. Бабу Баркер! Дим! Огонь! Великий огонь! горить голябарі... Рис горить.

Баркер. Підпалили! Містер Скотт, мерщій до телефону! Викликайте військо!

Тараоре. Запевняю білого пана: поміж нас немає паліїв...

Баркер. Го-го... Подивимось тепер на страйкарів! Правимо... через мушку... (Виймає револьвер, цілиться в негра).

Рух, паніка, крики.

Голоси. Тікаймо! Нас тепер переб'ють!

— Стійте! Ми не порушили закону...

— Ми не паді! Ми не винні!

Тараоре. Я ще раз кажу. Огонь не з наших рук у житниці білого пана...

Баркер. Я не хочу з тобою говорити, чорний собако! Геть з дороги! (Зводить револьвера).

С а м б о. Не треба палити огнем, білий пане.
Г о л о с и. Геть!

С а м б о хапає Баркера за руку й видає револьвера.

Т а р а о р е. Самбо, не руш білого... Самбо!

С а м б о. Тепер він нікого не вб'є, Тараоре. Я його не вб'ю, і ти його не вб'єш. *(Кидає геть револьвера)*.

Усі стали.

Б а р к е р. А... он як. Озброєний напад... Гарзд! *(До діда)*. Будеш за свідка... Він хотів мене убити. *(Вибігає)*.

З а н и м пошкандибав дідок. На середину вискакує якийсь негр і, хвилюючись, викрикує.

Н е г р. Горе нам! Горе нам! Тепер білий пан побіг до дроту... Там сидить злий дух. Тепер білий пан кричить у рурку злomu духові — алло, алло... Клич коменданта, клич солдатів... Злий дух алло полетів туди. Злий дух алло прилетів сюди. Злий дух алло шелестить у рурці. Іде комендант, ідуть солдати, горе нам. Горе нам!

Жах, крики.

Г о л о с и. Горе! Горе!

— Люди північного неба прийдуть, вдарять огнем, спалять наші хати.

С а м б о *(кричить)*. До оборони!

Т а р а о р е. Так. Тепер до оборони. Самбо, мерщій на вартівню!

Самбо лізе на вартівню.

Г о л о с и. Ніщо не врятує нас, ніщо!

— Люди північного неба непереможні!

— Їм служить злий дух алло...

— Багато злих духів алло.

Т а р а о р е. Страхополохи! Замокніть! Виженіть із серця, із жил дух переляку й страху — станьте, як один. Люди північного неба нас не подолають.

Г о л о с и. У білих рушниці.

— Вони відкриють на нас очі рушниць...

— Горе нам!

Т а р а о р е. Станьте, кажу, як один... Люди північного неба непереможні тоді, коли їм показують тремтячі спини і п'яти... А поверніться грудьми, очима, станьте стіною до них... Ну що там, Самбо?

С а м б о (з вартівні). У фортецях рух... Бігають люди північного неба...

Т а р а о р е. Єсть іще час приготуватись. Білих там не більше семи раз по десять. Нас двічі по сто. Подумайте: ми кидаємо двічі по сто каменів. Двічі по сто ловецьких списів. Двічі по сто сокир і дрючків... Подумайте: ми їх підпускаємо близько... Ось так... зовсім близько і тоді піском в очі... Га-га! Піском... Вони будуть ходять ось так. (Показує, як ходять люди з запорошеними очима).

С а м б о (з вартівні). Люди північного неба поставали в ряд. До них під'їздить комендант, іще комендант і наш білий Баркер...

Крики гніву.

Г о л о с и. Баркер!

— Там Баркер!

— Чуєте, Баркер!

— До оборони!

Т а р а о р е. Скоріше по зброю, несіть сюди зброю!

Рух, метушня, гамір.

Г о л о с и. По зброю! Волю!

— По зброю! Волю!

З а в і с а

2

С а м б о. Люди північного неба рушають. Вони повертають на дорогу до нас. Комендант попереду, іще комендант, товстий, як Тараорова свиня, і біля нього пан Баркер... Пан Баркер махає руками... Пан Баркер свариться кулаком... Товстий комендант надів на очі трубки і ди-

вється сюди. Трубки блищать, як у тигра очі. Курява... Вони ідуть сюди.

На кожну інформацію Самбо негри реагують то криком, то повторенням, то мертвою тишею. Підходить купка негреньят, розмовляють.

Негреньята.

Не плач, Маукі, дурний,
Тепер буде весело, весело.
Кажуть, білі пани принесуть нам
Блискавку, грім, і буде війна...
А ти плачеш. Ну плач, я вже не можу
Плакати. Я вже не маленький, і мені
Не годиться... Бо я буду дивитися
На війну.

Негри зносять зброю.

3

Китай. Чайна фабрика. У дворі кулі. Ждуть карального війська. Рух і тривога. Один гукає на вартового, що сидить на вартівні.

Кулі. Ван-Тіне, не спускай з ока навіть руху їхніх пальців. Кліпання вій полічи.

Вартовий (кричить вниз). Я дивлюсь, Ай-чо. Я дивлюсь, Сикун-сі... Не турбуйтеся багато... У мене очі, як ліхтарі, далеко світять...

Кулі. Де вони зараз?

Вартовий. Північний ставочок знаєш?

Ай-чо і Сикун-сі. Де саме? По цей бік, по той?

Вартовий. Де башта «лелеки» на вербі — знаєш?

Кулі. Ну?

Вартовий. От там вони зараз. Куций чорт Баркер випередив усіх на коні...

Ай і Сик. Вони близько... І половини лі, чверть версти не буде. Беріть зброю, ставайте до воріт. Вилазьте на стіни. Дзян-чен і ти, Лао, і ти, Сунь-чай, біжіть до кумирні, засядьте й чекайте, аж поки вони поминуть вас.

Дзян-чен та інші. Тоді налетіти ззаду...

А й. Ні-ні... Аніяк не ззаду. На́ тобі, Дзян-чен, дробовик... Май на увазі: у нас один дробовик. Із цього одного дробовика, Чен, ти мусиш застрелити капітана і куцого чорта.

Кулі розбирають зброю і готуються до бою. Тут-таки сновигаюць у тривозі жінки й діти. Одна молодичка-китаянка відкликала свою тітку, плаче.

К и т а я н к а. Я ще хочу сказати, що засохну я... Вбавиться у мене краси, тітко Хе, як у місяця, що сьогодні повний, а завтра вищербиться, післязавтра ще бі-і-льш...

Т і т к а Хе. Ти молода і дурна, Бо-Цюлань... У тебе гарчі сльози.

В а р т о в и й (кричить). Ай-чо, Сикун-сі, що ви там робите? Вони вже перейшли місток... Ось вони вже підходять...

Тривога, крики, жіночий тихий плач.

Г о л о с и. Місток перейшли.

— Вони — місток?

— Підходять.

— Вони підходять.

В а р т о в и й. У коменданта голий меч у руках... Він махнув раз-два... Блиснуло. Одні заряджають рушниці... Другі щось кричать... Комендант кричить, і меч у нього знов блискавкою... Баркер... Вони біжать сюди... Троє попереду. Ай-чо, комендант націлився в мене. Ай-чо, вони стріляють і махають ру...

Постріл, вартовий хилиться, звисає з пробитою головою.

К у л і. А-а-а... Одчиняйте ворота...

Всі махають кулаками. На вартівню тим часом виліз Ай-чо, повернувся до своїх, щось кричить. Збоку через стіну перелазять солдати. Стали. Махають червоною хусткою, кричать.

С о л д а т и. Стійте, стійте! Не треба!.. Ми одмовились стріляти! У нас теж страйк! Нас послали до вас ваші товариші!..

Тим часом кулі перепитують, то жахаючись, то радіючи.

Г о л о с и. Хто ви?

— Хто вони?

— У вас теж страйк?

— Вони не будуть стріляти?

— Вони всі товариші!
— Комінтерн!
— Комінтерн!
Всі. Товариші!
Баркер. Яка це сила, яка ідея
Збудила їм думку,
Цих, що ще вчора
Були
Напівдикими слухняними кулі.
Що рухає ними?
Що об'єднує їх?
Що з них зробило
Небезпечну силу таку —
Дивуешся диву!

Екран: ПРИВІТ РЕВОЛЮЦІЙНИМ РОБІТНИКАМ
ТА СЕЛЯНАМ КИТАЮ!

КОМЕНТАР

У виданні п'єс Миколи Куліша ми вважаємо за можливе не дотримуватися виключно хронологічного принципу, — хоча б тому, що більшість його творів мали по кілька редакцій: автор ґрунтовно переробляв деякі свої драми навіть після того, як вони були надруковані чи одержали сценічне прочитання.

Зібрання творів розпочинає так звана «трилогія про село», над якою М. Куліш працював десять років. Це «97» (перша редакція — 1924 р., остаточна — 1929 р.), «Комуна в степах» (відповідно — 1925 р. і 1930 р.) та «Прощай, село» (1933).

До першого тому ввійшли також дві ранні комедії «Отак загинув Гуска» (1925) та «Хулій Хуріна» (1926).

Подаємо тут драми «Зоня» і «Закут», які на перший погляд можуть видатися редакціями одного твору; насправді — це дві різні п'єси зі своїми жанровими, сюжетними та іншими відмінностями. Написано їх з 1926 по 1929 рік.

П'єса «Вічний бунт» (1932) друкувалася лише російською мовою. Українською мовою виходить уперше.

Завершують перший том два драматичні фрагменти, написані М. Кулішем на замовлення Леся Курбаса для вистави «Жовтень» (1927), — «Легенда про Леніна» та «Колонія».

Другий том відкривають чотири вершинні твори драматурга: трилогія «Народний Малахій», «Мина Мазайдо», «Патетична соната» і остання з поставлених за його життя на сцені п'єс — «Маклена Граса».

Крім цих п'єс, до другого тому ввійшли автобіографія, статті, виступи Миколи Куліша, фрагменти з його записника, витяги з деяких документів, листи, а також спогади про нього його дружини — Антоніни Куліш.

Як правило, тексти п'єс в обох томах подаються за останніми прижиттєвими виданнями, звіреннями з наявними авторськими машинописами, про що зазначено у відповідних примітках. У тих випадках, коли редакції п'єс посутьньо відрізняються, додатково друкуються окремі сцени, важливі для розуміння твору та історії його написання.

Микола Куліш розпочав роботу над п'єсою в листопаді 1923 року, закінчив 27 червня 1924 року. У липні надіслав рукопис І. Дніпровському до Харкова. У серпні Вищою науково-репертуарною радою при Головполітосвіті УРСР «97» була схвалена й рекомендована до постановки «за літером А», тобто — для всіх театрів, але з умовою, що автор введе «в кінці IV дії продкомісара, що привіз хліб для селян, куркулі заарештовуються. Смик залишається живий». (Одеський державний архів.— Ф. 150.— Оп. 1.— Од. зб. 758).

На початку п'єси було зазначено: «Доби голоду 1921—1922 року на Херсонщині». Перший варіант драми так і мав називатися — «Голод».

Про складність ситуації, що склалася тоді на Україні, свідчить хоча б такий документ — телеграма, яку надіслав 21 жовтня 1921 року В. І. Ленін на Україну:

«В. Я. Чубарю і Х. Г. Раковському. Сьогодні РПО (Рада праці й оборони.— Л. Т.) на доповідь про вивезення продовольчих продуктів з України постановила, що, оскільки ви взяли своїми засобами провести навантаження хліба для центру і оскільки воно ледве дорівнює четвертій частині встановленої норми, то, коли протягом трьох днів не буде досягнуто корінного поліпшення справи, ми змушені будемо призначити свого уповноваженого на Україну». («В. І. Ленін про Україну».— К.— Політвидав.— 1969.— Т. 2.— С. 613).

Реальність же була така, що «четверта частина встановленої норми» дорівнювала 80 % зібраного врожаю...

Ситуація з голодом була настільки складна, що Кулішеві не вільно було говорити про неї так відверто. Отож, у другій редакції п'єси драматург змушений був перенести дію у 1923 рік.

9 листопада 1924 року відбулася тріумфальна прем'єра «97» на сцені Театру ім. І. Франка (Харків). Режисер і виконавець ролі Копистки Г. Юра, художник — М. Драк, в інших ролях — Т. Юра, В. Кречет, Ю. Іванів, Ф. Барвінська. Автор категорично виступив проти фіналу, зміненого Г. Юрою на «більш оптимістичний», як писала преса, — «з ідеологічних міркувань». «Так і пішли «Дев'яносто сім» по світу у франківській редакції», — згадував Г. Юра («Вечір-

ній Київ».— 1959.— 24 лют.). Але це не відповідає дійсності, бо до друку (Харків, 1925) драматург запропонував відмінний від франківського фінал, який ми подаємо тут (III дія, ява 4 та 5).

ДОДАТОК:

4

В сні входять: Годований, дід з ціпком, Гиря, люди. Ведуть Орину-старчиху й Микиту товариця.

Годований (*входить в раду*). Ведіть їх сюди. Зараз будемо судити!

Серьога. Що там таке, Мусію? Спили людей!

Годований. А де председатель? Зараз подать сюди председателя!

Серьога. Що случилось? Вора спіймали, чи що?

Годований. Я питаю, де председатель?

Копистка. А навіщо тобі председатель?

Годований. Коли питаю, то, значить, треба... Людоїдів на суд привели.

Серьога. Ану тихше!.. Цитьте всі!.. Яких людоїдів?

Дід з ціпком. Бач, яка тут власть сидить! Вона й не знає, що в селі люди людей почали їсти.

Годований. Я питаю ще раз — де председатель?

Копистка. А хіба не знаєш, що помирає з голоду? Нема його зараз.

Годований. Господа громадяни! Смирно! Председателя нема, то, значить, і Совета нема. Я думаю, що ждять його не треба, і ми самі ось тут розсудимо, що з ними робить.

Дід з ціпком. Авжеж, самі!.. Не треба председателя! Народ сам розсудить.

Голос. Убить, та й годі! Навіщо той суд.

Гиря. Виходьте наперед... наперед виходьте! (*Старчиха, Оринка і товариць Микита виходять наперед*). Клади маслаки на землю! (*Оринка кладе на долівку маслаки, загорнені в ряднину. Натопи людей більшає*).

Годований. Господа громадяни! Постороніться трошки! Хай людоїди вийдуть наперед, щоб їх начальство побачило.

Дід з ціпком. От до чого довело большевицьке движіння! Людоїдство повелось (*до Серьоги*). Що тепер скажеш нам, товариш комисар?

Серьога. От що скажу. Ви прийшли не на базар, а в ревком. Тому припиніть зараз шум... Призиваю вас до порядку.

Дід з ціпком. Годі вже наставляти на порядок! Допорядкувались уже, годі!

Серьога. Я вам, діду, слова не давав.

Дід з ціпком. Та й просить тебе не стану. Захочу сказати, то скажу, ще й в морду тобі плюну!

Серьога (*твердо й рішучо*). Призиваю вас до порядку. Саме тепер засідає ревком... Якщо маєте щось заявити, то заявіть тихо, без крику й лайки... Ми вас вислухаємо.

Годований. Господа громадяни! Ось я скажу слово, а ви помовчіть... Ось що, товариші, чи як там вас... Служив я в салдатах, був у Туркестані, в Сибіру, під Китай ходив, а не бачив і не чув, щоб люди людей їли. Самий дикий народ, який-небудь там татарин, чи хунгуз,— закону придержується й не позволить собі вживати в їжу людське м'ясо. Потому скрізь по землі власть і закони встановлені, як требається... А от у нас немає закону, немає настоящої власті.

Дід з ціпком. Погибаємо!. Од большевицького движенія погибаємо!

Серьога. Ближче до діла, без словесності. Тут ревком, а не сходка.

Годований. Та що ти ревкомом своїм випинаєшся, як той пан пузом... Ти, як ревком, то слухай, що народ каже...

Дід з ціпком. Оце правда... Народ прийшов.

Копистка. Добрий народ прийшов... (*Шум*).

Годований. Господа громадяни! Ось трошки смирно! (*До Серьоги*). Сьогодні вранці люди довідалися, що товарич Микита порізав своїх дітей... Три ночі оця жінка, Орина, варила й жарила порубаних і покарбованих дітей... Маслаки ось у ряднці — вещественне доказательство... Теперечки, значить, народ привів їх до розправи й хоче судити. Правду я кажу, господа громадяни? (*Гомін, шум — «Правда! Правду кажеш!»*).

Гиря (*виступає*). Це ті, що людей їли. А раз вони людей їли, то вони вже не люди... Вб'ють їх зараз і закопать на три сажні у землю! Православні! Що ж ми стоїмо? Я перший зведу руку...

Серьога. Боїшся, щоб тебе, бува, не ззіли!

Гиря. Мене?.. Мене не з'їдять! Я, братику, не такий... Я, брат, такий, що сяду верхи на все й їхатиму!

Серьога (*з презирством*). Ах ти... паразит смердючий... Ти... ти будеш зараз убивать тих, що з голоду розум втерляли й людей взялися їсти? А ти... а скільки ти за свій вік людей зажер?

Гиря. Я?

Серьога. Да, ти!

Гиря. Я людей їв? Та ти, мабуть, сам розуму тронувся! (До людей). Люди добрі! Скажіть на милість божу, чи їв я людей? (До Серьоги). Та я за такі слова на тебе в суд подам.

Дід з ціпком. Знайшов чим страхати. Хіба є тепер суд? Більшевицьке движіння тепер, та й годі. Нема бога, нема царя, нема й суда, щоб ти знав!

Копистка. Ша, граждани! Товариш председатель! Дозволь мені слово сказати. (Серьога сідає й кладе на стіл нагана).

Серьога. Нікому слова не даю. (До Орини). Скажи, Орино, ти... їла людське м'ясо? Правду кажи, не крийся!

Орина. Ми не різали дітей, їй-бо, не різали... Їстоньки дуже хотілось. Я прийшла до Микити в хату увечері, а в його старшенька дівчинка з голоду померла... Якраз у той вечір померла... а Микита каже: або давайте всі вмирати, або давайте по шматочку їсти Маринку. Може, каже, врятуємось од голодної смерті.

Серьога. Значить, ви їли мертвих дітей?

Орина. Мертвєньких їли, таточко мій рідний, мертвєньких. Микита нагострив ножа об брусок, а тоді став до ікон, помолвився й почав різати Маринку... Вона ще не захолонула... Порізав на шматки, у вагани поскладав і попросив мене... Я їстоньки дуже хотіла, аж в голові каламутно було. Я в печі запалила, пополіскала гарненько, чистенько.

Серьога (напівдико). Що пополіскала?

Орина. Маринку, порубані шматочки пополіскала і в піч у горщику поставила... Хоч їстоньки й дуже хотілось, а я в той вечір Маринки не їла. Микита їв і дітям давав.

Микита. Господа судді! Змилуйтесь, не вбивайте мене. Я задля дітей порізав Маринку. Шестеро в мене було. Я це вночі вдіяв, щоб діти не бачили, чие м'ясо вони їстимуть... і солі не було. Без солі їли...

Годований. Це ж ти брешеш, людоїде проклятий! А де ж були діти, як ти різав Маринку? Хіба на горіщі, чи вони, може, на той час одвернулись очима геть?

Микита. Господа судді... Їй-бо... От накажи мене бог,— діти спали на печі, як ото я різав Маринку. Ніхто не бачив.

Гиря (хапаючи ряснину з кістками). Ось воно гріх тяжкий, гріх великий! Дивіться, люди добрі, ось людське маслаччя! Нащо його, людоїда, розпитувать, коли маслаки за себе скажуть. Ось маслаки! (Крик: «Вбить їх, супостатів, як собак повбивати!»).

Гиря. Мало вбить, як собаку! Бо собака нечиста, нерозумна тварина, а й та не їсть своїх дітей... Закопати їх у землю! От що я скажу!

Серьога (до Гирі). Сляш ти, як тебе... Падлюка... Він твоїх дітей їв?

Гиря. Поїсть своїх, добереться до наших... А ти чого лаєшся, чого гавкаєш, як той собака?

Серьога. Я питаю у тебе, він твоїх дітей поїв?

Орина. Дядечки ви мої милі, любі мої! Не карайте нас! Згляньтеся над нами, голодними... Благаю... змидуйтесь! *(Падає навколішки і хапає Годованого за ноги)*.

Годований. Геть од мене, людоїдко! *(Б'є Орину ногами)*. Від тебе смердить кров'ю... людською кров'ю.

Серьога. А ти не бий — слис ти! Права такого не маєш.

Гиря. А хто їй дав право людей їсти? Хто — я тебе питаю?

Серьога. А от я зараз скажу, зараз я судитиму... Слушайте, громадяни! *(Гомін втихає)*. Вони не криються... Вони признались нам до дна, що їли дітей. Що маємо з ними робити? Якою карою їх карати — я у вас питаю, у всіх, громадяни? Скажіть?

Гиря, інші. Вб'ють, та й годі!

Серьога. Добре. Ви кажете вб'ють. Хай буде так! А тепер я вже у Гирі спляю. Ми повинні вбити Орину й Микиту товариця за те, що вони поїли мертвих дітей. А що нам робити з тими, хто увесь свій вік живих людей їли... *(Несамовито)*. Нашого брата їли, по шматочках... Смоктали нашу кров, трошили наші кістки! Га? Що з тими робити? Яку кару їм покласти?

Годований *(до людей)*. Вони знов почали своєї пісні... Нема чого слухати. Господа громадяни! Треба нам розсудити. Хто за те, щоб убить людоїдів, хай підніме руку вгору! *(Рахує)*. Раз, два, три, чотири... здається, всі. Так! *(Озирається на Серьогу й дивиться на наган)*. А щоб діло зробити по-воєнному, то прийдеться *(хапає зі столу нагана)* позичити в начальства от цю штуку. *(Хова наган за пазуху)*. Чуєш, Смик? Не смикайся! Чесне слово даю, що нагана тобі оддам.

Серьога *(швидко підводиться)*. А... так ти от що!.. Моїм наганом... *(Кидається до Годованого, Копистка обхоплює його руками й через силу держить)*.

Копистка. Серього! Не руш! Не гарячись, тобі кажу!.. Не губи розуму...

Серьога *(вириваючись)*. Пусти!.. Все одно — кінець.

Копистка. Ша, товаришу, ша!.. Ще не кінець. *(Кричить)*. Громадяни! Препрошую вам усім чисто вийти відціля... Зараз ідіть! Рушайте по хатах...

Годований *(чекаючи Серьогу)*. Ану, нарвись який!.. Ну! *(Насовує шапку і йде до дверей)*. Господа люди! Беріть людоїдів і виводьте на вулицю... за церкву, до канави. Там судитимемо!

Орина *(до Годованого)*. Ріднесенький мій!.. Таточко! Ви ж

мене знаєте, я ж у вас служила, хати ваші мазала... Я не буду більше, не буду... Змилюйтесь, згляньтеся на мене.

Годованій. Що ж ви поставали? Забирайте їх. Ведіть!

Гиря (*трясється*). Господи благослови! Я первий піднімаю руку... (*Хапає Орину й волочить її з хати. Микита йде услід. Люди розступаються. Хтось б'є Микиту. Оринка виривається й падає навколішки перед Годованим*).

Оринка. Таточку мій рідний! Боженька мій! Я одроблю вам, за все одроблю, тільки не бийте мене...

Гиря. Ловіть її!.. Бийте! Бийте її — гріха не буде! (*Знов хапає Орину й витягає за двері. Микиті скручують руки й виводять*).

Годованій (*спиняється коло дверей і виймає нагана*). А цю штучку я вам, товариші, сьогодні або завтра верну. Я знаю, що це казённое оружжє... Совецьке... Я верну! Не ізвольте безпокоїться... Честь імею! (*Виходить і причиняє двері*).

Серьога (*крізь сльози*). Та хіба ж нас подужали, Мусію? Ой, як важко... (*Хилиться до столу*).

Копистка. Товариш дорогий... Серьога... Потерпи ще трошки, а там... Як гав переловимо. Голови сукиним синам поскручуємо і, звиняйте, між ноги повстромляємо.

Серьога. Ху-х... Мухи! (*Відмахується руками*). В очах мухи.

Копистка (*дивиться на нього, скручує цигарку*). Мухи, кажеш? Не мухи, брате мій, а оси... Жалять воєни нашого брата, за серце жалять. (*До Васі*). А ти, синок, що зажурився? Погано,— кажеш? Наша не берють?

Вася (*трясється й цокотить зубами*). Вони... і нас уб'ють.

Копистка (*бадьоро*). Не уб'ють, синок, не бійся. За нами Совецька власть, за нами сила, брат... Будь ерой революції, Вася!

Вася. Я не боюсь... Тітки Орини жаль. Як вона просилась.

Копистка. Да, Орини жаль... і Микиту (*бере ряднину з кістками й виносить у сіни. Вертається*). От що, синок. Ти пиши протокола, а я метнусь тим часом і подивлюсь, що вони роблять.

Вася. Ось і я з вами, дядю Мусію.

Копистка. Ша, синашу... Пиши протокола. А я одним махом... А ти, Серьога, не виходь... Чуаш?... (*Іде*).

Вася примощується писати.

*Серьога сидить знесилений,
прислухається й крутить головою.*

Серьога (*мов спросоння*). Уб'ють вони Мусія.

Вася. Уб'ють? (*Хутко встає. виймає з торбинки ножа й ховає за халляву*). Чуєте, дядю... ви не виходьте, а я зараз. Може, справді

дядька Мусія битимуть, то я знаю, що мені робить... я не маленький... знаю, як за революцію нада йти. *(Виходить, не зачинаючи дверей. Подихає вітром. Зі столу розлітаються папери).*

Серьога *(здрігнувши, як божевільний, дивиться навкруги).* Хто такий тут ходить? *(Встає).* Нема нікого... тихо... *(Придивляється в куток).* Ага... прийшов? Жовті зуби скалиш. Думаєш — злякаюсь. Ні! *(Крутить головою).* Гей ти, як тебе... Голод, лихо, смерть... Не буде, гад, по-твоєму, а буде по-нашому! *(Ще раз придивляється).* А... Пдеш! Товариші! Ану, всі до мене... *(Нахиляє голову й розводить руками, наче хоче когось вхопити).* Ти, гад, держись!.. *(Кидається вперед, хапає повітря і, одступаючи, падає біля столу мертвий).*

Пауза.

За вікном Копистчин голос: «Коня? Прив'яжіть на який час!» Входять і спиняються в сінях Копистка й Вася. У Копистки рушниця.

5

Копистка *(до Васі).* Розбіглись, сукини снни, як побачили, що з гвинтовкою... А оце пакет *(дає Васі пакет).* Хліб нам везуть. Серього, вставай.

Вася. А я побіг до вас... Боявся, що вас уб'ють.

Копистка. Чорта лисого, сенок. *(Входить кур'єр з сумкою, при шаблі. За ним люди, щодалі — натовп густішає).* Заходьте, товаришу... Оце наш ревком...

Кур'єр. Ловко ж ми їх розігнали. Як гави розлетілись!

Копистка *(до Васі).* От нцидент вийшов, сенок... Тільки ото я вискочив за канаву, дивлюсь — товаришок на коні... Я кричу: давай гвинта людей рятувати. *(Помічає, що Серьога лежить).* Товаришу Сергію! *(Нахиляється й наче прикипає).* Помер! *(До Васі).* Наш Сергій помер... *(Вася стає, як вкопаний, з пакетом. Кур'єр, скидаючи сумку й шаблю, пускає їх на долівку. Коротенька пауза).*

Вася. Як же тепер, дядю Мусію?..

Копистка *(спирається на рушницю, спокійно, але з тяжким боєм).* От що... читай, сенок, пакета... хай люди послухають...

Вася *(розриває пакета й читає. Голос зривається).* До сельсовета в Рибальчанах. Весьма срочно. Товариші!

Копистка. Ближче, сенок, до Сергія... Хай... він почує.

Вася *(стає біля Серьоги й читає. З кожним словом голос його міцнішає й наприкінці дзвенить, як сталь).* Товариші! Нам сообчили з уезду, що поміч для голодаючих прийшла, і що Совецька власть переборює голод. Не тільки, щоб їсти, а й сіяти буде, бо вже весна, й земля не повинна гулять. Посилаємо до вас три хури хліба і щоб роздали поперед усім незаможникам, дітям, інвалідам, жінщинам,

которні з них голодують. Вишліть підводи ще за хлібом на ту неділю і пушай списки привезуть! Приложеніє: хліб 117 пудів щоб переважили. Об ісполненіє сповістіть. Предсідатель волвиконкому. Секретар ком'ячейки КПБУ.

Копистка (плаче й усміхається разом). Чуєш, Сергію... дорогий наш?.. Ми подужали!

*Входять іще люди, переважно бідняки.
Ведуть зв'язаних Гирю й Годованого.*

Копистка (запалює цигарку). Ну, аж тепер, хлопці, і з вами нцидент вийшов!.. (Підходить до Гирі й Годованого). Не бійтесь!.. Вбивати вас без суда не станемо. А до суда посидьте трошки, господа, в холодній... Прохолоньте, господа, прохолоньте! (Веде їх у холодну).

Ш и р м а

На гастролях у Москві (1926) вистава франківців мала успіх, А. В. Луначарський назвав її п'єсою, «про яку гриміла вся Україна, бо це перша могутня п'єса з селянського життя» (А. В. Луначарський. О театре и драматургия.— М.— «Искусство».— 1958.— Т. 1.— С. 491).

У 20—30-х роках «97» ішли у Театрі імені Гната Михайличенка та в «Березолі» (зауважмо, що до друку в 1932 та 1934 роках М. Куліш віддає вже виправлений березільський варіант, який ми й подаємо в нашому виданні (Х.—К.—ЛІМ). П'єсу було поставлено також в Одесі, Чернігові, Томську, Славгороді (Омської губернії), Москві та Ленінграді, потім — у Владивостоку, Феодосії, Мурманську. П. Кравчук у монографії «Наша сцена» (Торонто.— 1984.) подає дані про постановки «97» драматичними колективами Едмонтонна, Ванкувера, Торонто, Віндзора та ін.

1959 року «97» відновив на сцені Київський облдрамтеатр імені П. Саксаганського (Біла Церква). З кращих постановок пізніших років слід відзначити насамперед виставу Одеського театру імені Жовтневої революції (1967 рік. Постановка Б. Мешкіса, художник М. Івницький, в ролі Копистки — Ю. Божек, в інших ролях — І. Твердохліб, Г. Осташевський, О. Луценко). У 60—70-х роках «97» було поставлено у Костромі, Маріуполі, Ужгороді, Львові (ТЮГ).

Після варіанту 1925 року, про який уже мовилося вище, п'єса виходила друком 1926 року — в російському перекладі О. Гатова (Х.—ДВУ), 1928 року — німецькою мовою (Х.—Центрвидав). Друга редакція вийшла 1929 року (Х.—ДВУ), березільський варіант — 1932 і 1934 (Х.—ЛІМ). 1957 та 1980 року п'єса виходила російською

мовою в перекладі П. Зенкевича та С. Свободіної (М.—«Искусство»). Подальші українські видання—1960 рік (К.—Держлітвидав), 1966 рік (К.—«Дніпро».—Б-ка драматурга і кінодраматурга), 1968 рік (К.—«Молодь»), 1969 та 1983 роки (К.—«Дніпро»).

1967 року п'єса вийшла польською мовою у перекладі Станіслава Едварда Бурого («Dialog».—№ 10).

Порівняльному аналізу двох варіантів п'єси «97» було присвячено статтю Є. І. Старинкевич («Радянське літературознавство».—1959.—№ 5.—С. 61—75).

КОМУНА В СТЕПАХ

Перша редакція п'єси—1925 рік, проте до друку автор її тоді не віддав, вважаючи твір недосконалим. Бурхливий успіх «97» сприяв тому, що й цю п'єсу Куліша взяли до постановки відразу кілька театрів. Вперше вона була показана в театрі імені І. Франка, однак Г. Юра поставив не власне твір Куліша, а швидше свою композицію за мотивами «Комуни в степах». Один з театральних критиків того часу зазначав, що активне переписування п'єси було зумовлене «тільки намаганням режисера виразніш виявити самого себе, а не п'єсу» (І. Туркельгауб. Держдрама. «Комуна в степах».— Вісті.— 1925.— № 232). Прем'єра її відбулася 8 жовтня 1925 року. В ролях: Лавро — О. Ватуля, Кошарний — Г. Юра, Химка — В. Маслоченко, Чухало — В. Кречет. Успіху вистава не мала. 17 жовтня 1925 року відбулася прем'єра у «Березолі» (режисер П. Береза-Кудрицький, художник М. Симашкевич. Ролі виконували: Лавро — С. Шагайда, Лукв — А. Бучма, Химка — В. Чистякова, Мотря — Р. Нещадименко, Яків — П. Масоха, куркулі: Кошавка — Й. Гірняк, Чухало — М. Крушельницький). Березільська інтерпретація теж не стала театральною подією.

1926 року Куліш виступив у пресі з повідомленням, що працює над переробкою п'єси і просить всі театри, клуби й сільбуди тимчасово зняти «Комуну в степах» з репертуару. Проте в багатьох театрах п'єса продовжувала йти до 1930 року, коли Куліш зробив її нову й остаточну редакцію. Після цієї ґрунтовної переробки «Комуна в степах» була надрукована 1931 року (Х.— «РУХ»), 1932 (Х.— К.— ЛІМ); перевидано п'єсу було також 1960 року (К.— Держлітвидав), 1968 (К.— «Молодь»), 1969 та 1983 року (К.— «Дніпро»).

В архіві П. Зенкевича (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.— Ф. 148) збереглися український оригінал п'єси (№ 53), російський переклад П. Зенкевича з авторською правкою (№ 54) і ще один примірник авторизованого перекладу П. Зенкевича для Театру Ю. Завадського (№ 55) з дозволом Головліту РРФСР від 23 листопада 1930 року. Варіант російського перекладу П. Зенкевича 1933 року зберігається у ЦДАЛІМ (Москва) у фонді драматурга Вс. Вишневецького (Ф. 1038.— Оп. 1.— Од. зб. 4188).

Ми подаємо п'єсу за виданням 1932 року.

До відомих постановок «Комуні в степах» слід віднести вистави К. Марджанішвілі в Тбілісі та Б. Романицького у Театрі імені М. Заньковецької. Заньківчани поставили й другу редакцію п'єси (Дніпропетровськ, травень 1931 року), режисер І. Богаченко, художник М. Санников. Оригінальною була спроба естрадного вирішення «Комуні в степах» учнем Л. Курбаса Б. Балабаном у харківському театрі «Веселий пролетар» — ця вистава мала великий успіх, хоча й одержала суперечливі оцінки преси. Важливо також зазначити, що на «Комуну в степах» 30-х років критика дивилася вже крізь призму негативного ставлення до Миколи Куліша як автора розкритикованих на той час «Народного Малахія» та «Мини Мазайла» — тому драматургові закидали недооцінку колективізації, політичну короткозорість тощо. Серед останніх вдалих сценічних прочитань п'єси — постановка А. Канцедайла у Херсонському драматичному театрі (1986 р).

У ЦДАЖР УРСР (Ф. 177.— Оп. 3.— Од. зб. 7010.— Арк. 1—18) зберігся рукопис однієї дії невідомого варіанту п'єси. Подаємо цей текст за публікацією в журналі «Радянське літературознавство» (1967.— № 12).

Публікацію невідомого уривку першої редакції «Комуні в степах» та коментар до неї здійснила Н. Б. Кузякіна. Зазначимо, що середняка Романа Кошарного автор називає тут Якимом Серединою, а куркуля Кошавку — Кошарним.

ДОДАТОК:

*Задуманий, замислений сидів Середина Яким у себе в хаті.
Жінка поралась у чулані. Виглядаючи звідти, гризла чоловіка:*

— Про комууну й думати перестави! Чуєш? Думки оті закопай, землею привали, ногами притопчи! Ото радить Кошарний на колектив, чи як його, скластися, приставай і Максима прирадь.

С е р е д и н а. Ти про колектив Максимові поки що, той, не кажи...

— Прирадь, кажу! Та женити його треба! У людей он невістки, а я все одна однісінька: печи, вари, мети, пери, годуй, мий, латай, ший ще й богу за сина молись, бо воно, бач, уже ні в бога, ні в оченаш не вірує... Подай мені свічку! Та куди ото, куди пішов? Он вона на божниці. Це якби невістка, то й подала б як слід. У Чухала Гавриловича Маринна чим не дівка? Письменна, в городі вчилася, і робити вміє, а що тиха та призна...

Увійшов Максим:

— У комуні ячмінь змолотили...

Середина очі заховав, кркнув і ні слова.
Тоді Максим голосніше:

— Десятина дала сорок сім пудів.

Середина зітхнув. *Максим* ще з більшим натиском:

— Чуєте, тату? Сорок сім пудів, а у нас і по тридцять з десяти-ни не вийшло.

Середина. Земля ж!

Максим. І скрізь по хуторських землях більш як по тридцять не вродило, дарма що молебня та царину двічі святяли.

Секлета. У Щерби на яру десятина тридцять п'ять дала.

Максим. Та не сорок сім. І це за такої посухи, коли й трава вигоріла. А якби дощі перепали, га? Тату?

Секлета. Якиме, скажи йому!

Середина (*встав*). От що, Максиме! Я оце той, старим розумом, як кажуть, розкинув, виважив усе як слід і той...

Максим (*похмурився*). Ну?

Середина. Хоч як тобі не кортить і, може, воно й справді той, а в комуна я не той, не впішуся і тобі наказую.

Максим (*спалахнув*). Та ви ж були згоднісь, тату! Я вже і в комуні сказав, що сьогодні ми анкету подамо. Чи, може, мама знов з пантелику вас збили? Та хіба вони ж на таких ділах знаються? Ім би аби по-старосвітському було і як сіяти, то по-їхньому тільки з руки треба.

Секлета. Авжеж, з руки треба! Старі люди з руки сіяли, то й родило. З десятини по сто пудів брали.

Середина. Ми оце з матір'ю роздумали і той...

Секлета. Краще вже нам у колектив податися...

Максим (*насторожився*). У який колектив? З ким?

Середина (*замахав руками*). Та!.. Слухай її. Це так тільки, говорилося...

Максим. З ким? Постривайте! Та хто це вас на таку думку навів?

Середина *примовк*. *Секлета* не втерпіла:

— Знайшлись, бач, люди, і на наших хуторах, що вирішили в колектив скластися. Ото ж і нас присоглашують.

Максим. Які люди? Хто (*До батька*). Невже це Кошарний на таке одкровеніє вас навів?

Середина. Та ні! А знаєш, він уже за цю владу, їй-бо. От поговори з ним.

Секлета (*голубкою до сина*). Ти б послухав, Максимку, що то за чоловік тепер Роман Іванович та як розумно він про все доводить. І Чухало Гаврило руками й ногами за Совіцьку владу.

Максим. Може, й Щерба Тарас в колективі буде?

Секлета. А чому й ні? Ще як береться.

Максим. Оце колектив! Чухало Гаврило вчорашній, ще теплий кулак, за гряницю брався тікати...

Середина. Коли?

Максим. Дочку заставив, щоб по-французькому його навчила. Щерба Тарас староста церковний, у Чеді сидів. І либонь Кошарний — до революції сто двадцять десятин землі, парового млина мав, за білими був пішов...

Середина. Ні, ні! Кошарний той, не буде в колективі, odmовився. Він тільки так, заради нас старається...

Максим (*аж за голову взявся*). Де ваш розум, тату? Вони ж вас... Та невже ви на таке діло рішилися? Невже забули, як Щерба коштом громадським будував, людей розорив, а себе під суд загнав?

Середина (*руками закрився*). Та я ще згоди не давав. Я тільки той, розпитувавсь.

Максим. Та вони вас закрутять так, що світ вам обертом стане. На вас вони одігріються, а як дійдеться чого — вами ж і прикриються. А дійдеться, тату, бо вже така у них натура кулацька. Вона своє візьме, побачите!

Середина (*до Секлети*). От що... Не піду я в колектив. Максим правду каже, що той... на мені одігріються.

Максим. Ще й як одігріються! А в комуні свої люди, чесні, роботящі...

Секлета. У бога не вірують!

Максим. Хоч один, скажіть, обдурив кого чи нагрівся у чужого добра?

Середина. Бідно живуть...

Максим. А ти як? Лучче? Цілісінький день, як прокляті, робимо, ніколи рук не складемо, а що з того?.. А в комуні вже не так. Та й самі ви часто казали: як роблять укулі, то не болять в пупі.

Середина. Так-то так...

Максим. Лавро оце казав, що на осінь трактора комуні дадуть. Трактором оратимуть, тату! Машиною!.. А бачили їхнє просо?

Середина (*кивнув головою*). Золото, а не просо.

Максим. Ну от!.. Ждуть на вас там, тату. Вся комуна жде. І вас, мамо...

Секлета. А не дїждуть!

Середина. А знаєш що, стара?.. Я оце подумав — у гурті, як-то кажуть, каша їсться. Може, таки підемо в комуну, їй-бо?

Секлета. Та ти здурів?

Максим. Сьогодні, тату. Я й анкету приніс, ось... До речі, в ус-

таві сказано, що кожний член комуни всякого часу може вийти з комуни. має таке право..

Серединна (*до жінки*). Чуеш... Якщо буде не в лад, тоді можна й назад... (*До сина*). Пиши!

Секлета. А нізащо! Чуеш?. Нізащо не піду! (*Пішла у чулан*).

Серединна (*суворо, твердо*). Ні, мабуть, тепер вже мене не вплинути. Пиши, Максиме! Будь воно неладно таке хазяйство, що вже старієш...

*Тільки що Максим за анкету взявся, аж тут Кошарний в хату.
Без шапки. У пригорщі трави та квіток приніс.*

Мовчки привітався, сумовито усміхнувся, сумовито понюхав квіти:

— Оце на старій межі знайшов, бачте: тирса, мишій, квіти. Трошки моєї старої межі не заорали, отам за ярмом, так вони, дякуюсь,— ростуть. І більш ніде нема, хоч увесь степ виходи. Ні тирси, ні мишю... На нових їхніх межах—одні бур'яни! (*Задумався, блиснув сльозою*). І небо щось не таке вже, як колись було. Невміте немов, полиняле, сіре якесь...

Серединна. Од самого ж великодня не було дощу.

Кошарний. Згадалось, як малим був. Пам'ятаєш, Якиме,— телят удвох пасли, скільки лаші було, отаві! Я з городу, з городської школи на канікул приїздив, пам'ятаєш? Ти ще тоді пальця мені прикусив і герба з кашкета зірвав, як у розбійників гуляли. Я тобі їсти носив, пам'ятаєш? А тепер не віриш мені? Думаєш—обдурю? Думаєш, що про власну десь користь дбаю, хованюся, криюся?

Серединна. Та що ви!.. Я із щирим серцем до вас, бо знаю й вірю, й той...

У двері слухала Секлета.

Максим. Так я пишу, тату!

Серединна. Підожди ось трошки, я той... поговорю ось з Романом Івановичем.

Максим. Я скоренько... А тоді й говоріть собі уволю... Бо мені ж треба ще й туди сьогодні...

Кошарний. Лнста, либонь, пишете, чи що?..

Секлета (*з дверей*). Та це Максим намовив його у комуни писатися!

Серединна. Дак я оце й той... Не знаю, чи в колектив, чи в комуноу?..

Максим. Ви ж сказали, ви погодились вже, тату!..

Кошарний. А чудний ти чоловік який, Якиме! Немов сам не

свій, і слово у тебе не своє, не вірне, не певне... А втім, роби, як хочеш. Дорога є тобі і в колектив і до комуни — вибирай сам! Це мені нема тепер дороги. Тільки вийду отак у степ, стану й питаю: «Добре! Землю ти, комуно, в мене одібрала, рманент і хліб — усе мое добро». (До Максима). Ну, а далі що мені робити? Де подіти оці руки, ноги, як замовити голодний шлунок?

Максим. Ідіть робити!

Кошарний (до Середина, Лагідно всміхнувся). Так і кажуть: йди, роби! Отже, маю я право вписатися в колектив, щоб робити? Виходить, маю. Та не хочу я, щоб всяке колектив той трудовий ганьбило та на його лихословило — мовляв, колишнього власника прийняли, кулака Кошарного, дарма що в його й досі мозолі ще не зійшли, а робочим жилося так, як житимуть в комуні. Не хочу! Може, вже тоді, як закрусується ваш колектив, як процвіте він, на всі степи засяє достатками та згодою, впрошуся... за сторожа.

Середина. Та що ви, що ви, Романе Івановичу!

Кошарний (з мрійною, сумовитою усмішкою). За сторожа! Мені аби за сторожа, Якиме! Бо минулого не повернеш. Може, колектива стережучи, тільки згадуватиму, які-то дні тоді сяли, пахли отак (понохав траву). І степи наші пахли, по краях леліючи... Уночі на самоті згадуватиму, щоб ніхто не заважав. Обйду колектив, припаду до перелазу, і спом'яну, як... (капнула сльоза) теж на перелазі колись я востаннє прощався з жінкою, із сином, коли по-дурному од більшовиків тікав... на перелазі, вдосвіта, ще й... мак цвів... (Затремтіли плечі, борода зарослась дрібними, скупими слівками).

Максим (у став,— до батька). Анкету я написав... Підписатися за вас?..

Розтривожений Середина до Кошарного:

— А господи! Серце крається і той... Не завдавайте собі такого жалю, Романе Івановичу... Хіба ж можна так...

Кошарний. Тепер вернувся. Їх нема. Чи вбито, чи втекли,— ніхто не зна й не скаже... А може, вернуться? От же вернувся я? Може, треба ждати, виглядати їх отам, на перелазі? Та ба!.. Перелаз же не мій. Та й за перелазом доріжка, доріжка до смерті біжить... А знаєш, ще гірш, як після потопу! Причалитись хочу,— і нема до чого. Помолитися хочу,— і нема де стати, землі під ногами нема. Що з того, що стану я на перелазі? Ну, думатиму я... Та хіба повернеться хоч одна та думка голубом назад, хіба принесе вітоньку з смоковниці?.. Боже мій, боже! Спаси, врятуй! Дай змогу хоч одним коліном на землю стати, щоб помолитися тобі, щоб пара з уст

моїх до трону твого дійшла, боже мій... *(Поник головою)*. Мені аби за сторожа...

Максим *(рішуче)*. Або колектив і ці сльози, або комуна, та-ту, машина, трактор, ячмені, проса... все, все, все!.. Я підписуюсь за вас...

Завагався Середина: то до Кошарного, то до сина щось хоче сказати й не може:

— Якби ж той... Може б, той... Коли ж той...

Максим *(умочив перо)*. Я підписуюсь!.. За неграмотного син...

Прискочила Секлета і пастушка за руку притягла:

— Ось яке, а вже богу не хоче молитися! У його моду взяло! *(До Кошарного)*. Уранці, не повірите, я його до святої ікони, а воно від ікони. Я його за рученьку — воно навручки та й ще кусається. А синок стоїть та регочеться. Весело йому!

Максим. Та яка ж та молитва була! Якби справді був бог, то й він реготався б з такої молитви...

Секлета. Чуєте?.. *(До чоловіка)*. Не пишися в комуна, бо не піду!.. Умру отут, а не піду, богом присягаюся... *(На пастушка)*. А ти зараз стань мені навколішки та домолись! Ач, набралось духу комунського! Аніяк не слухається. Восьмий рік пішов, а воно ще й оченашу не знає...

Кошарний *(погладив хлопця по голові)*. У мене був такий саме хлопчик, як ти. Хлопчик Сашко. То він мамі слухався, богові молився...

Хлопчик. У мене мамі нема. Не буду молитися!

Секлета *(до чоловіка)*. Чуєш?..

Кошарний. А тітка Секлета! Вона ж тепер тобі за маму. Слухайся її. Молись!.. Молись, дітя, тебе внімає творець надзвездних всех міров, он каплі сльоз твоїх считає і отвечать тебе готов — напам'ять проказував Сашко... *(Судорожно зітхнув)*. Не можна без вищого над нами жити!

Максим. Можна.

Кошарний. Не можна! Заберіть з небес надзвездні таємниці, то що з неба стане? Гола, повік неродюча пустиня... і наша мисль не полине більш вгору...

Максим. Аеропланом полине.

Кошарний. Не полине, чуєте?.. А хіба так можна жити, щоб наша думка падлом волочилася по землі! Боже мій, боже!.. Та кому ж це я кажу!.. *(До Секлети)*. Мій Сашко всіх молитов знав! Який вже псалом трудний — живий в бога вишнього, і той увесь напам'ять читав...

Середина (*зняв з кілка батіг, до Свиридка*). Ти чого ж ото не хотів молитися?.. Зараз становись мені навколішки!.. Ну?

Секлета. Тепер тільки так і треба їх вчити.

Середина. Що ти там шепчеш собі під ніс?.. Молись у голос! Прокажуй за мною: оченаш...

Свиридко. Оченаш...

Середина. Єже еси на небеси.

Кошарний (*до ікон. Широ*). Єже еси на небесах.

Середина. Да святиться ім'я твоє і прийде царство твоє.

Свиридко. Хай прийде царство...

Кошарний (*повернувся до ікон, до Свиридка*). Приїдет, себто — прийде, а не приїде... Во царство ж боже — не хургон, дитяко!

Середина (*батогом*). Чуеш?..

Максим. Та й Свиридко не лоша, щоб його батогом молити...

Середина гостро глянув на сина. Син — на батька.

— Не хочете писатися, так і скажіть. А навіщо цю кумедію крутити!..

Середина (*раптом цвяхнув Свиридка батогом по ногах. Вибухнув гнівом*). Хрестись мені за кожним словом, анциболе! Бий поклоні! Молись! Хліб наш насущний дай нам днесь...

Свиридко (*заплакав*). Хліб на... дай нам... днесь.

Максим. Не хочете, кажу,— не треба! А за що ж б'єте хлопця?

Середина (*скипіт*). Одступись. Не заважай. Не вчи мене... Бо я тебе, бісового пса, самого поставлю навколішки з Свиридком і перхрещу оцим батогом...

Максим. Хто не вміє розуму держатися, той, звичайна річ,— за батіг хапається... Бачу, тату,— все одхилено в другий бік. Ну що ж! Не хочете в комуну — не треба. Сам піду!

Середина. Не підеш!

Максим. Піду!

Середина (*аж батогом наміривсь*). Не підеш!

Максим мовчки вирвав батога. Кинув. Повернувся і пішов.

У дверях здивався з Щербом. Дороги не дав.

Щерба ойкнув:

— Помалу, парубче!.. (*До всіх*). З Маковієм вас!.. Не приїхав?..

Секлета. І вас... (*Заплакала*). Сідайте...

Щерба (*по паузі*). Щось трапилось?..

Кошарний. Сімейная драма.

Щерба. Як кажеш?..

Кошарний. Драма, кажу, вийшла. Син руку свою звів на батька.

Щерба. Я так і знав. О духу, сущий над нами!. І здорово вдарив?

Секлета. Та ні, ще бог до якого часу милував...

Щерба. Це Максим. Я так і знав. А батогом його, сукниного сина!

Середина. З батога й почалося...

Секлета, почувши докір, принишкла.

Кошарний до Щерби:

— Погано, Методе, що Максим про колектив дізнався.

Щерба. Я так і знав. Бабський язик?..

Секлета пішла в чулан.

Кошарний. Погано! І не так погано було б, якби тільки Максим знав. А погане буде, коли він у комуні розкаже, бо до... вашого колективу думають приставити й з комуні...

Щерба (*зрадів*). Я так і знав. Хто?

Кошарний. Є такі. Ото ж треба, щоб про це, боронь боже, не дізнався голова комуні та ті, хто з ним. А Максим такий, що зразу донесе до комуні про ці вісті...

Щерба. А то такий,— той донесе!

Середина (*крекнув*). Невже-таки, Романе Івановичу, той... діло з колективом викрутиться?

Кошарний (*цього тільки й ждав*). А господні! Якиме! Чудний ти, кажу, чоловік. Заляканий, чи бог тебе святий знає. Ти селянин-середняк, з комуні до вас пристануть не хто-небудь, а ті, що по наймах колись ходили, пролетарі — то на такий колектив сам Петровський благословення своє дасть і на червоній дошці золотими чорнилами запише. А щодо Чухала та ось до Метода, то хіба вони не такі, як всі? Хіба не збідніли вони за ці роки? Хіба не мають вони права на трудовий колектив, на тру-довий, розумієш?

Косарі — тут місцева назва сузір'я Оріон.

ОКРЗУ — окружне земельне управління.

Кенесе (КНС) — комітет незаможних селян.

Райзу — районне земельне управління.

Соцвих — соціальне виховання.

У листопаді 1930 року М. Куліш писав П. Зенкевичу: «Трилогією «97» — «Комуна в степах» — «Прощай, село» я думаю вичерпати тему про українське село 1919—1930 рр. (для себе, зазвичайно)».

Останню частину трилогії автор закінчив у лютому 1933 року, тоді ж її було опубліковано у журналі «Радянська література» (№ 4). Наступного року вона вийшла окремим виданням (Х. — «Радянська література») — вже під назвою «Поворот Марка». Між цими датами пролягли самогубства Хвильового та Скрипника; ситуація різко загострилася, на Україні почалися арешти. На вимогу видавництва й довелося змінити назву драми — у назві «Прощай, село» цензори вбачали мало не символ знищення українського села під час примусової колективізації та штучно створеного голоду 1932—1933 років. Пішов автор і на деякі зміни у тексті (дія II, картина 2, ява I: якщо в першому варіанті Марко лише натяком підтримує Дмитрика, то в другому сказано уже прямо: «І Дмитрика прийняв би до комсомолу...»). Характерна зміна і у фіналі: Роман тепер уже не сумнівається, який йому обрати шлях: «Аж ось коли легше стало. Рушаю тепер, Марку, з тобою і з вами, товариші, рушаю без ваги!». І остання ремарка: у першому варіанті — «Вибухла музика. Зарипіли вози». У другому, «оптимістичнішому» — «Вибухла музика. Задзвеніли плуги»). З усіх цих причин та у зв'язку із подальшою долею самого Куліша, ця його п'єса, значно вагоміша за «Комуну в степах», мала більш ніж скромну сценічну історію. Єдина з відомих прем'єр того часу — вистава Київського Польського театру (постановка Л. Шклярського, художник Б. Вейсман, композитор І. Ройзентур, 1933 р.): «...так за іронією долі, гостросучасний твір про українське село виходив тоді до глядача в одязі польського слова» (Н. Кузякіна. П'єси Миколи Куліша. — К., 1970. — С. 413).

Після тривалої перерви п'єсу тричі друкувало видавництво «Дніпро» — у 1960, 1969 та 1983 роках.

У ЦДАЛМ (Москва) зберігається примірник російського перекладу п'єси (1930—1934), зроблений П. Зенкевичем (Ф. 656. — Оп. 1. — Од. зб. 1617—1618).

Ми друкуємо п'єсу у менш цензурованому варіанті 1933 року.

Анеміз (спотворене «анімізм» — від латин. *anima*, *animus* — душа, дух) — тут — термін на позначення розділу релігії про віру в душу та духів.

СОЗ — спільний обробіток землі.

Камінь — тут у значенні жорно.

ОТАК ЗАГИНУВ ГУСКА

1913 року, ще навчаючись у гімназії, М. Куліш пише (російською мовою) комедію «На рыбной ловле». 1925 року він переробив її на веселий фарс з життя міщанства «Отак загинув Гуска». Відразу ж три провідні українські театри оголосили, що поставлять п'єсу 1926 року («Березіль», імені Т. Шевченка, Одеська держдрама). Зацікавились комедією і російські театри. Проте за життя автора вона не побачила світла рампи,—цілком можливо, через те, що сам М. Куліш вважав її надто легковажною; готуючи до друку зібрання своїх творів (1932—1934), драматург зробив нову редакцію п'єси. Але й друком вона не виходила за життя автора, хоча 1928 року журнал «ВАПЛІТЕ» давав анонс про її публікацію. Лише 1933 року журнал «Червоний перець» (№ 9—10) надрукував невеличку сценку з цієї комедії.

Довгі роки оригінал комедії вважався втраченим. Але 1958 року Петро Кравчук (Канада) розшукав примірник п'єси у Детройті, у Ю. Габоди, якому його передала вдова драматурга Антоніна Куліш. Цей текст і було опубліковано у Києві 1960 року («П'єси». — Держлітвидав), а потім — 1968 року (К.— «Молодь»), 1969 та 1983 року (К.— «Дніпро»).

Ми подаємо текст за виданням 1960 року.

Російською мовою п'єсу вперше було опубліковано у збірці — М. Куліш. «Пьесы» (М.— «Искусство». — 1980), переклад П. Зенкевича та С. Свободіної.

Комедію вперше було поставлено у Театрі-студії, яким керував М. Крушельницький (Київ, Жовтневий палац культури, 1962 рік. Постановка Л. Танюка, художник А. Горська). Наступного року цю ж постановку було здійснено у Львівському театрі імені М. Заньковецької (Гуска — колишній березілець Д. Козачковський, івдя — Н. Доценко, Секлета — Л. Кривицька). Після кількох показів виставу було заборонено.

У 1970 році комедію оригінально поставив в Одеському театрі імені Жовтневої революції режисер В. Голота, художник М. Маткович, Гуска — Ю. Божек. З подальших інтерпретацій комедії М. Куліша найцікавішими можна вважати виставу Володимирського обласного театру драми імені А. В. Луначарського (1974 рік. Режи-

сер — В. Пазі, художник — Л. Корнєєв, композитор — В. Доценко) і постановку М. Шейка у Талліннському Російському драматичному театрі (1982). Набула розголосу і робота молодого режисера Сільвіу Фусу на малій сцені Московського драматичного театру імені М. Гоголя. У цій виставі роль Гуски виконав 75-річний І. Смісловський. Він відійшов від традиційного фарсово-комедійного прочитання ролі і створив доволі трагедійний характер.

Детальному аналізу п'єси присвячено статтю Н. Корнієнко «Вогонь чи попіл?» («Вітчизна». — 1968. — № 8).

ХУЛІЙ ХУРИНА

П'єсу написано 1926 року, тоді ж таки вона вийшла окремим виданням (Х.— «УТОДІК».— 1926) з підзаголовком «комедійка». 27 вересня постановою Вищої науково-репертуарної ради при відділі мистецтв Головополітосвіти НКО УРСР за № 2176 її було дозволено до постановки «за літером А», тобто для всіх театрів. Кілька театрів, в тому числі й «Березіль», взяли її до свого репертуару. Проте на українському кону п'єса тоді сценічної історії не мала. Спромігся поставити її російською мовою лише один щойно відкритий Новий Київський театр (прем'єра — 14 грудня 1926 року, режисер М. Дісковський, художник Н. Тележинський; в ролі Хоми Божого — Г. Амурський).

Публікація п'єси викликала велику дискусію. «Авторові закидали,— згадував березілець П. Гірняк,— що він, талановито користуючись засобами комедії та сатири, нібито зводить наклепи на радянське соціалістичне будівництво не гірше, ніж запеклі вороги пролетарської революції — білогвардійці та капіталістичні покидьки». Рішуче виступив проти виходу п'єси на робітничу й селянську публіку Л. Болобан, його підтримали М. Доленго, В. Коряк, М. Новицький, Д. Грудина. Віднісни спершу п'єсу до найвищих зразків сатири, І. Микитенко далі робить несподіваний висновок: «Коли б автор не був тим революціонером, за якого ми його знаємо, можна було б закинути йому ехидний наклеп на периферію Радвлади». («Молодняк».— 1927.— № 2). А в 1931 році, коли починають діяти нові настанови, закине Кулішеві, що той, написавши «Хулія Хурину», «міняє талановите перо гартованця-драматурга на опозиційний пензль трюцькізму» («Молодняк».— 1931.— № 1).

Дебатувалася навіть сама можливість «радянської сатири». Ю. Смолич вважав авторовою заслугою те, що він «не ковзає саркастично по самій поверхні нашого побуту, а дивиться йому в корінь. Він не сміється «безобидно» і розі factum з пійманих на злочинні шахраїв, пройдисвітів, розтратників і т. ін., як це ввійшло в саму манеру сучасним радянським сатирикам, а силкується глянути в саму природу нашого нехлюйства, некультурності й недотепства». («Червоний шлях».— 1927.— № 4).

Проблеми української сатири і, зокрема, «Хулія Хурини» як

першої вітчизняної антибюрократичної комедії, були зачеплені на лютневій харківській дискусії 1927 року у Будинку Блакитного, де М. Куліша підтримав, зокрема, М. Хвильовий. Сподобалась п'єса Іванові Сенченкові, А. Річицькому, Остапові Вишні. В. О. Маслюченко, дружина Остапа Вишні, згадувала, як спершу було образився Михайль Семенко, якому сказали, що Куліш пародіює його в образі Кирила Кирилька. Але, перечитавши п'єсу, поет розсміявся й сказав, що це вже швидше пародія на Кириленка: то були чисто письменницькі кулуарні жарти. Крапку в оцінці Кулішевої комедії поставив Павас Любченко, який сказав, що «гоголівський «Ревізор» і його сучасні варіації припустимі лише як критика класу експлуататорів, що відживає, але шкідливі в епоху соціалістичного будівництва».

Критиковано п'єсу було й пізніше, у 60-х роках (И. Кисельов, Є. Старинкевич, М. Дубина та ін.). Ретельний аналіз комедії подано у монографії Н. Кузякіної «П'єси Миколи Куліша».— К.— «Радянський письменник».— 1970). Надруковано п'єсу в газеті «Культура і життя», №№ 31, 32, 33, 31 липня, 7 та 14 серпня 1988 р., публікація Л. Танюка, передмова О. Седунової; до збірок творів драматурга вона не входила.

Кілька слів про березільську виставу, яку було показано на закритому перегляді харківським режисерам, а потім заборонено.

Дехто з березільців заперечував сам факт таких репетицій (О. Романенко, Л. Сердюк). Але ось запис автора коментарів за М. Крушельницьким, який мав грати Хому Божого: «На проби збігалися всі цехи, регіт стояв такий, що й не пройти; акторів, не зайнятих у виставі, ми не пускали, вистава мала стати для них сюрпризом. Декорацій майже не було, ліпили з якихось кубів, що на них рясніли тогочасні «ліворудійні» гасла». Швидше за все, проби відбувалися не на сцені. Г. Бегічева згадувала, що, крім власне Курбаса, до режисури долучалися Я. Бортник та Б. Балабан.

«Проте п'єска не пішла у нас із двох причин,— скаржився автор своєму московському перекладачеві П. Зенкевичу.— 1) Не було театру сатири (та й тепер ще його у нас нема). 2) Довкола неї спалахнули суперечки (вважали її за надто гостру і т. ін.). Це сатира на нашу неграмотність та косність».

І через багато років, коли на коллегії Наркомосу 5 жовтня 1933 року Леся Курбаса було усунуто з керівництва «Березолем», одним із найважчих звинувачень була саме спроба поставити на кону «Хулія Хурину». Ось як сказала про це драматург С. Левітіна: «Я хочу нагадати Курбасу постановку, з якої почався цей відрив («Березоля»— від пролетаріату.— Л. Т.). То була постановка «Хулія Хурина», яку заборонив ЦК, навіть ГПУ; Курбас разом з Христовим приховали цю постановку від ГПУ, від партії. Тільки коли «Хулія Хурина» була

розіслана членам Політбюро і весь ЦК дізнався про цю справу, здається, тов. Затонський особисто втрутився в цю справу, і виставу було знято. І це вже не помилка, а лінія».

Читачеві слід пояснити, в чому ж була «особлива небезпечність» Кулішевої п'єси. Один із її персонажів видає себе за кореспондента «Правди» Сосновського — особу історичну. Лев Сосновський, якого В. І. Ленін назвав «в'єдливою личністю», був на той час відомий як прихильник Троцького (з цієї причини він був репресований 1937 року). Сосновського знали у Харкові — одразу після революції він очолював Харківський губком КП(б)У. Куліш показує його залаштунковий портрет доволі іронічно. Хуна Штильштейн робить псевдожурналістові сумнівний комплімент: «Ви ж один сьогодні проти комуністів», «вас навіть наші коні читають», «хоч і пишете ви дуже сочинительно...» І нарешті, таке: «Ви ото як сочинили Димовку, так у нас нарком перевернувся...».

Це відгук на відому «димівську справу», коли до висилки й страти було засуджено групу комуністів села Димівка, звинувачених у вбивстві сількора Малиновського. Насправді, як з'ясувалося, той був не сількором, а звичайним бандитом, і вбив його власний брат. Суд над комуністами був сфабрикований, це одна з найголосніших містифікацій 20-х років. Мільйонними тиражами розліталися по країні брошури Л. Сосновського та А. Аграновського, які гнівно тагували «убивць сількора», і благословляли авторів на це, з одного боку, Троцький, з другого — Сталін. Пізніше Сталін на закритому засіданні оргбюро ЦК змушений був визнати свою помилку, проте переоцінки справи не відбулося і вона ввійшла навіть у «Короткий курс історії ВКП(б)» як справа про вбивць сількора. Писання Л. Сосновського підтримували Каганович, Шверник, Ярославський, Д. Бедний. І фраза «нарком перевернувся» стосується Олександра Шумського, тодішнього наркома освіти УРСР, цькування якого почалося після відомого листа Сталіна до Політбюро України, а невдовзі його було знято з посади. Отже, всі, хто брав участь у фальшуванні «димівської справи», не могли допустити виходу «Хулія Хурини» на сцену; централізованим порядком комедію було відразу ж заборонено і в Москві.

У січні 1927 року «Хулія Хурину» в перекладі Д. М. Усенка взяв до свого репертуару Московський театр Сатири, ініціаторами постановки були М. Ердман та Д. Гутман. У Центральному державному архіві літератури та мистецтва (ф. 656.— Оп. 1.— Од. зб. 1616) зберігся примірник російського перекладу з висновком так званого політичного редактора:

«Дивовижним чином цю п'єсу дозволено на Україні за л. А. Між тим вона являє з себе чистісінький пасквіль на партійно-радянський

апарат на Україні. «Сатира» — без найменшого проблиску. Радянська Україна — якась суцільна божевільня».

Нижче — розпорядження головного комітету за контролем репертуару при Головліті: «Після детального обговорення п'єси у засіданні 18 лютого — постанова Реперткому РРФСР: заборонити. Голова комітету — підпис нерозбірливий. 23.02.27 р.»

Текст подаємо за виданням 1926 року, за примірником, що зберігається у Центральному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР. На ньому — автограф М. Куліша: «Ян-Юру з дружнім почуттям і любов'ю. М. Куліш. t.V.28. (Юрієві Яновському)».

Текст звернений з копією березільського машинопису, який зберігається в архіві упорядника.

БУПР — будинок примусових робіт.

«Хуліо Хуреніто» — роман І. Еренбурга, повна назва «Необычайные похождения Хулио Хуренито и его учеников» (1922). Герой роману — авантюрист і провокатор, заклопотаний самознищенням нового пореволюційного ладу, — гине в Конотопі в березні 1921 року за нез'ясованих обставин.

Соколякський Іван Панасович (1889—1960) — відомий український вчений, керував харківською школою сліпо-глухо-німих. Безпідставно репресований у 30-х роках, реабілітований у 50-х, помертвено відзначений Державною премією СРСР за праці в галузі сурдопедагогіки.

КСМ — комуністична спілка молоді.

ЮП — юні піонери.

ДОДАТКИ:

1

Подаємо їх за згаданим перекладом Д. Усеяка.

У 6 яві I дії Хуна, дізнавшись, що перед ним «сам Сосновський», будить сина: «Потіш же трошечки товариша Сосновського. Заспівай йому якоїсь піонерської арії!». Син співає «дорослого романса», Хуна плескає його по плечу—«Ну, Шалялін!» і відпроваджує хлопця. Нижче в цій же яві — фраза, яка «випала» з друку в українському тексті: «Такий сочинитель! Такий сочинитель! Один же ви проти комуністів...». Наводимо також невідому сцену прощання з актрисами (2 картина, у «Березолі» її репетирували. До основного тексту не увійшла, хоча згадка про неї лишилася у виданні 1926 року: див. прихід Маїси, дружини Божого).

*Той же готель-заїзд. Інший номер, умебльований трохи краще.
Диван, стіл, стільці. На столі їжа, фрукти, випивка.
Кругом квіти, що їх дарували актрисам.
Ямка, Леп, Завзагсом, 1-а, 2-а й 3-я актриси,
танцюристи й танцюристки.
Ширма відслоняється.*

Дует.

Завзагсом співає навколішках 3-ї артистці.

3-я артистка. Ха-ха-ха!.. Та ви просто Маяковський!
Леп (до завзагсом). Ви, що народжуєте, жените, розлучаєте й
ховаєте,— ходіть-но сюди й продовжімо нашу гру в карти.

Завзагсом. Айн момент!

1-а артистка (до 2-ої). А що це ти, Любко, яблука весь час
жереш та й жереш? Теж би заспівала якої.

Ямка. А й справді. Просимо, просимо, а замість авансу — ось
маєте! (Дістає з-під поли букет квітів).

2-а артистка. Ні, чогось мені не хочеться.

Чоловіки (всі гуртом). Просимо, просимо...

2-а артистка. Ну добре...

Пісенька.

3-я артистка. А тепер товариш Леп має виголосити про-
мову.

Всі. Просимо, просимо...

Пара танцює вальс-бостон.

Наступна балачка гриває під час дії.

Завзагсом. Ось, Ямко, що нам треба у перехідний період на-
шого будівництва. Підіймаю келиха за нове мистецтво.

Ямка. Мушу сказати, що завдяки відсутності завідуючого ком-
госпом я по собівартості розпорядився освітлювати побільшеним
світлом всі ваші виграшні місця у «Баядерці» та «Сільві».

1-а, 2-а артистки. Браво, браво!

Леп. Позаяк ми останній вечір сьогодні з вами в нашому Золо-
топулинському районі, заспівайте нам якоїсь пісеньки з оперети.

1-а артистка. Ні, ні, я дуже стомилась.

Завзагсом. Що ж то за прощальна сцена без сценічного спо-
гляду! Ямко, проси...

1-а артистка. Який же ви, далєбі, Завзагсику..

Я м к а. Просимо, просимо, а замість авансу — ось маєте! (*Дістає з-під поли букет квітів*).

2-а а р т и с т к а. Ну годі, Ганю, не ламайся.

Л е п. Просимо, просимо. Я навіть можу бути вам за партнера.*

Л е п. Я, бачте, прийшов у карти гуляти... Та якщо вам... будь ласка... я можу... О-о! Я б вашому балетові повірив усі потові залози: несе від нього на цілий театр. Йі-бо, дужче як од кози одного клоуна, яку я нюхав у цирку. Так винні тут ми — комгосп! Вслухайтесь, товаришу Ямко! Та в наших лазнях усіх можна було б вимити на ять! Говорили-балакали, — балет і оперетка — це ніби якась імітація полових почуттів. Але я нічого не почув. Граждани, мистецтва нема — є імітація і більш нічого.

А р т и с т к и (*б'ються в гістериці*). Геть його, геть його, геть!..

Я м к а (*бігаючи від однієї до другої*). Не хвилюйтеся, ось маєте — букетик! (*До Лепи*). Ну ти й наплів!

З а в з а г с о м. Що ти накоїв? Хамло!

Я м к а. Аллонько, Володику, танці та веселощі...

А р т и с т к и. Ха-ха-ха! (*Підводяться до танцю*).

Я м к а. От і гаразд. Пожартували й годі. Танці!..

Також. Наприкінці його вбігає Х у н а.

— Панове, барони, баронеси, князі, коханці, балерини, артистки й деякі товариші. Кінчайте ваш дивертисмент. Ви тут були — і вас не було й нема.

З а в з а г с о м. У чому справа?.. У чому справа? Що це означає?

Х у н а. А те, громадянине радянський равине, що в мене отамечки, у сусідньому номері, спокійно лежить, спить, слухає і геть усе чує — справній товариш Сосновський!

Загальний подив.

Ш и р ж а

2

ПРОЛОГ

Директор театру. Чому, ви питаєте, ця річ зветься інтермедія, а не драма або комедія, — то Микола Куліш просив розуміти це так: у нашому громадському житті взагалі відбуваються великі, поважні події і дії, а між ними трапляються як коли отакі от сумно-веселі інтермедії. Це — перше. Друге, наш письменник, як не крутив, як не бився укласти матеріали з нашого побуту за певними пра-

* Тут у рукописі пропуск репліки.

вилами драматургії грецької, шекспірівської, молієрівської — нічого не вийшло. Чи то письменникова вдача вже не така, чи наше життя таке, що не визнає встановлених форм класичної драматургії і ніяк його туди не убгаєш — а [таки] не вийшло.

Пролог цей у рукописі М. Куліша, що зберігався в його родинному архіві, — перекреслений. Тут подаємо його за виданням: М. Куліш. Патетична соната.— Редакція і вступна стаття С. Гординського.— Львів — Краків, 1943.— С. 5.

П'єсу закінчено восени 1926 року. Тогочасний критик К. Державін у статті «Драматична тетралогія Миколи Куліша» («Червоний шлях». — 1928. — № 1) вважав п'єсу третьою частиною кулішівського трагедійного циклу про ворогів радянського села: «...а ворогів у нього три: голод («97»), куркуль («Комуна в степах») і «адміністративний центр», коли він збуржувався, втратив зв'язок з селом і обернувся на бюрократичного слона, що топче стопудовими ногами ниву революції («Зоні»)). Він мав рацію, але частково, тому що п'єса ставить питання ширше, в ній ідеться про переродження комуніста, про кризу революційної свідомості: побутова на перший погляд драма, в якій один з «соціальних батьків» міста вбиває свою дружину та її коханця, теж комуніста, а третій член партії, архітектор і скульптор, кінчає прилюдно життя самогубством (і де?! на пам'ятникові Леніну!), — переросла у масштабний твір про найактуальніші проблеми доби. Але репертком не схвалив «Зоні» до постановки, хоча заявки на неї подали «Березіль» (п'єсу мав ставити Л. Курбас) та Дніпропетровський театр ім. Т. Шевченка.

Довгий час про п'єсу говорилося лише з переказів критиків 30-х років. Навіть у ґрунтовній монографії Н. Кузякіної («П'єси Миколи Куліша». — К., 1970) зазначалося: «Текст «Зоні» не зберігся, а зміст твору відновити зараз можна тільки за викладом його критикою» (с. 164). На щастя, це не так, — ще 1962 року М. Крушельницький передав авторові цього коментаря примірник п'єси; згодом з'ясувалося, що аналогічний машинопис зберігся і в музеї Харківського театру ім. Шевченка (№ 1137, і № 1787, печатка «Березіль»).

Фрагменти першої дії «Зоні» вперше було надруковано у газеті «Культура і життя» (№ 20. — 15 травня 1988 року). Публікацію супроводжують статті Н. Кузякіної «Прозріння і туга Куліша», де зроблено аналіз п'єси і тла, на якому вона виникла, та О. Седунової «У закуті звинувачень», де наголошується на історії написання п'єси.

Повністю п'єсу було надруковано у журналі «Київ» (1988. — № 7. Публікація Л. Танюка, передмова Д. Вакуленко), — за примірником, який зберігається у автора приміток.

Того ж року її вперше поставив на сцені режисер К. Пивоваров в Одеському театрі ім. Жовтневої революції. У грудні 1988 року бу-

до завершення зйомки кінофільму «Зона» (Київська кіностудія імені О. Довженка. Сценарій І. Драча за М. Кулішем, постановка М. Машценка). 1989 року п'єсу поставлено в Ужгороді.

І за сюжетом, і за жанровими особливостями, і за характеристиками дійових осіб «Зона» — оригінальна завершена п'єса і не може розглядатися лише як попередня редакція пізнішого «Закуту», через що ми вважаємо за необхідне подати у нашому зібранні обидва твори.

Друкуємо п'єсу за публікацією в журналі «Київ», яку звірено з прамірником, що зберігається у березільському архіві театру ім. Шевченка (Харків).

ЗАКУТ

1929 року М. Куліш кардинально переробив «Зонú» на «Закут». Це вже була цілком нова п'єса: скажімо, Радобужний введений тут як досвідчений і підступний політик, позбувся певної прямолінійності характер Бруса, Пуп перетворився на Овчара, образ якого багато чим нагадує самого Куліша. «Березіль» схвалив п'єсу до постановки на сезон 1929—1930 року. Курбас та його молоді режисери вже почали були розробку постановочного плану, але репертком рішуче заперечив проти цього. Нічого не вийшло і з публікацією п'єси,— вдалося надрукувати лише її фінал — епізод засідання комісії по чистці партії («Робітнича газета Пролетар». — 1929. — 21 лист.).

В архіві П. Зенкевича зберігся текст російського перекладу п'єси (Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР.— Ф. 148.— Од. зб. 51), датований 22 листопада 1929 року. На ньому напис рукою М. Куліша: «Текст перевода мною прочитан. Перевод, полагаю, сделан вполне удовлетворительно. М. Куліш». Там же зберігається і авторський рукопис, з якого зроблено переклад Зенкевича. За цим рукописом ми і подаємо текст п'єси (Ф. 148.— Од. зб. 50).

І хоча Всероскомдрам підтримав «Закут» (у протоколі обговорення було сказано: «Пьеса очень хорошая, заслуживает продвижения на большую сцену» (див. ф. 148.— Од. зб. 752), цей твір М. Куліша так і не мав сценічної історії.

ВІЧНИЙ БУНТ

Цю надзвичайно важливу для ідейно-мистецького поступу Куліша як драматурга й громадянина п'єсу написано 1932 року. Автор будує її у формі диспуту романтика зі скептиком,— але диспуту, під час якого люди 30-х років ніби відповідають людям майбутнього: «От якби драматург майбутнього писав про нас п'єсу, він, вочевидь, сказав би так...» — раз у раз повторюють герої «Вічного бунту», вибудовуючи певні версії суспільного життя тієї доби: індустріалізації, примусової колективізації, розгрому села, запровадження «ударницьких» темпів та ін. П'єса важлива саме порушеною проблемою — «вічного бунту» проти всього протиприродного, консервативного.

Тоді ж таки автор прочитав п'єсу труні «Березоля», її було схвалено до постановки, проте театр так і не одержав на неї дозволу реперткому. 1932 року П. Зенкевич та С. Свободіна переклали драму російською мовою (М. Куліш авторизував цей переклад).

Українською мовою п'єса виходить уперше: за рукописом, що зберігається в архіві П. Зенкевича (Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР.— Ф. 148.— Од. зб. 47). Деякі фрагменти, що є в цьому примірнику, але викреслені рукою автора як не обов'язкові для перекладу, ми подаємо окремо.

Російською мовою п'єса «Вічний бунт» уперше вийшла в альманасі «Современная драматургия» (1983.— № 4. Передмова М. Бажана, публікація та післямова Н. Корнієнко).

Сценічної історії п'єса так і не мала.

ДОДАТОК:

У I дії після Роменової репліки про одмичкарів («...Ми новий, східний клас»):

Ромен. А буржуазії лишається вигадати ще афінський собі флюгер, якщо вона хоче жити.

Байдух. Вас іст дас нох афінський флюгер?

Ромен. Історичний факт! Неминучість!

Байдух. Я розумію ніхт.

Ромен. Старогрецький світ. Ацени, почавши з лірики торгового демосу, створили цілу філософію, діалектику, світ Платонових ідей, Афродіту в мистецтві, золоту середину в політиці, універсального генія Арістотеля, а скінчили хіба не знаєш чим? — Флюгером! Це був останній їх витвір.— вітровказ, за яким вони й досі хиляться. Це факт і це символ. Буржуазна Європа повторює його нині в своїх історично-драматичних хроніках і вже закінчує.

Б а й д у х. Закінчуй і ти свою, друже, бо історичні паралелі не завжди безпечні, це перше...

М а й к а. Особливо, коли в них не досить класової суті.

Б а й д у х. От бач, Майка уже коригує. Друге — невже ти ще й досі заїкаєшся, що, як той Демосфен, виголошуєш цілі промови на сходах?

Ромен. Так. Щоб не заїкатись там, внизу, перед масами, щоб мене там зрозуміли.

Б а й д у х. І все ж таки не зрозуміють навіть в театрі на прем'єрі.

Ромен. Що ти хочеш цим сказати?

Б а й д у х. А те, що двадцять сім мільйонів мас не знають своєї історії та й підручника путящого не мають, а ти до них з промовою, збудованою на паралелях світової історії. Навряд щоб зрозуміли. А про флюгер і поготів. Цілі віки на всі боки без флюгера хилились ми...

Ромен (до Майки). Ну не скептик? Та з приводу цього скинь ти хоч раз сірі окуляри скепсису, чорте!.. —

і далі за текстом.

У картині II:

На околиці міста. Досвіт.

М а й к а. Ще раз і востаннє переконуюсь, що Роменова романтика — погана річ. Завів на околицю, в погану пивну, далеко од дому.

Б а й д у х. Чуєш ти, Ромене Роллане хахлацький?

Ромен. Це у неї од пива.

В кінці цієї ж картини:

Д і в ч и н а. Що значить по-вашому — хороша? Мабуть, та, що не спить ночі, читає романи, зітхає на зорі та нюхає квіти, або, як та Оля, іде за Стаканчиком?

Цією фразою Куліш, напевно, хотів підкреслити «генетичний» зв'язок «Вічного бунту» з «Народним Малахієм», — для цього введено сюди навіть сцену, де ДІВЧИНА З ОКОЛИЦІ іронічно допитується у Ромена, чи не той він Малахій Стаканчик, що подався шукати

«голубу даль соціалізму». Оля — санітарка в божевільні, яка чи не єдина в п'єсі піддається «блакитній агітації» Малахія, що було поставлено на карб авторіві, коля п'єсу розкритикували.

У 2 яві ІХ картини:

Дівчина. ...я хочу одірвати вас од цих цвинтарів та глинищ!

Ромен. І повернути на правдиву партійну тропу. Го-го! Тепер розумію всю цю ніби любов. В основі її більше добродесності, ніж любові — спасти, виправити ухильника. Вчинити подвиг! Го-го! Старий мотив у комсомольській юнгштурмовці. Ні! Краше вже ніколи й нікуди не прийти, але йти вперед, ніж повернути назад або топтатись на одному місці. Краше самому, але проти течії, ніж удвох за течією,— га, моя дівчино з околиці?

Дівчина. Якби ж то ви були герої в ім'я нашого, нового, а то ж ви пливете проти нас. І коли ви далі пливтимете, то до вас пристають всі реакційні сили і ви створите контррух, німий бунтарику...

ЛЕГЕНДА ПРО ЛЕНІНА КОЛОНІЇ

До десятої річниці Жовтня «Березіль» показав виставу «Жовтневий огляд» (прем'єра — 11 листопада 1927 р.). Композиція та постановка Л. Курбаса за творами М. Семенка, П. Тичини, М. Куліша, В. Поліщука, М. Йогансена, Ю. Смолича, Ст. Бондарчука, В. Маяковського, И. Бехера, Е. Толлера, А. Еренштейна, Л. Рубінера, А. Штрамма. Художники В. Меллер, Д. Власюк, Є. Товбін.

Для цього огляду М. Куліш написав два драматичні етюди: «Легенда про Леніна» та одноактівку «Колонії та колоніальна політика».

«Легенда про Леніна» друкувалася окремо в журналі «Сільський театр» (1928.— № 1).

Примірник «Жовтневого огляду» зберігся в березільському архіві Харківського театру ім. Т. Шевченка. Цей текст повністю надрукований уперше в журналі «Київ» (1987.— № 11. Публікація й коментар М. Лабінського). Увійшов «Жовтневий огляд» і до книжки «Лесь Курбас. «Березіль». Із творчої спадщини (К.— «Дніпро».— 1988).

Подаємо текст драматичних етюдів М. Куліша за цим виданням.

З М І С Т

Драма Миколи Куліша.	
<i>Лесь Танюк</i>	3
97	37
КОМУНА В СТЕПАХ	95
ПРОЩАЙ, СЕЛО	141
ОТАК ЗАГИНУВ ГУСКА	197
ХУЛІЙ ХУРИНА	251
ЗОНА́	291
ЗАКУТ	351
ВІЧНИЙ БУНТ	399
ЛЕГЕНДА ПРО ЛЕНІНА (Драматичний етюд)	457
КОЛОНИ́ (Сцени)	463
Коментар	473

Литературно-художественное издание

КУЛИШ Микола Гурьевич

**СОЧИНЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ**

ТОМ 1

Пьесы

Составитель
Ганюк Лесь Степанович

Киев,
издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художне оформлення Є. Ю. Щепкіна
Художній редактор В. С. Войтович
Технічні редактори І. М. Драгончук,
Л. М. Смолянюк
Коректори О. С. Гаврилюк,
Н. І. Прохоренко

ИБ № 4718

Здано до складання 27.12.89.

Підписано до друку 28.06.90.

Формат 84×108^{1/2}.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 26,88+1 вкл.

Умовн. фарбовідб. 27,195.

Обл.-вид. арк. 26,736.

Тираж 28 000 пр.

Зам. № 0-14.

Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

- К90 Куліш М. Г.
Твори; В 2 т.— К.: Дніпро, 1990.— Т. 1: П'єси /
Упоряд., підгот. текстів, вст. стаття та коментар
Л. С. Танюка.— 509 с.
ISBN 5-308-00653-9 (т. 1)
ISBN 5-308-00655-5.

Творчість видатного українського радянського драматурга (1892—1937) мала величезне значення в розвитку національної літератури й театру. Сподвижник талановитого реформатора сцени Леся Курбаса, учасник літературних дискусій 20-х років, митець, наснажений революцією і покликаний нею до пера,— він був незаконно репресований у часи культу особи Сталіна. І лише тепер, зокрема в цьому виданні, з'явилася можливість представити його доробок якнайповніше.

До першого тому ввійшли п'єси «97», «Комуна в степах», «Прощай, село», «Отак загинув Гуска», «Хулій Хурина», «Зоня», «Закут», «Вічний бунт».

2 крб. 50 к.